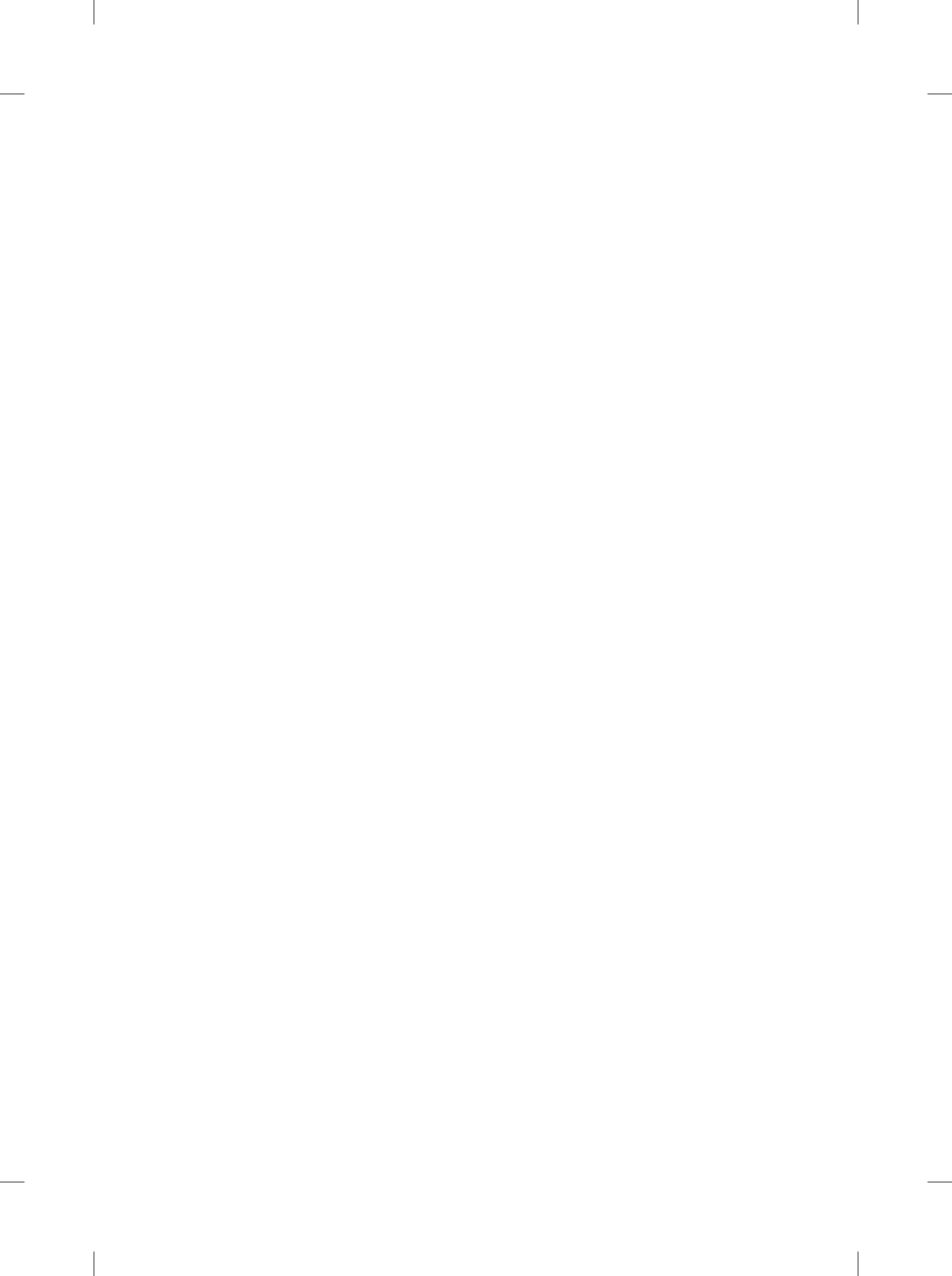

FRISNYÁK SÁNDOR EMLÉKKÖNYV

FRISNYÁK
SÁNDOR
EMLÉKKÖNYV

FRISNYÁK SÁNDOR EMLÉKKÖNYV

Tanulmányok és emlékezések a földrajztudós
Frisnyák Sándorról

Miskolc–Sárospatak

Szerkesztette
Kókai Sándor és Viga Gyula

Lektorálta
Németh Péter, Horváth Gergely, Paládi-Kovács Attila, Pap Norbert

A borítón Dobány Zoltán akvarellje: *Zempléni táj*

A kötet a Vox Provinciae Borsod-Abaúj-Zemplén Alapítvány
támogatásával jelent meg.

ISBN 978-615-82906-0-9

Kiadó
Bodrogközi Művelődési Egyesület (Sárospatak)
Herman Ottó Múzeum (Miskolc)
Felelős: Tamás Edit és Szolyák Péter

Tördelés
Watah Veronika Edina

Nyomás
Kapitális Kft. Debrecen
Felelős vezető: Ifj. Kapusi József

Prof. Dr. Frisnyák Sándor (1934–2024)

ELŐSZÓ

Ez a könyv a jeles földrajztudós tanárnak, a hazai történeti földrajz megújítójának, Frisnyák Sándornak (1934. május 14.–2024. december 28.) állít emléket. Eltérően az öt életútja jeles fordulóin köszöntő ünnepi kötetektől, jelen írások a rendkívül gazdag és szerteágazó, ám immár lezárult életpálya legfőbb eredményeinek emlékező számbavételére vállalkoztak. Ezek a tanulmányok nem csupán Frisnyák Professzor tudósi és tanári tevékenységének, s nem utolsósorban a különböző szaktudományokban kimutatható hatásának bemutatására alkalmasak, hanem annak tudománytörténeti megmértésére is, hogy a hazai történeti földrajz – a 20. századi előzmények alapján is – miként szökött szárba az 1990-es években és érintette meg a különböző tudományszakokat.

Kötetünk szerkezete egyesíteni igyekszik Frisnyák Sándor életútjának szakmai-tudományos vonatkozásait és a szubjektív emlékezés megnyilatkozásait, amelyek egyaránt fontosak lehetnek személyiségének és jelentőségének reális megítélésében. Az első egység mutatvány tudományos eredményeiből: néhány, általunk legfontosabbnak tartott történeti földrajzi alapvetését valamint regionális feldolgozását adjuk itt újra közre, amelyek útmutatást jelentettek a további kutatásokhoz. Megjelenetjük leánya, a jeles közlekedéstörténész, Frisnyák Zsuzsa egy, számunkra fontos tanulmányát is, akinek korai elvesztése beárnyékolta Frisnyák Sándor idős korát. Azt követően a különböző tudományszakok művelői teszik mérlegre Frisnyák Sándor munkásságát, megfogalmazva a Professzor jelentőségét az adott szakterületen. A kötet írásainak következő blokkját az ő szellemében készült tanulmányok alkotják, tükrözve a történeti földrajz, közvetve Frisnyák Sándor munkásságának és személyiségének megtermékenyítő hatását az őt követő generációkra. A könyv személyes emlékezéseket csokorba gyűjtő egysége az egykori pályatársak, tanítványok, barátok és a közvetlen családtagok emlékező gondolataival ismerteti meg az olvasókat. Ezek együttesen rajzolják meg a mindenre nyitott, örökké érdeklődő, térben és időben állandóan úton levő ember teljesebb habitusát. A közreadott fényképek azt is igazolják, hogy ismereteinek alapját a terepi megfigyelés, a megtapasztalás jelentette, amely az évtizedek múlásával mindinkább szervesült a szaktudomány eredményeivel. A tér és a társadalom mikro szinteken is egységben volt az életében, csakúgy, mint a tudomány valamint annak átadása az oktatás és az ismeretterjesztés különféle területein, vagy a közösségteremtés olthatatlan szándéka a munka- és a lakóhelyén egyaránt.

Frisnyák Sándor életútját olyan szempontból is példaértékűnek gondoljuk, hogy a második világháború után felnőtt nemzedék elsőgenerációs értelmiségi tagjaként a különös tehetsége és a rendkívüli munkabírással társult szorgalma révén milyen eredményes lehetett mind a földrajtanárképzésben mind a szaktudományában. Minden iránt érdeklődő és nyitott személyiségének köszönhetően nem csupán a geográfia különböző szakágainak művelőit volt képes integrálni, hanem a társtudományokét is, valódi interdiszciplináris közösséget teremtve az egykori Nyíregyházi Főiskola földrajz tanszéke körül.

Tevékenységét jellemezte, hogy régi térképek, statisztikák és más történeti források segítségével egy-egy település, ill. kistáj mikrovizsgálatából építette fel a történeti kultúrtájak elemzését. Kutatásai jószerével a Kárpát-medence egészére kiterjedtek, publikációi azonban döntően Északkelet-Magyarország területét érintették. Nincs olyan vidéke Borsod-Abaúj-Zemplénnek sem, amelynek a 18–20. századi történeti földrajzát ne vizsgálta volna. Bár a kötet munkatársai több helyről származnak és számos intézményt képviselnek, mégis, jelképesnek érezzük, hogy a könyvvel a szülőföld is adózik a hozzá egész életében hűséges Frisnyák Sándornak: a Bodrogi Művelődési Egyesület (Sárospatak) és a Herman Ottó Múzeum (Miskolc) jelentette meg a Borsod-Abaúj-Zemplén értékeit feltáró és népszerűsítő tevékenységet támogató Vox Provinciae Alapítvány támogatásával.

*Miskolc–Nyíregyháza, 2026. január 30.
A szerkesztők*

A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ TÁRGYA, FELADATA ÉS MÓDSZERE

DR. FRISNYÁK SÁNDOR

A történeti földrajz két, tartalmában és módszerében eltérő fokozata a *topográfiai rekonstrukció* és az önálló történeti földrajz. A historikusok művelte történeti földrajz a *jelenségek és folyamatok térbeli regisztrálása*. Az önálló – geográfusok kutatáseredményein alapuló – történeti földrajz *egy kisebb-nagyobb régió* (a német és általában a nyugat-európai földrajzban a *kultúrtáj*) *múltbeli állapotának, változásainak magyarázó leírása*.

Magyarországon a történeti földrajz mindmáig kevésbé művelt tudomány, s az e műfajban elért eredmények elsősorban a történészek érdeme (ORTVAY T. 1882; CSÁNKI D. 1890–1913; GYÖRFFY GY. 1963). A geográfusok történeti földrajzi dolgozatai egy-egy táj természeti és társadalmi (gazdasági) változásainak összefoglalására korlátozódtak. Kivétel CHOLNOKY JENŐ *Hazánk és népünk egy évezreden át* (1935) c. ismeretterjesztő - a korszak emberföldrajzi és reakciós politikai irányzatait is érvényesítő munkája, mely a történeti földrajz módszerével az első világháború előtti országterületről ad áttekintést.

A történeti földrajz első hazai geográfus művelői TELEKI és CHOLNOKY tanítványai közül kerültek ki. Az alapkonceptiót TELEKI PÁL fogalmazta meg *A földrajzi gondolat története* (1917) c. könyvében és egyéb, tudományelméleti kérdésekkel foglalkozó írásaiban. TELEKI a tájföldrajzi kutatásokban (így az emberföldrajzi és történeti geográfiai munkákban is) a *kauzalitást*, a *szintézist* és a *genetikai elv* alkalmazását szorgalmazta. TELEKI tájföldrajzi felfogásmódja a magyar marxista gazdaságföldrajz kialakulásáig jelentős hatást gyakorolt a gazdaság-, település-, népesség- stb. földrajz fejlődésére. A történeti földrajzot a polgári geográfusok többsége *az emberföldrajz részeként* (vagy speciális ágaként) fogta fel, s ebből következően *elméleti-módszertani alapjait és feladatait nem különítették el az antropogeográfia általánosan megfogalmazott koncepciójától* (TELEKI P. 1917). Az emberföldrajz nem a törvényszerűségek megállapítására törekedett, hanem a *térbeli összefüggések feltárására*, így pl. az ember és a táj, a település és a földrajzi környezet, a tájtípusok és a társadalmi termelés stb. kölcsönhatásaira összpontosította vizsgálatait (HÉZSER A. 1922). Ilyen nézőpontból, elvi alapokon foglalkozott HÉZSER AURÉL az emberföldrajzi kérdésekkel. Gazdaság- és településföldrajzi jellemzéseiben – pl. a tokaj-hegyljai

szőlőkultúráról és Telkibányáról írt dolgozataiban – az ok-okozati összefüggéseket, a fejlődést és a komplexitást történelmi keresztmetszetben tárta fel, tehát *a történelmi földrajz egyes részfeladatait valósította meg.*

Az 1920-as 1930-as évek tudományelméleti értekezései többnyire említést tesznek a történelmi földrajzról is, de – néhánytól eltekintve – nem foglalkoznak ennek jelentőségével, feladatával és metodikájával.

A Földrajzi Közleményeknek a CHOLNOKY tiszteletére összeállított füzetében FODOR FERENC próbálta felvázolni a történelmi és településföldrajz (véleménye szerint egymással összefüggő) néhány elméleti kérdését (FODOR F. 1935). A történelmi földrajzra mint önálló tudományágra még a dolgozatában idézett külföldi szerzők (KIEPERT, OBERHUMMER, KRETSCHMER, GÖTZ és más tudósok) munkássága alapján sem tudott lényeges és elfogadható meghatározást adni. Szerinte a történelmi földrajzi vizsgálatok a modern geográfiai kutatásokban nélkülözhetetlenek, de „a történelmi földrajz, mint önmagáért való tudomány nem állhat meg egyedül, hanem mindig csak egy fejezete lehet valamely táj leíró földrajzának” (FODOR F. 1935). Rámutat arra is, hogy a történelmi földrajz *nemzeti tudomány* mind célkitűzéseiben, mind pedig forrásaiban és módszereiben is. FODOR F. életműve, gazdag szakirodalmi munkássága azt bizonyítja, hogy *következetesen érvényesítette a történelmi földrajzi szempontokat, s igyekezett megrajzolni egy-egy tájnak* (pl. Jászság, a Bihar megyei Tenke és Bélfenyér) *valamely korban volt teljes földrajzi képét.*

MENDÖL TIBOR a történelem és geotudományok érintkező felületeiről és egy önálló településtudomány szükségességéről írt értekezésében a történelmi földrajz feladatait is vázolja (MENDÖL T. 1938). Alapgondolata a *kultúrtáj*, melynek jelenlegi képében az emberi munka sok évszázados eredményei halmozódnak. Szerinte a geográfus feladata a kultúrtáj kialakulásának és fejlődésének magyarázó (kauzális összefüggéseket feltáró) leírása, a tájformáló erők, folyamatok és életjelenségek összegezése. A történelmi földrajz feladata tehát a *táj múltbeli állapotának rekonstruálása*, „időkeresztmetszetek” rajzolása. A történelmi földrajz – MENDÖL megfogalmazása szerint – „*az időkeresztmetszetek sorozata, de egyúttal hosszmetset is, a táj időben egymást követő állapotainak, vagy a táj változásainak rajza*” (MENDÖL T. 1938). MENDÖL nem írt történelmi földrajzot, de egyes gazdaság- és településföldrajzi munkáiban (pl. a DOMANOVSZKY szerkesztésében megjelent „Magyar művelődéstörténet”-ben és a Kárpát-medence földrajzában) *a magyar kultúrtájak – elsősorban az Alföld – múltbeli állapotának rekonstruálásával történelmi földrajzi tudásunkat is gazdagította.*

Történelmi földrajzi jellegű dolgozatok szép számmal jelentek meg a KOGUTOWICZ KÁROLY szerkesztette *Föld és Ember* c. folyóiratban is. Az emberföldrajz

kutatások „melléktermékeként” készült történeti földrajzi adalékközlések – a korrekt tényleírások ellenére – nem jelenthetnek mintát a mai kutatók számára.

A felszabadulás után – a gyakorlati célokat szolgáló földrajzi kutatások előtérbe helyezésével – egy időre megfeledkeztünk a történeti földrajzról. A hazánk geográfiáját tárgyaló kézikönyvek, főiskolai tankönyvek és a tájföldrajzi monográfiák helyvel-közzel tartalmaznak történeti földrajzi megállapításokat is. A természetátalakító munkák jellemzésénél és a gazdasági élet idő- és térbeli változásainak bemutatásánál a történeti földrajz témakörébe tartozó információkat is közölnék. Így pl. a Magyarország tájföldrajza sorozatnak a Dunántúli-domb-sággal foglalkozó kötete (1981) a természeti környezet társadalmi-gazdasági igénybevételének főbb szakaszait értékelve, továbbá a gazdasági élet alapágazatainak történeti fejlődését vázolja *a mai földrajzi valóság történeti földrajzi „háttérét” is megalkotja*. A történeti földrajz ezekben a komplex művekben még csak egy fejezet, mely – általánosságban – a tájpotenciál és a társadalmi-gazdasági jelenségek és mozgásfolyamatok kölcsönhatásait tárja fel.

PÉCSI MÁRTON és SÁRFALVI BÉLA *Magyarország földrajza* (1960) c. munkájában és az ezt követő, hazánk gazdaságföldrajzát tárgyaló könyvekben (MARKOS GY. 1962; RADÓ S. 1963; BERNÁT T. 1981 stb.) *a marxista földrajz fejlődéstörténeti vizsgálati módszere a történeti geográfia gyakorlati alkalmazásaként is felfogható*. A termelőerők változásainak, térbeli fejlődésének, a területi munkamegosztás kialakulásának történeti földrajzi feldolgozásával, az ország és az egyes tájak múltbeli állapotának rekonstruálásával stb. még adósak vagyunk.

A történeti földrajzi kutatások szerény műhelye a Bessenyei György Tanárképző Főiskola, ahol a Nyírség, a Felső-Tisza-vidék és a Zempléni-hegység vizsgálatával foglalkozunk (FRISNYÁK S. 1978-1982; HANUSZ Á. 1980; NÉMETH P. 1979). Levéltári (térkép-) kutatásokon alapuló valóságfeltáró, helyzetlemező és -értékelő munkánk egyrészt *a földrajztanárképzés és a közművelődés céljait szolgálja, másrészt megalapozza gazdaságföldrajzi vizsgálatainkat*.

A történeti földrajz a demográfiai, a gazdaság- és településföldrajzi stb. jelenségek és tendenciák történelmi gyökereit tárja fel, s hozzásegít a ma is meglevő területi különbségek alapokainak megértéséhez. A történeti földrajz mai feladatait és a földrajztudomány rendszerében elfoglalt helyét hazai szakirodalmunk még nem fogalmazta meg, így e tanulmányban csak az alapvonalakat és a globális célkitűzéseket igyekszem vázolni. A történelmi előzmények és a mai (rész-) eredmények összefoglaló áttekintéséből is látszik, hogy a történeti földrajz, mint önálló diszciplína a kibontakozás, a kísérletezés (a téma- és módszerkeresés) stb. stádiumát éli. A történeti földrajz feladata *a földrajzi környezet (valamely*

szintű regionális egység) múltbeli állapotának komplex feltárása és értékelése. A modern történeti földrajznak a különböző területegységek feldolgozásánál a természeti és a társadalmi-gazdasági környezet alrendszerének időben és térben folyton változó összefüggéseit és dialektikus kölcsönhatásait kell vizsgálnia *ember és gazdaság centrikus szemlélettel.*

Az ember, mint a legfontosabb termelőerő tevékenységével szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban áll a földrajzi környezettel. Az ember és gazdasági tevékenysége (elsősorban termelő munkája) azért kap központi helyet a történeti földrajzban is, mert *az emberi munkán keresztül valósulnak meg a környezeti alrendszer-faktorok bonyolult, egymásra ható és egymással összefonódó kapcsolatai.* A történeti földrajz ennek a kapcsolatrendszernek idő- és térbeli változásait, fejlődésének alapvető sajátosságait tárja fel. A természeti ökoszféra és a társadalmi-gazdasági szféra kölcsönhatásai (pl. az erőforrások hasznosítása, a társadalom tájformáló-természetátalakító tevékenysége stb.) a régebbi koroktól napjaink felé haladva egyre intenzívebbé és dinamikusabbá válnak és az emberi haladás, a társadalmi-gazdasági fejlődés markáns kifejezői.

A történeti földrajz – a természetföldrajz eredményeire támaszkodva – a gazdasági és társadalmi jelenségek idő- és térbeli változásait kutatja *a gazdaság-földrajz általános törvényei és törvényszerűségei alapján.* A történeti földrajz *a gazdaság-(társadalom,-) földrajz önálló tudományága,* éppen úgy, mint pl. az ipar-, az agrár-, a népesség-, a település- stb. földrajz. Ideológiai alapja a dialektikus és történelmi materializmus, valamint a politikai gazdaságtan. Belső tagozódásából, tárgyából és kutatásfeladataiból következően a *történeti földrajz segédtudományai* a természetföldrajz, a társadalom- és gazdaságtörténet, a tárgyi néprajz, a történeti statisztika és a kartográfia. (A történeti földrajz speciális forrásait az 1. táblázat szemlélteti.)

A történeti földrajzban alkalmazott kutatási módszer és feldolgozási koncepció – *a földrajzi környezet modern szemlélete alapján* (PÉCSI M. 1979) – *a vizsgált területet integrált rendszernek kell hogy tekintse.* Az ember földrajzi környezete négy alrendszert, úm. a természeti környezetet, az átalakított (mesterséges) környezetet, a társadalmi gazdasági környezetet és a politikai-kulturális környezetet foglalja magába (PÉCSI M. 1979). A regionális földrajzi kutatásoknak ezt, a környezeti potenciált feltáró és értékelő módszerét kell alkalmazni a múltbeli földrajzi állapotok rekonstrukciójánál is. A történeti földrajznak tehát törekednie kell a földrajzi környezetet alkotó tényezők (az „ágazati potenciálok”) elemző és integrált feldolgozására. A környezetalkotó tényezők történeti földrajzi vizsgálata egy-egy mezo- vagy mikrotérségben alapját, tovább építhető magját alkothatja a földrajzi vizsgálatoknak, a terület- és gazdaságfejlesztő munkálatoknak.

1. táblázat: A történeti földrajz speciális forrásai

1. A mai földrajzi valóság	2. írott emlékek	3. íratlan szellemi hagyatékok	4. Földrajzi nevek
szakirodalom térképek terepbejárás	levéltári (primér) forrás-bázis történelmi forráskiadványok (oklevéltárak) táj- és gazdaság történeti művek (megyei, városi monográfiák) <i>korabeli könyvészet:</i> földrajzi leírások földrajzi-gazdasági lexikonok, enciklopédiák almanachok kompaszok (címtár jellegű gazdasági kézikönyvek)	a szóbeli forrásoknak a regionális történeti földrajzi kutatásokban van jelentősége (pl. egy falu vizsgálatánál a hagyományozó ismeretek felhasználása)	ez a forráscsoport az írásban (térképeken, okleveleken) megörökített források szférájában jelentkezik: pl. helynevek, dűlő-, (határ-)nevek, vízrajzi nevek stb.
5. Régi kéziratos és nyomtatott térképek	6. Látképek, rajzok, fényképek	7. Tárgyi emlékek	
ország- és tájtérképek (16. sz.-tól) topográfiai felmérésen alapuló táj- és településtérképek a 18. sz.-tól (pl. a kamarai birtokokról, falvakról készült részletes határ és földhasznosítási térképek, az I-II. katonai felmérés szelvényei, a folyószabályozást, láp- és mocsárlecsapolást előkészítő térképek tematikus térképek (főleg a 19. sz. elejétől)	régi rajzok, metszetek, festmények, látképek (pl. a településekről, várakról stb.) fényképdokumentumok, a 19. sz. második felétől képes levelezőlapok régí újságrajzok, légi fényképek interpretációja, az elpusztult kultúrák rekonstrukciója	archeológiai leletek, műemlékek, lakó- és gazdasági épületek, falu- és városképi együttesek, településformák, antropogén tájelemek, termelőeszközök és termelvények (a tárgyi néprajz emlékei)	

Így a történeti földrajz feladata a korábbi meghatározáshoz képest tovább bővül, a gyakorlati érdekű alapkoncepció szerint gazdagodik. A kultúrtáj (és erőforrásainak) valamely korban volt képét és fejlődését a környezeti alrendszerrek rekonstrukciójával, a környezeti faktorok összefüggéseinek és dialektikus kapcsolatainak feltárásával, integrált értékelésével szükséges teljessé tenni.

A történeti földrajzi munkák struktúráját – az előző gondolatokból eredően – a mai, modern tájföldrajzi monográfiák témaköreihez hasonlóan kell kialakítani, kiemelve a földrajzi környezet valamely korra jellemző specifikumait.

A történeti földrajz – a források mennyiségétől és minőségétől függően – egy történelmi korszak komplex jellemzésére törekszik. A környezettípusok alkotó elemeit a mai terminológiával dolgozzuk fel, de az értékelésnél nem szakadhatunk el az adott korszak általános fejlődési színvonalától, az akkori társadalmi, gazdasági és politikai hatótényezőktől. Az ún. *komparatív* (összehasonlító) módszerrel elkerülhetjük a megalapozatlan túl- vagy alulértékelést, a provinciális jellegű munkákban gyakran mutatózó fogyatékoságosságokat. Az egzakt módon mérhető társadalmi-gazdasági jelenségek, jelenségcsoportok a tágabb környezet (ország rész, teljes ország terület) általános fejlettségi szintjével összehasonlítva adják valódi értéküket.

Tudományágunk makro-, mezo- és mikroregionális téregységeket vizsgálhat. Magyarország történeti földrajzának feldolgozása a makro regionális vizsgálatok eredményeire épül. Mivel ilyen (nagy-táj szintű) történeti földrajzi munkákkal még nem rendelkezünk, a mezo- és mikrotérségek (természeti tájak, történeti-néprajzi tájak, megyék vagy kisebb közigazgatási területek, egyes városi és falusi települések stb.) kutatása látszik reális feladatnak.

A történeti földrajz kutatásmethodikája megegyezik a geográfiában általános alkalmazott módszerekkel. A tartalmi eltérés (a társadalmi-gazdasági jelenségek múltbeli képének rekonstrukciója) néhány speciális forrás felhasználását és kutatási eljárást igényel. A *reduktív* (egyszerűsítő) módszereket alkalmazó történeti földrajz empirikus tudomány. A teljes földrajzi környezet elemeit genetikus módszerekkel vizsgálja, és abban az embert a legfontosabb hatótényezőként értelmezi. Az „időkeresztmetszetek” egy terület egység fejlődési fokozataiként foghatók fel, melynek összefüggésrendszere és szerkezete térben és időben állandóan változik. A mai állapotokból is visszakövetkeztethetünk a régebbi korokra, ha ismerjük a fejlődés általános menetét, törvényszerűségeit és speciális jellemvonásait. A visszafelé vizsgáló, ún. *retrospektív* módszert ALAN R. H. BAKER alkalmazta először a történeti földrajzi kutatásokban. Hasonló az ún. visszafelé haladó (*retrogresszív*) módszer is, melyet Nyugat- és Közép-Európában a történelmi atlaszok készítésével kapcsolatban tapasztalhatunk.

A hazai történeti földrajzi kutatások – szinte kivétel nélkül – egy-egy táj (település) bizonyos korszakának rekonstruálására irányultak. A tájak teljes fejlődéstörténetét, a környezeti tényezők oksági összefüggéseinek és kölcsönhatásainak feltárását a külföldi (elsősorban szovjet, német és francia) szakirodalomban láthatjuk. A Szovjetunióban és Nyugat-Európában megjelent történeti földrajzi munkák a társadalmi termelés természetföldrajzi alapjait és a gazdasági jelenségeket az állandóan változó összefüggések alapján, tehát fejlődésében vizsgálják és értékelik. Így pl. foglalkoznak a természeti tájak múltbeli állapotának feltárásával (különös tekintettel a hidro- és biogeográfiai változásokra), a társadalom tájformáló (környezetátalakító) munkájával, a mezőgazdálkodás, az ipari termelés, a kulturális (szellemi) tevékenység ősi centrumai, a régi közlekedőhálózat stb. rekonstrukciójával.

Történeti földrajzi kutatásaink (a Nyírség, a Felső-Tisza-vidék és a Zempléni-hegység területén) azt bizonyítják, hogy a természeti erőforrások (pl. a termékeny talajok, az ártér, az erdő, a vízfolyások) hasznosítása minden korban – a társadalom általános technikai-termelési felkészültségének megfelelően – teljeskörű volt, vagyis a kor színvonalán állott. *Minden történelmi korszak embere tudta, hogyan lehet a földrajzi környezet kedvező adottságait racionálisan hasznosítani.* A termelési-gazdasági tér speciális vonásait a vele összefonódó természeti környezet és a társadalmi-gazdasági tényezők, politikai feltételek stb. együttesen határozták meg. A különböző környezettípusok – mint a társadalmi termelés állandó és szükségszerű feltételei – többféle *termelési-gazdasági tér* kialakulását segítették elő. Pl. a Zempléni-hegységben a 18–19. sz.-ban a természeti erőforrások intenzív hasznosítása révén erdő-, gyümölcs-, szőlőtermelő, szántó-, rét- és legelőövezetek voltak a manufaktúráis ipari termelés és a kereskedelmi, kulturális stb. tevékenység kisebb-nagyobb jelentőségű gócaival. Az emberi munka a tájadottságok (potenciál) kiaknázása során felgyorsította a földrajzi környezet változását. A spontán természetátalakító (legtöbbnyire a környezetet károsító) munkákat a 17–18. sz.-tól kezdve a tudatos tájalakító tevékenység váltotta fel (pl. a Felső-Tisza-vidéken lép- és mocsárlecsapolás, folyószabályozás stb.). *A történeti földrajz feladata az emberi munka tájformáló eredményeinek, a kultúrtáj változásainak és belső (társadalmi-gazdasági) mozgásfolyamatainak, az idő- és térbeli, a mennyiségi és minőségi változásainak feltárása, továbbá értékelése.*

A történeti földrajz *speciális forrásairól* és azok *felhasználásáról* e helyen szükségtelen a részletezés. Meg kell azonban említeni *a régi (kéziratos) térképeket és a légifényképeket*, amelyek nagyon jelentős információ mennyiséget szolgáltatnak. A 17–18. sz.-i térképek még az ősi, a nagy természetátalakító

(folyószabályozási, láplecsapoló, meliorációs stb.) munkálatok előtti állapotokat őrzik, míg a 19. sz. második felétől készültek a tájváltozást, a földalaphasználásában bekövetkezett korszakváltást szemléltetik. A térképelemzésekhez – a nagyobb területegységekről készült térképművek mellett – a falvakról, városokról, uradalmakról stb. készült, általában igen részletes térképeket lehet a legeredményesebben felhasználni. Az Országos Levéltár és a Hadtörténeti Intézet térképtárán kívül a megyei levéltárak gazdag térképgyűjteményét kitűnően használhatjuk a regionális történeti földrajzi kutatásokban.

A retrospektív jellegű kutatómunkában eredményesen felhasználhatók a *légifényképek* is.

A mai földrajzi valóságot ábrázoló, rendkívül sok információt tartalmazó légifotók a múltbeli (táj-) állapotok rekonstruálására is alkalmasak. A légifénykép interpretációval feltárható pl. a régi hidrológiai kép (a folyók, patakok régi medre, az alföldi folyókból kiágazó fokok és erek, a lecsapolt tavak körvonalai, az egykori mocsár- és láp vidékek), továbbá az elpusztult települések, az időközben elegyengetett antropogén tájelemek (pl. árkok, sáncok), az ősi utak stb. A föld alatt rejtőző régi kultúrák kutatásánál a függőleges tengelyű légifényképek sztereoszkópikus vizsgálata általános gyakorlattá vált (CSENDES L. 1980). A földtudományok művelői, elsősorban a geológusok, a geomorfológusok és a hidrológusok egyre szélesebb körben hasznosítják a légi (és űr-) felvételeket. A Hadtörténeti Térképtárnak a kutatóink rendelkezésére álló légifotó-gyűjteménye véleményünk szerint óriási forrástartaléka a regionális történeti földrajznak is. Az 1 : 25 000-es méretarányú légifényképek tartalmi értékelése (interpretálása) a vonatkozó szakirodalom és technikai eszközök megismerésével gyorsan elsajátítható kutatási módszer.

A történeti földrajz kutatáseredményeinek feldolgozása a történet- és földrajzírás egyéb szakterületeihez hasonló módszerrel valósítható meg. A régi térképek (és egyéb forrásművek) alapján igen jól használható *tematikus térképvázlatok, strukturális és típusmodellek* szerkeszthetők, s ezek – a szöveges leírással egyenértékű – információbázist képeznek. A térképvázlatok a természetföldrajzi és társadalmi (gazdasági) *valóság* olyan ábrázolásai, melyek a lényeges (specifikus) vonásokat emelik ki, mellőzve a téma vizsgálata szempontjából kevésbé fontos részleteket.

IRODALOM

- ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. szerk. (1981): *A Dunántúli-dombság. Dél-Dunántúl.* (Magyarország tájféldrajza 4.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 704 p.
- BERNÁT T. szerk. (1981): *Magyarország gazdasági földrajza.* Egyetemi tankönyv. Budapest
- CHOLNOKY J. (1935): *Hazánk és népünk egy évezreden át (A magyarság hajdan és most).* Budapest. 213 p.
- CSÁNKI D. (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III. és V. köt.* Budapest
- CSENDES L. (1980): A légifénykép tartalmi értéke. *Földrajzi Közlemények* 28. (104.) 1–2. 76–84.
- FODOR F. (1935): Történelmi és településföldrajz. *Földrajzi Közlemények* 63. 8–10. 289–302.
- FRISNYÁK S. (1978a): Adatok Rakamaz és környéke 18. századi település- és népességföldrajzához. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1.
- FRISNYÁK S. (1978b): Szabolcs-Szatmár megye régi térképei. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 4.
- FRISNYÁK S. (1979a): Adalékok Tokaj történeti földrajzához. *Földrajzi Közlemények* 27. (103.) 1–3. 125–129.
- FRISNYÁK S. (1979/b): A társadalom természetátalakító munkája Szabolcs-Szatmár megyében. *Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv II.*
- FRISNYÁK S. (1980a): Szabolcs-Szatmár megye 18. századi történeti földrajzi vázlata. *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 8/F. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. (1980b): Adalékok egy hegyaljai telepesfalu (Rátka) 18. századi földrajzához. *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 8/F. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. (1980c): Adalékok a Rétköz régi vízrajzához (A Szebecse-folyó). *Szabolcs-Szatmári Szemle* 2.
- FRISNYÁK S. (1980/d): Adalékok az Ecsedi-láp történeti földrajzához (Ősi ártéri gazdálkodás Szamosszegen). *Alföldi Tanulmányok IV.* Békéscsaba
- FRISNYÁK S. (1982): Adalékok a Borsodi-ártér történeti földrajzához (Tiszatarján 18–19. századi képe). *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 9/F. Nyíregyháza
- GYÖRFFY GY. (1963): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest
- HANUSZ Á. (1980): Végardó és a Long-erdő 18. századi térképeken. *A Besse-*

nyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 8/F. Nyíregyháza

- HÉZSER A. (1922): Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. *Föld és Ember* 1.
- KÁVÁSSY S. (1979): *Bevezetés a történettudományba*. Főiskolai jegyzet. Budapest
- LEDERER E. (1977): *A történelem tárgya, módszere, a segéd- és rokontudományok elemei*. Egyetemi jegyzet. Budapest
- MARKOS GY. (1962): *Magyarország gazdasági földrajza*. Budapest
- MAROSI S. (1981): Táj és környezet. *Földrajzi Értesítő* 30. 1. 59–72.
- MENDÖL T. (1938): Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. *Szentpéteri Emlékkönyv*. Budapest
- NÉMETH P. (1979): Adatok a Felső-Tisza-vidék és a Nyírség történeti földrajzához. *Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv II*.
- ORTVAY T. (1882): *Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig I–II*. Budapest.
- PÉCSI M.–SÁRFALVI B. (1960): *Magyarország földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 327 p.
- PÉCSI M. (1979a): A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. *Földrajzi Közlemények* 27. (103.) 1–3. 17–27.
- PÉCSI M. (1979b): A földrajzi környezet új szemléletű regionális vizsgálata. *MTA X. Osztályának Közleményei* 1–3. 163–176.
- RADÓ S. szerk. (1963): *Magyarország gazdasági földrajza*. Egyetemi tankönyv. Budapest.
- TELEKI P. (1917): *A földrajzi gondolat története*. Budapest. 231 p.
- Első megjelenés: *Földrajzi Közlemények* 107. (1983) 3–4. 347–357.

A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ALAPJAI

FRISNYÁK SÁNDOR

A történeti földrajz – a legtömörebb meghatározás szerint – az elmúlt korok leíróföldrajza. A „leírás” mai értelmezésünk és gyakorlatunk szerint nem egyszerűen a tények jelenségek, jelenségcsoportok és mozgásfolyamatok regisztrálását, hanem az összefüggés- és kölcsönhatásrendszer feltárását és szintézisalkotást is jelenti. A földrajzi térben és történelmi időben gondolkodó geográfusok egyre inkább arra is törekednek, hogy a mai valóságfeltáró és jelenségmagyarázó tevékenységüket a „történelmi gyökerek” (előzmények) ismertetésével egy nagyobb fejlődésfolyamatba építsék be. A társadalom- és gazdaságföldrajzban a „történeti visszatekintés” (mint háttérmagyarázat) általában a 18–19. századig terjed, mélyebbre csak egyes ágazati témáknál, pl. az agrár-földrajzban a létfenntartási rendszerek ismertetésénél nyúlnak vissza. (A nagy földrajzi felfedezések és feltáró munkák vizsgálata nem tartozik a történeti geográfia témaköréhez, ez a földrajztudomány történetével foglalkozó stúdiumok feladata.) A humán-geográfia történeti szemléletmódja már a 20. század első felében is általánosnak mondható és mind jelentősebbé válik, ahogy a történeti földrajz – kezdetben mint a társadalomföldrajzi szintézisek „bevezető fejezete”, majd önálló diszciplínaként – fejlődik. A történeti földrajz – az általános felfogás szerint – nemzeti tudomány, s az eddig megjelent ilyen jellegű munkák (és szakmai bibliográfiák) is ezt igazolják. (Az egyes országok, régiók, szubrégiók stb. történeti földrajzi feldolgozásai mellett készültek nagyobb területeket átfogó szintézisek, mint pl. NORMAN J. G. POUNDS 1997-ben magyarul megjelent „Európa történeti földrajza” c. műve).

A történeti földrajz definíciója és fogalomrendszere – a kialakulásának időszakához hasonlóan – ma sem egységes, másképpen fogalmazznak a geográfusok és a történészek. A „másság” ellenére mind a földrajztudósok, mind pedig a történészek a múltbeli állapotok (tájváltozások) rekonstruálására törekednek, de a részletkérdésekben, a releváns tényezők megválasztásában, az alkalmazott módszerekben – természetszerűen – megjelennek a különbségek. A történeti földrajz – MENDÖL TIBOR megfogalmazása szerint – „az időkeresztmetszetek sorozata, de egyúttal hosszmetset is, a táj időben egymást követő állapotainak, vagy a táj változásainak rajza” (1938). Mendöl kortársa, BULLA BÉLA szerint a történeti geográfia feladata az, hogy „az elmúlt idők kultúrtájainak állapotáról rajzoljon szintetikus magyarázó képet” (1938). A kultúrtájcentrikus irányzat,

amely a társadalom környezetátalakító munkáját, az emberi tevékenységi formák és a térbeli struktúrák vizsgálatát helyezi előtérbe, fokozatosan változik, tematikailag gazdagodik, az angolszász területeken pedig átalakul regionális gazdaság- és társadalomtörténetté. A szemlélet és a vizsgálat tárgyának megváltozása szükségszerűen a történeti földrajz meghatározását is korrigálja. A hazai történészek és geográfusok (BULLA BÉLA, GYÖRFFY GYÖRGY, KRISTÓ GYULA, MENDÖL TIBOR ÉS SOMOGYI SÁNDOR) egymáshoz igen közelálló történeti földrajzdefinícióját is figyelembe véve új megfogalmazásra és feladatmegjelölésre van szükség.

A történeti földrajz valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúrát, a kultúra és a közigazgatás térszerveződéseit vizsgálja írott források alapján.

1.1. A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

A történeti földrajz az 1930-as években vált önálló diszciplínává. Kialakulásának kezdetei a 19. század második felére-végére tehetőek, amikor a történeti geográfia egyes elemei megjelennek a regionális földrajzban, pl. a francia VIDAL DE LA BLACHE munkáiban. Sokáig az a felfogás uralkodik, hogy a történeti földrajz, mint a régmúlt idők leíróföldrajza csak bevezető fejezete lehet egy-egy régió, ország vagy kontinens komplex földrajzának. Ilyen koncepciót képvisel és ennek szellemében munkálkodik W. GÖTZ is, a híres gazdasági geográfus és német kortársai közül E. OBERHUMMER és K. KRETSCHMER. A történeti földrajzi ismereteket a leíróföldrajzban foglalják össze és alkalmazzák a modern geográfia három alapelvét, a TELEKI P. által is gyakran emlegetett genetikai elvet, a kauzalitást, vagyis az oksági összefüggések feltárását és a szintézisre való törekvést.

A történeti földrajz fejlődésének fordulópontja 1922-ben L. FEBVRE „A Föld és az emberi fejlődés: bevezetés a történeti geográfiába” c. művének megjelenése, amelyet hamarosan követ másik két tudós, M. BLOCH „A történelmi francia vidék eredeti jellemzői” (1931) és C. DARBY „Anglia történeti földrajza Kr. után 1800-ig” (1936) c. könyve. FEBVRE és BLOCH 1929-ben Strasbourgban jelenteti a „Gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti évkönyv”-et, a forradalmi jelentőségű Annales-t, amelyben egy újfajta történetírás alapjait fogalmazták meg. A probléma-orientált és interdiszciplináris megközelítésű történetírást szorgalmazzák és VIDAL DE LA BLACHE gazdaságföldrajzi elveit alkalmazzák. Az Annales-iskola a történelem és földrajz közötti kapcsolatokat sürgeti, harcol

a környezeti determinizmus ellen és hatásosan érvel a posibilizmus mellett. A FEBVRE és BLOCH köré csoportosuló tudósok nemcsak megújították a történelemkutatást és -írást, hanem a szemlélet- és módszerváltásukkal megteremtették a történeti geográfia elméleti alapjait is.

Az Annales-iskola alapvető tantétele a (gazdaság-) földrajz és a (társadalom-) történet elválaszthatatlansága. A két tudományág összefonódását és gyümölcsöző kapcsolatát a szintetizáló regionális történeti feldolgozások bizonyítják. A történeti geográfiát R. DION retrospektív humán földrajzként értékeli (1948) és C. DARBY-val együtt azt állítja, hogy „minden földrajztudomány történeti geográfia”. Szerintük a jelenlegi kultúrtájban az elődök tájformáló-gazdasági tevékenysége és korunk társadalmának alkotásai összegződnek, így ennek mai leírása-állapotrajza is történeti földrajzá válik. Az elmúlt társadalmak anyagi kultúrájának rekonstruálását az összehasonlító (komparatív) módszerek alkalmazásával lehet (és kell) megvalósítani.

A történeti földrajz két, tartalmában és módszerében eltérő irányzata a topográfiai rekonstrukció és az önálló történeti földrajz. Az Annales-iskola elveti az ún. pozitivistá szemléletet és módszert, helyette az oknyomozó, a jelenségek és folyamatok összefüggésrendszerét és kölcsönhatásait feltáró történeti földrajzi kutatásokat tartja fontosnak. Mindezek ellenére a 19–20. századi történeti topográfiák tudományos értéke felmérhetetlen, ma is alapvető forrásai a jelenségmagyarázó-értékelő és szintetizáló történeti geográfiának. A topográfiai rekonstrukciók és történelmi helynévtárak olyan időben készülnek, amikor még a földrajz is magán viseli az államismék leíró (pozitivistá) módszerét.

Az 1970-es években jelentős változás történik a földrajztudomány fejlődésében, amikor a korábbi ágazati szemlélettől eltávolodva mind a kutatásban, mind pedig az oktatásban a *térbeli jelenségek integrált elemzése* és értékelése került előtérbe. A globális, makro- és mikroregionális földrajzi folyamatok komplex vizsgálatában, különösképpen a társadalom- és gazdaságföldrajzi feldolgozásokban nagyobb szerepet kap a fejlődéstörténeti szemlélet, *a történeti geográfia alkalmazása.*

A történeti földrajz paradigmaváltása Nagy-Britanniában az 1960-as évek vége felé kezdődik és hatása az európai tudományos műhelyek többségében is érvényesül. A cambridge-i történeti földrajzi iskola – amely a francia Annales-iskolát tekinti példaképének – ALAN R. H. BAKER vezetésével a történeti társadalomföldrajzot új fejlődéspályára helyezi a kutatás témakörének gazdagításával és a módszerek korszerűsítésével. A humángeográfia történeti irányzatát a társadalom olyan multidiszciplináris szemléletű megközelítése jellemzi, amely új módon fogalmazza meg az idő, tér és társadalom kölcsönhatásrendszerét. BAKER hangsúlyozza,

hogyan a történeti földrajz ne csak a társadalom és a természeti környezet kölcsönhatásait vizsgálja, hanem az ember „tudattal” (osztállyal) folytatott küzdelmét is. M. BILLINGE, a cambridge-i történeti földrajzi iskola másik neves képviselője az ember és a struktúra korrelációját feltáró kutatásaiban arra keres választ, hogy az egyén az intézményrendszer folyamatos újateremtésével miként járul hozzá a szélesebb értelemben vett társadalom reprodukálásához. BAKER és BILLINGE szerint a történeti földrajznak mint *határtudománynak* mind a geográfia, mind a történelem módszereit és szemléletét alkalmaznia kell.

1.2. A HAZAI TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ IRÁNYZATAI ÉS EREDMÉNYEI

A hazai történeti földrajz – elsősorban a német és a francia irányzatok hatására – az 1920/30-as években kezd kibontakozni, de az előzményei régebbi időkre, a 18–19. századra vezethetők vissza. A 18–19. századi történeti földrajzi feldolgozások, helységnévtárak és statisztikai gyűjtemények mind a historikusok alkotásai és alapvető forrásai a táj- és helytörténeti kutatásoknak. Egyes régi, ún. állapotrögzítő lexikonok, vármegye- és helységleírások (pl. VÁLYI ANDRÁS, MAGDA PÁL és FÉNYES ELEK munkái) már történeti földrajzzá „érlelődtek”. A topográfiai rekonstrukciók közül nagyra értékelhető ORTVAY TIVADAR „Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig” (Bp. 1882) és CSÁNKI DEZSŐ „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” (Bp. 1890–1913) c. munkája. A nagy, átfogó leírások mellett a 19. század vége felé részlettanulmányok is megjelennek a Földrajzi Közleményekben és más periodikákban, szintén a történészek tollából.

A *történeti földrajz első hazai geográfus művelői* TELEKI PÁL és CHOLNOKY JENŐ tanítványai közül kerülnek ki. Teleki „A földrajzi gondolat története” (Bp. 1917) c. klasszikus könyvében a történeti geográfia tudományelméleti kérdéseivel és e témakörben szükséges hazai kutatásokkal is foglalkozik. CHOLNOKY több dolgozatában értekezik a történelem és a földrajz kapcsolatáról, hangsúlyozva e két tudományterület egymásra utaltságát. 1935-ben megjelenteti „Hazánk földje és népe egy ezredéven át (A magyarság hajdan és most)” c. történeti földrajzát, amelyben az idő- és térbeli változásokat rekonstruálja és részletesebben tárgyalja a vármegyék kialakulására ható természetföldrajzi tényezőket. Könyve gazdag forrásanyagra épül, de nem terjed ki a történeti geográfia minden témakörére és egyes megállapításai túlhaladottak, nem felelnek meg a történettudomány akkori eredményeinek és szemléletmódjának. CHOLNOKY e könyvét *mintának*, vagy méginkább *programadásnak* szánta.

Az 1920/30-as években a humán geográfiában megjelenik a történeti földrajzi szemlélet. FODOR FERENC – a korszak egyik legjelentősebb geográfus tudósa – a társadalom- és gazdaságföldrajzi munkáiban (pl. A Jászság élete c. monográfiájában is) foglalkozik az emberi tevékenységi formák időbeli változásaival, térbeli differenciálódásával és a környezetátalakítás (= kultúrtájteremtés) folyamatával. Tudományelméleti és -történeti elemzéseiben úgy foglal állást, hogy „*a történeti földrajz mint önmagáért való tudomány nem állhat meg egyedül, hanem mindig csak egy fejezete lehet valamely táj leíró földrajzának*”. Hasonlóan gondolkodik a kor másik jeles tudósa, HÉZSER AURÉL is, aki következetesen alkalmazza a történeti földrajzi módszert ország- és tájleírásaiban, sőt több önálló történeti geográfiai tanulmányt is ír (pl. Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságáról. Telkibányáról stb.). 1938-ban LÁSZLÓFFY WOLDEMÁR a 18–19. századi kéziratok térképek – mindenekelőtt az első katonai felmérés 1:28 800-as méretarányú szelvényeinek felhasználásával – elkészíti „Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt” c. falitérképét, amellyel a történeti földrajzi kutatások igen jelentős forrással gazdagodnak. GLASER LAJOS LÁSZLÓFFY ösvízrajzi mappája és levéltári kutatásai alapján 1939-ben megírja „Az Alföld régi vízrajza és a települések” c. tanulmányát, amelyben igen fontos összefüggéseket tár fel, anyagrendszerrel és modellalkotásával (a Glaser-féle „kamarák”) „kulcsot ad” az alföldi makrorégió történeti földrajzi, településtörténeti stb. vizsgálatához. PRINZ GYULA (CHOLNOKYVAL és TELEKIVEL) írt „Magyar Földrajz” (Bp. 1936) c. könyvében az emberi munkával és az államföldrajzi képpel foglalkozó fejezetekben már jelentős szerepet kap a fejlődéstörténeti szemlélet, a régi idők geográfiai jellemzése. MENDÖL TIBOR a településföldrajz művelőjeként közel került a történeti geográfiához és annak egyik legkiemelkedőbb művelője. A Szentpéteri Emlékkönyvben (1938) érdekes elméleti fejtegetéseket és megállapításokat közöl a történeti földrajzról. Felfogása szerint a történeti földrajz feladata *az elmúlt korok tájállapotának rekonstruálása*. Hangsúlyozza azonban, hogy „*a földrajzot a múltból csak az érdekli, ami a jelenlegi állapot magyarázatára szolgál, csak addig megy vissza a múltba, ameddig a jelenlegi állapot gyökerei nyúlnak...*” MENDÖL a táj állapotán „a benne működő tájformáló erőknél, folyamatoknál, életjelenségeknél összességét” érti, s ez a *kultúrtájban* (vagy – szerinte – jobb magyar szóval a „műtáj”-ban) jelenik meg. Az önálló történeti földrajz – MENDÖL megfogalmazásában – *a régi idők kultúrtájainak magyarázó leírása és fejlődésének ábrázolása*. S ezzel a tudományelméleti alapvetéssel hosszúidőre meghatározza a hazai geográfusok előtt álló feladatokat. MENDÖL az elméleti alapok tisztázása mellett a Domanovszky-féle „Magyar

művelődéstörténet” c. könyvsorozatban (1939–1943) és „A Kárpát-medence földrajza” (Bp. 1947) című, BULLA BÉLÁVal közösen írt könyvében mesterien jellemzi a hazai kultúrtáj kialakulását, fejlődését, a megtelepülés módját és a magyarság termelő-országépítő tevékenységét. A felsorolt példák mellett még sok olyan – kisebb terjedelmű – tanulmány jelenik meg a tárgyalt időszakban, amelyek a történeti geográfia témakörébe sorolhatók. 1921-ben KOGUTOWICZ KÁROLY „Föld és Ember” címmel olyan folyóiratot indít (és szerkeszt), amely csaknem egy évtizeden át fórumot biztosít az antropogeográfiai és történeti földrajzi írásoknak. Kogutowicz is írt történeti földrajzot a „Dunántúl és a Kisalföld írásban és képben” c. monográfiájában (1930). A magyar történeti földrajz sokat köszönhet az etnográfusoknak (BÁTKY ZSIGMONDNak és GYÖRFFY ISTVÁNNak) is, akik az ősfoglalkozások és a településtörténet témaköréből (az alföldi tanyavilág kialakulásáról, térszerkezetéről, a kétbeltelkes, ún. „kertes városok” feltárásáról stb.) publikált tanulmányaikkal nagyban hozzájárultak a kultúrtáj-fejlődés és a régi gazdálkodás rekonstruálásához.

1945 után az alkalmazott, gyakorlati célokat szolgáló geográfiai kutatások előtérbe helyezésével és a „szomszédaink érzékenységre tekintettel” a történeti földrajzi munkák megjelentetése hosszú időn át szünetel. A népesség- és településföldrajzi diszciplína művelői (pl. BECSEI JÓZSEF, BELUSZKY PÁL, BOROS FERENC, ENYEDI GYÖRGY, LETTRICH EDIT, MENDÖL TIBOR, TÓTH JÓZSEF és mások) a fejlődéstörténeti szemlélet és módszer alkalmazásával a történeti geográfia elveit is érvényesítik. Fordulópontot jelent és a történeti geográfia műveléséhez mintát és egyfajta „bátorítást” ad GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” c. könyvének megjelenése (1963).

GYÖRFFY történeti földrajzában az Árpád-kori (az egész Kárpát-medencére kiterjedő) Magyarország természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzát a megye-beosztás szerint tagolva rekonstruálja kb. 20 000 oklevél és egyéb könyvészeti források alapján. Minden vármegyéről először összefoglaló képet rajzol, amelyben a korabeli természeti viszonyok jellemzése mellett foglalkozik a népességgel, a honfoglalás előtt itt élt etnikumokkal, a településhálózattal, a mezőgazdasági és ipari termeléssel, a közlekedéssel stb. A térképekkel is illusztrált történeti földrajzi szintézist gazdag adattári rész egészíti ki, minden Árpád-kori helység (vár, város, falu, posta) leírásával. S ez a feldolgozásmód összhangban áll a könyvének bevezető – fogalmi meghatározásokkal, elméleti és tudománytörténeti áttekintéssel foglalkozó – fejezetével. GYÖRFFY szerint a történeti földrajz tárgya „egy terület adott történelmi korban fennállott természeti, gazdasági és társadalmi viszonyainak földrajzi szempontokból rendszerezett leírása történeti források

alapján”. (GYÖRFFY történeti földrajzának 1963-tól 1987-ig megjelent három kötetében 32 Árpád-kori vármegye jellemzése található, több mint 2100 oldalon).

A hazánk geográfiáját tárgyaló kézikönyvek, felsőoktatási tankönyvek és a táj-földrajzi monográfiák helyel-közzel tartalmaznak történeti földrajzi megállapításokat is. A környezetátalakító munkák jellemzésénél és a gazdasági élet összehasonlító, múltbeli állapotát is értékelő leírásokban történeti földrajzi elemek is fellelhetők. A „Magyarország tájföldrajza” című, 1967-ben induló könyvsorozat egyes tanulmányaiban, mint pl. az antropogén tájalakítás, a természeti adottságok és erőforrások gazdasági hasznosítása, a regionális földrajz történeti irányzata is megjelenik. A sorozat 4. kötetében (1981) BELUSZKY PÁL-nak a természeti környezet társadalmi-gazdasági igénybevételének főbb szakaszairól írt tanulmánya tulajdonképpen a Dél-Dunántúl modern szemléletű történeti földrajza.

Az 1983-as év „határkő” a hazai történeti földrajz fejlődésében. A történeti geográfiát korábban a társadalom- és gazdaságföldrajzosok művelték, most egy természetföldrajz-tudós, SOMOGYI SÁNDOR „A magyar honfoglalás földrajzi környezete” c. munkájában – régi hiányt pótolva – a mai országterület 9–10. századi természeti képét (és a környezetfelhasználás formáit) jeleníti meg rekonstruált tájtípus-térképén. Somogyi az Alföld történeti földrajzáról írt dolgozataiban a természeti környezet változásait és a társadalom integrált környezetátalakító-tájformáló tevékenységét vizsgálja. S ezzel a természettudományos megközelítésű történeti földrajzi szintézissel elindul egy olyan – a történeti ökológia művelői által is vizsgált – kutatási program, amelynek célja az ökoszféra változásainak, anyag- és energiamozgás-folyamatainak feltárása. Somogyi megfogalmazása (1988) szerint a történeti földrajz „olyan önálló tudományág, amely a táj egykori állapotáról ad hű és megbízható, a tájalakító tényezők időben és térben változó kapcsolatának felismerésén és magyarázatán alapuló leírást”.

Az etnográfusok közül ANDRÁSFALVY BERTALAN, BALASSA IVÁN, DANKÓ IMRE, GUNDA BÉLA, KÓS KÁROLY, KÓSA LÁSZLÓ, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, SZABADFALVI JÓZSEF, TARISZNYÁS MÁRTON, UJVÁRY ZOLTÁN, VIGA GYULA és mások történeti néprajzi tanulmányai kitűnően hasznosíthatók a történeti földrajzban is. Andrásfalvy differenciált ártéri gazdálkodás-elmélete (1970) és egy mintaterületről, a Duna Tolna és Baranya megyei szakaszának ősi ártéri (fok-) gazdálkodásáról írt monográfiája (1975) alapján a történeti geográfiának és a gazdaságtörténetnek is teljesen újra kell értékelnie az alföldi tájak feudális kori gazdálkodásáról megrajzolt régi – leegyszerűsített – képet.

A történeti földrajz kialakulását és fejlődését, ezen belül a hazai eredményeit összefoglaló képből megállapítható, hogy a történeti geográfia, mint önálló diszciplína, a kibontakozás, a kísérletezés (a téma- és módszerkeresés) stádiumát éli. [A tudománytörténeti áttekintéshez tartozik az is, hogy a szerző, FRISNYÁK SÁNDOR 1990-ben megírta a „Magyarország történeti földrajza” c. egyetemi-főiskolai tankönyvét, amely ebben a témakörben az első teljesnek mondható szintézis (A Szerkesztő)].

1.3. A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ TÁRGYA

A tudományelméleti és -történeti áttekintésünk egyértelműen szemlélteti azt a gondolkodásbeli változást, amely a kultúrtájfejlődés kutatásától elvezet a történelmi korok tájainak komplex geográfiai megjelenítéséhez. A trendek az erősen társadalomtudományi jellegű (többnyire a historikusok által művelt) történeti földrajz természettudományi irányba való elmozdulását jelzik. Nagyon jelentős ebből a szempontból a történeti természetföldrajz, amely a geográfiai környezet változásait az ember megjelenésétől, az őstársadalmaktól kezdve napjainkig vizsgálja (a régebbi időkkel a paleogeográfia foglalkozik). A természet- és társadalomtudomány kutatási eredményeit szintetizáló történeti geográfia – éppen úgy, mint korunk földrajzi valóságát feltáró munkák – a jelen megértését is szolgálja, sőt tanulságait a terület- és gazdaságfejlesztési koncepciók is hasznosítják.

A történeti földrajz tárgya a *természeti környezet* és a *társadalom*. A természeti környezet az őstársadalmak korában még ún. *nyers- (ős-) táj*, amelynek erőforrásait és adottságait az emberi létfenntartási rendszerek igyekeznek racionálisan hasznosítani. A természeti környezet (= Naturlandschaft) – a gazdasági igénybevétel intenzitásától függően – átalakul, s ezt a humanizált teret *kultúrtájnak* (Kulturlandschaft) nevezzük. A kultúrtáj kialakítása és térbeli növelése az emberiség monumentális alkotása, amelynek folyamatát a tudomány még nem tárta fel kellő részletességgel. Az ember a mikrokörnyezetében, mindennapi mozgásterében kerül kapcsolatba az ökoszféra elemeivel. A társadalom termelő munkája, gazdasági aktivitása az ember és a környezet lokális jellegű kapcsolatát globálissá növelte.

Az első kultúrtájak izolált területek és kezdetben – a talaj kimerülése, a termőképesség romlása miatt – vándorolnak. A nyomásos földművelési rendszer kialakulása és a „gazdasági kényszer” (a növekvő népesség élelmiszer- és mezőgazdasági eredetű nyersanyagellátása) stabilizálja a kultúrtájakat. A síksági területeken kialakult kultúrtájak a dombsági és alacsony közephegységi tájakra, az agrártevékenységre alkalmas teraszos folyóvölgyekben a magasabb hegyvidék-

kek és az intramontán medencék felé is terjeszkednek. *A különálló kisebb kultúrtájak térbeli növekedése (diffúziója) nagy összefüggő agrár régiók kialakulását eredményezi.* A feudális kor kultúrtájai egyértelműen mezőgazdasági területek és települések. Az ipari fejlődés a városok és a nyersanyagtermelő körzetekben átformálja a hagyományos (agrogén) kultúrtáját, így kisebb-nagyobb területeken a technogén jelleg válik dominánssá. Az ökoszféra humanizációja a környezetkímélő területhasznosítás mellett olyan *természetkárosító-tájromboló tevékenységet* is elindít, amely az ipari korbán fokozódik és napjainkban már katasztrofális méreteket ölt.

Az emberi tevékenységi formák differenciálódnak és térbeli rendszereket alkotnak. A feudális kori környezetgazdálkodás mind lokális, mind regionális szinten a tájpotenciál függvényében tagolódik. Az agrárfalvak (és -városok) munkahelyövezetei stabilizálódnak, pl. a közép-európai tájakon az ártereket rét- és legelőgazdálkodásra, az ármentes térszíneket szántóművelésre, a kedvező expozíciójú dombosági lejtőket (hegylábfeluszíneket) szőlő- és gyümölcsstermelésre hasznosítják. A „gazdasági tájhatár” csak kisebb mértékben mozdul el, főleg a középhegységi erdő és az agrárterület érintkezési sávjában. A tradicionális határhasználat az agroökológiai potenciál megváltozásával és a társadalmi-gazdasági tényezők hatására (a piaci kereslet növekedésével vagy csökkenésével, a termelőeszközök és módszerek fejlődésével) módosulhat. Pl. hazánkban az alföldi amfibikus árterek monokultúras állattenyésztése és az ármentes térszínek (= életkamrák) földművelő, helyenként és koronként gabona-monokultúra-jellegű gazdálkodása a 19. századi folyószabályozó és ármentesítő munkák következményeként teljesen átformálódik. Az integrált környezetátalakító tevékenység mellett a szerkezetváltás még az infrastruktúra-rendszer kiépítésének és egyéb társadalmi-gazdasági faktoroknak is tulajdonítható. *Az ökológiai és az ökonómiai tényezők tehát együtt alakítják-formálják ezeket a (specializált) térszerkezeti egységeket.* Az európai kultúrtájtörténet – s ezen belül a Kárpát-medence történeti földrajza is – azt bizonyítja, hogy *az azonos ökológiai feltételek azonos emberi alkalmazkodási folyamatokat indítanak el.* A hasonló tájakon – az árterek és az ármentes életkamrák példájánál maradva – *mégsem egységes a struktúra, mert az egyes kistérségek tevékenységi rendszerét a társadalmi-gazdasági faktorok különbözőképpen befolyásolják.*

A történeti földrajz alapfeladata, hogy ezeket a *térszerveződési folyamatokat* nyomon kövesse és feltárja a struktúrák belső mozgásfolyamatait és kapcsolódásait más térszerkezeti egységekhez. A történettudomány művelői – pl. R. CAMERON – a nyugat-európai gazdasági tájak (régiók) kialakulását a 12. századra datálják. Közép- és Kelet-Európában később (a Kárpát-medencében csak

a 19. században) indul meg ez a folyamat. Az előzményeket, az eltérő – általában természetföldrajzi nagytájakhoz kapcsolódó – feudális kori térszerkezeteket is nevezhetjük (hipotetikus) régióknak. A régió R. BUTLIN (1990) definíciója szerint osztályozási és gyakorlati eszköz, alkalmazása elméletileg különféle módszerekkel és határokkal bármilyen időszakra lehetséges. A történelmi idők (hipotetikus) régiófelosztása mind a történetírásban, mind a történeti geográfiában eszköz a térbeli gazdasági jelenségek és folyamatok rendszerezéséhez, oknyomozó-magyarázó leírásához.

A történelmi korok tájváltozásait a szüntelenül működő természeti erők és folyamatok mellett az antropogén jelenségek idézik elő. Az emberi tevékenység gyorsítja (növeli) vagy lassítja (csökkenti) a természeti folyamatok társadalomra ható következményeit. A történelmi földrajz az antropogén tájformálás és a természeti környezet változásait általában a természetes növénytakaró és a vízhálózat átalakulásával szemlélteti, de kisebb mértékben helyet kap a klímaváltozás, a tömegmozgásos jelenségek, a termőföldpusztulás stb. jellemzése is. Az ún. kis jégkorszak, amely a 14. századtól az 1860/70-es évekig tartott, Európa egyes mezőgazdasági régióiban a termelés (és ezzel összefüggésben a népesség) csökkenését eredményezte. Az éghajlatromlás következményei (pl. éhínség, járványos betegségek) nagy területeken tapasztalhatók, míg az antropogén tájalakító munkák (pl. a folyószabályozás és ármentesítés) a mikroklímát nem befolyásolják, csak lokális és mikroklímaváltozásokat eredményeznek. A Tisza és mellékfolyóinak szabályozása és az ármentesítések a folyók legendás hírű halállományát a korábbiak kb. 5%-ára csökkentette! A környezeti változások társadalomra gyakorolt hatása az ökológiai impulzus időtartamától és intenzitásától függ.

A modern történelmi földrajz a természeti és a társadalmi-gazdasági környezet szféráinak és alrendszeinek időben és térben folyton változó összefüggéseit vizsgálja ember- és gazdaságcentrikus szemlélettel.

Az ember, mint a legfontosabb termelőerő, aktivitásával szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban áll a földrajzi környezettel. TÓTH JÓZSEF szerint ezt a kapcsolatot az alkalmazkodás és az átformálás tevékenységi rendszere jellemzi. Nem passzív viszonyról van szó: az alkalmazkodás (pl. az Alföld ősi ártéri gazdálkodása, az óvilági száraz öv monokultúrás nomád állattenyésztése, a közép-ázsiai oázisgazdálkodás stb.) a társadalom nagyfokú aktivitását, a természeti adottságok és erőforrások racionális hasznosítását jelenti. Az alkalmazkodás tehát a gazdálkodási tér átformálását is eredményezi (pl. az öntöző- és oázisgazdálkodás esetén karézek, víztározók, csatornák, gátak stb. építése). Az ember és gazdasági tevékenysége azért kap központi helyet a történelmi földrajzban is,

mert az emberi munkán keresztül valósulnak meg a környezeti alrendszerfaktorkok bonyolult, egymásra ható és egymással összefonódó kapcsolatai. A történeti földrajz ennek a kapcsolatrendszernek idő- és térbeli változásait, a *kultúrtájfejlődés* alapvető sajátosságait (belső szerkezetét és mozgásfolyamatait) tárja fel. A természeti ökoszférák és a társadalmi-gazdasági szférák kölcsönhatásai (pl. az erőforrások hasznosítása, a társadalom tájformáló-környezetátalakító tevékenysége stb.) a régebbi koroktól napjaink felé haladva egyre intenzívebbé és dinamikusabbá válnak.

1.4. A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ FELADATA ÉS MÓDSZERE

A történeti geográfia feladata – mint az előzőekből is kitűnik – a *földrajzi környezet* (valamely szintű regionális egység) *múltbeli állapotának komplex földrajzi feltárása és értékelése*. A természeti geográfia (és a társtudományok) eredményeire támaszkodva a *társadalmi és gazdasági jelenségek idő- és térbeli változásait kutatja a társadalomföldrajz általános törvényei és törvényszerűségei alapján*. A *történeti geográfia a társadalomföldrajz önálló tudományága* éppen úgy, mint pl. a népeesség-, település-, agrár-, ipar- stb. földrajz. Belső tagolódásából, tárgyából és kutatásfeladataiból következően a történeti földrajz segédtudományai a természetföldrajz, a régészet, a társadalom- és gazdaságtörténet, a tárgyi és történeti néprajz, a történeti statisztika, a kartográfia stb.

A történeti földrajzban alkalmazott kutatási módszer és feldolgozási koncepció – a geográfiai környezet modern szemlélete alapján – a vizsgált terület integrált rendszernek tekinti. PÉCSI MÁRTON szerint (1979) az ember földrajzi környezete négy alrendszer, ún. természeti, az átalakított (mesterséges), a társadalmi-gazdasági és a kulturális-politikai környezetet foglalja magában. A regionális földrajzi kutatásoknak ezt a környezeti potenciált feltáró és értékelő módszerét lehet alkalmazni a múltbeli földrajzi állapotok rekonstrukciójánál is. A kultúrtáj (és erőforrásainak) valamely korban volt képét és fejlődését a környezeti alrendszerek rekonstrukciójával, a környezeti faktorok összefüggéseinek és kölcsönhatásainak feltárásával, integrált értékelésével rajzolhatjuk meg.

A történeti földrajzi munkák struktúráját – az előző gondolatokból eredően – a mai, modern társadalomföldrajzi szintézisek témaköreihez hasonlóan kell kialakítani, *kiemelve a földrajzi környezet meghatározott korra jellemző specifikumait*.

A *történeti földrajz egy-egy történelmi korszak komplex geográfiai jellemzésére törekszik*. Az országok, régiók (vagy más nagy területegységek) történeti földrajzát a társadalom- és gazdaságtörténeti korszakbeosztás alapján kell tagolni.

A mezo- és mikrotájak, egyes települések feldolgozásánál a *periodizáció alapjai a fejlődés helyi korszakjelzői* („csomópontjai”) is lehetnek. A környezettípusok alkotóelemeit a mai terminológiával dolgozzuk fel, de az értékelésnél nem szakadhatunk el az adott korszak általános fejlődési színvonalától, az akkori társadalmi, gazdasági és politikai hatótényezőktől. A *komparatív* (összehasonlító) módszerrel elkerülhető a megalapozatlan túlértékelés vagy alulértékelés, a provinciális jellegű munkák gyakran jelentkező fogyatékosága. Az egzakt módon mérhető társadalmi-gazdasági jelenségek, jelenségcsoportok a tágabb környezet (országrészt, teljes országterület) általános fejlettségi szintjével összehasonlítva adják reális értéküket.

Tudományágunk makro-, mezo- és mikroregionális téregységeket vizsgál. Egy-egy ország történeti földrajzának feldolgozása a makroregionális vizsgálatok eredményeire épül. Ha ilyen (nagyfajta szintű) történeti földrajzi munkák még nem íródtak, a kisebb területi egységek, régiók, történeti-néprajzi tájak, vármegyék, városi és falusi települések stb. kutatása látszik reális feladatnak.

A speciális források miatt a történeti földrajzi kutatómunkában nemcsak a geográfiai módszereket, hanem a történeti kutatásmetodikát is szükséges alkalmazni. A *reduktív* (egyszerűsítő) módszerekkel dolgozó történeti földrajz empirikus tudomány. A teljes földrajzi környezet elemeit genetikus módszerekkel vizsgálja és abban az embert a legfontosabb hatótényezőként értelmezi. Az időkeresztmetszetek egy területi egység fejlődési fokozataiként foghatók fel, amelynek összefüggésrendszere és szerkezete állandóan változik. A mai állapotokból is visszakövetkeztethetünk a régebbi korokra, ha ismerjük a fejlődés általános menetét, törvényszerűségeit és speciális jellemvonásait. A visszafelé vizsgáló, ún. *retrospektív módszert* ALAN R. H. BAKER alkalmazta először a történeti földrajzi kutatásokban. Hasonló a *retrogresszív* (= visszafelé haladó) módszer is, amelyet a történelmi atlaszok készítésénél alkalmaznak Nyugat- és Közép-Európában. Amerikában és Nyugat-Európában a történeti földrajzot történészek írják, s ennek tulajdonítható az, hogy ezekben a monográfiákban a természeti környezet múltbeli állapotának és változásainak megjelenítése általában szegényes (a hidro- és biogeográfiai vonatkozásokra és a társadalom környezetátalakító és -károsító munkájára korlátozódnak).

A hazai történeti földrajzi kutatásokhoz a *régi (kéziratos) térképek* és a *légi-fényképek* igen jelentős információmennyiséget szolgáltatnak. A 17–18. századi térképek még az ősi, a nagy környezetátalakító (folyószabályozó, láp- és mocsárlecsapoló) munkálatok előtti állapotokat őrzik, míg a 19. század második felétől készült mappák a tájváltozást, a környezethasználatban bekövetkezett korszakváltást szemléltetik. A térképelemzésekhez – a nagyobb területegység-

gekről szerkesztett mappák mellett – a városokról, falvakról, uradalmakról stb. készült, általában igen részletes térképeket lehet eredményesen hasznosítani. Az Országos Levéltár és a Hadtörténeti Intézet térképtára mellett a megyei és egyházi levéltárak gazdag térképgyűjteményeit használhatjuk fel a regionális történeti földrajzi kutatásokban.

A mai földrajzi valóságot ábrázoló, rendkívül sok információt tartalmazó légifotók a múltbeli (táj-) állapotok rekonstruálására is alkalmasak. A légifénykép-interpretációval feltárható pl. a régi hidrogeográfiai kép (a folyók, patakok régi medre, az alföldi folyókból kiágazó fokok és erek, a lecsapolt tavak körvonalai, az egykori mocsár- és lápvidékek), továbbá az elpusztult települések, az elegyengetett antropogén tájelemek (pl. árkok, sáncok), az ősi utak stb. A föld alatt rejtőző régi kultúrák kutatásánál a függőleges tengelyű légifényképek sztereoszkopikus vizsgálata általános gyakorlattá vált. A Hadtörténeti Térképtár légifotó-gyűjteménye értékes forrástartaléka a regionális történeti földrajznak is. Az 1:25 000-es méretarányú légifényképek tartalmi értékelése (interpretálása) a vonatkozó szakirodalom és a technikai eszközök megismerésével gyorsan elsajátítható kutatási módszer.

A történeti földrajz kutatáseredményeinek feldolgozása a történet- és földrajzírás egyéb szakterületeihez hasonló módszerrel valósítható meg. A régi térképek (és egyéb forrásművek) alapján igen jól használható *tematikus térképvázlatok, strukturális és típusmodellek* szerkeszthetők, s ezek – a szöveges leírással egyenértékű – információbázist képeznek. A térképvázlatok a természetföldrajzi és társadalmi (gazdasági) valóság olyan ábrázolásai, amelyek a lényeges vonásokat emelik ki, mellőzve a téma vizsgálata szempontjából kevésbé fontos részleteket.

IRODALOM

- BAK B.–IZSÁK É. (2000): Történeti földrajz. In: Kerényi A. szerk.: *Pannon Enciklopédia. Magyarország földje*. Arcanum. Budapest. 451–453.
- BAK B. (1998): *Magyarország történeti topográfiája*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest
- BELUSZKY P. (2001): *A Nagy-Alföld történeti földrajza*. Dialóg Campus. Budapest–Pécs
- BOROS L. (1999): *A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza
- BOROS L. (2000): *Erdély természeti és történeti földrajza*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza

- BULLA B.–MENDÖL T. (1947): *A Kárpát-medence földrajza*. Egyetemi Nyomda. Budapest
- CAMERON R. (1994): *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Maecenas. Budapest
- CHOLNOKY J. (1935): *Hazánk és népünk egy évezreden át (A magyarság hajdan és most)*. Somló Béla. Budapest
- CSÁNKI D. (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III. és V. köt.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest
- DOBÁNY Z. (1999): *A Cserehát történelmi földrajza (18–20. század)*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza
- FEJÉR L. szerk. (2001): *Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története*. Vízügyi Múzeum. Budapest
- FODOR F. (1935): Történelmi és településföldrajz. *Földrajzi Közlemények* 63. 8–10. 289–302.
- FRISNYÁK S. (1990): *Magyarország történelmi földrajza*. Tankönyvkiadó. Budapest
- FRISNYÁK S. szerk. (1996): *A Kárpát-medence történelmi földrajza*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (1998): *A Felvidék történelmi földrajza*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (2000): *Az Alföld történelmi földrajza I–II*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza
- FRISNYÁK Zs. (2001): *A magyarországi közlekedés krónikája*. Arcanum. Budapest
- FÜLEKY GY. szerk. (1999): *A táj változásai a Kárpát-medencében*. GATE. Gödöllő
- GLATZ F. szerk. (1996): *A magyarok krónikája*. Officina Nova. Budapest
- GYÖRFFY GY. (1987–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- KÓKAI S. (1999): *Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza
- HÉZSER A. (1922): *Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre*. *Föld és Ember* 1. Szeged
- KRISTÓ GY. (1986): Történelmi földrajz. In: Kállay I. szerk.: *A történelem segédtudományai*. Tankönyvkiadó. Budapest
- MAROSI S. (1999): *A földrajzi táj kutatások összetettsége és alkalmazhatósága*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest
- MENDÖL T. (1938): Településtörténet, településföldrajz, történelmi földrajz. In:

- Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának emlékére.* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó. Budapest–Pécs
- ORTVAY T. (1882): *Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig I–II.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest
- PÉCSI M. (1979): A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. *Földrajzi Közlemények* 27. 1–3. 17–27.
- POUNDS N. J. G. (1997): *Európa történeti földrajza.* Osiris. Budapest
- RÁCZ L. (1997): *Az európai gazdaság-világ történeti földrajza.* JATEPress. Szeged
- SOMOGYI S. (1988): A magyar honfoglalás földrajzi környezete. *Magyar Tudomány* 33. 11. 863–869.
- SOMOGYI S. szerk. (2000): *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai.* MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest
- TELEKI P. (1917): *A földrajzi gondolat története.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest
- TÓTH J. (1996): A magyarországi regionális fejlődés történeti vonatkozásai. In: Perczel Gy. szerk.: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.* ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 587–596.
- Első megjelenés: Tóth J. szerk. (2002) *Általános társadalomföldrajz II.* Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 9–20.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI VÁZLATA (895–1920)

FRISNYÁK SÁNDOR

A rövid tanulmány a magyar mezőgazdaság fejlődési korszakait, a mezőgazdasági környezethasználat idő- és térbeli jelenségeit és folyamatait foglalja össze a honfoglalás korától 1920-ig,

A tér- és erőforrás-hasznosítás, a környezetgazdálkodás összekapcsolódik az antropogén tájformálással, a kultúrtáj kialakulásával és terjedésével. A mezőgazdasági termelés növekedése és ennek, tájrajzi megjelenése (a kultúrtáj) egyrészt a belső fejlődés, másrészt a kívülről érkező kulturális hatások (innovációk) eredménye. A mintakövető agrártevékenység és az agroökológiai feltételekhez való racionális alkalmazkodás olyan ágazati és térstruktúrák kialakulásához vezetett, amely a hazai élelmiszer- és nyersanyagszükségletek kielégítése mellett jelentékeny exportot tett lehetővé. Hazánk az igen jelentős nemesfémbányászat és a kiegyezést követő dinamikus iparfejlődés ellenére a 19–20. század fordulójáig *agrárország*, egyes korokban *Európa éléstára* volt.

1. A FEUDÁLIS MEZŐGAZDASÁG KIALAKULÁSA

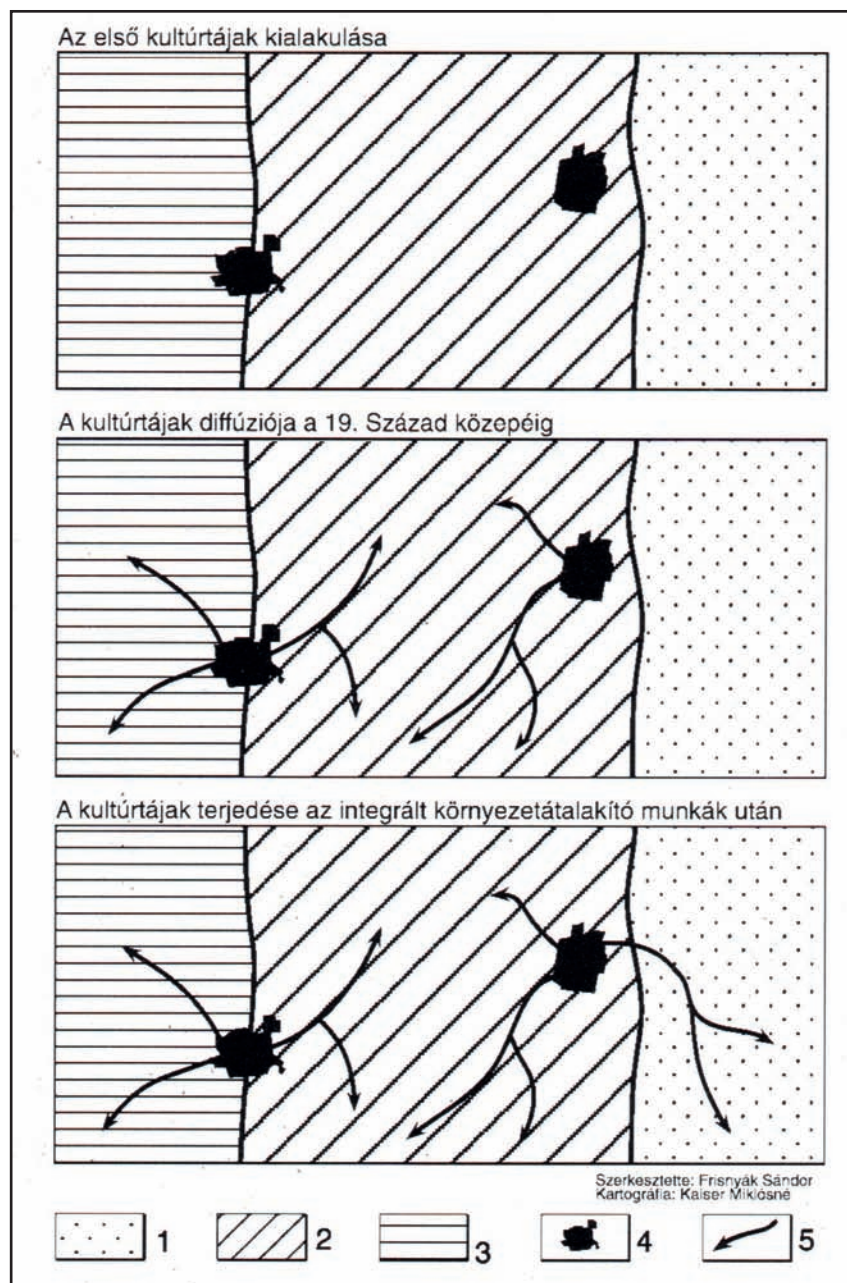
A 895-ben kezdődő honfoglalás a magyarság történetében nemcsak földrajzi helyváltoztatás, hanem *életforma- (rendszer-) változás* is. A magyarság volt az egyetlen, kelet-európai sztyeppékről érkező nép, amely végleg *megtelepedett és nemzetté integrálódott* a Kárpát-medencében, majd *önálló államalakulatként beilleszkedett a feudális államok rendjébe*. Az életmódváltás hosszú folyamat volt, amelyre a kényszerű alkalmazkodás és mintakövetés mellett ősi kultúránk időtálló és továbbfejleszhető elemeinek megőrzése is jellemző. A félnomád, nagyállattartással, földműveléssel és szőlőtermeléssel foglalkozó magyarság a Kárpát-medence központi sík- és domb vidéki tájait, mintegy 200 000-220 000 km²-nyi területet foglalt el. A magyarság 10–11. századi élettere (oikumené) megközelítően azonos a lösz és egyéb negyedidőszaki üledékek és a tölgyerdők elterjedésével, a 600 mm-es izohiétával határolt területekkel (BULLA B.–MENDÖL T. 1947). Az erdős hegységkeret – a Kárpátok 1500 km hosszú és 150-200 km széles koszorúja – a sztyepp vidékről érkező magyarság gazdasági tevékenységének nem felelt meg, ezért itt alakította ki az országot

védelmét szolgáló *gyepűrendszer*t, majd a 11. században a marchiákat, a *hátárőr vármegyéket*.

A honfoglalás-kori Kárpát-medence – a neolitikus forradalom (Kr. e. 5000–4200) óta itt élt népek tájalakító munkája révén – már nem volt teljesen nyerstáj, de kultúrtáj sem, mivel azt a magyarság több évszázados munkával alakította ki és később más etnikumokkal együtt fejlesztette tovább. A belső medencerendszer kiterjedt lápok, mocsarak, állandóan és időszakosan vízzel borított árterek tagolták, így a *Dunántúl dombvidékei bizonyultak a legelőnyösebb településtérnek*. Az alföldi nagytáj is tagolt léttér volt: a mocsarakkal és vízzel borított ártérövezetből szigetszerűen emelkedtek ki a löszös- és futóhomokos hordalékkúp-síkságok (= életkamrák), amelyek a medenceperemi hordalékkúpokkal együtt a megtelepedés és a földművelés természetföldrajzi feltételeit biztosították. Az árterek a rét- és a legelőgazdálkodás, a rideg állattenyésztés fő területei voltak. E két morfológiai szint gazdálkodása – talán már az Árpád-korban is – komplementer tevékenységként értékelhető (1. ábra).

A Nagy- és Kisalföld 10–12. századi állattenyésztése az ún. *differenciált ártéri gazdálkodás* vezető ágazata volt. Az ártéri gazdálkodás (az állattenyésztés, a folyóvízi, tavi, rekesztő és réti halászat, a csikászat, pákászat, vadászat, a gyümölcs- és szőlőtermelés) a természeti adottságokat és erőforrásokat racionálisan hasznosította (ANDRÁSFALVY B. 1975). Az ártéri gazdálkodás alapját a *fokrendszer* képezte. A folyóhátakat megszakító nyílások, a fokok és erek az áradások vizét a mélyebb fekvésű árterekre vezették. A fokok a középvízi mederből kiágazó, eléggé mély csatornák (mellékágak), amelyeken a folyó vízállásától függően kétirányú volt a vízáramlás. A folyó apadásakor az árteret behálózó erek a vizet a folyómederbe vezették vissza. A kisebb fokok és csatornák mesterséges, kora Árpád-kori alkotások. A fokrendszer alapvető funkciója az *ártéri legelőöntözés* volt. Az állattenyésztés az árterek természetes takarmánybázisán alapult. A folyami árterek gyeptakaróját az állattenyésztés a legelőváltás módszerével hasznosította. A legelőváltás rendjét és ritmusát a folyók meg-megismétlődő árvizei szabályozták. Tavasszal és ősszel, amikor a folyók kiáradtak, a vízből kiemelkedő magaslatokon, a folyóhátakon és a kiterjedt életkamrák lösz-és homokpusztáin, nyáron és télen a mélyebb fekvésű árterületeken legeltettek. A legelőváltásnak ezt a síksági tájtipusokhoz kapcsolódó módszerét SZABADFALVI J. nyomán *régi transzhumációnak* nevezzük (SZABADFALVI J. 1984).

A síksági pásztormigráció két végpontja közti távolság – a régi, etelközi nagy legelőterületekhez képest – leszűkült, az egy-egy ciklusban megtett út néhány napi járóföld lehetett. Az állatállomány összetételéről az Árpád-kori falvak régészeti feltárásai adnak tájékoztatást. Pl. Kardoskúton és Tiszalök-Rázom-

1. ábra: A kultúrtájak kialakulása és terjedése a Kárpát-medencében.
 Jelmagyarázat: 1 = ártéri síkság, 2 = ármentes síkság, 3 = dombvidék,
 4 = a kultúrtájak magterületei, 5 = a kultúrtáj-diffúzió iránya

pusztán a ló 27–24%-kal, a juh 16-8,5%-kal, a sertés 15–21,5%-kal, a szarvasmarha 31–34%-kal részesedett az. összállományból (PALÁDI-KOVÁCS A. 1993). Az állattenyésztés a belső szükségleteket elégítette ki, a ló- és vágómarhaexportot a 10–11. században rendelkezések tiltották. Az Árpád-korban elsősorban az állattenyésztés termékeit (pl. nyers- és feldolgozott bőr, gyapjú) szállították külföldre. A marhakivitel kezdete a 14. századra tehető, majd később, a 16–19. században a teljes export 60-90%-át képezte (FRISNYÁK S. 1990). Az állattenyésztés a 13. századtól a Kárpát-medence egész területére kiterjedt, de csak a síksági és a hegységkeret havasi legelőin vált a gazdasági élet meghatározó ágazatává. Az Árpád-kori állattenyésztés túlnyomó része a parasztgazdaságokban folyt, kisebb hányadát a 13. századig működő földesúri magángazdaságok (prédiumok) adták.

A *földművelő kultúra* a Dunántúl és a medenceperem dombsági tájain és az alföldek ármentes térszínein alakult ki. A sík- és domb-(hegy-)vidék találkozásánál, továbbá az alföldi életkamrák, a lösz- és futóhomokos hordalékkúpsíkságok ártérre néző peremén, a téli szállások mellett létesültek az első szántóföldek. A művelésre kijelölt területet előzőleg az állatok telelőhelyeként használták, s az oda terelt állatok a földet megtaposták és trágyázták. Az így „telkesített” földet (*terra firmata*) tavasszal felszántották és bevetették. A szántóföldeken búzát, árpát, rozst, kölest és egyéb kásanövényeket termeltek. A művelt földek (apró izolátumok) a település környezetében még gyakorta változtak és csak a 12. század végén – amikor a földművelés az egész országban általánossá vált és túlsúlyra tett szert – kezdett stabilizálódni. A földművelés 10–12. századra jellemző módszerét *parlagoló* vagy *szántó-legelőváltó*, az erdővidéken *szántó-erdőváltó* rendszernek nevezzük. A lakó- és gazdasági épületek körüli kertekben a munkaigényesebb kultúrák (pl. bab, lencse, borsó, hagyma, káposzta, répa) voltak a főbb termények. A parasztgazdaságok elmaradhatatlan tartozéka volt a len- és kenderföld, amely a ruházkodás alapanyagát szolgáltatta. A *szőlő- és bortermelés* a 9,5 °C-os izotermavonaltól délre mind a dombvidékeken, mind pedig az alföldeken kialakult. A magyar gazdaságtörténet a Somló-hegy és a Szerémség (Fruška Gora) szőlőskertjeit tartja számon első, 11. századbeli bortermőhelyként. Kialakult és a későbbi évszázadokban jelentőssé vált a Balaton-felvidék, a Móri-árok, Pécs, a Fertő-mellék, Sopron, Pozsony, a Mátra- és Bükkalja, Tokaj-Hegyalja, Erdélyben a Kis- és Nagy-Küküllő stb. borvidéke is. A szőlő- és bortermelés az ország legfejlettebb területén, a szántóföldi gazdálkodásban is élenjáró Dunántúlon összpontosult. A legújabb történeti néprajzi kutatások szerint „az Alföld középkori szőlőkultúrája az ártéri szőlős-gyümölcsös erdők zónájából nőtt ki” és terjedt át az ármentes térszínekre (ÉGETŐ M. 1993). Az Ár-

pád-kori ártéri szőlőtermesztés *átmeneti kultúraszintet* képvisel a gyűjtögetés és a termelés között (ÉGETŐ M. 1993). Hasonló módon értékelhetjük az *ártéri gyümölcsstermelést* is. A Felső-Tisza, a Szamos, a Duna, a Dráva, az erdélyi Olt és Maros ősgyümölcsösei, ún. *vadkertjei* a „természet ajándékaként” vagy kevés munkaráfordítással ellátták a környék lakóit almával, szilvával és más gyümölcsökkel (Soltvadkert).

A földművelés térhódításában két tényezőnek, a magyarság keletről hozott termelési kultúrájának és eszközeinek, továbbá az interetnikus kapcsolatoknak tulajdoníthatunk nagy jelentőséget. A modellkövető fejlődésben kiemelkedő szerepe volt a szerzetesrendek (kolostorok) mintagazdaságainak, a német és vallon telepéseknek és a kalandozó hadjáratok agrártermeléssel kapcsolatos megfigyeléseinek is. A mezőgazdálkodás 12. század végéig terjedő korszakának jelenségeként meg kell említenünk a legelő- és termőföldnyerés céljából végzett *erdőirtást*, amely a 13. században a Kárpátok folyó völgyeiben és intramontán kismedencéiben folytatódott.

2. A VIRÁGZÓ FEUDALIZMUS MEZŐGAZDASÁGA

A magyar mezőgazdaság fejlődéstörténetének második korszaka a 12–13. század fordulójától a 15. század végéig terjed. A feudalizmus virágkora az európai agrárforradalom eredményeinek átvételével a 12. század végén kezdődik és összekapcsolódik a mezőgazdasági tér növekedésével. A középkori agrárforradalom egyik legjelentősebb eredménye a korábbi földhasználati formát felváltó *két- és háromnyomásos földművelési rendszer* elterjedése. A 13. századi agrárinnováció másik eleme a tökéletesebb szántást lehetővé tevő *fordító eketípus* átvétele. A fordítás (ágy-) eke, amelyet 6–8 ökör húzott, alkalmas eszköznek bizonyult a gyepföldek feltörésére és rendszeres művelésére (BALASSA I. 1973). A szántógazdálkodás fejlődését elősegítette az állati vonóerő nagyobb felhasználása és a fogatolás eszközeinek-módszereinek tökéletesedése is. Az eke Árpád-kori típusai az extenzív fejlődést szolgálták, az intenzívebb (kert-) gazdálkodás eszköze a fából készült és vaspapuccsal ellátott ásó és vaskapa volt. Az aratás sarlóval, a szénafű levágása rövid kaszával történt. A ma is használatos hosszú kasza először az Árpád-kor végén a rétgazdálkodásban jelent meg és csak a 16. századtól terjedt el az aratás legfontosabb munkaeszközeként. *A 13. században az agrárinnovációk eredményeként a maghozamok átlagát a korábbi kétszeresről négy-ötszörösére emelték.*

A 13. században a magyar település- és gazdasági tér kiterjedt a hegységkeretre is. A Kárpátok humanizációja a földrajzi centrumtárság, az Alföld felől a teraszos folyó- és patak völgyeken át valósult meg. A magyarság perifériák felé áramlása

önmagában kevés volt a lakatlan területek kitöltésére, ezért a Kárpátok vidékére telepítették-befogadták a különböző etnikumokat is. A megszállt terület *irtványföldjein* és a *havasi legelőkön* – a belső medencerendszerhez képest más agroökológiai feltételrendszer mellett – a lakosság erdőéléssel, állattenyésztéssel, a kismedencékben földműveléssel foglalkozott. A Kárpátok magashegységi (havasi) állattartásának előzményeként a 11–12. században a Felső-Hernád és a Poprád völgyében megtelepült *gömörörök* (=határvédők) állattenyésztését tartja számon a gazdaságtörténet. A 12. században szerveződő *királyi erdőispánságok* (Bereg, Sáros, Torna, Ugocsa, Zólyom) speciális feladatokat ellátó (vadász, víz- és erdőóvó) lakói szintén foglalkoztak állattenyésztéssel, a hegyi tisztások legeltetésével. A 13. században a Székelyföldön – megelőzve a román (vlach) etnikum betelepítését – már kialakulófélben volt a hegyi pásztorkodás klasszikus formája. A románok a 13. században egyre nagyobb számban érkeztek a Déli-Kárpátokba, ahol a *havasi pásztorkodás transzhumáló formáját* alkalmazták. Az Árpád-kor végén, amikor a kárpáti hegységkeret benépesült, a havasi pásztorkodás a völgyi (komplex) agrárgazdaságok tartozéka, a nyári idényben térbelileg elkülönült üzemága volt (PALÁDI-KOVÁCS A. 1993). A havasi legeltetés és annak a vlachok által gyakorolt transzhumáló rendszere csak később, a 14–15. században teljesedett ki.

Az Árpád-kor vége felé a királyi vármegye- és birtoklásrend felbomlásával kialakult a *feudális földmonopólium*, a feudális uralkodó osztály földhöz való kizárólagos joga. A parasztság földjét örökletesen birtokló, de földesúrnak szolgáltatásokkal tartozó telkes jobbágy lett. A paraszti gazdálkodás térbeli kerete a *jobbágytelek*, amely belső és külső telekre különült. A belső telken állt a lakóház, egy-két gazdasági épülettel és kerttel. A külső telek a szántóföldet és a rétet foglalta magába, de ezen felül a jobbágy – meghatározott módon – hasznosíthatta a közösségi tulajdonban lévő legelőket, erdőket, nádasokat, folyó- és állóvizeket is. A 13. században egy jobbágytelekhez tartozó szántóterület kb. 12 hektárt tett ki. A jobbágy irtásföldekkel és szőlőtelepítésekkel növelhette gazdaságát. A kisüzemi jobbágygazdaságok mellett a 13. századig a földesúri gazdaságok (prédiumok) is működtek, szolgálkkal és libertinusokkal. Ezt a földesúri üzemformát a 13. századtól a majorok prototípusai váltották fel, ahol már jobbágyi robottal és kisebb mértékben bérmunkásokkal művelték a földet.

A gazdasági tér és a településhálózat nemcsak a hegységkeret felé növekedett, hanem a korábban lakatlanul hagyott belső-alföldi tájak és a dombvidékek kitöltése útján is. 1241-1242-ben a mongol inváziós seregek pusztításai az alföldi és egyes dunántúli területeken súlyosan károsították a kultúrtáját (és annak alkotó elemét, az épített környezetet). A népesség pusztulását a történeti demo-

gráfiai források 10-50%-ban (a tatárok felvonulási útvonalain és a Muhi-pusztta tágabb környezetében 60-70%-ban) határozzák meg. Az elpusztult kultúrtájak helyreállítása és a népességveszteség telepítésekkel történő pótlása (pl. a kunok befogadása) lehetővé tette az agrártermelés további fejlődését.

Az Árpád-kor végére a tatárok által leginkább elpusztított alföldi területeken a szántó-, kert- és szőlőföldek, továbbá a települések belsőségei elérték az 5%-ot (LÓCZY D. 2000).

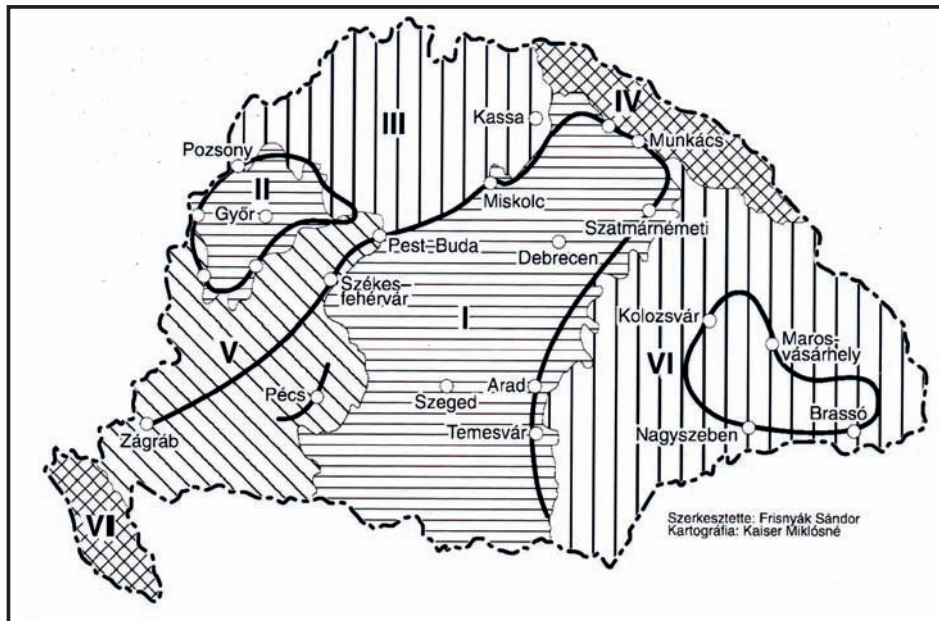
A Dunántúlon, a Kisalföldön és a medenceperemi dombsági tájakon e művelésági formák aránya az alföldinek három-négyszerese lehetett. A Kárpát-medence mezőgazdasági fejlődése – a társadalmi-gazdasági faktorokon kívül – a kedvező agroökológiai tényezőkkel magyarázható. A 325 000 km²-es országterület 75%-a alkalmas a *cereáliák* termelésére. A földművelés orografikus határa 1000-1100 m, a gabonatermelés északon 600, délen 800-900 m. A földművelés szerkezete az egyes országrészekben a 12–13. században többé-kevésbé hasonló, de a termelés hatékonysága (pl. a termésátlag) – a földrajzi feltételrendszer különbségei miatt – eltérő. A hegységkeret lakói olyan életmód-stratégiát igyekeztek kimunkálni, amely lehetővé tette a környezeti feltételeknek megfelelő termelést. S ezáltal megindult az egyes országrészek gazdasági elkülönülése, specializációja. A 13–14. század fordulóján a Kárpát-medencében is kialakultak a városgazdasági körzetek, amelyek egynapi járóföldre terjedő, 25-30 km sugarú területet foglaltak egységbe (GYIMESI S. 1994). Az agrárfalvak halmazát egy piachelyet jelentő, kézműves mesterembereket is tömörítő „város” integrálta. A 12–13. századi piachelyek és -központok, az áruszállítás ösvényei és a víziutak a későbbi gazdasági térszerkezetek energikus központjait és erővonalait valósággal előre jelezték.

A 14–15. században a mezőgazdaság az Árpád-korban lerakott alapokon fejlődött tovább. A korszak végére a 4,2–4,5 millióra növekvő népesség ellátása mellett exportra is termelt. A 15. század közepén a kivitel értékének 50-60%-át az *élőállat*-, 10%-át az állati *termék*- és 5%-át a *borexport* adta (a többi bányai termék). Az élőállat (vágómarha) kivitele a Bécsi- és Morva-medencébe, a dél-német városokba és Észak-Itáliába irányult. A gabonaexport – a megfelelő utak és szállítóeszközök hiánya miatt – ekkor még jelentéktelen, a Kisalföld határszéli területére korlátozódott. A legfontosabb gabonatermelő régiók (a Dunántúl és a Kisalföld) gabonafeleslege a hegységkeret ellátását szolgálta (GUNST P.–LÓKÖS L. 1982, GYIMESI S. 1994). A bort (és az ásványi nyersanyagokat) a kiépítetlen földutakon lovas- és ökrös szekerekkel fuvarozták külföldre. A nagy szerkezeti egységek, a sík-, domb- és hegyvidéki régiók árucsere-forgalmát a CHOLNOKY-féle vásárvonal piacközpontjaiban bonyolították le. A történeti

kutatások szerint a középkor végére kilenc gazdasági térszerkezet (régió) alakult ki (KRISTÓ Gy. 2003). A régiókat alrégiók, pl. a városgazdasági körzetek vagy kisebb borvidékek tagolták. Ilyen alrégióknak tekinthetjük a Nagyalföld ártereit és ármentes életkamráit is. Az amfibikus árterek a monokultúras állattenyésztés, az ármentes életkamrák a (helyenként és időnként monokultúra-jellegűvé váló) gabonatermelés színterei voltak (2. ábra).

3. A HÓDOLTSÁG KORÁNAK MEZŐGAZDASÁGI VISZONYAI

A 15–16. században kibontakozó modern világgazdaságban hazánk Nyugat-és Kelet-Európa eltérő gazdasági struktúrái között (a két expanziós nagyhatalom, a Habsburg és az oszmán-török birodalom pufferzónájában) sajátos helyet foglalt el mezőgazdasági exporttermékeivel, nemesfém- és rézkivitelével

2. ábra: Magyarország feudális kori régiói és vásárvonal-rendszere.

Jelmagyarázat: I = Alföld; II = Kisalföld; III = Felvidék; IV = Északkeleti Felvidék; V = Dunántúl a Dráva-Száva közével; VI = Erdély; VII = Karszt és a Tenger mellék

és iparcikkfelvevő piacával. A török terjeszkedés nyomán (az 1526-os mohácsi csatavesztés és 1541-ben Budavár elfoglalása után) a független magyar állam három részre szakadt. A Kárpát-medence középső – magyarlakta – területei a török birodalom részévé váltak. A hódoltsági terület lakói egyrészt elpusztultak vagy a Királyi Magyarországra és Erdélybe menekültek, másrészt az energikusabb mezővárosokban kerestek biztonságot. *A népesség nélkül maradt kultúrtájak és agrártelepülések megsemmisültek.* A mezőgazdasági tér pusztulása délről észak felé csökkent, majd később, a végvári harcok korában az alföldperemi területeken intenzívebbé vált. A végvár-övezetben az erdőségek csökkenése, a láp- és mocsárvilág térnyerése és az antropogén futóhomok-mozgás is jellemző. A hódoltsági területeken a tájhasználat, a környezetgazdálkodás jellege megváltozott: *a földművelés a belső-alföldi tájakon teljesen visszafejlődött* és csak a khász-városokra és a régió egyes – a végvártól távolabb fekvő – peremvidékeire korlátozódott. *A hatalmas árterületeken és az ármentes szintek parlagföldjein – elpusztult kultúrtájain – a legeltető állattartás vált alapvető ágazattá.* Az alföldi nagyállattartás folyamatosságát és 16. századi jelentőség-növekedését nemcsak a megnövekvő takarmánybázis (gyepterület), hanem az európai gazdaság változásai – a centrum-periféria kialakulása, az exportiparos centrum nagy élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagigénye – is befolyásolták. A 16. században évente 100 000–120 000, ritkábban 150 000–200 000 szarvasmarhát exportáltunk. Az 1570/80-as évek élőállat-kivitelének értéke kb. 2 millió aranyforint, s ez kétszerese a Mátyás-kori Magyarország állami bevételeinek (PALÁDI-KOVÁCS A. 1993). A gabonatermelés a 16–17. században is a belső piac kielégítését szolgálta, az infrastruktúra hiánya miatt a kisebb gabonafelesleg alig volt szállítható külföldre. Az agrárkonjunktúra és az ún. árforradalom termelés- és exportnövelő hatása a 17. század vége felé megszűnt, a kivitel pedig mérséklődött.

Az interregionális kapcsolatok a török hódoltság alatt sem szüneteltek. A szántó-, kert- és szőlőterület a Nyugat-Dunántúlon, a Felvidéken és Erdélyben tovább terjeszkedett, helyenként az arra alkalmatlan területeken is. A dombsági tájakon a 16–17. században is a *polikultúras gazdálkodás* jellemző, helyenként szőlő- és bortermelési. a Dunántúlon gabonatermelési specializációval. A szőlő- és bortermelés súlypontja a 16. században a Mátra- és Bükkaljára, Miskolc és Szikszó környékére, Tokaj-Hegyaljára helyeződött át. A Tokaj-hegylajai borvidék a 16. században dinamizálódott és a 17–18. században élte virágkorát és másfél-két évszázadon át Magyarország egyik legfejlettebb és leggazdagabb mikrorégiója volt (BALASSA I. 1991; BOROS L. 1999). Borát elsősorban Lengyel- és Oroszországba exportálták (évente 10 000–15 000 hektoliter aszút és más minőségi bort). A Felvidék és Erdély magasabb területein a korábbi évszázadokban

telepített szőlőskertek a 16. századi klímaváltozás (kis jégkorszak) következményeként jelentéktelenné váltak vagy megsemmisültek. A korszak mezőgazdasági kultúrájához tartozik az is, hogy az intenzívebben gazdálkodó dombsági területeken, különösképpen a borvidékeken egyre több *agroteraszt* létesítettek. Az 1779-től kisebb megszakításokkal 1918-ig Magyarországhoz tartozó adriai tengerparton (pl. Buccariban és környékén) a szőlő-, gyümölcs- és kerti növények termelése céljából *függőkerteket* alakítottak ki és azokat 1,5-2 m-es kőfalakkal védelmezték a bóra ellen („bórakertek”). A környezetkímélő paraszti gazdálkodás egy másik alkotása, a lejtős területeken lepusztuló talaj felfogására készített árkok (hegyaljai megnevezés szerint „liktorgödrök”) is ebben az időben terjedtek el (BALASSA I. 1991, BOROS L. 1999, FEYÉR P. 1981). A 16–17. században a Királyi Magyarországon és Erdélyben a paraszti gazdaságok mellett mind jelentősebbé váltak a *földesúri majorságok*.

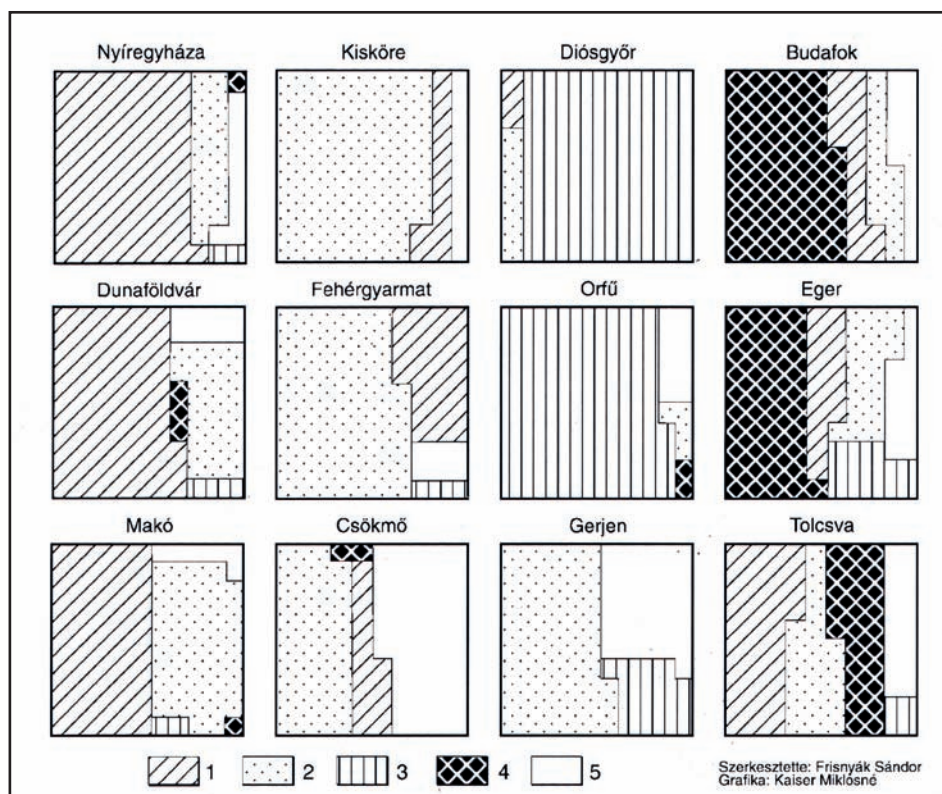
4. MEZŐGAZDASÁGUNK A KÉSŐI FEUDALIZMUS KORÁBAN

Az 1686-tól meginduló és 1718-ban befejeződő felszabadító háborúk után megkezdődött a gazdasági élet reorganizációja. A török megszállás alól felszabadult területek *munkaerőhiánya és relatív földbősége* indukálta az ország történelmének egyik legnagyobb, 18. századi betelepítési hullámát és a periférikus tájakról meginduló belső migrációt. 1720-tól az 1784/87-es népszámlálásig Magyarország lakossága 4,2–4,5 millióról 9,9 millióra növekedett. A betelepítések megváltoztatták hazánk etnikai összetételét (a magyarság aránya 31%-ra csökkent) és az ősi szállásterületünkön belül etnikai tömbök és szigetek képződtek. A népesség növekedése összekapcsolódott a mezőgazdaság dinamikus fejlődésével: a kultúrtáj rekonstrukciójával és térnyerésével, a termelés strukturális változásainak megindulásával. *A 18. század elején az ország területének 6-7%-át foglalták el a szántó-, kert- és szőlőként művelt területek* (PALÁDI-KOVÁCS A. 1993). Az adóköteles és majorsági szántóföldek hat évtized alatt öt-hatszorosára növekedtek (GYIMESI S. 1994). *A művelt területek a 18–19. század fordulóján 35-38%-ra tehetők (3. ábra)*.

A mezőgazdasági tér növekedése mellett a földhasznosítási formák megváltozása, pl. a háromnyomásos gazdálkodás általánossá válása, a homoki kert- és szőlőkultúra kibontakozása, a trágyázás elterjedése, a tökéletesebb termelőeszközök (pl. ekék és vetőgépek) használata és a termékstruktúra (pl. a kukorica- és burgonyatermelés, az ipari és takarmánynövények termesztése, a selyemhernyó tenyésztése stb.) jellemzi a korszak fejlődését. A mezőgazdasági termelés szerkezetváltása következményeként egyre *jelentősebbé vált a gabonater-*

melés és -export. A 18. században az ország régiói közül a Kisalföld, a Dunántúl, a Bánság és a Bácska-vidék a legfejlettebb mezőgazdasági terület. A Délvidéken, különösképpen az 1718-tól 1778-ig a Habsburgok közvetlen irányítása alatt álló Bánságban nagy gabonatermelő gazdaságok alakultak ki. Bács-Bodrog, Torontál és Temes vármegye a 18–19. században a hazai búzatermelés kb. 1/4-ét, 1/5-ét adta (BENDA Gy. 1973). A Bánság a 18. század vége felé nemcsak a Kárpát-medence, hanem egész Európa egyik legfejlettebb agrárgazdasági tája.

A gabonatermelés és export módosítja külkereskedelmünk (elsősorban a Habsburg Birodalom tartományaiba irányuló kivitelünk) összetételét. A 18. század első felében a szarvasmarha-, sertés- és juhkivitel még 50%-kal részesedik a teljes exportból. Az élőállat-kivitel a század második felében csökken, mindössze 30–33%-kal szerepel az export szerkezetében. A 19. század második-harmadik évtizedében az élőállat- (= 15%) és a gabonakivitel (=12%) rovására több mint

3. ábra: Földhasznosítási formák a 19. század közepén.
Jelmagyarázat: 1 = szántó, 2 = rét és legelő, 3 = erdő, 4 = szőlő, 5 = egyéb

40%-ra nőtt a gyapjúexportunk. A Habsburgok merkantilista-jellegű gazdaságpolitikája (pl. az 1757-es kettős vámrendszer bevezetése) akadályozta a magyar ipar kialakulását, de elősegítette a mezőgazdaság fejlődését.

Az intenzívebb termelésben fontos szerepe volt a *tanyás gazdálkodás* kialakulásának és 19. századi térhódításának. A domb- és hegyvidékek völgyeiben és az intramontán kismedencékben a 18. század végére a *kultúrtájak elérték a magassági határukat*. PRINZ Gy. szerint a 18. században a településtér kultúrtájai fokozatosan „folytak össze nagy zárt területekké, amelyben az erdők és vizesföldek maradványai voltak a zárványok” (PRINZ Gy.–CHOLNOKY J.–TELEKI P. 1938). Ezt a megállapítást kissé módosítanunk kell, mivel a 100 000 km²-es Alföld-régióban csak a 19/20. század fordulóján, *az integrált környezetátalakító munkák után kapcsolódtak össze a kultúrtájak*. Az alföldi területeken tehát később alakultak ki az aktív terek szélső határai. Az agrárium 18. századi fejlődése nem szüntette meg az egyes országrészek közötti (az Árpád-kortól fennálló) különbségeket, az ún. *kultúrlejtőt* (BULLA B.–MENDÖL T. 1947).

A társadalom földrajzi környezete, amely az emberi tevékenység alapján *aktív és passzív terekre* különül, a 18. századtól fokozatosan, a 19. század közepétől gyors ütemben alakult át, megváltoztatva a termelés ökológiai feltételeit. Az agrártársadalom gazdaság- (kultúrtáj-) fejlesztő munkája nemcsak a 18. században, hanem később, az integrált környezetátalakító folyamatokban (1846–1918) is meghatározó volt, és a két alföldön megteremtette a modern infrastruktúra és az ipar létesítésének feltételeit. A 18. században és a 19. század első felében az agrárium fejlesztése érdekében végzett környezetátalakító munkák közül a Lajta szabályozása, a Csallóköz, a Fertő–Hanság-medence, a Rába-völgy, a Duna, a Vág, a Száva és a Tisza egyes szakaszainak ármentesítése, a 120 km-es bácskai Ferenc-csatoma építése (1793–1802), az Al-Duna szabályozása és a Kazán-szoros sziklafalába épített vontatóút (1830–1848) a legjelentősebb. 1750-től 1850-ig a Kárpátokban és a medenceválasztó hegységekben 23 000 km²-nyi erdőt vágtak ki, s ennek következtében a csapadék- és olvadékvíz lefolyása felgyorsult és az árvízszintek megemelkedtek. 1833-ban a Tisza vízrendszerében több mint 800 olyan agrárfalu és -város került veszélyhelyzetbe, amely addig teljes biztonságban élt (és gazdálkodott) az ártérből néhány m-re kiemelkedő ősi települési-gazdálkodási térszínen (SOMOGYI S. 1996, 2000). A mind hevesebbé váló árvizek kényszerítették népünket a vízügyi munkálatok megkezdésére, az aktív mezőgazdasági tér és az épített környezet védelmére. Az integrált – mindkét alföldre kiterjedő – környezetátalakító munkák (folyószabályozás, ármentesítés, láp- és mocsárlecsapolás, belvízrendezés, erdősítés, a futóhomok megkötése stb.) a gazdaság tőkés átalakulásának korszakában (1848–1920) valósult meg.

Az állandóan és időszakosan elöntött terület 48 700 km²-ről 1800 km²-re (a gátak közötti hullámtérre) csökkent és ezáltal jelentős teret nyert a mezőgazdaság (IHRIG D. 1973; LÁSZLÓFFY W. 1938; MAROSI S.–SOMOGYI S. 1990). A mentesített árteret Európa legnagyobb (7200 km-es) gátrendszere védelmezi.

5. A TÖKÉS MEZŐGAZDASÁG KIALAKULÁSA

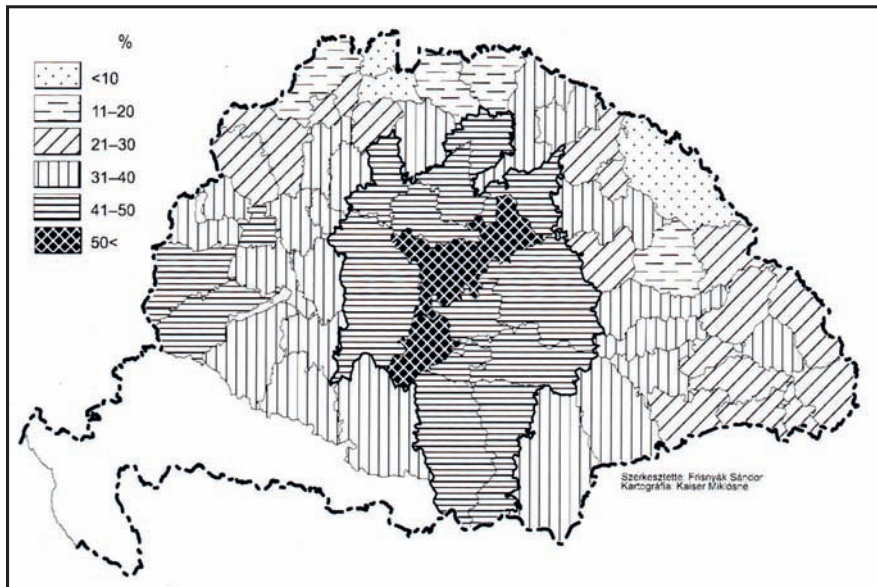
A 18. században a belső fejlődés és a kívülről érkező kulturális hatások (életforma-minták és innovációk) megindították azokat a *modernizációs folyamatokat*, amelyek a feudalizmus bomlását és a *tőkés piacgazdaságra való áttérést* alapozták meg. A feudalizmus hanyatló korszaka a 18. század végétől a 19. század közepéig terjed, majd az *1848-as forradalommal elkezdődött a feudális viszonyok felszámolása és a tőkés gazdaság kiépítése*. Magyarországon a jobbágyfelszabadítás előtt a lakosság 4/5 része, Erdélyben 3/5-e élt feudális alárendeltségben. Az 1867-es kiegyezés megteremtette a dualista államszervezetet, az Osztrák–Magyar Monarchiát. Hazánk – a történelmileg kialakult földrajzi munkamegosztás és politikai függősége révén – fokozatosan tagolódott be a Habsburg Birodalom gazdasági életébe. Az 1867-es politikai fordulat felgyorsította a birodalom (alkotmányos monarchia) gazdasági egyesítését, a közös piac megteremtését, a tőke és a munkaerő szabad áramlását. A gazdasági integráció 677 000 km²-re terjedt és 51 milliós népességet foglalt magában. Hazánk lakossága a kiegyezéstől 1910-ig 15,4 millióról 20,9 millióra növekedett. A gazdasági szerkezet pozitív változásai ellenére az *őstermelő népesség* aránya 1910-ben még meghaladta a 64%-ot. Az 1867-től 1900-ig terjedő időben a nemzeti össztermék évi 2,5-3%-kal növekedett, s ezt a fejlődési ütemet a korabeli Európában csak Németország és a skandináv államok haladták meg. A gazdasági növekedésben az *élelmiszer- és nyersanyagtermelő mezőgazdaság töltötte be a vezető szerepet* (1910-ben a nemzeti jövedelem 43-45%-át szolgáltatta). A tőkeimport, a pénz- és hitelintézetek alakulása a nemzetgazdaság többi ágazatához hasonlóan, a mezőgazdasági termelést is dinamizálta.

A környezetátalakító és infrastruktúra-fejlesztő munkálatok eredményeként 1873-tól 1913-ig a szántóföld területe *1/3-dal (3,2 millió hektárral) növekedett*, így e műveléségi forma aránya 34,7%-ról 45,5%-ra növekedett. A szántóföldi kultúra a mentesített ártereken terjeszkedett, ezáltal a síkföldi rét- és legelőterületek csökkentek. A magashegy (havasi) pásztorkodás egyrészt a szántóföldek és az erdőségek határán, másrészt a havasi gyep és az erdőhatár vonalán újabb irtványokkal tágította a legelőföldet. A négy évtized alatt a terméketlen területek is mérséklődtek (7,5%-ról 5,1%-ra). A szántóföld-növekedés és a külterjes

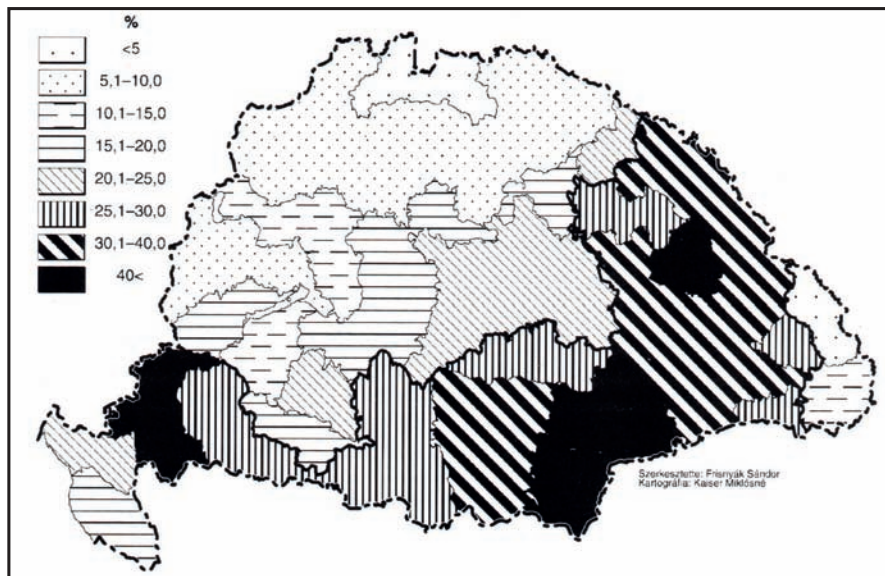
művelésági formák csökkenése az Alföld-régióban és a Dunántúlon volt igazán jelentős (pl. Csanád vármegyében 55,5%-ról 83,2%-ra, Csongrádban 39,7%-ról 60,9%-ra, Szabolcsban 44,7%-ról 63,8%-ra emelkedett a szántók aránya). A művelt területek térbeli növekedése mellett a *földművelési módszerek változása* is befolyásolta a mezőgazdaság fejlődését. A korábbi két- és háromnyomásos gazdálkodást a *vetésforduló-rendszerek* váltották fel. A módszerváltás a gazdaságilag fejlettebb alföldi, kisalföldi és nyugat-dunántúli vármegyékben gyorsabban, az ország keleti részén és Erdélyben igen lassan valósult meg (1913-ban a települések 23%-ában még tovább élt a nyomáskényszer rendszere). Az 1870-es évektől a belső és külső piacok igénye szerint átalakult a vetésterület szerkezete. A korábbi vetésszerkezet – amelyből a kenyérgabona-növények 44%-kal, az összes gabonafélék 65-66%-kal részesedtek – fokozatosan változott: a gabonaválság ellenére megnőtt a búza és csökkent a rozs, árpa, zab és néhány ipari növény százalékos aránya (4. ábra).

Összességében a gabonaneműek aránya csökkent, a kapásnövények, az ipari növények és a szalastakarmány-félék területe növekedett (5. ábra). Az 1870-es évektől a századfordulóig terjedő három évtizedet sokan a *tőkés mezőgazdaság legeredményesebb korszakának* tekintik. A kiegyezés korától 1910-ig a búzatermelésünk két és félszeresére (évi 40-41 millió métermázsára) növekedett. A századfordulón Magyarország évi 33-34 millió mázsa kukoricatermelésével az USA után a 2. helyen állott a világ kukoricatermelő országainak sorában (6. ábra).

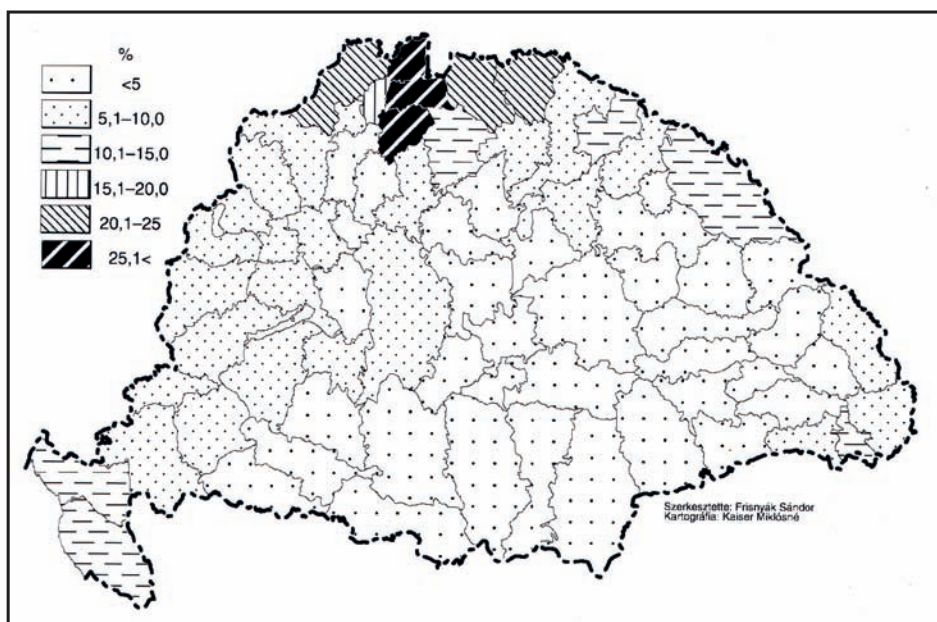
A magyar mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításban is jelentős ágazata, a szőlő- és bortermelés nagy változáson ment keresztül. Az 1875-ben fellépő szőlőbetegség, a *filoxéra* a szőlőskertek és -ültetvények 44%-át (Abaúj-Toma vármegyében 95%-át, Borsodban 90%-át, Zemplénben 82%-át) elpusztította. A szőlők rekonstrukciója a századforduló idején gyors ütemben haladt, 1914-re 315 000 hektárnyi területtel már megközelítette a filoxéravész előtti állapotokat. A termelés térszerkezetében és módszerében alapvető változások voltak: a hegyvidéki szőlőrekonstrukció mellett nagyarányú telepítés indult meg az alföldi tájakon, különösképpen az immunis homoktalajokon (pl. Cegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Nagykőrös, Soltvadkert stb.). 1896-ban a *homoki szőlő* már 40%-kal részesedett hazánk szőlőterületéből. A homoki szőlőskertek és -ültetvények telepítése és az alföldi *gyümölcsfaállomány* növelése időben és térben összekapcsolódott, így a Kiskunságban ún. kétszintes kultúra alakult ki. A homoki plágák mellett a kötöttebb talajú síksági tájakon is megindult a szőlőtelepítés. 1904-ben a szőlő- és bortermelés súlypontja már az Alföld volt (az ország 3,4 millió hektoliteres bortermelésének 43%-a hegyvidéki, 42%-a homoki és 15%-a az alföldi „kerti” szőlőkből került ki). A 19. század második felében a gyümölcsstermelő

4. ábra: A kenyérgabona vetésterületének részesedése az összes szántóból (1895). A vastag vonal; legjelentősebb gabonatermelő régiót, a magyar „búzakamrát” határolja

5. ábra: A kukoricaföldek %-os részesedése a vetésterületből (1895)

6. ábra: A burgonyaföldek %-os részesedése a vetésterületből (1895)

őskörzeteken (Erdély, Felvidék, Kárpátalja és a Szerémség) kívül is terjedt a gyümölcsstermelés. A négy őskörzet mellett a beregi Tiszahát és a Szamoshát ártéri gyümölcsstermelése is több évszázados. A Felső-Tisza ártéri övezetéből a korszak vége felé a Nyírség homokvidékére is átterjedt a gyümölcsstermelés. A Kiskunság és Belső-Somogy vidékén is igen jelentős gyümölcsstelepitések voltak. Az elpusztult történelmi borvidékek közül pl. a Buda-sashegyi, a bükkaljai stb. szőlőkertekben a kevesebb pénzt és munkaerő-ráfordítást igénylő gyümölcsösöket létesítettek. A század-fordulón a zöldség- és főzelékfélék termelése is fellendült, elsősorban a fogyasztópiacok ellátóövezetében. A kiegyezés utáni gazdasági fejlődés és az urbanizálódás szükségessé tette a városkörnyéki *bolgárkertészetek* létesítését és a zöldségfélék szántóföldi termelését (pl. a szegedi és kalocsai paprika, a makói hagyma, a taktaközi torma stb.).

A rét- és legelőterületek feltörése (szántóföldi hasznosítása) és a közgazdasági feltételek változása az állattenyésztésre is hatott. Az *extenzív (rideg) állattenyésztés élettere összeszűkült* (Hortobágy, Bugac), így az agrárszféra két alapágazata, a földművelés és az állattenyésztés egyensúlya megváltozott. A szántó-, kert- és a homoki szőlőkultúra előretörése és a természetes takarmánybázis csökkenése az állattenyésztő ágazatot is szerkezet- és módszerváltásra kényszerítette.

A struktúraváltás az állattenyésztés összetételének és minőségének átalakítását, a módszerváltás a takarmánytermesztésen alapuló *istállózó állattenyésztésre* való áttérést jelentette. 1870-től 1911-ig a szarvasmarha-állomány 4,6 milliőről 6,2 millióra növekedett. A mennyiségi változás egyben minőségi (fajtajelleg) változás is volt: a tejelő szarvasmarhafajták terjedtek el. A szarvasmarhaexport 1880-tól 1914-ig évi 90-100 ezer db-ról több mint 340 ezerre emelkedett. A sertésállomány négy évtized alatt 3,7 milliőről 6,4 millióra növekedett (tenyésztése a makkoserdő-övezetből átkerült a kukoricatermelő vidékekre). A juhtenyésztést a fajtaváltás (a finomgyapjas merinói fajták arányának 60%-ra emelkedése), másrészt a mennyiség hanyatlása jellemezte. A lóállomány alig változott (1911-ben 2 millió), a vasúti teher- és személyszállítás növekedése ellenére megtartotta régi jelentőségét. A lóvontatás nélkülözhetetlen volt a települések közötti forgalomban, a helyi fuvarozásban, az állomások, kikötők, rakodóhelyek, piacok stb. megközelítésében. A századfordulón a magyar állattenyésztés a mezőgazdaság által termelt nemzeti jövedelemnek (kb. 2,2 milliárd korona) több mint 40%-át szolgáltatta.

A magyar gazdasági élet – ezen belül az agrárium – 1867-től felgyorsult fejlődése-modernizálódása 1914-ig tartott. A vesztes háborút lezáró trianoni békediktátum a mezőgazdasági földalap 2/3-át, a szántóföld 61%-át, a rét 77%-át, a legelő 73%-át, a szőlő- és gyümölcsültetvények 37%-át az utódállamokhoz csatolta. Termőterületeinkkel együtt az állatállomány is jelentősen csökkent (pl. 70%-kal a szarvasmarha-, 61%-kal a ló-, 56%-kal a sertés- és 71%-kal a juhállomány). Az egymással kooperáló régiók feldarabolódtak és egymástól teljesen elszigetelődtek, a határok két oldalán pedig stagnáló és visszafejlődő területsávok képződtek.

Az 1918–1920-ban kialakult helyzet már egy másik gazdaságtörténeti korszak kezdete.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. (1975): *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd. 480 p.
- BALASSA I. (1973): *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest. 630 p.
- BALASSA I. (1991): *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj. 752 p.
- BEDŐ A. (1896): *A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása*. Budapest. I–V. köt.
- BELUSZKY P. (2001): *A Nagy-Alföld történeti földrajza*. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 273 p.

- BENDA GY. (1973): *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez (1767–1867)*. Budapest. 457 p.
- BERÉNYI I. (2003): A történeti kultúrtáj-kutatás szociálgeográfiai szempontból. In: Frisnyák S.–Tóth J. szerk.: *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*. Nyíregyháza–Pécs. 87–94.
- BOROS L. (1999): *A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza*. Nyíregyháza. 304 p.
- BULLA B.–MENDÖL T. (1947): *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest. 611 p.
- DOBÁNY Z. (1999): *A Cserehát történeti földrajza (18–19. század)*. Nyíregyháza. 218 p.
- ENYEDI GY.–HORVÁTH GY. szerk. (2002): *Táj, település, régió. Magyar tudománytár 2*. Budapest. 510 p.
- ÉGETŐ M. (1993): *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés*. Budapest. 265 p.
- FEYÉR R. (1981): *A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig)*. Budapest. 386 p.
- FÉNYES E. (1851): *Magyarország geographiai szótára*. Pest. I–IV. köt.
- FODOR F. (1924): *Magyarország gazdasági földrajza*. Budapest. 240 p.
- FRISNYÁK S. (1990): *Magyarország történeti földrajza*. Budapest. 212 p.
- FRISNYÁK S. szerk. (1996): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza. 388 p.
- FRISNYÁK S. szerk. (1998): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza. 538 p.
- GUNST P.–LŐKÖS L. szerk. (1982): *A mezőgazdaság története*. Budapest. 269 p.
- GYIMESI S. (1994): *Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalás korától a 20. század elejéig*. Budapest. 139 p.
- HEVESI A. (1999): Szőlő- és borvidékeink történeti földrajza. In: Benyák Z. szerk.: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Budapest. 93–98.
- IHRIG D. szerk. (1973): *A magyar vízszabályozás története*. Budapest. 398 p.
- KRISTÓ GY. (2003): *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged. 229 p.
- LÁSZLÓFFY W. (1938): *Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt (falitérkép, M= 1:1 600 000)*. Budapest
- LÓCZY D. (2000): Az alföldi tájak váltakozó hasznosítása és értéke. In: Frisnyák S. szerk.: *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza. 221–228.
- MAGDA P. (1819): *Magyar Országának és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest. 586 p.
- MAROSI S.–SOMOGYI S. szerk. (1990): *Magyarország kistájainak katasztere I-II*. Budapest. 1023 p.

- MÉSZÁROS R. (1981): *A mezőgazdaság földrajza*. Szeged. 174 p.
- OROSZ I. (1995): *Hagyományok és megújulás*. Debrecen. 295 p.
- OROSZ S. szerk. (2000): *A magyar mezőgazdaság 1000 éve. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiállítása a Vajdahunyad várban (2000. október 27. – 2001. október 14.)*. Budapest. 153 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1979): *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest. 541 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): *A magyar állattartó kultúra korszakai*. Budapest. 452 p.
- PAPP-VÁRY Á. (2002): *Magyarország története térképeken*. Budapest. 279 p.
- PÉCSI M. főszerk. (1989): *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Budapest
- PRINZ GY.–CHOLNOKY J.–TELEKI P. (1938): *Magyar földrajz I–III*. Budapest
- SOMOGYI S. (1996): A magyar honfoglalás földrajzi környezete. *Magyar Tudomány* 11. 863–869.
- SOMOGYI S. szerk. (2000): *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai*. Budapest. 302 p.
- SÜLI-ZAKAR I.–CSÜLLÖG G. (2000): Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. In: Frisnyák S. szerk.: *Az Alföld történelmi földrajza*. Nyíregyháza. 199–220.
- SZABADFALVI J. (1984): *Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből*. Debrecen. 318 p.
- VÁLYI A. (1799): *Magyar Országának leírása I–III*. Buda
- VIGA GY. (1996): A tájformáló társadalom (Megjegyzések a kultúra ökológiájához). *A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 33–34. 271–278.
- Első megjelenés: Dövényi Z.–Schweitzer F. szerk. (2004): *Táj és környezet: tiszteletkötet a 75 éves Marosi Sándornak*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 315–330.

A TÁJHASZNÁLAT ÉS A GAZDASÁGI TÉRSZERVEZŐDÉS KORSZAKAI A ZEMPLÉNI-HEGYSÉGBEN

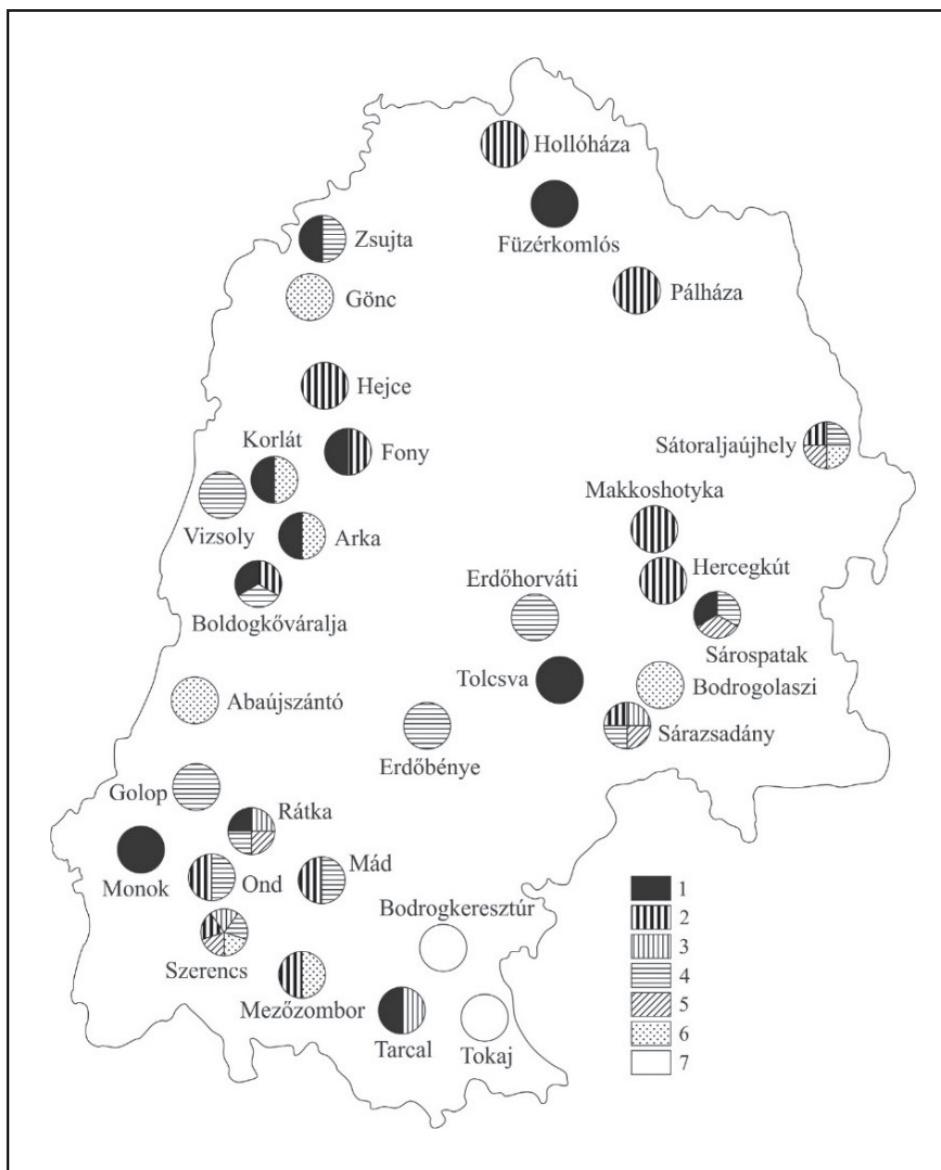
FRISNYÁK SÁNDOR

1. BEVEZETŐ GONDOLATOK

A Zempléni- (Tokaji-) hegység *természetföldrajzi tájegység* (DÖVÉNYI Z. 2010, 2012) és *történeti földrajzi régió*. A vulkáni hegység területének (= 1320 km²) 93%-a 500 m-nél alacsonyabb (PINCZÉS Z. 1998), s részben ennek, másrészt a természeti erőforrásainak köszönhető, hogy már a prehisztórikus időkben benépesült. A régészeti leletek kora és földrajzi megoszlása alapján megállapítható, hogy az őskőkortól a magyar honfoglalásig a Zempléni-hegység tájhasználatára *részleges és időszakos jellegű* volt, az emberi tevékenység alapvetően nem befolyásolta a tájfejlődés természetes folyamatait. A hegységterület kulturális jelentőségét a paleolitikum végétől a bronzkor közepéig a szerszám-nyersanyagok (obszidián, hidro- és limnokvarcit) bányászata és az ezekből készült eszközök kereskedelme, nagy területeken való elterjedése adta.

A tájhasznosítás a neolitikumtól, a *termelő gazdálkodás* kialakulásától (Kr. e. 6000–4400) egyre intenzívebbé vált, és összekapcsolódott az ember tájformáló, mikrokörnyezetét átalakító tevékenységével. Az életformaváltás többnyire helyváltoztatást is jelentett: az emberi tevékenység a peremterületeken, az alacsony hegyláb felszíneken és azokkal érintkező folyóvízi ártereken koncentrálódott (1. ábra). A települések és a kultúrtáj-kezdemények a népvándorlás korában, különösen a 750-es évektől, a 9. század végéig tartó száraz klímaperiódus – és ezzel összefüggő elnéptelenedés – hatására fokozatosan megsemmisültek. Tehát a honfoglalás idején a Zempléni-hegység már nem tekinthető teljesen ős- vagy nyerstájnak, mert a megelőző régészeti kultúrák idején a településhelyek és a gazdálkodási tér kialakításával az erdőborítottság valamelyest csökkent, és az agrogén felszíneken megindult az antropogén erózió.

A tájhasználat – a történeti földrajz definíciója szerint – a tájpotenciál természeti elemeinek felhasználásával a tájban folytatott emberi tevékenységek összessége. A gazdasági tájhasznosítás (a mező- és erdőgazdálkodás, a bányászat és az ipari tevékenység) a természeti erőforrásokra épül, annak mértékét és módját mindenkor az emberi tudás határozta meg. Más szóval, a természeti erőforrások egyes elemei különböző fejlődési (kultúra-) fokon váltak hasznosít-

1. ábra: A Zempléni-hegység régészeti lelőhelyei (vázlat)
 Jelmagyarázat: 1= őskőkor, 2= újkőkor, 3= rézkor, 4= bronzkor, 5= vaskor,
 6= római- és népvándorlás kora, 7= minden korból vannak leletek
 Forrás: Baráz Cs.–Kiss G. 2007, 167–180,
 Frisnyák S. et. al. 2009, 59-61, 66, 238–239, 264, 355, 364–365

hatóvá. Az ember lakókörnyezete (a település) is szerves része a gazdasági tájhaszónatnak.

A Zempléni-hegység tájhaszónatát (-mívelését) és gazdasági térszerveződését a továbbiakban a honfoglalás korától foglalom össze, mellözve a történeti földrajz egyéb témaköreit.

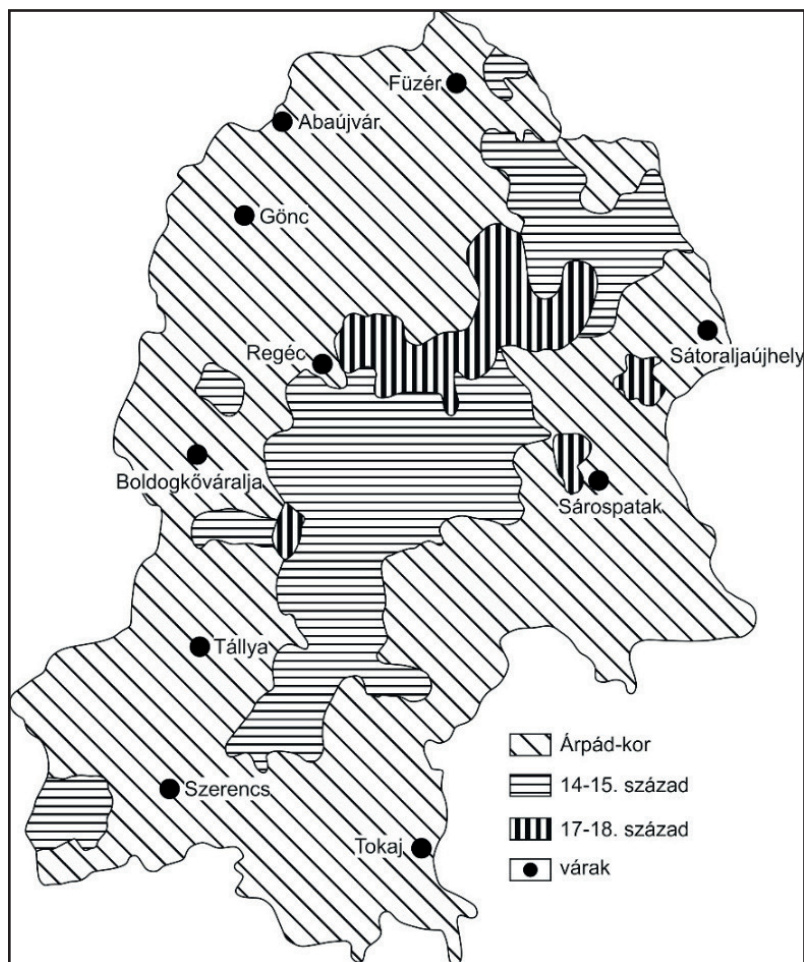
A Zempléni-hegységi régió kiterjedése (= 1620 km²) 15,6%-kal nagyobb, mint a természetföldrajzi tájegység területe. A különbség abból adódik, hogy a tájhatáron kialakult településsor gazdasági tevékenysége – a kezdetektől fogva – kiterjedt a szomszédos síkföldek, a Bodrogköz, Taktaköz, Harangod és az Alsó-Hernád-völgy egy-egy tájrészére is, összességében mintegy 250 km²-rel növelve a régió funkcionális terét. Az eltérő természeti tájak határövezete (a Hernád- és a Bodrog-mente) fontos *telepítő- és gazdasági erővonal, struktúraformáló tényezőként* jelenik meg a regionalizmus folyamatában.

2. A TÁJ HUMANIZÁCIÓJA ÉS GAZDASÁGI BIRTOKBAVÉTELE (10–13. SZÁZAD)

A honfoglaló magyarság a Zempléni-hegység peremlépcsős szegélyterületét és annak síksági előterét a 9-10. században foglalta el. A táj benépesítése és művelése a Taktaköz felől, Tarcal és Szerencs térségében kezdődött, majd Tokaj-Hegyalján és észak felé, a Szerencs-patak völgyében, az Abaúji-Hegyalja (= Mező- és Telkesdülő) területén folytatódott (2. ábra). A hegység, az Árpád-kori *Nagyerdő* és a vele szomszédos folyóvízi árterek természeti erőforrás-kínálata megfelelt a honszerzők környezetigényének, a nagyállattartó és alárendelten földművelő életforma ökológiai feltételeinek.

A települések a hegység 350 m-nél alacsonyabb térszínein, többnyire a természetföldrajzi tájhatáron *erdők irtásával* alakították ki életterüket. Az erdei ökoszisztémában kisebb-nagyobb *kultúrtáj-szigeteket* hoztak létre, amelyek a népesség gyarapodásával tovább növekedtek. A tájhatár településeinek gazdasági tevékenysége a Bodrogköz, Taktaköz és a Hernád-völgy árterületére és a Harangod löszös hordalékkúp-síkságára is kiterjedt.

A biodiverzitás, a természeti környezet sokszínűsége és a honfoglalók természetismerete, termelési tapasztalata alapján formálódott a racionális – magassági szintekhez kapcsolódó – tájhasznosítás: a szántóföldi gazdálkodás, a szőlőművelés, az erdőhasználat és a differenciált ártéri gazdálkodás. A tagolt makro- és mikrorelief erősen befolyásolta a tájszerkezetet és a települések határhasználati rendjét. Az alacsony, 120–150 m-es, kisebb kiemelkedésekkel és a hegységből lefutó patakok völgybevágódásaival tagolt hegyláb felszínek 30–50 m relatív

2. ábra: A Zempléni-hegység benépesülése és gazdasági birtokbavétele
(a települések első okleveles említése alapján)

Forrás: Frisnyák S. 2009. 146.

magassággal emelkednek a Bodrog, a Takta és a Hernád alluviális síksága fölé. A honfoglaló ősök ezeken a lankás heglábfelnszíneken alakították ki a *szántó-, rét- és legelőföldeket*. A következő térszíni lépcsőn, a 150-300 m-es dombok délies lejtőin *szőlőskerteket* és *gyümölcsösöket* telepítettek. A promontóriumok felső határát a Magas-Zemplén (a Molyvás-, a Háromhutai-, a Sátor- és a Nagy-Milic-hegycsoport) *erdőrengetege* képezte. Az Árpád-korban még lakatlan *középhegységi erdők* településközeli (perem-) területei és az ártéri ligeterdők szervesen

beépültek a települések környezetgazdálkodási rendszerébe. A folyóvizek által öntözött ártéri rét- és *legelőterületek* képezték az állattenyésztés természetes takarmánybázisát. Az árvizek idején az állatokat a peremlépcsős táj gyepföldjeire és a legelőerdőkbe terelték.

A földművelés a 12–13. század fordulójára elérte, az Árpád-kor végére túlhaladta az állattenyésztés jelentőségét. Az önellátó, majd a 13. században már piacra is termelő parasztgazdaságok szabályozatlan talajváltó földművelést folytattak. A szántóföldek kimerülése után erdőirtással vagy gyepfeltöréssel hódítottak teret földműves tevékenységük folytatásához. A belső (autochton) fejlődés mellett a kívülről érkező impulzusok (gazdasági innovációk) a kultúrtáj-fejlődés első, 10–13. századi szakaszában, és később is pozitívan befolyásolták a mezőgazdaság fejlődését. A fejlődés-folyamatban fontos szerepük volt a vallon telepéseknek, akik először a 11–12. században, majd később, a tatárjárást követő évtizedekben érkeztek a régióba. A vallonok és a 13. században betelepült német telepések a szőlő- és kertkultúra fejlesztésében játszottak fontos szerepet. A Tokaj-Hegyaljára települt vallonok halastavakat létesítettek, patakmedret szabályoztak és Olaszliszván mesterséges csatornákból öntözték kertjeiket.

Az Árpád-kori településtérben – a táj védelmi rendszerének kiépítésével és az egyházi építkezésekkel összefüggésben – megindult a kőbányászat, a kőfaragás, a különböző kőszközök készítése. A riolittufa bányák és feldolgozó műhelyek a váradalmak területén, az építkezések színhelyéhez közel létesültek. Telkibánya és Szépbánya (= Rudabányácska) térségében a 12–13. században elkezdődött az arany- és az ezüsbányászat is. A nemesércbányászat kezdeti szakaszában a telkibányai Kánya- és Fehér-hegy lejtőin és a Veresvíz-patak völgyében külszíni (8–10 m mély) aknák segítségével folyt a kitermelés. Az egykori bányaterületen kb. 3000, néhány méter átmérőjű, lejtőhordalékkal és meddőanyaggal részben feltöltődő akna, ún. *horpa* ma is látható, értékes ipartörténeti emlék.

Az *emberi munka*, a kismemberek alkotó, kultúrtájteremtő, rendszerműködtető tevékenysége az Árpád-kor végére jelentősen átformálta a *természeti környezetet*, létrehozva a *tájhasználat (tájművelés) alapstruktúráját*, amelyre a későbbi évszázadok gazdasági fejlődése épült.

3. A FEUDALIZMUS VIRÁGKORA (14. SZÁZAD–1526)

A 14–15. században a gazdasági táj további térnyerése egyrészt az Árpád-korban benépesült területeken, másrészt a Magas-Zemplén megtelepedésre alkalmas völgyeiben és kismedencéiben történt. A települések az előző periódusban – talán egymástól függetlenül – *hasonló magassági térszíneken alakították ki a kü-*

lönböző művelési ágak területeit. Az egyes kultúrtájelemek kiterjesztése, követve a hagyományokat, a 14–15. században is a dombtetők és -lejtők, az alacsony hegyláb felszínek, völgyközi háta és az Erdőkalját (=Hegyalja) tagoló morfológiai félmedencék területén folytatódtak, megnövelve a falvak és mezővárosok népesség tartó erejét. A településtér kiterjesztésének másik módja az eddig lakatlan Magas-Zemplén völgyeinek és intramontán kisedencéinek humanizációja volt, kb. 350–400 m tszf-i magasságig. A Hegyköz medencedombsága is ekkor népesült be: a települések a Bózsva és mellékpatakjai völgyében a teraszfelszíneken vagy a domb lejtőkön épültek, és alakították ki gazdálkodási területüket. A völgytalpi gyepeket erdők, a Hegyközben szántóföldek vagy ártéri ligeterdők övezték. Az Erdővidék falvaiban az állattartás és az erdőhasznosítás képezte a megélhetés alapját. Az irtványföldek szántóin elsősorban takarmánynövényeket termeltek. A hegyközi irtásfalvak – a viszonylag kedvezőbb életföldrajzi feltételek alapján – változatosabb termelési struktúrát alakítottak ki. Az erdőhasználat dominanciája mellett foglalkoztak állattenyésztéssel, gyümölcs- és szántóföldi (gabona-) termesztéssel.

A 14–15. században – az európai agrárforradalom eredményeinek átvételével – régióinkban is megindulhatott a szántóföldi termelés korszerűsítése: a hagyományos talajváltó földművelési módszer helyébe lépő *nyomásos gazdálkodás* részleges elterjedésével. A nyomásos gazdálkodás alkalmazásával a szántóföldek helyei állandósultak, a tartalékföldek is feltörésre kerültek. A hatékonyságot növelte a jobb talajművelést lehetővé tevő *fordító eke* használata és egyéb agrár-innovációk átvétele. *A termelési eredmények a 15–16. század fordulójára négy-öt-szöröseire növekedtek.* A szőlő- és borkultúra is fejlődött, a dombságok kedvező expozíciójú, 15–30 fokos lejtőin folytatódtak a szőlőtelepítések. A 14. században a kedvezőtlenebbé váló klíma (kis jégkorszak) következményeként a Felvidék Árpád-kori eredetű szőlő- és borkultúrája nagyrészt megsemmisült. Tokaj-Hegyalján és a Zempléni-hegység Hernád-völgy felé lejtő peremvidékén, a Mező- és Telkes-dűlőn, egészen Gönc térségéig – kihasználva a felvidéki bányavárosok és empóriumok növekvő borkeresletét, a piaci konjunktúrát – egyre többen foglalkoztak szőlőtermeléssel.

A montánipar is tovább fejlődött, Telkibányán a felszínközeli érctelések ki-termelése után, a 14–15. században mélyművelésű (táró-) bányászatot folytattak a Gyepű- és Kánya-hegyen. Az építő- és malomkőfejtés, az agyagkitermelés, téglalaégetés és a vízenergia-hasznosítás jelentősége és környezeti hatása növekedett. *Az ipari tereken* bányagödörök, meddőhányók, kisebb tereprende-zések, malomárkok és egyéb emberformálta tájelemek is megjelentek.

A 13–14. század fordulójától a termelési struktúrák és a földrajzi munkamegosztás lassú kibontakozásával a térkapcsolatok is megélnékültek, egyrészt a régió belül, másrészt a szomszédos, eltérő természeti és termelés-jellegű tájakkal. A 14–15. században a hegyaljai mezővárosok – az alföldperemi vásárvonal (-övezet) piacközpontjaiként – mind jelentősebb szerepet vállaltak az interregionális kapcsolatokban. A hegységperemen haladó ősi, a Kárpát-medencéből kivezető kereskedelmi (és stratégiai) utak településfejlesztő tényezővé váltak. A régió már ebben a fejlődésszakaszban is „közvetítő táj”-nak minősíthető.

A 15–16. század fordulójára kialakult a mai településhálózat 89%-a (2. ábra). A településekről elérhetővé és hasznosíthatóvá váltak az akkor még lakatlan területek természeti erőforrásai. A települési tájhasználat növekedése mellett a gazdasági tevékenység differenciálódása, az *eltérő térszerkezeti egységek formálódása* is a korszak jellemzője (BARÁZ Cs.–KISS G. 2007).

4. A HÓDOLTSÁG KORA (16–17. SZÁZAD)

A hódoltság korában a Zempléni-hegység a Királyi Magyarország, Erdély és a török megszállási terület (hódoltság) között ütköző- (puffer-) zóna volt. A végvár-övezetbe tartozó erődítményei (és kapcsolt részei: a váruradalmak) ez idő tájt a gazdasági tevékenységnek is magterületei voltak. A *település és gazdálkodási tér időszakos pusztításai* és az egyes tevékenységi körök (pl. bányászat) hanyatlása ellenére *folytatódott a kultúrtáj gazdagodása és a diffúziója* is.

A korszak gazdasági életét egyfajta területi aszimmetria jellemzi: a Tokaj-hegyaljai mikrorégió dinamikusan, a Mező- és Telkes-dűlő mérsékelten, a Hegyköz és a Magas-Zemplén alig fejlődött. Az erdőtelkes falvak, amelyek közül néhány 300–400 m tengerszint feletti magasságban épült (pl. Baskó, Füzér, Mogyoróska, Regéc) nem voltak önellátóak, gabona- és egyéb élelmiszer-szükségletüket a peremtájokról (vagy távolabbról) szerezték be. A földrajzi munkamegosztás – a termelés fokozatos szakosodásával – tovább mélyült, és megélnékültek a kisorégek közötti és azon túl is terjedő gazdasági kapcsolatok (áruzsere-forgalom, munkaerőmigráció).

A 16. században, amikor a törökök elfoglalták hazánk leghíresebb borvidékét, a Szerémséget, a minőségi bortermelés súlypontja áthelyeződött a Mátra-, Bükk- és Tokaj-Hegyaljára. A kisorég szőlő- és borgazdasága az Árpád-korban, a borklíma északi határán, a 9,5 °C-os évi izoterma-vonalon alakult ki, és a 16. század közepétől a települések életét alapvetően meghatározó komplexummá fejlődött. A szőlőtermelésben és borászatban egy sor újítást vezettek

be, és ennek eredményeként már a 16. század közepén aszúbert is készítettek és exportáltak (BOROS L. 2011).

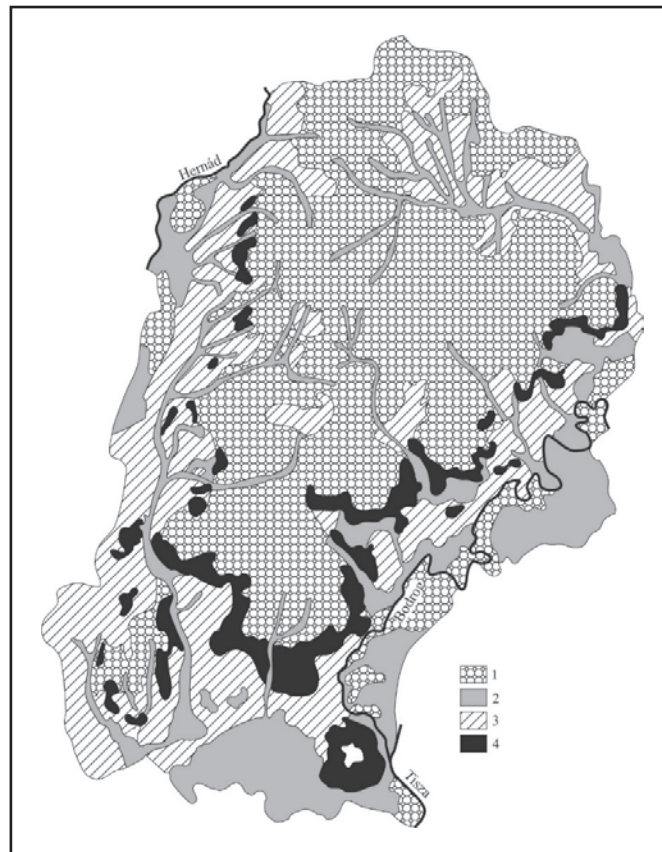
A 16–17. században a tájpotenciál természeti elemeire, a *föld erejére* épülő tájhasznosítás (-művelés) optimálisnak minősíthető. A szőlőskertek és -ültetvények építményei: a vízelvezető árkok, az agroteraszok (kőgátak), a liktor-gödrök stb. a talajvédelmet szolgálták. A hegylábtelejtők rétegvonalaival párhuzamos liktorárkokban gyűjtötték össze az esővíz és a hó által lehordott termőföldet, amelyet később visszahordtak a szőlőtőkék közé. A promontóriumok aljában gyümölcskerteket alakítottak ki.

A 17–18. században Tokaj-Hegyalja az *ország egyik leggazdagabb* és legsűrűbben lakott mikrorégiója volt. Gazdasági felemelkedéséhez az említett tényezők mellett az 1531-ben alapított *sárospataki kollégium* (mint értelmiségképző intézmény és tudományos műhely) is hozzájárult tudás-közvetítéssel, szellemi kisugárzásával. A tudás-közvetítés gyakorlati jelentőségű is volt: a kollégium nyugaton tanult tanárai és peregrinus diákjai nagyon sok – a gazdasági életben, a tájművelésben felhasználható – ismeretet közvetítettek (vagy a főiskola gazdaságában hasznosítottak). A régióban megtelepült szerzetesrendek (minta-) gazdaságai is pozitívan hatottak a parasztgazdaságok fejlődésére.

5. A GAZDASÁGI ÉLET ÚJRASZERVEZÉSE (18. SZÁZAD)

A hódoltság korát követő 18. század a magyar gazdasági élet reorganizációjának időszaka volt. A Zempléni-hegység humanizációja ekkor vált teljessé: a gazdasági- és településtér a század közepére kiterjedt az Erdővidék eddig még lakatlan területeire is. A településközi térben a *falvak és mezővárosok földhasznosítási övezetei (homogén egységei) összekapcsolódtak és egységes rendszert alkottak* (FRISNYÁK S. 1984, 1988). Az egyes földhasznosítási övezetek orografikus határa stabilizálódott, összességében megfelelt az agroökológiai feltételeknek. A hegység központi részét, a Molyvás-, Háromhutai-, Sátor- és Nagy-Milic-hegycsoport 300–350 méternél magasabb térszíneit az *erdők* foglalták el. A hegységperem felé (az északi határt kivéve) az alacsony dombokon és hegyláb felszíneken a *szőlőskertek és gyümölcsösök*, majd a *szántók*, helyenként a *gyep- és kisebb erdőfoltokkal tagolt szántóföldek*, a települések Bodrog, Takta és a Hernád menti síkföldjein az ártéri erdők, *rétek és legelők* képezték a régió munkaföldrajzi övezeteit (3. ábra). A térképvázlaton ábrázolt termelési övezetek az Árpád-korban kialakult alapstruktúra kiteljesedését, a tudatos erőforrás-hasznosítás, kultúrtáj-fejlesztés eredményeit jelenítik meg.

A kultúrtáj-rekonstrukció és az agrárium térfoglalása mellett jelentősen növekedett a montánipar természeti-erőforrás használata. Az Erdővidéken a 18–19. században ásvány- és kőbányák, feldolgozó telephelyek, üveghuták, fűrészmalomok, porcelán- és keménycserép-gyártó manufaktúrák és egyéb fabrikák működtek. Az ipar energia- és nyersanyagigényét, továbbá a régió és tágabb környezetének épület-, szerszám- és tűzifa-szükségletét *intenzív fakitermeléssel* elégítették ki. A 17–19. században az erdőterület 63,3 km²-rel csökkent, elsősorban az ipar területének környezetében. Az erdei irtványokat később a mezőgazdaság szántóként (45,5%), rétként és legelőként (54,5%) hasznosí-

3. ábra: A Zempléni-hegység tájhasználata a 18. században
Jelmagyarázat: 1= középhegységi és ártéri erdő, 2= rét és legelő,
3= szántó, 4= szőlő

Forrás: az első katonai felvétel 1:28 000-as méretarányú térképszelvényei (1782–1785), Hadtörténelmi Intézet Térképtára, Budapest

totta. A 18–19. században a tradicionális erdőhasználatot felváltó tervszerű erdőgazdálkodás és a montánipar művelői nagyrészt a gazdasági reorganizáció korszakában betelepült szlovák és ruszin telepések voltak. Az elpusztult szőlőművelő falvakat (pl. Rátka, Hercegekút) a 18. század közepén betelepített svábok keltették ismét életre.

6. A VÍZRENDEZÉSEK ÉS A FILOXÉRA HATÁSA (19. SZÁZAD KÖZEPE – 20. SZÁZAD ELEJE)

A tájpotenciál természeti elemeire épülő tájszerkezet a 19. században két tényező, a vízrendezések és a filoxéra hatására jelentős változáson ment át. A Bodrogköz és a Taktaköz vízrendezése lehetővé tette a szántóföldi gazdálkodás kiterjesztését a mentesített ártér területére. A 19. század közepétől 1913-ig több, mint 23 000 ha (= 230 km²) szántó létesült, ebből 78% a Bodrog- és Taktaköz peremén, 16% a Hernád-völgyében, a többi – a vízrendezéstől függetlenül – a Hegyközben és az Erdővidéken. Az 1850-es években a régió 33,1%-át az erdők, 34,3%-át a szántóföldek, 5,1%-át a szőlők és a kertek, 24,2%-át a rét- és legelőföldek, 13,6%-át a települések és – a korabeli megfogalmazás szerint – a haszonvenhetetlen területek foglalták el. 1913-ra a szántó 38,5%-ra növekedett, a többi művelési ágban mérsékelt ütemű csökkenés történt. Az ártéri gyepterület csökkenése ellenére a 19. század végén is jelentős volt a régió állatállománya (35 000 szarvasmarha, 8 700 ló, 32 000 juh, 37 700 sertés stb.).

A hegységperem polikultúras gazdálkodásában meghatározó jelentősége volt a szőlő- és borgazdaságnak. A Hegyalján a szőlő (legnagyobb kiterjedése idején 8 050 ha) a mezőgazdasági földalap alig 1/10-ét foglalta el, de a mikrorégió értéktermelésben az első helyen állott. 1885-től 1887-ig a *filoxéra* a hegyaljai őstermelők létalapját képező szőlőskertek és -ültetvények 85-90%-át megsemmisítette. A szőlőrekonstrukció során a felső lejtőszakaszt nem telepítették be, a szőlőparcellák magassági határai a filoxéra előttihez képest kb. 100 méterrel alacsonyabban végződtek. Így az erdő és a szőlő között egy 60 km²-es *parlagsáv* alakult ki, mely idővel bokorerdővé és legelővé formálódott. A Mező- és Telkesdülő peremén, a Hernád magaspartján, a szántóövezet és az ártér közötti lejtő is parlagnövény, helyenként kisebb facsoportokkal és cserjékkel (CSORBA P. 1987; KERÉNYI A. 1998).

A Zemplén-hegység már többször említett térszerkezeti egységei (mikrorégiói) az eltérő természeti potenciál és az ökonómiai tényezők hatására a 19. század végére markánsan elkülönültek, és egymást kiegészítő, komplementer-jellegű tevékenységet folytattak (4. ábra).

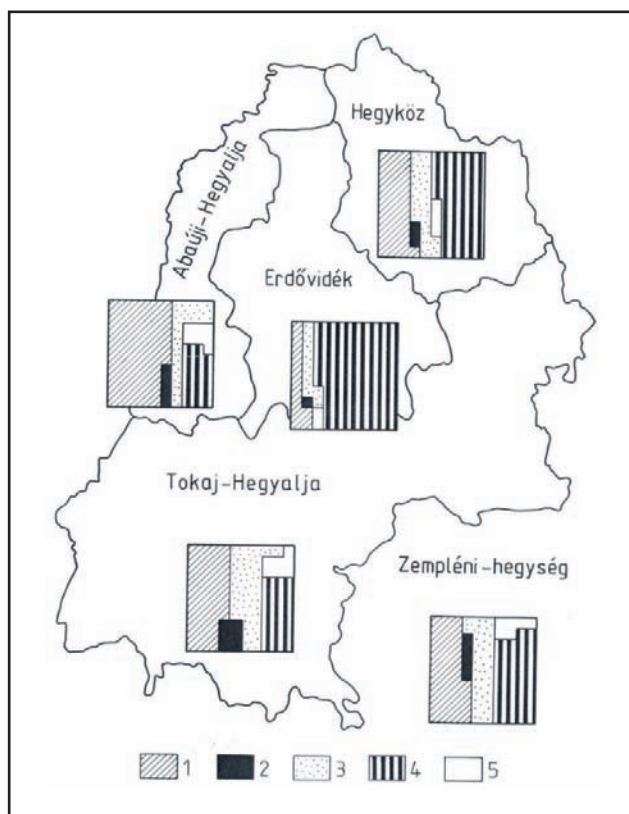
A történetileg kialakult – az agroökológiai feltételeknek megfelelő – tájművelés (környezetgazdálkodás) a 19. század második felében megváltozott és hozzájárult a régió, már a 18. század végi piacvesztéssel elkezdődő leépüléséhez.

7. A 20. SZÁZAD TÁJHASZNÁLAT-VÁLTOZÁSAI

A 20. században folytatódtak az előző évtizedek tendenciái. A területhasználatban a *tájpotenciál természeti elemeinek szerepe csökkent*: az egyes agrárterületek ma „nem a természeti tényezők által megszabott optimális területeken helyezkednek el” (KONKOLYNÉ GYÚRÓ É. 1990). A történelmileg kialakult termelési övezetek orografikus határai, és azokon belül a művelési ágak területei módosultak, pl. az optimális szántóföldeket szőlők, az optimális szőlőtermő helyeket gyepek és erdők, a feltétlen gyepterületeket szántók foglalják el (KONKOLYNÉ GYÚRÓ É. 1990). A tradicionális paraszti gazdálkodás környezetkímélő módszerét az ökológiai és környezetvédelmi szempontokat figyelmen kívül hagyó, mennyiség-orientált termelési szemlélet és gyakorlat váltotta fel. Az 1950-es évektől a környezetgazdálkodás hibáit a kényszerhelyzetek (állami rendelkezések), tehát *kívülről érkező hatások* idézték elő.

A történeti tájhasználat és tájkép-változás a hegységperem szőlő-övezetében volt a legnagyobb. Az Abaúji-Hegyalja szőlő- és borgazdaságát és tájformáló jelentőségét a filoxéra teljesen megsemmisítette, helyét más művelési ágak foglalták el. Tokaj-Hegyalján a termelősövetkezetek és állami gazdaságok – az 1955. évi rekonstrukciós terv előírása szerint – nem a hagyományos szőlő-övezetben, hanem a szántóföldek rovására, az 1-10%-os lejtésű alacsony hegyláb felszíneken (az ún. „szoknya-területeken”) végeztek szőlőtelepítést és tömegigényeket kielégítő szőlő- és bortermelést. A minőségi szőlő- és bortermelés, egyre csökkenő mértékben, a filoxéra után újraterelített és a parasztgazdák tulajdonában maradt kisparcellákon történt.

Az ártéri határrészekre kiterjesztett szántóföldeket a remélt gazdasági eredmények elmaradása miatt fokozatosan (1913-tól az 1980-as évek végéig több, mint 16 000 hektárral) csökkentették. A szántóterület részaránya 1975-re 33%-ra, majd 1984-re 28,4%-ra mérséklődött, s ezzel megközelítette a 19. század közepét jellemző és optimálisnak minősíthető 24%-ot. A szőlőrekonstrukció idején – részben pótolva az ártéri gyümölcsösök pusztulását – jelentős gyümölcsfa-telepítések kezdődtek. 1895-től 1965-ig a Zempléni-hegység gyümölcsfaállománya 445 000-ról több mint 1,6 millió darabra növekedett (a gyümölcsfák 2/3-a Tokaj-Hegyalján, a hegyláb lejtőkön és házi kertekben található). A néhány példa

4. ábra: A Zempléni-hegység és mikrokörzeteinek tájhasználatát a 19. század végén

Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= szőlő, 3= rét és legelő, 4= erdő, 5= egyéb
(az ábrákat a szerző szerkesztette, rajzolta: Mikó T. – Tóth Z.)

Forrás: Frisnyák S. 2009. 146. (Az ábrákat a szerző szerkesztette, rajzolta: Mikó T. és Tóth Z.)

azt bizonyítja, hogy a tájhasználat-változások és annak részleges korrekciója időben összekapcsolódó folyamatként értékelhető.

A 20. századi folyamatok a tájháztartás egyensúlyának felbomlásához, a gazdaság hanyatlásához és a népesség csökkenéséhez vezettek. (2001-ben a régióban 102 500-an éltek, 25 000-rel kevesebben, mint 1941-ben). 1920-ban a trianoni határral a régió elvesztette vonzás- és ellátó körzetének jelentős részét, és *periférikus helyzetbe* került. Az 1980-as évektől meginduló és a rendszerváltozás után felgyorsuló *tájrekonstrukciós munkálatok és településfejlesztések* eredményeként

a régió területének felét magába foglaló Tokaj-Hegyalját 2002-ben a *Világörökség* részévé, 2012-ben *történeti tájjá* nyilvánították. Az utóbbi rendelet célja „a történelmi borvidék (kültúrtáj) épített örökségének – beleértve pincerendszerét is –, természeti környezetének és hagyományos tájhasználatának megőrzése és fenntartható fejlődésének biztosítása” (FRISNYÁK S.–GÁL A. 2012). A hegység másik fele az okszerű tájhasználat, az erdőgazdálkodás, a gyepföldekre épülő állattenyésztés, az öko- és falusi turizmus fejlesztésével kerülhet ki válságos helyzetéből. A Zempléni-hegység kiemelkedő természeti értékeivel (a 260 km²-t kitevő tájvédelmi körzetével) és gazdag kulturális örökségével a honi turizmus egyik jelentős célterületévé válhat (BARÁZ Cs.–KISS G. 2007).

IRODALOM

- BARÁZ Cs.–KISS G. szerk. (2007): *A Zempléni Tájvédelmi Körzet – Abaúj és Zemplén határán*. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága. Eger. 499 p.
- BORSOS L. (2007): *Az aranyszínű szőlővesszők és borok földjén. Földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Tokaj. 256 p.
- BOROS L. (2011): Tokaj-Hegyalja szőlőterületének idő- és térbeli változásai a 18–20. század folyamán. *Földrajzi Közlemények* 135. 4. 445–458.
- CSORBA P. (1987): *Tájökológiai tényezők minősítése és gyakorlati célú értékelése a Tokaj-Zempléni-hegyvidék példáján. Kandidátusi értekezés tézisei*. Budapest. 27 p.
- DÖVÉNYI Z. szerk. (2010): *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 876 p.
- DÖVÉNYI Z. szerk. (2012): *A Kárpát-medence földrajza*. Akadémiai Kiadó. 1351 p.
- FRISNYÁK S. (1984): Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18–19. század). *Földrajzi Értesítő* 33. 3–4. 65–91.
- FRISNYÁK S. (1988): A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18–19. században. In: Bencsik J.–Viga Gy. szerk.: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 22–47.
- FRISNYÁK S. (2009): Táj- és erőforrás-hasznosítás a Zempléni-hegységben. In: Andrásfalvy B.–Vargyas G. szerk.: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék–L’Harmattan. Budapest. 145–164.
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2012): *Tokaj-Hegyalja – Hazánk első történeti tája*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. 276 p.

- FRISNYÁK S.–HORVÁTH G.–GÁL A. szerk. (2009): *A Zempléni-hegység földrajzi lexikona*. Nyíregyháza–Szerencs. 429 p.
- IKVAI N. (1981): A földművelés jellemzői a Zempléni-hegységben. In: Szabadosfalvi J.–Viga Gy. szerk.: *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 25–41.
- KERÉNYI A. (1998): A természet és az ember kapcsolata a Zempléni-hegységben. In: Frisnyák S. szerk.: *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza. 57–62.
- KONKOLYNÉ GYÚRÓ É. (1990): *A tájpotenciál és a tájhasználat összefüggései a Zempléni-hegységben. Kandidátusi értekezés tézisei*. Budapest. 22 p.
- PEJA Gy. (2000): *Észak-Magyarország. Válogatott geomorfológiai tanulmányok*. Miskolc–Nyíregyháza. 255 p.
- PINCZÉS Z. (1998): A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. *Földrajzi Értesítő* 47. 3. 379–393.
- Első megjelenés: Tésits Róbert–Alpek B. Levente szerk. (2015): *A mi geográfánk: Tóth József emlékezete*. Publikon Kiadó. Pécs. 231–241.

TOKAJ-HEGYALJA TÖRTÉNETI TÁJHASZNÁLATA ÉS TÉRSZERKEZETE (895–1920)

FRISNYÁK SÁNDOR

1. Tokaj-Hegyalja, hazánk leghíresebb történeti borvidéke, két eltérő természeti és termelés-jellegű nagytáj, a Felföld és az alföldi medence határán, a Zempléni-hegység déli és keleti peremén helyezkedik el. A hegységperem kétlépcsős domborát a geográfusok hegylábfelszínként (pedimentként) határozták meg. A hegységet szegélyező magasabb hegyláblépcső tengerszint feletti magassága 250–300 m, az alacsonyabb hegyláblejtő 120–150 m-es tagolt terület, amely átlagosan 20–30 méterrel emelkedik az alföldperemi süllyedékek, a Bodroγκköz és a Taktaköz alluviuma fölé. Az 1–3 km széles hegylábi övezetet a hegység belsejéből induló patak völgyek, hegységperemi kismedencék (pl. az Erdőbényei- és a Tolcsvai-félmedence) és völgyközi hátaκ tagolják (PEJA GY. 1958; PINCZÉS Z. 1998). Tokaj-Hegyalja mint történelmi és gazdaságföldrajzi mikrorégió a természetföldrajzi tájfelosztás szerint hat kistájból és kistájrészből tevődik össze, így a hegylábfelszíneken kívül kb. egyharmadrészt a középhegységi erdőrégióra, továbbá a Bodroγκköz és a Taktaköz ártéri síkságára is kiterjed, tájövszerűen (DÖVÉNYI Z. 2010).

Tokaj-Hegyalja táj- (természeti erőforrás-) használata és térszerkezete már a késő középkorban, a 14–15. században elkülönült a környezetétől. A 16. század végén – a tájenergiák, a természeti erőforrások használata és működési rendszere alapján – az összetartozó kistájcsoport topográfiailag körülhatárolható, amelynek területe 870–890 km² és egészen napjainkig fennmaradt. Az abaújszántói Sátor-hegytől a Tokaji-hegyig és onnan az újhelyi Sátor-hegycsoportig terjedő gazdaságföldrajzi mikrorégió lényegesen nagyobb, mint pl. az 1641. évi szőlőrendtartásban és az 1737-es királyi rendeletben rögzített terület. Az első terület-megállapítás a jellegadó szőlő- és borgazdaság korabeli adatbázisára épült (415 km²), amelyből kimaradt a kevesebb szőlőterülettel rendelkező Szerencsi-dombság és a Felső-Hegyalja településcsoportja (Erdőhorváti, Sárospatak, Sátorlajaujhely stb). Az 1737-es királyi leiratban már csak Szerencs és környéke maradt ki, így az akkor meghatározott gazdasági mikrorégió területe 736–756 km²-re növekedett, majd a 19. század közepére- végére már elérte a mai kiterjedését (1. ábra). Tokaj-Hegyalját a történészek a meghatározó jelentőségű

1. ábra: Tokaj-Hegyalja körülhatárolása a 17–19. században

szőlőhegyek (promontóriumok) térfoglalása alapján monokultúras vagy monokultúra-jellegű (bor-) régióként határozták meg, figyelmen kívül hagyva, hogy a szőlőföldek legnagyobb kiterjedése (=14 000 kat. hold) idején, a 18. században az összterület egytizedét sem foglalták el (BALASSA I. 1991; BODÓ S. 1979; CSÜLLÖG G. 2000; FRISNYÁK S. 2000; OROSZ I. 1984; PAP M. 1985).

A társadalom- és történeti földrajzi elemzések alapján Tokaj-Hegyalja polikultúras mikrorégióként fogható fel, amely markánsan elkülönül a szomszédos tájaktól: a Zempléni-hegység (a középkori Nagyerdő) és a Hegyköz erdőgazdasági és állattenyésztő, a Bodroghköz és a Taktaköz ártéri gazdálkodást folytató, és a Harangod gabonatermelő területeitől. A hegyaljai falvak és mezővárosok

vegyes (polikultúrás) gazdálkodása összefügg azzal, hogy gazdálkodási területek a tagolt hegyláb felszínről kiterjed a középhegységi és síksági területekre is. A Tokaj-hegyaljai mikrorégió tehát olyan térszerkezeti egység, amely különböző természetföldrajzi kistájakból, kistájrészekből szerveződött, és a társadalmi-gazdaságföldrajzi jelenségek, és folyamatok alapján összetartozó területet alkot (DÖVÉNYI Z. 2010; FRISNYÁK S. 1995; SZABÓ P. 2008).

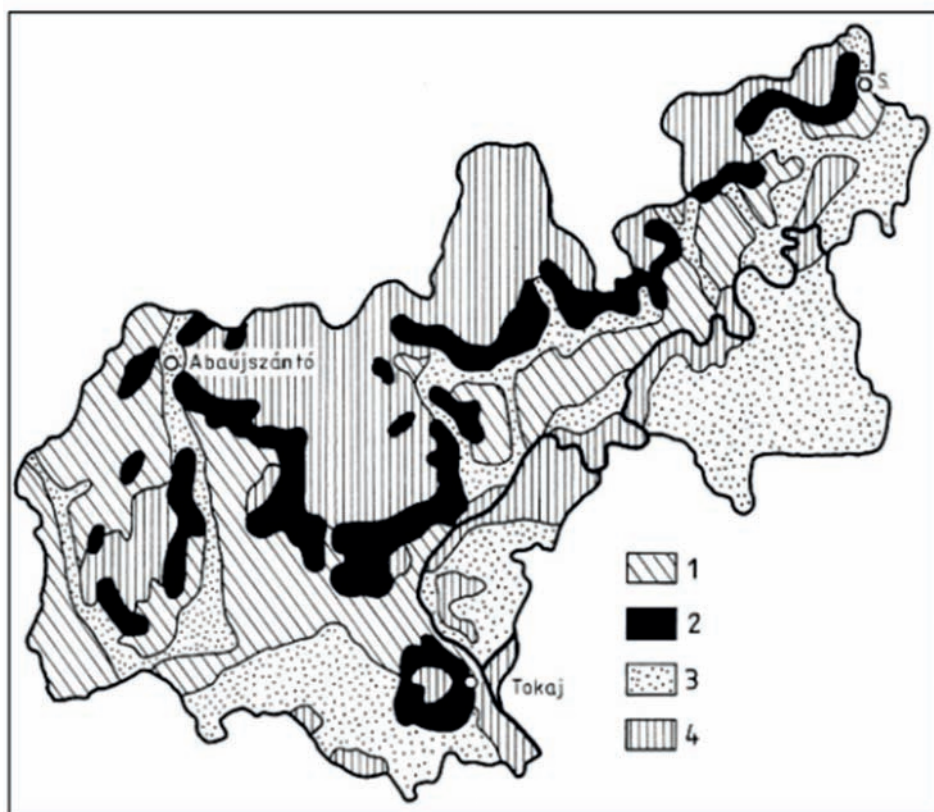
2. Tokaj-Hegyalja déli peremterülete már a honfoglalás és a kora Árpád-korban, a többi része a középkor végére – több szakaszban – benépesült. A kistáj korai megszállása a helyi erőforrások, a kedvező agroökológiai tényezők mellett, a Felső-Tisza-vidéken (a Bodrogtöbnyben) kialakult első hatalmi központ térszervező hatásainak is tulajdonítható, – a 10. század közepéig. A hegyaljai települések két, egymással párhuzamos telepítővonalon, a Bodrogtöbny és a Takatöbny peremén, az ármentes térszínen, és a magasabb hegyláb felszín lábánál létesültek. Az ártérperemi településsor gazdálkodási tere (határa) mindkét tájtípusra, a hegyláb felszínre és az ártéri síkságokra kiterjedt, – és állandósult egészen napjainkig.

A honszerzők – korábbi élettevékenységük szerves folytatásaként – megtelepült állattartással, szántógazdálkodással és alárendelten szőlőműveléssel foglalkoztak. A gazdasági élet meghatározó ágazata a térfoglalás kezdetétől néhány évszázadon át a nagyállattartás volt, amely az ártér és az ármentes síkság természetes takarmánybázisára épült (FODOR I. 2009; SÜMEGI P. 2017). A hegyláb alacsonyabb, tagolt térszínén talajváltó, a történeti leírások szerint szántó- legelőváltó vagy szántó-erdőváltó földművelést, a magasabb térszín – szántógazdálkodásra alkalmatlan – lejtőin szőlőművelést, még magasabban erdőgazdálkodást folytattak.

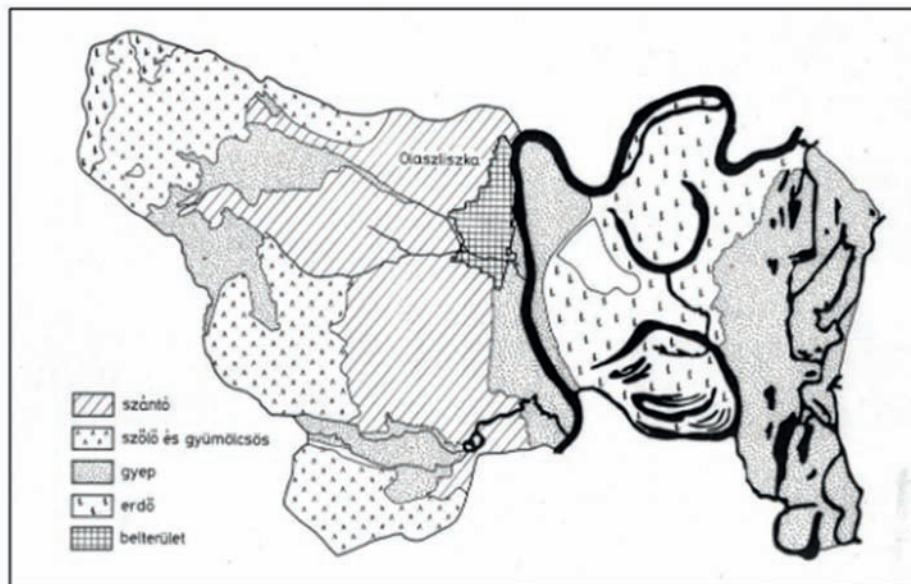
Tokaj-Hegyalja honfoglaló közössége a kora Árpád-korban olyan megtelepülési és tájhasználati stratégiát dolgozott ki, amely lehetővé tette a kisléptékben is tagolt relief racionális, és hosszútávon fenntartható hasznosítását. Az erdőirtással és gyepfeltöréssel kialakított kultúrtájak (termesztő felületek) magassági szintek szerint sávokat alkotva rendeződtek el. A kialakult alapstruktúra, a tájhasználat (környezetgazdálkodás) térbeli rendszere – az övezeteken belüli kisebb változások-módosítások ellenére – egy ezredéven keresztül fennmaradt, és sikeres volt (FRISNYÁK S. 2000; SÜMEGI P. 2017; TÖRŐCSIK T.–SÜMEGI P. 2018).

Az életföldrajzi feltételek és a magyarság termelési tapasztalatai már a honfoglalás korában lehetővé tették, hogy a nagyállattartás mellett az őstermelés egyéb ágazatai is kialakuljanak. A rét és legelőgazdálkodás, a földművelés, a szőlőtermesztés és az erdőgazdálkodás különböző magassági szinteket foglaltak el és termelési (tájhasználati) sávokat alkottak. A gazdasági tértagolódás, a mikro-

régió földrajzi munkamegosztása a különböző geomorfológiai (felszínalaktani) térszínek eltérő agroökológiai adottságaira épült. A magassági övezetekben a termelés homogén egységei – talán már a 16. századtól kezdődően – a településközi térben fokozatosan összekapcsolódtak. A 18. századi kartográfiai források, mindenekelőtt az első katonai felmérés térképszelvényei (1783–84) alapján megállapítható, hogy Tokaj-Hegyalja térszerkezetét négy összefüggő termelési sáv alkotja. A termelési tájöveget – a történeti földrajzi elemzésünkben – összefüggőnek tekinthetjük, annak ellenére, hogy a hegységből érkező patak völgyek (tájökológiai folyosók) azokat több helyen átszelik, és völgyközi hátakra tagolják (2-3. ábra).

2. ábra: Tokaj-Hegyalja térszerkezete a 18. század vége felé
Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= szőlő és gyümölcsös, 3= rét és legelő, 4= erdő

3. ábra: Olaszliszka környezetgazdálkodása a 19. század közepén

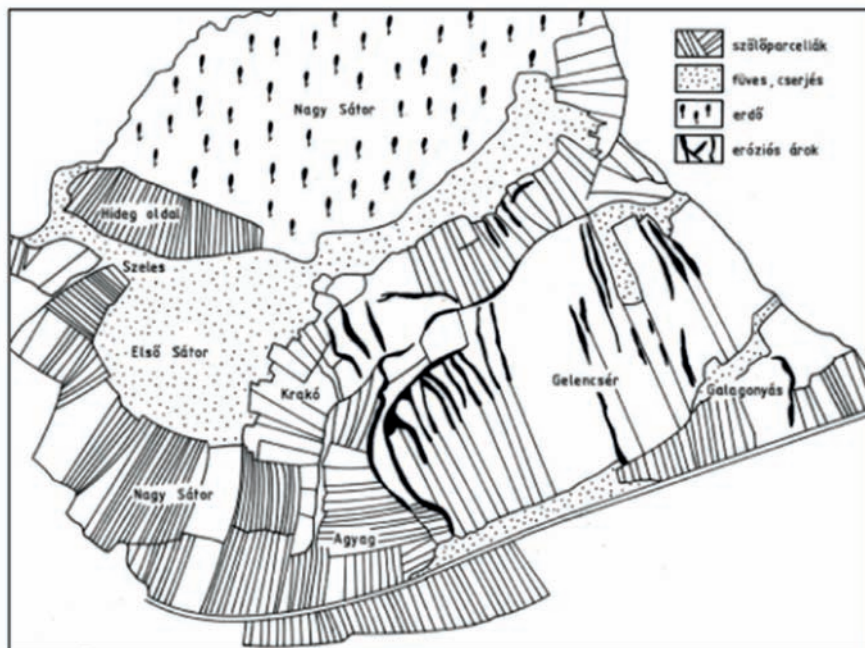
A Tokaj-Hegyaljához tartozó alföldperemi ártér rét- és legelő övezete a mikrorégió legalacsonyabb termelési tájöve, a differenciált ártéri gazdálkodás területe volt. Az Árpád-korban kialakult ártéri gazdálkodás legfontosabb ágazatát a nagyállattartás képezte, de jelentős volt a folyóvízi, réti- és rekesztő halászat, a fa-, nád- és gyékényhasznosítás-feldolgozás, továbbá a vadászat és a gyűjtögető tevékenység is. A legeltető állattenyésztés területe a Bodrog- és Taktaköz ártéri peremsávján kívül, magába foglalta a Bodrog folyó magaspartját, a váltakozó szélességű lejtőszakasz és a kapcsolódó hegyláb felszín keskeny, peremhelyzetű rét- és legelőföldjeit is. A legeltetés rendjét és ritmusát a Bodrog és a Tisza ismétlődő árvizei szabályozták. Tavasszal és ősszel, mikor a folyók kiáradtak, az állatsordákat a hegyaljai peremlépcsős táj árvízmentes gyepföldjeire terelték. A legelőváltásnak ezt a gyakorlatát, amely az alföldi nagymedencére jellemző volt, réti transzhumációnak nevezzük (SZABADFALVI J. 1984).

A hegyláb felszín alacsonyabb lépcsőjén szántóföldi gazdálkodást folytattak. A tájhasználatban a 13. századtól kezdődően módszerváltás történt: az európai agrárforradalom eredményeinek átvételével a korábbi (helyváltoztató) szántó-legelő és szántó-erdőváltó földművelésről áttértek az állandó helyhez kötődő két- és háromnyomásos gazdálkodásra és a talajművelésnél használt fordítóke

alkalmazására. A korábbi önellátó gazdálkodást ekkor váltotta fel az áruter-
melő (piac-) gazdálkodás, amely a késő középkorban a mezővárosi fejlődéssel
teljesedett ki. A terepvizsgálatok és a későbbi adatok alapján megállapítható,
hogy a völgyközi hátakon kistáblás szántóföldeken gazdálkodtak a mikrorelief
tagoltsága miatt változatos szántóparcellákon.

Az alacsony heglábi lépcső szántóövezetéből emelkedik ki az 514 méteres
Tokaji-(Kopasz-) hegy és a sárospataki kisebb rögcsoport (a Páncél-hegy, a Gom-
bos-hegy és a Somlyód), amelyek felszínborítását a szőlőültetvények és kisebb
foltokban a veteményeskertek jellemezték. A 17–19. században a mikrorégió
élelmiszertermelése már nem tudta kielégíteni a lakosság és a szőlő- és borgaz-
daságokban alkalmazott vendégmunkások szükségleteit. A hiányzó élelmisze-
reket kb. 60–70 km-es ellátóközvetből, Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyéből
szerezték be.

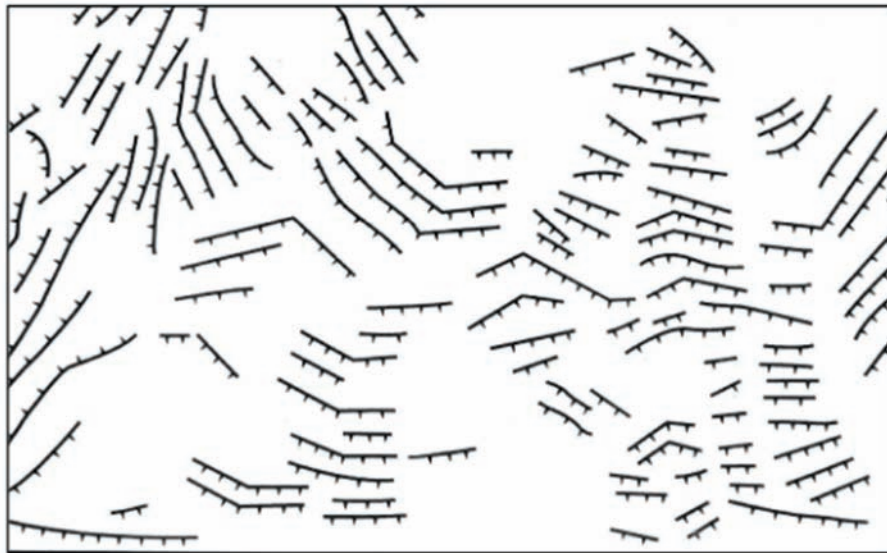
Tokaj-Hegyalja harmadik tájövét, meghatározó-jellegű tájhasználatát
és tájképét a szőlőhegyek (promontóriumok) alkotják. A szőlőültetvények
a 250–300 méter magas dombok (szőlőhegyek) 10–30°-os (=18–54%-os) nap-
sütötte lejtőit foglalták el. Az Árpád-korban a szőlőföldek még csak

4. ábra: A mikroreliefhez igazodó szőlőparcellák az abaujszántói Sátor-hegyen

feltokban települtek, majd a 16. században már parcella-alakzatban, egymáshoz kapcsolódva (4. ábra). A szőlőkultúra autochton fejlődését felgyorsították a kívül érkező hatásrendszerek, termelési innovációk, az idegen szőlőművelők betelepítései és a makrogazdasági folyamatok. A 16. században, amikor a törökök elfoglalták Magyarország leghíresebb borvidékét, a szerémségi Fruska Gorát, a szőlő- és a minőségi bortermelés súlypontja áthelyeződött a Mátra-, Bükk- és Tokaj-Hegyaljára. A mikrorégió jelentőségét növelte, hogy tőle északra, a 14. században kezdődő kis jégkorszak éghajlatromlása, a klíma hűvösebbé és csapadékosabbá válása miatt, a Felföld középkori eredetű szőlőültetvényei nagyrészt megsemmisültek vagy jelentéktelenné váltak. Tokaj-Hegyalja szőlőkultúrája az európai borklíma északi határövezetében, a 9,5–10 °C-os évi izotermavonalon, a kedvező agroökológiai feltételeknek és a növekvő borkereslet, a bel- és külföldi borpiac kiszélesedésének köszönhetően, dinamikusán fejlődött és napjainkig hazánk első számú, legjelentősebb borvidéke.

Az agrárinnovációk a 16–17. század fordulóján a minőségi bor (= főbor, aszúszőlőbor, aszú) megjelenését eredményezték. A minőségváltásban nagy szerepe volt a szőlőültetvények megfelelő helykijelölésének, az agroteraszok (grádicok) és vízvezető árkok, ülepítő kismedencék (liktorgödrök) létesítésének (5. ábra). A mikro- és makro-szőlőteraszok, a vízvezető árkok és a liktorvermek,

5. ábra: Mikroteraszok a Tokaji-hegy déli lejtőin, a Szil- és Murat-völgy között

amelyek az areális és lineáris eróziót mérsékeltek, a 16–17. századbeli ember környezetkímélő gazdálkodásáról tanúskodnak. A csapadékvíz által lehordott termőföldet az ülepítő árkokból visszahordták, a talaj termőképességét pedig trágyázással fokozták (BALASSA I. 1991; BOROS L. 1996; FRISNYÁK S. 2000; OROSZ I. 1984; PAP M. 1985). A szőlőövezet alján helyenként, pl. Erdőbényén és Olaszliszván gyümölcsöskertek és keskeny gyepföldek képeztek átmeneti határt a szántóföldek felé.

A 16–18. században a hegyaljai szőlők 50–55%-át, Abaújszántón 83%-át a felföldi kereskedővárosok (Kassa, Eperjes, Kisszeben, Bártfa stb.) gazdag polgárai birtokolták. Az extránus birtoklasmód következményeként a Hegyalján megtermelt érték a Felföldre áramlott, az empóriumokat gazdagította. A hegyláb felszín fölé emelkedő, 300 méternél magasabb dombok és a középhegységek (Pl. a Molyvás-hegycsoport) erdőségei képezték a Tokaj- hegyaljai mikrorégió negyedik munkaföldrajzi téregységét, az erdőgazdasági tájövet. Az erdő területe a 16. század második felében, az intenzív tájformálás, kultúrtáj építés időszakában csökkent, majd stabilizálódott és az ártéri erdőkkel kb. 20%-os területi aránnyal részesedett a kisrégió földalapjából. Az erdőgazdálkodás egyes oppidumokban magas fokot ért el: pl. a 19. század közepén az erdő Erdőbényén 57%-kal, Abaújszántón 40%-kal, Mádon 39%-kal, Tállyán 34%-kal, Sátoraljaúj- helyen 26%-kal részesedett a településhatár területéből. Ugyanakkor Tokajnak alig volt erdeje, Szerencs és Tarcál is csak 2-3%-nyi erdőséggel rendelkezett. Az erdőelés (-hasznosítás), a 18. századtól a tervszerűbb erdőgazdaság elsősorban Tokaj-Hegyalja épület-, szerszám-, tűzifa-, szőlőkaró-, hordódonga- stb. szükségleteit elégítette ki. A jelentős erdőségek ellenére és a munkaerőhiány miatt más térségekből, a Zempléni-hegység erdőrégiójából kényszerültek nagyobb mennyiségű fa- és faipari termékbehozatalra. A szőlő- és borgazdaság igen sok szőlőkarót és hordódongát igényelt. A 18. században egy katasztrális hold szőlőben 5500, az egész Hegyalján kb. 77 millió szőlőkaró volt, s ezeknek egy részét folyamatosan pótolni kellett (PAP M. 1985).

Tokaj-Hegyalja gazdasági élete többféle termelőtevékenységből tevődött össze, az egyes térszíntípusokhoz kötődő agrártermelésen kívül meg kell említenünk a kőbányászatot (Tokaj, Tarcál, Sárospatak stb.), a vízenergia hasznosítást, és a települések belsősegein működő, a helyi nyersanyagbázisra épülő kézmű- és manufaktúra ipart, mely a lakosság 20–25%-át foglalkoztatta. A tájhasználathoz kell sorolnunk az áramlási tereket is, a mikrorégió áthaladó interregionális jelentőségű kereskedelmi utakat és a településhálózatot összekapcsoló mellékutakat.

3. A helyi energiákra, a tájpotenciál természeti elemeire és a humán erőforrásokra épülő gazdasági fejlődésfolyamat mellett, a helyzeti energiák (a földrajzi fekvésből származó előnyök) terület- és településfejlesztő hatásának is tulajdonítható, hogy Tokaj-Hegyalja a 16–18. században hazánk egyik legfejlettebb, leggazdagabb és sűrűn lakott mikrorégiója volt.

Az Árpád-kor vége felé az önellátó parasztgazdaságok és az uradalmak áttértek az árutermelésre és megindult a különböző gazdasági terek (mikro- és mezorégiók, a 14–15. században a nagyrégiók) közötti termékcseré. A helyi energiák (agroökológiai tényezők) különbségei eltérő tájhasználatot és eltérő termékstruktúrát eredményeztek. A kistérségek piachelyei az eltérő természeti és termelés-jellegű tájak határán, a nagytájak piacközpontjai/vásárvárosai a késő középkortól kezdődően az alföldi nagytáj és a hegységkeret érintkezésénél, a vásárvonalon (vásárhely-övben), a völgynyílásokban vagy azok előterében alakultak ki. A vásárovezet mint határfelület (=érintkezési zóna) a társadalmi-gazdasági aktivitás és a gazdasági erő felhalmozódási területe, a középkor vége felé az ország gazdasági centrumtársége volt (CSÜLLÖG G. 2000; CSÜLLÖG G. *et al.* 2018; PALÁDI-KOVÁCS A. 1984).

A vásárhely-öv Tokaj-Hegyalján áthaladó szakaszán a mezővárosi agglomeráció, a tizenkét bortermelő oppidum egyetlen vásárterületként vagy piacközpontként működött. A helyi és közvetítő (távolsági) kereskedelem jelentőségét a mikrorégió gazdasága és a Tisza tokaji átkelőhelye alapozta meg (FRISNYÁK S. 2000). A tokaji átkelőhely és a hegyaljai mikrorégió, mely a vásárhely-öv tájenergiákban kiemelkedő jelentőségű területe, olyan kapcsolatrendszert hívott életre, amelyek messzi vidékekkel, a Kárpát-medencén kívüli tájakkal-országokkal is folyamatos érintkezést biztosítottak. Tokaj- Hegyalja kedvező fekvésénél fogva a csere és a közvetítések tája, az árutermelés, a kultúra, a haladás és a „szabadság kis köreinek” földje volt (BELUSZKY P. 2012).

A Tokaji-hegy és a Nyírség domborzati szigete között a Tisza amfibikus ártéri síksága 2,8 km-re összeszűkül. A tokaji ártérszűkület megkönnyítette a Felföld és az alföldi nagymedence térkapcsolatait, a népek és a gazdasági javak áramlásait. Tokaj-Hegyalja északi hinterlandját nem tagolja a Kárpáti-hegységkeretből kifutó teraszos harántvölgy. Ezt a hiányt pótolva, már az Árpád- korban kapcsolatot alakítottak ki a Hernád-völgyi via magna (nagy út) országos jelentőségű tranzitfolyosójával. A térkapcsolat a Zempléni-hegység nyugati peremlépcsős hegyláb felszínén, a Szerencs-patak völgyében haladó út Hernád- völgyi becsatlakoztatásával jött létre, Gönc térségében.

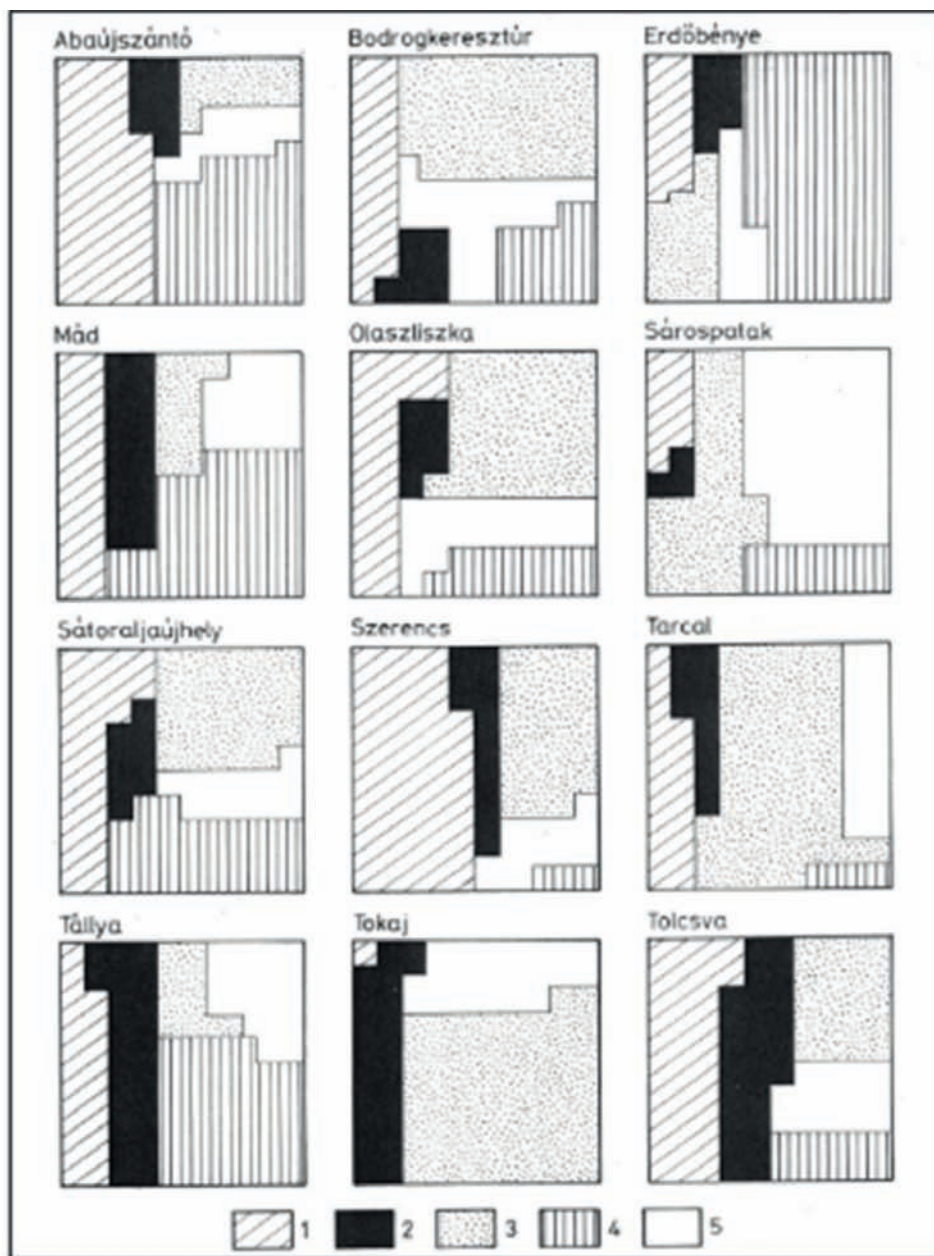
A tokaji átkelőhely forgalomgyűjtő és -elosztó szerepe kiemelkedő jelentőségű volt az interregionális kereskedelemben. A Felföld, az Alföld, az Észak-

keleti-Kárpátok (Ruténföld) és Erdély közötti áruforgalmat a Tisza tokaji átkelőhelyén bonyolították le. A Tokaj-Hegyalja falvait és mezővárosait összekötő fő- és mellékútrendszer része volt annak a kereskedelmi útvonalnak, amely Pest-Buda térségéből indult, majd Sátoraljaújhelytől a Felső-Bodrogköz peremén és ármentes térszínein haladt tovább Ungvár és Munkács érintésével, a Latorca völgyében Galícia felé.

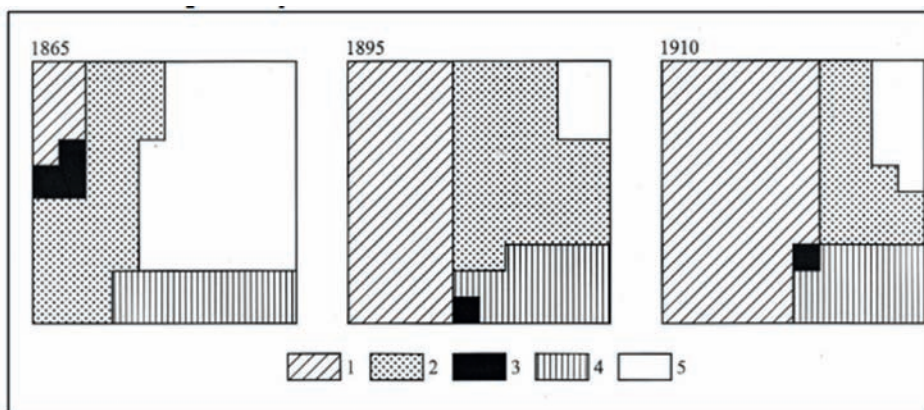
A 19. század közepétől az integrált környezetátalakító munkák eredményeként megszűnt az ártér közlekedés-akadályozó hatása. 1859-ben megépült a Tokajt is érintő, Pest-Szolnok-Debrecen-Nyíregyháza-Miskolc vasútvonal, a „tiszai vaspálya”, amely megszüntette a tranzitforgalom – korábbi korszakokra jellemző – település- és gazdaságfejlesztő hatását. Tokaj, mint tiszai átkelőhely és kikötőváros hosszú időn át olyan helyzeti energiával rendelkezett, amely a távolabbi tájak «közvetett érintkezéséből» fakadt. A 19. század közepétől – a vázolt hatásrendszerek következtében – Tokaj és a mikrorégió többi központja (Szerencs, Sárospatak és Sátoraljaújhely) a közvetlenül érintkező kistajak regionális piacközpontjává alakult át (MENDÖL T. 1963).

4. Tokaj-Hegyalja tradicionális tájhasználat, az egyes termelési kultúrák magassági övezetekhez kötődése a 19. században módosult. A változás folyamat két tényező idézte elő: egyrészt a folyószabályozás és ármentesítés, másrészt a szőlőültetvényeket pusztító filoxéra (a szőlőgyökértetű). A 19. század közepén megindult folyószabályozó, gátépítő, láp- és mocsárlecsapoló munkálatok a Bodrogköz és a Taktaköz területét is ármentesítették. Tokaj-Hegyalja Bodrog melléki és a Taktaköz-peremi településeiről a szántóföldi kultúra behatolt a síksági területekre. Az ártérövezetben az ősi (történelmi) tájhasználat átalakult, a folyó menti összefüggő erdőborítás szétszakadozott, a halak ívó helyei megszűntek, és a Bodrog legendás halállománya a korábnál 5-6%-ra csökkent. A szántó- és kertkultúra térfoglalását az 1865. évi helytartótanácsi felmérés (6. ábra), az 1895. és az 1909. évi (1913-ban megjelent) statisztikai források alapján lehet számszerűsíteni és értékelni. Az adatösszesítések szerint a szántóföldek területi részesedése 1865-től 1909-ig 23,4%-ról 45,2%-ra növekedett és a kistérségi éves kataszteri tiszta jövedelmének (= 922 622 korona) 61,9%-át képezte. Ugyanakkor a gyep 30,3%-ról 23,2%-ra, az erdő 17,5%-ról 15%-ra és az ún. haszonvehetetlen terület 20,6%-ról 9,1%-ra csökkent.

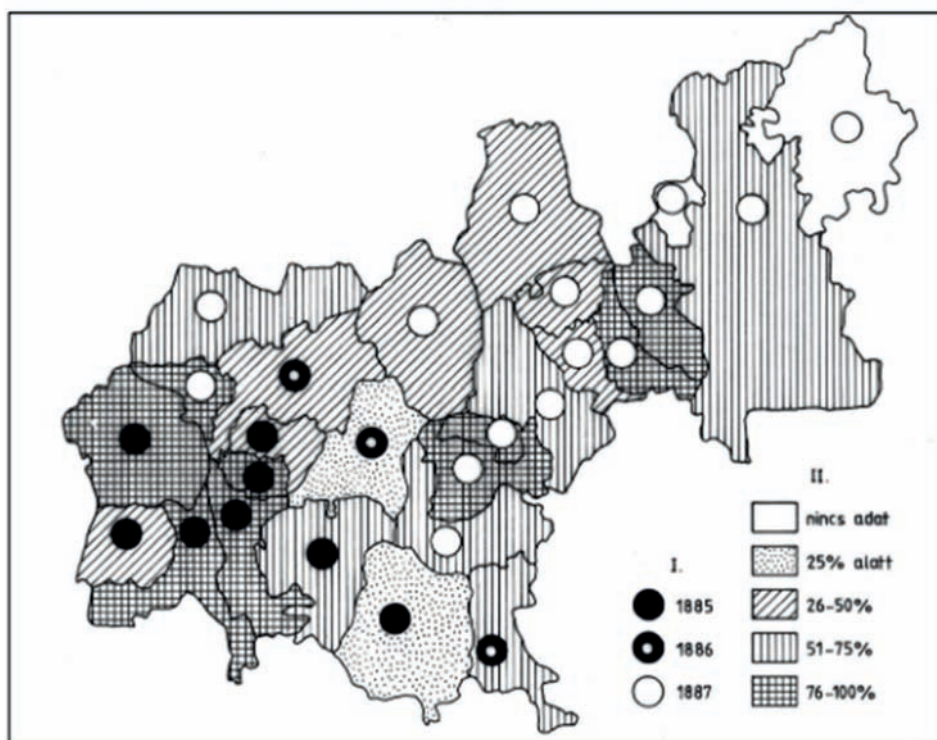
A szántó- és kertkultúra területi növekedése Sárospatakon volt a legjelentősebb: 1865-től 1909-ig 6,7%-ról 56,7%-ra, több mint nyolcszorosára emelkedett (7. ábra), és az éves tiszta jövedelme (= 85 050 korona) 76%-kal részesedett az agrárium jövedelméből.

6. ábra: A hegyaljai mezővárosok művelésági megoszlása 1865-ben.
 Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= szőlő, 3= rét és legelő, 4= erdő, 5= egyéb,
 a helytartótanácsi adatfelvételezés szerint „haszonvehetetlen” terület

7. ábra: A szántóföld növekedése Sárospatakon 1865-től 1910-ig.
 Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= gyep, 3= szőlő, 4= erdő, 5= egyéb,
 a helytartótanácsi statisztika szerint „haszonvehetetlen” terület

8. ábra: A filoxéra megjelenése (I) és pusztítása (II) Tokaj-Hegyalján

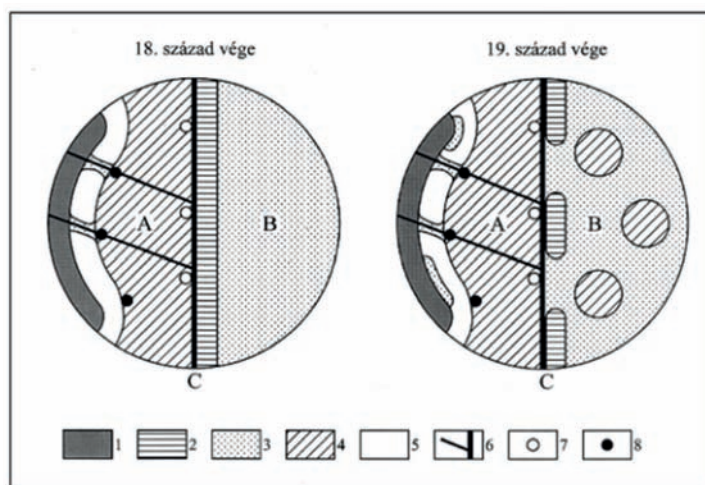
A tájhasználat változás másik oka az 1885-től 1887-ig pusztító filoxéra volt (8. ábra), amely megsemmisítette Tokaj-Hegyalja promontóriumainak 85-90%-át (BALASSA I. 1975). A hagyományos szőlő- és borgazdaság összeomlása mintegy 10 000 szőlőbirtokos és több ezer szőlőmunkás elszegényedését vagy tönkremenését eredményezte. A filoxéra súlyos társadalmi-gazdasági következményein kívül a történelmi tájhasználat átrendezését is előidézte. A szőlőrekonstrukció – a szükséges anyagi források szűkössége vagy hiánya miatt – lassan haladt előre, nagyjából 1905/1906-ig tartott. Az új telepítések a korábbinál kb. 100 méterrel alacsonyabb lejtőszakaszon történtek, így az erdő- és a szőlőövezet között 40–45 km² kiterjedésű parlag-sáv alakult ki, a régi szőlőföldek alján lévő gyepföldeket és az alacsonyabb hegyláb felszín magasabban fekvő szántóföldjeit az új szőlőültetvények foglalták el (9. ábra). A szőlőtelepítés – a régi szabálytalan formától eltérően – egyenlő sor- és tőketávolságban történt. A szőlőterület folyamatosan növekedett, 1909-ben 7847 katasztrális holdra terjedt, amely az akkori gazdálkodási tér 5%-át képezte, és 18,2%-kal részesedett az agrárium éves kataszteri tiszta jövedelméből.

A 19. századi változásfolyamat Tokaj-Hegyalja gazdasági hanyatlását idézte elő, amelyet – egyéb mutatók mellett – az is jelez, hogy 1909-ben az egy katasztrális holdra jutó tiszta jövedelem (= 637 fillér), nem érte el az országos átlagot (=648 fillér). A policentrikus (többközpontú) mikrorégió helyzetét súlyosbította, hogy 1920-ban Zemplén vármegye 2/3 részét elcsatolták, a közigazgatási központ, Sátoraljaújhely a perifériára került, térkapcsolatai leszűkültek és fejlődési dinamikája megtorpant.

Tokaj-Hegyalja a 19. századi, és a 20. században is folytatódó struktúra-átalakítási folyamatok ellenére, megőrizte a történelmi tájhasználat sávos alapszerkezetét, az egyes művelési ágak térbeli rendszerét. Az évszázadok óta antropogén hatás alatt álló kultúrtáj övezetes rendszere olyan kultúrtörténelmi örökség, amely ma is tájképmeghatározó tényező.

* * *

A Tokaj-hegyaljai történelmi borvidéket 2002-ben az UNESCO a kultúrtáj kategóriában a világörökség részévé, egy évtizeddel később a Nemzeti Erőforrás Minisztérium történelmi tájjá nyilvánította. A 2012. évi rendelet célja a mikrorégió örökségének, természeti környezetének és tradicionális tájhasználatának megőrzése és fenntarthatóságának biztosítása. A rendelet értelmében a gazdasági kistáj huszonhét településének összes bel- és külterületi parcellája műemléki védelembe részesül (FRISNYÁK S.–GÁL A. 2012).

9. ábra: Tokaj-Hegyalja tájhasználatának változásai a 19. században.
 Jelmagyarázat: 1= középhegységi erdő, 2= ártéri erdő, 3= rét és legelő, 4=szántó, kisebb gyepfoltokkal, a patakok mentén fás, bozótos gyepsávokkal, 5=szőlő és gyümölcsös, 6= folyó, patak, 7= folyó menti település, 8= hegylábi település, A= Hegyalja, B= Bodrogköz, C= Bodrog
 (Az ábrákat szerkesztette Frisnyák S.).

1. kép: Tokaj-Hegyalja termelési övezetei Bodrogkisfalud térségében
 (A felvétel a Dereszla-domb kilátópontjáról készült)

Reméljük, hogy a rendszerváltozás óta megindult terület- és településfejlesztő folyamat Tokaj-Hegyalját ismét fejlődési pályára állítja.

IRODALOM

- BALASSA I. (1991): *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány*. Tokaj-Hegyalja Alapítvány. Tokaj
- BARÁZ Cs.–KISS G. szerk. (2007): *A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán*. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- BELUSZKY P. (2012): Hegyalja – a páratlan táj. In: Frisnyák S. – Gál A. szerk.: *Tokaj-hegyaljai borvidék – hazánk első történeti tája*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza–Szerencs. 7–21.
- BENCsik J.–VIGA Gy. szerk. (1988): *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- BODÓ S. (1979): Tokaj-Hegyalja. Egy minőségi borvidék körülhatárolása. *Ethnographia* 90. 4. 480–491.
- BOROS L. (1996): *Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Miskolc–Nyíregyháza
- CSORBA P. (1995): Tokaj-Hegyalja tájökölógiai szerkezetének és geomorfológiai adottságainak összehasonlítása. *Földrajzi Értesítő* 44. 1–2. 39–51.
- CSORBA P. (2000): *Tájökölógiai kutatások Tokaj-Hegyalján. Habilitációs tézisek*. Debreceni Egyetem. Debrecen.
- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. *Földrajzi Közlemények* 124. 1–4. 109–129.
- CSÜLLÖG G.–FRISNYÁK S.–TAMÁS L. (2018): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11–16. század). In: Kocsis K. szerk.: *Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet*. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. Budapest. 112–113, 116.
- DÖVÉNYI Z. szerk. (2010): *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest
- G. FEKETE É. (2012): Tokaj-Hegyalja térszerkezeti sajátosságainak érvényesülése a településpolitikában. In: Frisnyák S. – Gál A. szerk.: *Tokaj-Hegyaljai Borvidék. Hazánk első történeti tája*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza–Szerencs. 193–205.
- FODOR I. (2009): *Őstörténet és honfoglalás*. Kossuth Kiadó. Budapest
- FRISNYÁK S. (1995): Contribution to the historical geography of the market towns of the Tokaj-Hegyalja region (16th–19th centuries). *Acta Ethnographia Hungarica* 40. 1–2. 185–202.

- FRISNYÁK S. (2000): Tokaj-Hegyalja földhasznosítási övezetei a XVI–XIX. században. In: Fülek Gy. szerk.: *A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására*. GATE. Gödöllő. 101–107.
- FRISNYÁK S.–CSÜLLÖG G.–TAMÁS L. (2017): A kultúrtáj magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. *Történelmi Földrajzi Közlemények* 5. 3–4. 62–75.
- FRISNYÁK Zs. (2001): *A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest
- FRISNYÁK Zs. (2021): A zempléni települések fejlődése és a vasutak. In: Frisnyák Zs. szerk.: *Közlekedéstörténelmi tanulmányok*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza. 143–148.
- FRISNYÁK Zs. (2022): *Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút – ember – térkapcsolatok*. City–Kiadványok. Budapest–Nyíregyháza
- HAJDÚ Z. (1977): *A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendszerének vizsgálata, vonzásokörzeteinek elhatárolása*. Studia Geographica 1. Debrecen
- KÓKAI S. (2003): Sátoraljaújhely térszerkezeti helyének változása a XVIII. század közepétől napjainkig. In: Frisnyák S.–Gál A. szerk.: *Szerencs és a Zempléni-hegység*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Szerencs–Nyíregyháza. 211–222.
- MENDÖL T. (1963): *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- OROSZ I. (1984): Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII–XVIII. században. *Ethnographia* 95. 4. 536–556.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1984): Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Kunt E.–Szabadfalvi J.–Viga Gy. szerk.: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 61–74.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1994): A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia* 105. 1–35.
- PAP M. (1985): *A tokaji*. Gondolat Kiadó. Budapest
- PEJA Gy. (1958): A Zempléni-hegység felépítése, kialakulása és felszíne. In: Nagy L. szerk.: *Zempléni-hegység. Útikalauz*. Sport Kiadó. Budapest. 3–19.
- PINCZÉS Z. (1998): A tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. *Földrajzi Értesítő* 47. 3. 379–393.
- SÜMEGI P. (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatának feltárása a Kárpát-medencében. In: Szónokyné Ancsin G. szerk.: *Magyarok a Kárpát-medencében 2*. Szegedi Tudományegyetem. Szeged. 83–104.
- SZABÓ P. (2008): A térszerkezet fogalma, jellemzése. *Tér és Társadalom* 22. 4. 63–80.

- TAMÁS E. (2012): Tokaj-Hegyalja népessége (1784/87–2001). In: Frisnyák S.–Gál A. szerk.: *Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája*. Besenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza–Szerencs. 207–224.
- TÖRŐCSIK T. – SÜMEGI P. (2018): Pollen alapú növénytermesztési rekonstrukció a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás korban. In: Szónokyné Ancsin G. szerk.: *Magyarok a Kárpát-medencében 3*. Szegedi Tudományegyetem. Szeged. 17–35.
- VIGA Gy. (2013): *A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18–20. században)*. Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc

Első megjelenés: *Történeti Földrajzi Közlemények* 11. (2023) 1-2. 1–17.

A VASÚT HATÁSA A MAGYARORSZÁGI VÁROSOKRA

FRISNYÁK ZSUZSA

A 19. században kiépült vasutak társadalmi-gazdasági hatásait csak hosszabb időtávlatban célszerű megvizsgálni, ugyanis a vasút modernizációs hatásai nem olyan robbanásszerűen jelentkeztek, mint ahogy azt a vasútert lobbizó polgárok remélték, illetve azt manapság feltételezzük. A vasút jelenlétéből, de még a használatából sem következik automatikusan, hogy a vasút a települések életére, fejlődésére ténylegesen is kimutatható hatást gyakorolt.¹ A gőzvasút egyike volt azon innovációknak, melyek terjedése és tömeges használata, valamint a mindennapok gazdasági-társadalmi körülményeit átalakító hatása között (például az árucikkek piacra juttatásában) nagy fáziskülönbség volt.

Jelen tanulmánynak az a célja, hogy a vidéki városfejlődés néhány specifikumát a helyi vasúthasználatot feltáró statisztikai adatok segítségével bemutassa. A személy- és áruforgalmi adatsorokat ugyanis a nemzetgazdaság térbeliségének és a települések működésének speciális lenyomataként is értelmezni lehet, amennyiben a vasúthasználat szerkezete az adott településen élő népesség társadalmi, gazdasági kapcsolatainak térbeli megjelenése.

A 19. századi magyarországi vasutak működéséről (különösen az 1890 utáni évtizedekről) példátlan mennyiségben rendelkezünk statisztikai adatokkal. A kutatás során – a tanulmány végén felsorolt statisztikai forrásokból – a hazai városokra vonatkozó adatokat (fel- és leszálló utasok száma, feladott és érkező áruk stb.) gyűjtöttem össze. Városnak a Beluszky–Győri-féle 1910-es városhierarchiában szereplő – városi jogállástól független – települések halmazát tekintettem.² Arra törekedtem, hogy a 328 városi funkciójú település (1910-es

1 Joggal feltételezhetjük például, hogy a vasúttal rendelkező települések kiépítették a vasúthoz vezető útvonalakat. Ezzel szemben tény: állomáshoz vezető kiépített út még 1910-ben is csak elvétve volt hazánkban. Az időjárástól független vasúti áruszállítás potenciális lehetősége egyáltalán nem ösztönözte a községeket, hogy az állomáshoz vezető utakat rendbe tegyék. 1910-ben alig 445,5 km állomáshoz vezető kiépített út létezett Magyarországon. Mindeközben 4124 megállóhely, állomás és pályaudvar működött.

2 Beluszky–Győri 2005: 214–228. A városhierarchiában szereplő 330 település közül speciális helyzete miatt nem vettem fel Fiume (tengeri kikötő) és Zágráb (nem magyarországi város) adatait.

össznépességük 4 millió fő) mögötti állomások³ adatait minél szélesebb körben felvegyem. A vasút-statisztikai adatgyűjtések időnkénti ellentmondásai, következetlenségei, esetenkénti sajtóhibái miatt az adathiányt nem lehetett kikerülni, adattípustól függően a városok más és más egyharmadáról hiányosak az adatsorok. Az adatfelvétel után a különböző adattartalmú Excel-táblázatokat összekapcsoltam egyetlen adatbázisba. Ennek az adatbázisnak az eredményeit tartalmazza ez a tanulmány.

Munkámban az 1890 utáni évtizedek tendenciáit mutatom be. A város és a vasút kapcsolatának az 1890–1910 közötti időszakra vonatkozó vizsgálatát az 1890-es évek elejének vasút-politikai fordulata (a személy- és árutarifa reformja), illetve ennek a polgárosodásra és a modernizációra ható következményei indokolják. 1889 előtt a vasúthasználat volumene gyakorlatilag stagnált, illetve minimálisan növekedett Magyarországon.⁴ Mindez megváltozott az 1889-es, a személyszállítási díjak radikális csökkenését jelentő, a közeli és nagy távolságú térkapcsolatokat mesterségesen felerősítő zónatarifa⁵ következtében.

IDŐ- ÉS TÉRKAPCSOLATOK

A vasúthoz való hozzáférés *időbelisége* szerint voltak nyertes, és voltak lemaradó (vesztes) helyzetben lévő városok (*1. táblázat*). Nyertesnek azokat a településeket tekintem, melyeket a saját csoportjukon belül, a többi hasonló városhoz képest előbb ért el a vasút. Ebből a nézőpontból a legnagyobb (bár ténylegesen nem realizált) versenyelőnyt azok a kis- és középvárosok (Kisújszállás, Gyoma, Galánta, Szerencs és Tokaj stb.) szereztek, melyekbe még 1859 előtt megérkezett a vaspálya. A lemaradók, hátrányba kerülők azok, melyek a saját kategóriájukban

3 A tanulmányban a vasútállomások fogalmát összefoglalóan, a megállóhelyekre és pályaudvarokra is kiterjesztve használom. A vizsgált téma szempontjából azonban nincs jelentősége, hogy az adott városok állomásai milyen besorolással és felszereltséggel rendelkeztek. Az egyazon városban egyidejűleg működő vasútállomások forgalmi adatait összeadtam.

4 A vasúton szállított utasok abszolút száma (1850: 210 ezer, 1860: 1,9 millió, 1870: 4,9 millió, 1880: 10 millió) természetesen látványosan nőtt, de az egy pályakilométerre eső utasok száma nem. A teljes hazai vasúthálózat pályakilométerein 1860-ban átlagosan 1247, két évtized múlva, 1880-ban még mindig csak 1371 utast szállítottak. A személyforgalom évről évre lassabb ütemben növekedett, mint amilyen ütemben a vasúthálózat terjedt. Az utasforgalom növekedésének alapját tehát a hálózat terjedése jelentette, a növekedés nem egy polgárosodó társadalom tömegesedő szükségleteiből fakadt.

5 Zónatarifa: Baross Gábor ötletére a vasúti hálózatot távolsági zónákra osztották. A szomszédos zóna állomásai között lényegesen leszállították a díjtételeket, ugyanez történt a nagyobb távolságra utazóknál. 225 km felett pedig egy végtelen zónát hoztak létre, ahol nem emelkedett a viteldíj.

szerelő többi városhoz képest is késve jutnak hozzá a vasúthoz. A regionális központok közül későn érkezett meg a vasút Kolozsvárra (1870). Hasonlóképpen hátrányból indult Brassó, ahová 1873-ban futott be az első vonatszerelvény. A megyeközpontok halmazában nyertes Szolnok, Kecskemét, Komárom, Nyíregyháza és Miskolc, a lemaradó Nagybecskerek (1883). A hiányos funkciójú megyeközpontok közül háromba (Zalaegerszeg, Esztergom és Veszprém) késve érkezik meg a vasút.

1. táblázat: A vasút megérkezésének ideje és a vidéki városok funkció szerinti eloszlása⁶

Kategóriák	1850 előtt	1850- 1859	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899	1900- 1909	1910 után	Össze- sen
Regionális központ, teljes körű funkciókkal	1	2	1	1	0	0	0	0	5
Regionális központ, hiányos funkciókkal	0	3	1	0	0	0	0	0	4
Regionális központ, részleges funkciókkal	0	1	0	1	0	0	0	0	2
Megyeközpont, teljes körű funkciókkal	1	1	4	9	1	0	0	0	16
Megyeközpont, hiányos funkciókkal	0	3	2	3	1	3	0	0	12
Megyeközpont, részleges funkciókkal	0	2	1	8	8	2	0	0	21
Középváros, teljes körű funkciókkal	2	4	1	8	9	5	0	0	29

6 A városkategóriákat a Beluszky-Győri-féle kötet alapján és értelmében (megyeközpont: nem azonos a megyeszékhellyel; középváros: a kisváros és a megyeközpont közötti köztes helyzetű város) használom. A vasútmegérkezés idejének megállapításához mindig a legelsőként megnyíló vonalat vettem figyelembe, a későbbi vonalakat nem.

Kategóriák	1850 előtt	1850- 1859	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899	1900- 1909	1910 után	Össze- sen
Középváros, hiányos funkci- ókkal	1	5	0	13	8	3	1	0	31
Középváros, me- gyei funkciókkal	0	1	0	2	1	1	0	0	5
Kisváros, teljes körű funkciókkal	1	7	8	19	24	21	5	2	87
Kisváros, hiá- nyos funkciókkal	1	2	5	14	11	18	2	1	54
Kisváros, részle- ges funkciókkal	1	3	4	9	12	27	0	6	62
Összesen	8	34	27	85	75	82	8	9	328

Az időbeni nyertesség előnyeit a későbbi vasútforgalmi adatokban (a növekedés magasabb ütemében) nem lehet kimutatni. Joggal feltételezhetnénk például, hogy a relatíve korai vasútmegnyitás szállításiigényes beruházások helyi letelepedését ösztönözte, s mindez tükröződni fog a vasúti áruforgalomban is. Az első időszakban a vasút megjelenése leginkább kisebb praktikus előnyöket hozott a kis- és középvárosok életébe: a drága fuvarszekerek helyett olcsóbban érkezett meg az építőanyag a templom renoválásához, olcsóbb lett a messziről érkező tűzifa, a belső fogyasztást pedig a beáramló árucikkek választéka színesítette némileg.⁷ A vasúti szállítás relatíve korai indulásának a regionális szerepkörű városok mellett a tömegtermékek előállítására szakosodott gazdasági egységek (bányák, gabonatermelő nagybirtokok) az egyértelmű nyertesei.

1890 elejére a magyarországi városállomány 70%-a (229 város) már rendelkezett vasúttal. Az évszázad végére a városok további 25%-ába (82, túlnyomórészt kisváros) el lehetett jutni vonattal. 1900 után már csak alig tizenöt, néhány ezer fős népességű falusias kisvárost (össznépesség 47 ezer fő) és egyetlen középvárost (Gyergyószentmiklós) nem érintettek a vágányok. A vasúttól távolabb fekvő, vasútállomással nem rendelkező kisvárosok az ország peremvidéki (leginkább a keleti, északkeleti), vagy kedvezőtlen domborzati viszonyokkal rendelkező

⁷ Az 1860-as években az alföldi városokban megjelenik a déligyümölcs (1861-ben összesen 835 tonna érkezik a tiszántúli városokba). A déligyümölcs-szállítási adatok volumenének stagnálása (az 1860–1870-es évtizedben) viszont arra mutat, hogy e termékek fogyasztói piaca az idők folyamán nem bővült.

és/vagy alacsony népességű falvai környezetében feküdtek. A századfordulón egy napi járóföldnél többet kellett szekerezniük vagy gyalogolniuk a legközelebbi vasútállomáshoz a gyergyószentmiklósiaknak (47 km) és az ökörmezőieknek (41 km).

A városközpont és a vasútállomás közötti földrajzi térről, a vasútállomások vonzaskörzetének térbeliségéről 1901-es adatok tájékoztatnak.⁸ A 328 város központja és a vasútállomásaik közötti átlagos közúti távolság ekkor már csak alig 3,3 km.

A vasúthálózat jelentette kötött térkapcsolatok hatása a hálózat kitüntetett pontjain, a csomó- és végpontokban felerősödött. A forgalomnövekedést generáló csomó- és végponti fekvés hatásai azonban nem voltak egyöntetűek. A csomóponti fekvésből különösen azok a fővonal mentén található polgárosodott városok (pl. Nagyvárad, Debrecen, Kaposvár, Szombathely) tudtak sokat profitálni, melyekbe több, a tágabb környezetük községeit feltáró helyi érdekű pálya is becsatlakozott. A regionális vagy megyei központok csomóponti helyzetű vasútállomásai gyűjtőpontként funkcionáltak, az ezekben az állomásokba befutó szerelvények mellékvonali utasai elvétve utaztak tovább, mivel az összetett funkciókat ellátó városok felvevőpiacot jelentettek, és képesek voltak kielégíteni a hétköznapi beszerzői, bevásárlói igényeket és ügyintézési feladatokat. A végponti fekvés belső forgalomnövelő haszna az idők során, a vasúthálózat terjeszkedésével párhuzamosan egyre kisebb lett.⁹ A 20. század elején a végponti fekvésű Bártfa vasútállomásának vonzaskörzetében fekvő 104, néhány száz fős népességű falu például nem volt képes akkora áru- és személyforgalmat generálni, hogy azok a bártfai vasútállomás adatsoraiban – természetesen a saját kategóriáján belüli összehasonlítás során – tükröződjének. A kiterjedt földrajzi vonzaskörzetű városok (Dés, Beregszász, Nagykároly, Ungvár, Eperjes) között voltak olyanok, melyek utasforgalmát az állomásra messzebről is begyalogló vándormunkásság megemelte. Ez idő tájt az alacsony népességű, a vasúttól

8 Lányi–Szatmári (szerk.) 1902.

9 A végponti helyzet előnyét, illetve az elvesztéséből fakadó hátrányt szépen mutatja Szolnok esete. Szolnok 1847–1857 között a vasúthálózat egyik végpontja. A végponti fekvés elsődleges haszonélvezői azok a szolnoki kereskedők, akik a nagy értékű tárgyak vasúti szállítására szolgáló ún. gyorsáruforgalomra szakosodott üzleti kapcsolatrendszerét építették ki. A gyorsáruforgalomban mozgó árucikkeket a Szolnok határán túli települések fogyasztóihoz fuvaros vállalkozók juttatták el. A végponti fekvés elvesztése nagy érvágás volt számukra, Szolnok gyorsáruforgalma pillanatok alatt a töredékére zuhant. 1857-ben a *Vasárnapi Újság* ismeretlen levelezője Szolnokot haladni nem akaró városnak jellemezte, fejlődésére a vasút nem hozta meg a remélt hatást, „az országutat képező utcája kiköveztetett és finis, nincs több” (*Vasárnapi Újság* 1857. november 22. 512).

távol fekvő falvak parasztsága számára a vonaton való utazás már az időszaki, távoli munkavállalás és/vagy kivándorlás eszköze. De voltak olyan vasúthiányos területek is, melyek népessége szinte meg sem mozdult (Székelyudvarhely).

A vasúthasználat mutatói alapján – jelen tudásom szerint – lehetetlennek tűnik olyan nem túlbonyolított, de mégis egységes szempontrendszert felállítani, amelybe minden egyes várost maradéktalanul be lehetne illeszteni. Sőt, a Beluszky–Győri-féle városhierarchia szerinti csoportokat, illetve a városi rangsort sem lehet „hozzáilleszteni” a vasúthasználat különböző csoportképző jellemzőihez. Nem lehet a regionális központok, megyeközpontok és középvárosok vasúthasználatát olyan módon bemutatni, hogy a kivételek nagy száma szét ne feszítse az egységes jellemzés elvárható koncepcióját. Mindazonáltal a városok vasúthasználati adatsoraiból néhány biztos összefüggés kirajzolódik. A városok népessége, a leszálló és felszálló utasok száma között erős a korreláció (0,8). Az érkező teheráru tömegét a helybéli ipari és kereskedelmi kereső népesség száma (korrelációs együttható 0,69) befolyásolja. A városi népesség számától nem függ a feladott teheráru tömege. A városokban működő részvénytársaságok tőkéje, a villanyáram-fogyasztás, a községi vagyon, a beruházásokra felvett kölcsönösszegek (illetve a beruházások célja), a népesség foglalkozási szerkezet és a vasúti áruforgalom volumenei között nincs matematikai összefüggés.

MOBILITÁS A TÉRBEN

1890-től a magyarországi vasutakon a személyforgalom látványos növekedésnek indult. 1888-ban a szállított személyek száma még alig 14, 1890-ben már 29 millió. 1900-ban a vonatok 64 millió utast szállítanak, tíz év múlva, 1910-ben már 140 millió főt. Tekintettel arra, hogy mindeközben a vasúthálózat hossza is növekedett (1890–1910 között közel kétszeresére), az utasforgalmi értékek valódi tartamát az egy pályakilométerre eső utasok mintegy ötszörösére növekvő értéke (1888: 1361, 1890: 2633, 1900: 3727, 1910: 6783) szemléletesebben tükrözi.¹⁰ Az utasforgalom emelkedésének üteme az 1890–1910 közötti évtizedben (különösen annak első felében) nagyobb volt, mint az 1900–1910 közötti periód-

10 A hazai utasforgalom erős fellendülése sem volt elegendő arra, hogy Magyarország megközelítse a nyugat-európai vasutak hasonló forgalmi értékeit. Az egy pályakilométerre eső utasok számáról 1895-ös nemzetközi adatok léteznek. 1895-ben a Magyarországon az egy pályakilométerre eső utasok száma 3556 fő, ugyanez Ausztriában 6093, Németországban 12034, Nagy-Britanniában 26268. A magyar utasforgalom sűrűsége ez idő tájt körülbelül az olaszországgal került azonos szintre.

dusban. Az 1890-es évek első felében olyan tömegek léptek be a vasúthasználók táborába, melyek korábban a vonatokat soha, vagy csak elvéve vették igénybe.¹¹

Az utasforgalom városokra lebontott számításai olyan apróbb, a városok társadalmát feltáró részleteket is felszínre hoznak, melyeket a fentebbi, összefoglaló adatsorok elrejtenek a szemünk elől. Az utasforgalom 1890–1910 közötti növekedési ütemét 118 város mintáján lehetett megvizsgálni. A számításokból kiderült, hogy 73 városban a személyforgalom növekedési üteme 1900–1910 között lelassult, 45 városban pedig a növekedési ütem felgyorsult. Az utasforgalom növekedési ütemének 1900–1910 közötti gyorsulása leginkább – bár nem kizárólagosan – az Alföld városaira (Szabadkára, Aradra, Debrecenre, Nagyváradra, Nyíregyházára, Újvidékre, Gyulára, Mezőtúrra) volt jellemző. Mindezt annak nyomaként értelmezem, hogy ezen városok népességéből (vonzáskörzetéből) olyan új szereplők is beléptek a vasút rendszeres használói közé, akik az előző évtized fellendüléséből még kimaradtak. Polgárosodásról van tehát itt szó, az életmód és a szokások változásáról. Ilyesfajta polgárosodásról a lassuló utasforgalmú városok halmazában már nemigen beszélhetünk, ott ezek a folyamatok már korábban, 1900 előtt lejátszódtak. Ez utóbbi városokban a vasúthasználók köre tehát tovább már nem bővül, az alsóbb néprétegek vasúthasználata eddigre szilárdan beépült az életmódba, a vasúti utazások gyakorisága pedig változatlanul (bár csökkenő ütemben) növekszik.

Összefoglalóan elmondható, hogy az 1889 utáni vasúti forgalomnövekedés alapját egy polgárosodó társadalom növekvő szükségletei képezték. Ezek az újszerű, életmódbeli, gazdálkodási szükségletek a vasúthasználatban viszont csak akkor tudtak megmutatkozni és tömegessé válni, amikor az állam beavatkozott a vasutak díjszabásába. Ez a mesterséges, térformáló tarifapolitika stimulálóan hatott a tradicionális paraszti térhasználat keretei között élőkre, és kiszélesítette a vasúthasználók bázisát.

A zónatarifa nem fejtett ki pozitív hatást a beutazott távolságok hosszára, hanem éppenséggel lerövidítette azokat. 1888-ban az egy főre eső átlagos úthossz

11 1890 után az élclapok megtelnek a vasúti utazás szabályait nem ismerő parasztok csetlés-botlását megőrkítő történetekkel és rajzokkal. Menetjegyek áráról úgy alkudoztak egy jegypénztárban, mint a vásárban, megzavarodtak az indóházak „nagyvilági” környezetében stb. A vasútpárti néphangulat kialakulását egy a vasúthasználat és a vagyonosodás közötti kapcsolatot felvillantó költemény is érzékelteti: „Nem ám boszorkányság a vasúti zóna, / Hej, bár réges-régen divatban lett volna: / A ládafiában több pénz penészednék – / S a koldus nem má-lét, de peccenyét ennék!” A vers *A zónatarifa rövid magyarázata, vagyis: olcsóért visz a vasút. A magyar nép számára megcselekedte és néhány ékes vasúti viccel megtoldotta Pokrócz Ádám* című ponyvafüzetben jelent meg 1889-ben. A dokumentumot a Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye őrzi.

52 km volt, 1910-ben már csak 31 km. A beutazott átlagos úthossz a vizsgált évtizedekben folyamatosan, de igen apró lépésekben csökkent. A vasút utasforgalmi „hasznossága” – ösztársadalmi szinten – tehát nem a nagy távolságok (országrészeket vagy államhatárokat átlépő) viszonylag rövid idejű és kiszámítható áthidalásában rejlett. A vasút az egynapi járóföldön belüli térhasználatot tette intenzívebbé, gyorsabbá és kevesebb fáradtsággal lebonyolíthatóvá. A vasút 1890 után tehát úgy vált a térhasználat részévé, hogy a térhez fűződő gazdasági érdekeltségek földrajzi távolságát nem toltta ki, 1900–1910 között a 30 km-en belüli utazásoknak az összes utazáson belüli aránya (68–70%) gyakorlatilag stabil maradt. Az ember térérdekeltségeinek stabilitását a közép- és nagytávolságú utazások változatlan arányaiban is megfigyelhetjük.

Az utasáramlási irányokról – honnét, hová utaznak az emberek – sajnálatos módon a statisztikai források alig szólnak. A beutazott zónákról Magyarország statisztikai évkönyvei tartalmaznak korlátozott körű adatokat. Néhány fontosabbnak minősített – de valójában esetlegességeket is jócskán tartalmazó – település¹² esetében az évkönyvekben szerepeltették a felszálló utasok úti céljait kilométer-övezetek szerinti csoportosításban. Néhány város esetében a térhasználat országos jellemzőin túlmenően árnyaltabb képet is fel lehet vázolni. A MÁV teljes zónaforgalmát összefoglaló adatsorok ugyanis eltakarják szemünk elől a helyi specifikumokat.

A városok egy szűk csoportja esetében a zónatarifa nemcsak a vasúthasználók tömegét szélesítette ki, és a 30 km-en belüli térkapcsolatokat tette intenzívebbé, hanem a térérdekeltségek földrajzi távolságát is kitolta. Ennek a folyamatnak a legszebb példáját Arad mutatja. A városnak az 1890-es évtizedben még változatlanul igen erős, domináns kapcsolatai vannak közvetlen környezetével. 1895-ben a városban felszállók 98%-a nem utazott messzebb 25 km-nél.¹³ Arad utasforgalmi kapcsolatainak ez a szélsőséges szerkezete a város és a környékbeli gazdálkodók közötti erős kapcsolatot, és némileg egy befelé forduló várost mutat.¹⁴ Aradnak a hozzá legközelebb, az 56–70 km-es zónában fekvő Temesvárral is gyengék az utasforgalmi kapcsolatai, 1895-ben alig kilencezer felszálló utazott Temesvárra.¹⁵ A térhasználatnak ez a sajátossága – a szomszéd-

12 1900–1910 között 114 település évről évre változó halmazának térhasználati adatai bukkannak fel az évkönyvekben. Viszonylag teljes idősorokat 52 város esetében lehetett összeállítani.

13 1903-ban az állam a zónák övezeti besorolását megváltoztatta. A szomszédosági forgalomnak ettől kezdve a 30 km-en belüli utazások számítottak.

14 A befelé forduló Aradot az 1860–1870-es évek utasforgalmi adatai is mutatják. A városnak nincs vonzóereje Békéscsabától távolabb fekvő városokra.

15 Mindez fordítva már nem érvényes, Temesvárról Aradra a városban felszállók majdnem tíz százaléka (36 ezer utas) utazott.

dos forgalom szélsőségesen erős primátusa – azonban rohamosan eltűnik Arad életéből. A szomszédos forgalom aránya 1900-ban már csak 60%, 1905-ben 55%, 1910-ben már 49%. Mindez nem azt jelentette, hogy a város és vonzókörzete közötti utasforgalmi kapcsolat gyengült: a szomszédos forgalomban az egy lakosra eső éves utazások száma ti. szinte változatlan maradt, 1900-ban 3, 1905-ben 3,4, 1910-ben 3,7. A növekedés a távolabbi úti célok (leginkább az Aradtól 116–225 km közötti zónákban fekvő városok, pl. Szeged, Szolnok) tekintetében következett be.

Hasonló folyamat játszódik le az 1900-as évtizedben Versecen, Zomborban, Sátoraljaújhelyen, Szabadkán, Kassán, Temesváron, Marosvásárhelyen, Újvidéken és Vácon.¹⁶ A szomszédosági kapcsolatok relatív arányának csökkenése elkezdődik Cegléden (1903-tól) és Kiskunfélegyházán (különösen 1908-tól). A szomszédosági kapcsolatok relatív aránya nem csökken, a középtávolságú kapcsolatok aránya pedig nem kezd növekedni Hódmezővásárhelyen, Orosházán, Szegeden, Kecskeméten, Debrecenben, Kaposvárott, Szolnokon, Nyitrán és Nagyszombatban. Világos, hogy a beutazott távolságok tekintetében az 1900-as évtizedben stabilnak tűnő városok halmazában ugyanazon jelenségek mögött eltérő okok húzódnak.

Első pillantásra logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy a beutazott távolságok arányának változatlansága a városok foglalkozási szerkezetének sajátos lenyomata. Ezt a kézenfekvő magyarázatot azonban néhány példa cáfolja. Hódmezővásárhelyen és Kiskunfélegyházán az összes keresőn belül a mezőgazdasági kereső népesség hasonló arányú (1900: 64%). A félegyháziak térérdekeltségei viszont lassan tágulni kezdenek, az évtized végére a szomszédosági forgalom aránya mintegy 11%-kal csökken. Mindez nem történik meg Hódmezővásárhely esetében. Úgy vélem, ebben a szomszédosági zónában (a 21–25 km közötti távolságban) fekvő Szeged térbeli hatása mutatkozik meg. Szeged kielégíti a hódmezővásárhelyiek felmerülő igényeit, emiatt a vasúthasználatuk térszerkezete 1890–1910 között lényegében nem változik.

A vasúthálózat térbeli kötöttségeit más városok térhasználatában is tetten érhetjük. Brassóban a kereső népesség alig 6%-a élt a mezőgazdálkodásból, ennek ellenére a város szomszédosági forgalma 1900–1910 között 11%-kal nőtt. E forgalomnövekedés alapja az a szerencsés körülmény, hogy a Magyarország és Románia közötti vasúti határállomás, Predeal 30 km-re feküdt Brassótól. A környékbeli román települések lakossága így egy alig 1 koronába kerülő zónatarifajeggyel beutazhatott Brassóba. A szomszédosági forgalom arányá-

16 A számítást csak 43 város halmazában lehetett elvégezni.

nak növekedése tehát a polgárosult Brassó országhatárt is átlépő kereskedelmi vonzóerejének térbeli kifejeződése. Az elmondottak ellentéte játszódott le Esztergomban. Esztergomban az egy főre eső utazások száma (1900-ban 6,08) a megyeszékhelyi rangjához képest alacsony színvonalon maradt, mindeközben a szomszédos Párkány utasforgalma abszolút értékben, de relatív összehasonlításban is jóval élénkebb volt. A közeli és a Bécs–Pozsony–Budapest-fővonalon fekvő Párkány állomását valószínűleg célszerűbben lehetett kihasználni, mint a városban fekvő helyi érdekű vonalat.

Az agglomerálódás kezdeti nyomait tükrözi Gödöllő helyzete. A településnek szinte csak Budapesttel voltak értékelhető utasforgalmi kapcsolatai, az itt vonatra szállók 97%-a a fővárosba utazott. Az utasforgalmi adatsorokból kiszámolható, hogy a 20. század első évtizedében megjelent a hivatásforgalom is a város életében, két-háromszáz fő használhatta naponta a vasutat.

2. táblázat: Legnagyobb személyforgalmú vidéki városok 1890–1910 között

Városok	Összes utas millió fő	Egy főre eső felszálló utasok száma			Szomszédos forgalomban (1-30 km) egy főre eső utazások száma		Szomszédos forgalom (1-30 km) aránya az összes utazásban (%)	
		1890	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Pozsony	26,9	4,15	10,62	10,78	11,56	11,47	77,84	73,78
Szombathely	26,3	13,09	20,24	37,26	6,91	9,69	70,92	62,52
Szeged	25,4	4,49	6,82	6,28	3,83	5,80	67,74	69,24
Szabadka	24,3	5,84	5,61	9,33	3,55	4,98	63,50	53,57
Arad	23,5	9,63	7,77	14,87	3,00	3,72	58,96	49,20
Temesvár	22,7	5,98	9,82	13,24	6,85	7,36	59,05	51,34
Debrecen	22,3	4,12	5,73	12,08	4,50	7,20	61,42	63,59
Nagyvárad	18,3	5,39	7,17	13,77	5,72	13,47	69,02	72,23
Újpest	18,2	4,90	13,12	13,70	9,99	n. a.	n. a.	n. a.
Győr	17,0	10,88	13,09	12,98	4,51	4,70	37,06	42,27
Kassa	16,3	6,96	12,48	12,95	4,51	3,55	61,47	44,14
Miskolc	16,3	9,48	8,00	10,45	4,47	8,73	55,92	59,95
Szolnok	15,5	11,36	13,72	20,95	8,75	12,35	60,46	59,27
Sopron	12,6	5,92	10,66	14,48	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Székesfehérvár	12,5	4,48	8,07	16,95	3,34	4,25	63,42	64,75
Vác	12,4	5,13	18,06	28,43	17,25	24,99	96,47	88,13
Kolozsvár	12,0	5,38	5,56	7,09	1,82	1,93	41,04	38,24
Szatmárnémeti	11,6	5,29	10,26	20,49	n. a.	12,68	n. a.	n. a.
Cegléd	11,5	4,74	8,85	10,80	6,89	9,74	77,72	71,55
Nyíregyháza	11,1	4,05	5,70	14,11	3,95	8,73	58,37	61,81
Brassó	10,4	4,36	6,54	8,78	3,20	6,44	41,22	52,10

Városok	Összes utas millió fő	Egy főre eső felszálló utasok száma			Szomszédos forgalomban (1-30 km) egy főre eső utazások száma		Szomszédos forgalom (1-30 km) aránya az összes utazásban (%)	
		1890	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Csáktornya	10,0	26,79	46,47	54,04	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Sátoraljaújhely	9,5	12,63	12,32	16,33	7,87	12,06	63,59	58,90
Kecskemét	9,3	1,31	3,01	7,86	2,68	7,04	73,84	74,57
Hódmezővásárhely	8,4	2,24	2,97	3,94	3,05	5,08	84,74	85,96
Zombor	8,2	3,30	5,87	10,09	4,29	5,33	65,46	50,31
Nagyszombat	7,8	6,00	14,25	21,27	11,72	15,03	68,55	70,74
Pécs	7,2	0,94	2,18	6,39	3,45	4,68	60,39	63,12
Versec	7,2	1,88	6,49	9,29	4,82	6,76	68,43	57,65
Hatvan	7,1	18,69	13,95	22,76	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Gödöllő	6,8	32,75	27,37	33,33	26,55	32,47	96,90	96,90
Komárom	6,7	8,01	7,90	9,35	4,68	4,35	n. a.	n. a.
Kaposvár	6,6	7,07	6,65	37,27	5,58	12,12	61,13	61,65
Losonc	6,4	10,17	12,93	24,61	11,21	19,07	65,96	70,31
Lugos	6,0	3,45	7,07	16,78	3,13	7,03	44,43	41,88
Újvidék	6,0	4,86	3,71	9,98	3,50	5,33	51,14	40,92
Máramarossziget	5,9	5,40	8,18	8,35	8,45	8,60	73,43	67,85
Érsekújvár	5,7	2,99	7,95	18,53	3,72	9,67	46,53	52,00
Nagybecskerek	5,5	1,65	5,02	10,76	0,98	7,57	49,77	59,98
Nagykároly	5,5	5,10	7,22	18,99	4,06	8,06	45,31	41,49
Nagykanizsa	5,4	3,57	5,73	8,57	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Nagykikinda	5,4	3,17	4,05	7,22	4,42	6,67	67,40	67,00
Nagyszében	5,4	5,43	0,68	17,10	7,51	10,83	76,36	62,52
Eperjes	5,3	7,57	10,85	9,45	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Zsolna	5,3	13,73	29,13	21,97	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Nyitra	5,2	3,08	8,35	15,78	6,11	13,68	73,17	72,46
Ungvár	5,0	6,11	8,14	8,90	3,19	n. a.	n. a.	n. a.
Szentes	4,7	0,61	3,12	6,92	2,15	5,45	70,57	78,40
Békéscsaba	4,6	6,12	8,44	7,82	n. a.	4,58	n. a.	n. a.
Beregszász	4,5	9,21	8,81	12,78	6,47	n. a.	n. a.	n. a.
Hajdúböszörmény	4,3	0,65	3,21	6,81	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Trencsén	4,2	9,28	0,00	34,69	n. a.	30,40	n. a.	n. a.
Munkács	4,1	5,73	5,24	9,56	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Besztercebánya	4,1	12,90	9,62	10,64	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Szigetvár	4,1	3,84	14,69	28,27	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Szerencs	4,1	18,07	17,04	31,80	9,47	n. a.	n. a.	n. a.

1890–1910 között 328 vidéki város közül a legnagyobb személyforgalmat¹⁷ lebonyolító vidéki város Pozsony. E két évtized alatt a pozsonyi vasútállomások összesen 27 millió utast szolgálnak ki. Az utasforgalmi rangsorban Pozsony után Szombathely (26 millió utas), Szeged és Szabadka (24–25 millió utas) következik. Aradon, Temesváron és Debrecenben 22–23 millió utazó fordult meg. Debrecentől Nagyvárad utasforgalma (18 millió) összességében leszakadt, de 1908-tól roppant ütemben megélné. Nagyváradon 1908-ban az előző évhez képest 20%-kal megnőtt a városban felszálló utasok száma, és ennek következtében az 1908–1910 közötti három évben Nagyváradnak már akkora a felszálló utasforgalma, mint Pozsonynak. 15–17 millió utas fordult meg Győrben, Kassán, Miskolcon és Szolnokon. Bár Győr felszálló utasforgalma abszolút értékben emelkedő tendenciájú, a város vonzó energiái megcsappantak a század első évtizedében. Győr fokozatosan lejjebb csúszik a városok rangsorában: 1900-ban még kilencedik, 1905-ben tizenkettedik, 1910-ben már csak tizenhatodik. A 12–13 millió utasforgalmú városok, Szatmárnémeti, Kolozsvár, Vác, Székesfehérvár és Sopron közül a legelső 1908-ban látványos növekedésnek indult. A városban felszálló utasok száma – összefüggésben a Szatmárnémeti–Mátészalka közötti vasútvonal megnyitásával – egy év alatt megduplázódott. 1900–1910 között erősen feltörekvő város Nyíregyháza és Kecskemét. Előbbi a felszálló utasok számában 1900-ban a 21., 1910-ben már a 14. Még ennél is nagyobb ugrást hajt végre Kecskemét. A felszálló utasok száma a várost Lajosmizsével összekötő vonal megnyitása (1905) után dinamikus emelkedésnek indul, így az országos rangsorban 1910-re Kecskemét a tizedik helyre emelkedik. Mindent egybevetve e két évtized alatt négymilliónál több utas 56 vidéki városban fordult meg.

TÉRBELI SPECIALIZÁCIÓ

A gazdasági aktivitásként, sőt térbeli munkamegosztásként is értelmezhető vasúti áruforgalom jellemzése szinte szétfeszíti e tanulmány kereteit. Az áru-termelés, -fogyasztás és -kereskedés térbeliségét az utasforgalomnál ugyanis jóval bonyolultabb kontextusok formálták. Városaink áruforgalmát a feladott és érkező áruk tömege, az áruk fajtái, a feladott áruk célállomásai, az érkező áruk származási helyei alapján, sajnálatos módon eltérő időintervallumokban – módszertani problémákkal¹⁸ nehezítve – lehet megvizsgálni.

17 Le- és felszálló utazások összesen.

18 A módszertani problémák legfontosabbika: az árucikkek értékében megtestesülő minőségi különbséget (hozzáadott érték), ill. ezek térbeli vetületeit nem tudom bemutatni. Nem ugyan-

Az állam a zónatarifa sikere után 1891-ben az árudíjzabásban vezetett be tarifacsökkentést. Az új tarifapolitika abból indult ki, hogy minden egyes fajta árucikknek más és más a szállítási képessége, azaz a termékekre rakódó szállítási költség megszabja az értékesítés potenciális akcióradiuszát. Olyan fuvardíjakat kell tehát képezni – akár a szállítási költségek mesterséges leszorításával is –, melyek kitérítik azt a földrajzi teret, amelyben az egyes termékeket még érdemes értékesíteni. Az új árudíjzabás a zónatarifához hasonlítható forgalomnövekedést azonban nem eredményezett. Az egy pályakilométerre eső teheráru tömege 1890–1910 között 43%-kal emelkedett. Mindent egybevetve a századfordulón a MÁV a kedvezményezett tömegtermékeket (pl. a gabonát és a cukrot) nagy távolságra (400 km felett) olcsóbban szállította, mint az Osztrák vagy Porosz Államvasutak. A századfordulón a teheráru átlagos szállítási távolsága Magyarországon alig több mint száz kilométer.

209 város áruforgalmának adatai alapján a magyarországi városainkat négy nagyobb, de nem egyforma létszámú csoportba lehet sorolni:

- változatos (ipari-mezőgazdasági) termelői környezetű, nyersanyag-szükségletű és polgárosodott fogyasztási kultúrát felmutató városok;
- egyoldalú szerkezetű, tömegtermelői környezetű városok;
- árutovábbító szerepkörű városok;
- jelentéktelen termelői környezetű és elhanyagolható fogyasztású városok.

Mielőtt e négy csoport jellemzőinek bemutatására rátérnék, hangsúlyoznom kell, hogy ez a csoportosítás nem a vasúthálózat térbelisége, hanem a város és vasútállomása közötti kapcsolat milyensége alapján történt. E kettő közötti különbséget leginkább a vasúti csomópontok felől érthetjük meg: a csomóponti szerepkörből fakadó forgalom nem következménye a város összetett belső működésének.

A változatos termelői környezetű, nyersanyag-szükségletű és polgárosodott fogyasztási kultúrát felmutató városok halmazát valamennyi regionális, illetve megyeközponti szerepkörű városaink túlnyomó többsége alkotja. Olyan városok tartoznak ide, melyek vonzáskörzetében fejlett a kereskedelem és számottevő a polgárság. Az itt élők árutertermelő és árufogyasztó képessége növekszik. A város termelőüzemei a vasúton beáramló nyersanyagokra is támaszkodnak, a városlakók fogyasztásában pedig érezhetően jelen vannak a távolabbi vidékekről származó termékek. E városok kereskedelmi vonzóerejében – piacképes árucikkeik vasúti szállítási képességétől függően – természetesen nagy különb-

azt jelenti egy tonna követ, vagy egy tonna bort előállítani és elszállítani. A nagy hozzáadott értéket tartalmazó árucikkekre szakosodott városok árutertermelői kultúráját az adatok nem képesek kifejezni.

ségek is lehetnek. A földrajzi tér jelentette értékesítési korlátokat leginkább az Aradon vasútra feladott árucikkek (bor, sör, pálinka, örlemények, cukor) törték át: az aradi árucikkek fogyasztói nemcsak az alföldi, de az erdélyi és felvidéki települések is. Az aradi kereskedők térbeli kapcsolatrendszerével a többi regionális jelentőségű város nem tudta felvenni a versenyt. Például Nagyvárad termékeinek elsődleges fogyasztói piacát Bihar megye jelentette, a város árucikkei a Szolnok–Debrecen-tengelytől északabbra ritkán jutottak el. Temesvár termékeinek elsődleges értékesítési területe a bánáti megyék. A Nyíregyházáról vasútra kerülő termékek a debreceni fogyasztói piacra nem tudnak betörni, a szabolcsi megyeszékhely kereskedői inkább Zemplén irányába terjeszkednek. A kiskunsági városok kereskedelmi erőterének térbeli alakjában a fővárosi fogyasztói piac vonzóereje tükröződik.

Az egyoldalú szerkezetű, de tömegtermelői környezetű városok (Salgótarján, Petrozsény, Tornalja, Vajdahunyad stb.) halmazában azon szűk fogyasztói piaccal rendelkező kisvárosok találhatóak, melyekből egyetlen termelőüzem egyetlen termékcsoportja szokatlanul nagy tömegben távozik. A karakteresen ásványi nyersanyagok kitermelésével és fafeldolgozással (épületfa, tűzifa stb.) foglalkozó városok sajátossága, hogy a nagy tömegű feladottáru-forgalommal szemben az ide érkező áruk tömege elenyésző. A salgótarjáni vasútállomás 1890–1910 között 15 millió tonna szenet továbbít, a kisváros és a bánya szükségleteire viszont ugyanezen időszakban alig több mint 400 ezer tonna áru érkezik. Az áruforgalom e szélsőséges volumenei elfedik a polgári szükségleteket, a kisváros belső fogyasztását. Cukorgyártása miatt e csoportba emelkedett Szerencs. Szerencs állomása az 1890-es évtizedtől országosan is kiemelkedő áruforgalmat bonyolít le, 1892-ben a feladott áru tömege először haladta meg a százezer tonnát. A feladott áru volumenére jellemző, hogy a korszakban hasonló tömegben csak a Pécs környéki szénbányák, a kőbányai sertéshizlalda és az ózdi vasművek adott fel elszállításra árut. A folyamatos működésű bányák, iparvállalatok termékei fogyasztási piacának térbeliségét 1895-ös adatsorokból lehet ábrázolni. A kőszén és a cukor nagytájakon átívelő értékesítési területét a konkurens gyártók igen, a vasúthálózat szerkezeti kapcsolatai viszont nem befolyásolják.¹⁹

Az árutovábbító szerepkörű városok szűk csoportjában azok az alacsony népességű települések találhatóak, melyek csomóponti helyzetű vasútállomásain kiemelkedő tömegű áru áramlik keresztül. Ezeknek a vasútállomásoknak a for-

19 Egy példa: a mezőhegyesi cukornak nincs piaca a Barcs–Kecskemét–Cegléd–Debrecen-tengelytől északabbra, a szerencsi cukor viszont benyomul az ettől a tengelytől délebbre eső területekre.

galma nincs kapcsolatban a helybéli város belső életével. Az átáramló tonnaszáz-
ezrek elfedik a kisvárosi lét fogyasztását, a helybéli árutermelők aktivitását. Ilyen
város Csáktornya, Kiscell, Barcs vagy Mohács. Ez utóbbi kettőben a forgalmat
a vasút és a vízi út közötti kapcsolat, azaz a kikötői forgalom is megemelte.

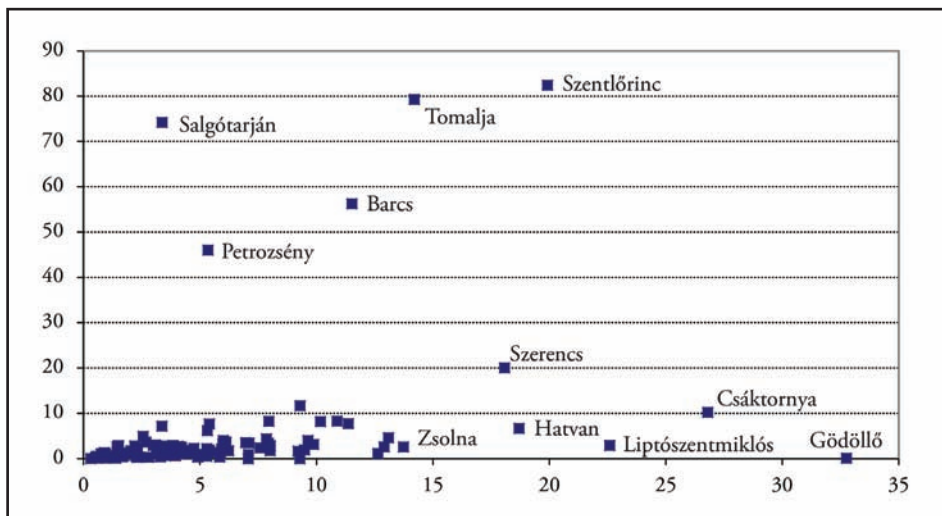
A városok negyedik – jelentéktelen termeléssel és elhanyagolható fogyasztás-
sal jellemzett – csoportjába tartozik néhány perifériás helyzetű megyeközponti
szerepkörű város, több középváros és a legtöbb kisváros. Az árutermelés jelen-
téktelensége nem színvonaltalanságot, sokkal inkább a vasúti áruforgalomba
kerülő mennyiségi kritériumot jelent. A Zalaegerszegen, Esztergomban, Lőcsén
vagy Pancsován feladott áruk tömege és szerkezete nem utal az ipari termelés
fejlődésére, hasonlóképpen a beérkező áruk volumenei sem tükrözik a növekvő
fogyasztási igényeket. A tipikus kisvárosi állomások vonzaskörzetében nincs
ipari termelőüzem, a helybeliek mezőgazdálkodásból élnek. Az ilyen települések
vasútállomására azon terményfeleslegek kerülnek, melyeket az utazó kereskedők
alkalmanként összevásárolnak. Az ilyen helyzetű kisvárosokba alig-alig érkezik
áru, azok is inkább alapvető termékek (tűzelőanyag, só), vagy némi petróleum,
vasáru, sör stb. Az itt élők számára a vasúthasználat inkább egyéni élethelyze-
tekre adott válasz, mintsem az életmód része.

Mely vidéki városok áru és személyforgalma volt kiemelkedő 1890–1910 között?
A következőkben bemutatott három ábrát az áru és személyforgalom volumenei
alapján szerkesztettem. Valamennyi ábrán az x tengely az egy főre eső felszálló
utasok számát, az y pedig az egy főre eső feladott áru tömegét (tonna) mutatja.
E két dimenzió közé helyezett városaink többsége a diagramok értékeinek sű-
rűsödésében (megnevezések nélkül) található. A forgalom tízévenkénti elmoz-
dulását mutató ábrák a város-vasút közötti kapcsolat szövevényes históriájának
újabb részleteit fejtik fel. Miért van az, hogy a csomóponti fekvésű kisvárosok
vasútállomásai közül csak néhány volt képes olyan kiemelkedő forgalmi volu-
meneket felmutatni, hogy az a bemutatott diagramokban látszódjon? Csáktor-
nyánál, Barcsnál ugyanis jóval több volt a csomóponti fekvésű kisváros. Úgy
látom, hogy a csomóponti fekvésű kisvárosok felemelkedésében a vasútvonalak
tulajdonviszonyai is tükröződnek. Az eltérő tulajdonú és eltérő kezelésű vasút-
vonalak találkozásában lévő csomópontokban a teheráru ugyanis nem pusztán
áthaladt. A vasúttársaságok közötti pénzügyi elszámolás miatt a beérkező, de
továbbításra kerülő árut a nyilvántartásokban kétszer szerepeltették: egyszer
úgy, mint valamely vasúton beszállított érkező árut, majd úgy, mint egy másik
vasútra feladott árut. Erre a különbségtételre azonban nem volt szükség azokban
a csomópontokban, melyeknek minden vonala állami tulajdonban állt. Barcsnál

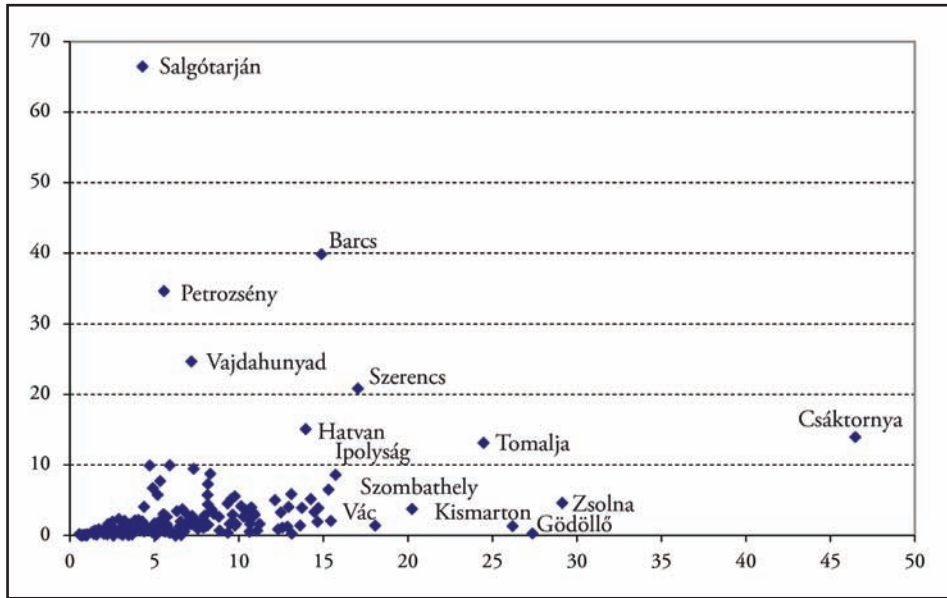
a Déli Vasút, a MÁV és a Mohács–Pécsi Vasút találkozott, Csáktornyanál a Déli Vasút és a Dunántúli HÉV vonalai futottak össze.

A diagramokban érdemes megfigyelni Kaposvárnak és Szombathelynek az utasés az áruforgalomban a regionális szerepkörű városokénál is kiemelkedőbb pozícióját. Mindkét csomóponti fekvésű város vasúthálózati helyzete rendkívül kedvező volt, mert az állomásaikba befutó helyi érdekű vonalak tágabb környezetüket minden irányból feltárták. E két város értékeiben nem pusztán lakóik aktivitása mutatkozik meg, hanem a vasúthálózattal feltárt Vas és Somogy megyei parasztság árutermelő és -értékesítő (piacozó) munkája is.

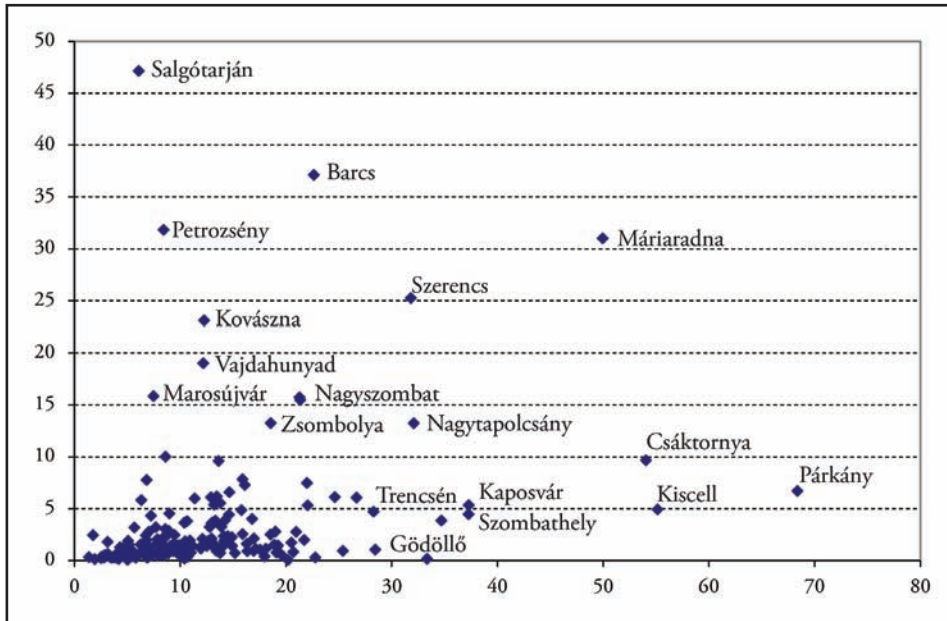
Összefoglalva az elmondottakat, úgy látom, hogy a vasút városfejlődésre gyakorolt hatásai gazdaságpolitikai döntések következményeképp az 1890-es évektől hatványozódtak. A modernizációs és polgárosító hatásokat azokban a városokban lehet kimutatni, amelyekben a fejlődésre az egyéb feltételek (tőke, munkaerő) is adottak voltak. Alapvetően a tömegtermeléssel foglalkozó gazdasági egységek reagáltak leggyorsabban a vasút jelentette időjárás-független szállításra, az ilyen termelőüzemekkel rendelkező városokban generálódott relatíve a legnagyobb áruforgalom. A helyi vasúthasználatot feltáró mutatók szélsőséges és rövid időn belüli ingadozásában egy-egy helybéli esemény (közeli vasútépítés, új gyár nyitása, egy bánya bezárása) tükröződik. A kezdődő agglomerálódást és a hivatásforgalmat csak szórványos főváros környéki példákban lehet felfedezni.

1. ábra: A vidéki városok személy- és áruforgalma 1890-ben

2. ábra: A vidéki városok személy- és áruforgalma 1900-ban

3. ábra: A vidéki városok személy- és áruforgalma 1910-ben

A vasúti szállítás jelentette modernizációt a helybéli termelőknek csak egy része használta ki, jócskán rendelkezünk adatokkal iparvállalatokról, melyek termékeiket változatlanul fuvarszekerekkel juttatják el a környékbeli fogyasztókhoz. Hasonlóképpen a parasztgazdaságok terményfeleslegei is inkább a közeli városi piacokon kerültek értékesítésre, vagy bekerültek a specializálódott gyűjtőkereskedelem szállítási és értékesítési láncába. Nagyságrendileg több áru (bár jóval rövidebb szakaszokon) mozog az utakon, mint a tehervonatokban, és persze többet gyalognak, mint vonatoznak az emberek.

FORRÁSOK

- Adatok a magyar vasutak ... évi állapotáról és üzleti eredményeiről valamint az ... évi összesített eredményekről.* Budapest, 1898–1910.
- Edvi Illés Sándor: *A Magyar Királyi Államvasutak és az üzletükben lévő Helyi Érdekű Vasutak áruforgalmi viszonyai: kereskedelmi monográfia.* Budapest, 1896.
- A kereskedelemügyi miniszternek mint azon évben még közmunka- és közlekedésügyi miniszternek ... évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése.* Budapest, 1889–1898.
- Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv. 1894–1895.* Szerk. Jekelfalussy József – Vargha Gyula. Budapest, 1896.
- Lányi Róbert–Szatmári J. Jenő (szerk.) 1902: *Forgalmi és távolság mutató.* Budapest.
- A Magyar Királyi Államvasutak 1890. évi üzleti és forgalmi eredményei.* Budapest, 1891.
- A Magyar Királyi Államvasutak 1900. évi állapota valamint üzleti eredményei.* Budapest, 1901.
- Magyar Királyi Államvasutak: Függelék az 1910-ik évi üzletjelentéshez. Statisztikai adatok.* Budapest, 1911.
- Magyar statisztikai évkönyv.* Budapest, 1893–1910.
- A magyar városok statisztikai évkönyve.* Szerk. Thirring Gusztáv. Budapest, 1912.

IRODALOM

- BELUSZKY P.–GYÓRI R. (2005): *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Budapest–Pécs
- Első megjelenés: *Korall - Társadalomtörténeti folyóirat* 14. (2013) 5–20.

FRISNYÁK SÁNDOR TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY

SZULOVSKY JÁNOS

A dolgozatom célja kettős. Egyrészt a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) adatai alapján képet szeretnék adni Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkásságának történettudományi recepciójáról, másrészt fel kívánom térképezni kapcsolati hálójának történészekre kiterjedő részét. Tulajdonképpen azt, hogy a különböző tudományok együttműködését fölöttébb fontosnak tartó és azt szorgalmazó, s ezt integratív személyiségével a gyakorlatban is elősegítő földrajz professzor a történettudomány művelői közül kiket tudott megnyerni az általa szerkesztett kötetekben való közreműködésre, amelyek rendszerint az együtt gondolkodás jegyében megrendezett tudományos konferenciák gyümölcsei voltak.

Frisnyák Sándor a történeti földrajz kapcsán a két diszciplína megközelítési különbségét abban látta, hogy míg a historikusok a jelenségek és folyamatok térbeli regisztrálására törekszenek, addig a geográfusok az ez irányú kutatásaik során egy kisebb-nagyobb régió, a kultúrtáj múltbeli állapotának, változásainak magyarázó leírását tartják feladatuknak (FRISNYÁK S. 1983, 350). Már ez a megfogalmazás is árulkodik arról, hogy az ő látásmódjára főként a német történeti földrajz és szociálgeográfia volt nagy hatással. Ez munkásságának földrajztudományon kívüli recepciójára is befolyással volt. Az angolszász történeti földrajz által inspirált irány, amelyet Magyarországon Beluszky Pál neve fémjelez (TÍMÁR L. 2003, 342), ugyanis a társadalomtörténethez közel álló megközelítése révén jobban kínál fel kapcsolódási pontokat, illetve az eredményei integrálásának lehetőségét a történeti kutatások számára. Frisnyák professzornak a kultúrtáj történeti alakulására fókuszáló vizsgálódásai éppen ezért jobban felkeltették a néprajzkutatók érdeklődését, mint a történettudomány művelőit, akiknek körében ráadásul arányait tekintve hagyományosan kisebbségben vannak a térbeliség problémái iránt érzékeny kutatók, illetve kutatások.¹

Frisnyák Sándor az 1970-es évek végén kezdte el publikálni a már egyértelműen történeti földrajzi témájú dolgozatait (FRISNYÁK S. 1977, 1978, 1979), s ettől kezdve egyre meghatározóbbá vált ez a tematika a munkásságában. Kutatásait Északkelet-Magyarországra, pontosabban a Szatmár-Beregi síkságra,

¹ „A kultúrtáj kialakulását és terjedését a Kárpát-medence népeinek közös alkotásaként, a fenntartható fejlődés alapja- és egyben kulturális örökségként fogja fel” KÓKAI S. 2024, 3.

a Rétközre, Nyírségre és a Zemplén hegységre irányítva 1982-re már a térség 18–19. századi történeti földrajzi összegzését is letette a tudomány asztalára egy kandidátusi értekezés formájában. Disszertációja alapján a következő évben el is nyerte e tudományos fokozatot. Lényegében ez a kézirat látott napvilágot első könyve gyanánt 1985-ben (FRISNYÁK S. 1985). Már ez is sokat idézett munkává vált. Magától értetődő módon az 54 független hivatkozó túlnyomó többsége a geográfusok közül kerül ki, de négy történész – Fazekas Rózsa, Takács Péter (1941–2023), Gulyás László Szabolcs, Udvari István (1950–2005)² – is felhasználta adatait egy-egy tanulmányában. (Ennél sokkal több, összesen 10 néprajzos, az összes hivatkozók 18,5%-a citálta ezt a művét.)

Kutatásainak térbeli keretét fokozatosan kiterjesztette a Kárpát-medence – a történelmi Magyarország – teljes területére, időhatárait pedig a honfoglalás korától 1920-ig (HAJDÚ Z. 2005). Az érdeklődésében bekövetkezett „hisztogeográfiai fordulat” után alig telt el egy tucat esztendő, amikor napvilágot látott a legtöbbet idézett műve, amely révén a földrajztudományi berkeken túl is széles körben ismertté vált a neve. Egyetértve idézzük Dövényi Zoltán professzort: „A sok publikáció közül külön ki kell emelni az »opus magnum«-ot, a Magyarország történeti földrajza c. könyvet, ami először 1990-ben jelent meg, eredetileg mint tanárképző főiskolai tankönyv. Ebben a műfajban ennél nagyobb tudományos karriert más kiadvány aligha futott be! Később újabb kiadásokat is megért, s alapmunkája lett a hazai történeti földrajzi kutatásoknak. Ott van a szakterület kevés »illik idézni« publikációja között, azaz tudományos igénnyel megírt történeti földrajzi munkák irodalomjegyzékéből aligha hiányozhat” (DÖVÉNYI Z. 2020, 8-9).

Az MTMT szerint a 152 független hivatkozásból 20 kapcsolódik történészhez (az összes 13%-a), ami meghaladja a néprajzos citációknak a számát (15) és arányát (9,9%). De valójában még ennél is jobb e mű recepciója a historikusok körében, ha figyelembe vesszük azokat a műveket, amelyek elkerülték annak a figyelmét, aki az MTMT-ben rögzítette az észlelt hivatkozásokat. Végignézttem ugyanis az utóbbi 30 évben született nagyobb korszakokra vonatkozó történeti összegzéseket, s ezek között találtam még további hivatkozásokat, ha nem az első, akkor a mű valamelyik későbbi kiadására. Az Encyclopaedia Humana Hungarica című, Szentpéteri József szerkesztésében eredetileg CD-ROM sorozatként közreadott nagyszerű művelődéstörténeti áttekintésnek az ezredforduló idején megjelent hat kötetes könyvváltozatának 3. darabja irodalomjegyzékében is ott

2 A történészek közé számítom a számos kiváló és alapvető történeti dolgozat szerzőjét, a nyíregyházi főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszékének korán elhunyt, nemzetközileg is elismert vezetőjét.

szerepel e mű (SZENTPÉTERI J. főszerk. 2000, 436), ahogy a Millenniumi magyar történet (TÓTH I. Gy. szerk. 2001, 698), és a Romsics-féle Magyarország története (ROMSICS I. főszerk. 2007, 961) vagy éppen Katus László kiváló összegzése (KATUS L. 2009, 601) bibliográfiájában is. (Igaz, arányait tekintve ezek inkább kivételeknek számítanak, mert hosszabb a sora azon műveknek, amelyeknél hiába keressük az említését.). S természetesen hivatkoznak Frisnyák professzor opus magnum-ára azok a kézikönyvek, illetve azok vonatkozó fejezetek, amelyeknek tárgya kifejezetten a térbeliség és történelem szoros összekapcsolódásának problematikája (BAK B. 1997, 143; TÍMÁR L. 2003, 342), illetve az egyes jelenségek térbeli eloszlásával hangsúlyosan foglalkozó monográfiák (MIKLE Gy. 2024, 187; SZULOVSKY J. 2025, 453) is.

A fontos művei közé tartozik a Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920) című, többször is közölt áttekintése (FRISNYÁK S. 1996a, 1996b, 2009). Az MTMT szerint erre 31 független hivatkozás történt, melyből 7 származik történész publikációjából. A citációs lista itt sem teljes, jómagam még további két idézést ismerek (NAGY M. 2003, 394; DEMETER G. 2018, 197, 218). Figyelemre méltó, hogy a Tóth József-féle Általános társadalomföldrajz II. kötetébe a történeti földrajz alapjairól írt fejezetére (FRISNYÁK S. 2002b) hivatkozó 14 független idézből 11 a történész mesterség művelője volt.

Összességében Frisnyák Sándor történettudományi recepciójáról az mondható el, hogy ott értek el igazán jelentős visszhangot a munkái, ahol a vizsgált probléma fontos vetületét jelentették a hajdani földrajzi viszonyok. Éppen ezért a munkái különösen megkerülhetetleneknek bizonyultak a közlekedéstörténeteszek és a hadtörténeteszek számára. Nem véletlen, hogy az utóbbiak közül kerül ki az a kutató is (Nagy Miklós Mihály), akinek a nevéhez – a geográfusokat leszámítva – még talán a néprajzos Viga Gyulánál is több Frisnyák-citáció fűződik.

Annak fényében, hogy már a Magyarország történeti földrajzában is foglalkozott a középkor időszakával (FRISNYÁK S. 1990, 5-36), s azt követően is több munkája tárgyalta ezen időszak egyes vetületeit (pl. FRISNYÁK S. 1996c, 2002a, 2006, 2008, 2013), szembetűnő, hogy a középkorászok céhének egyetlen tagjától sem találni az MTMT-ben Frisnyák-hivatkozást, s a könyvtári bűvárkodásom során jómagam sem leltem ilyenre. Erre részben magyarázatul szolgál, ha végig tekintünk azokon a konferenciákon, amelyek megszervezésében oroszánrészt vállalt, s a tanácskozások anyagának a kötetbe rendezése az ő nevéhez is kötődik. A résztvevők túlnyomó többségét a magyar geográfus társadalom színe-java alkotta. A földrajztudományon kívüli közreműködők zöme Szabolcs-Szatmár-Bereg, illetve a szomszédos megyék felső- és középfoktatási intézményeiben, illetve a közgyűjteményeiben dolgozó kutatók közül került ki. 1996-tól bő

húsz év során 16 konferencia előadásainak szerkesztett kötete látott napvilágot (FRISNYÁK S. szerk. 1996, 1998, 2000a, 2000b; FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. 2002a, 2002b, 2003; FRISNYÁK S.–TÓTH J. szerk. 2003; FRISNYÁK S.–CSIHÁK GY. szerk. 2004; FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. 2005, 2007, 2011a, 2011b, 2012, 2013; GÁL A.–FRISNYÁK S.–KÓKAI S. szerk. 2016; FRISNYÁK S.–GÁL A.–KÓKAI S. szerk. 2017). Jóllehet, a legelején még a néprajzosok közül többen vettek részt a történészeknél, már a második konferenciától kezdve aktívabbnak bizonyultak az utóbbiak, s végeredményben összesen 84 történész által jegyzett tanulmány áll szemben 40 etnográfus tollából származó publikációval. A 84 dolgozat 39 szerző munkája, közülük 25-en csak egy-egy konferencián vettek részt. Tehát 14-en voltak, akik legalább két ízben tartottak előadást (1. ábra).

E rendezvények legállandóbb történész-előadója Takács Péter volt, aki 16 rendezvényből 11-en szerepelt, és egyébként professzor társa volt Fris-

Év	Konferenciakötet	rész vevő történészek (néprajzosok) száma	Takács Péter	Friskyák Zsuzsa	Tamás Edit	Csorba Csaba	Zelenák István	Nagy Miklós Mihály	Rácz Lajos	Majdán János	Utvári István	Déka Klára	Hégye István	Deák Antal Andráis	Orosz István	Horváth Csaba Péter
1996	A Kárpát-medence történeti földrajza	3 (7)														
1998	A Felvidék történeti földrajza	8 (6)														
2000	Az Alföld történeti földrajza	9 (5)														
2002	A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza	4 (3)														
2002	Szerencs és környéke	6 (3)														
2003	Szerencs és a Zempléni-hegység	5 (2)														
2003	A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza	6 (3)														
2004	Gyepük, várak, erődítmények a Kárpát-medencében	6 (2)														
2005	Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja	3 (1)														
2007	Szerencs, Dél-Zemplén központja	7 (1)														
2011	A magyarországi Hermád-völgy	1 (0)														
2011	Kárpát-medence: Tájak, népek, tevékenységek	3 (1)														
2012	Tokaj-hegylaj borvidék	6 (1)														
2013	Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság	5 (0)														
2016	A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. 1. kötet	6 (2)														
2017	A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. 2. kötet	7 (3)														
	részvétel száma	84 (40)	11	7	7	6	6	4	3	2	3	2	2	2	2	2

1. ábra: Legalább két ízben konferencia előadással szereplő történészek

nyák Sándornak a Nyíregyházi Főiskolán. 7-7 konferencia előadást tartott a professzor úr nemzetközi hírű közlekedés-történész lánya, Frisnyák Zsuzsa (1960-2021) és sárospataki Rákóczi Múzeum történész-muzeológusa, Tamás Edit. 6-6 szereplés fűződik Csorba Csaba, a térséghez több szálon kötődő történész és Zelenák István, a jeles tokaji helytörténeti kutató nevéhez. A hadtörténet avatott szakértője, Nagy Miklós Mihály négyszer, a szegedi egyetemről a környezet- és klímátörténész Rácz Lajos professzor és a jeles közlekedéstörténész, a pécsi egyetemről Majdán János egyaránt háromszor vett részt e rendezvényeken. Két ízben szerepelt előadással Udvari István, Dóka Klára, Hőgye István, Deák Antal András, Orosz István és Horváth Csaba Péter (a nevük a részvételük időrendje szerint követik egymást). Ugyancsak a konferencia-sorozatba való bekapcsolódásuk rendjében a következő 25 kutató szerepelt 1-1 előadással: Dobrossy István, Veres László, Zsámboki László, Réfi Oszkó Magdolna, Pók Judit, Nagy Ferenc, Szabó Géza, Reszler Gábor, Nagy Mariann, Tóth Sándor, Kalocsai Péter, Nagy Kálmán, Szabados György, Zachar József, Molnárné Danyi Erzsébet, Siska József, Szulovszky János, V. Molnár László, Gulyás László, Erdélyi Géza, Varga László, Baranyi Béla, Börzsönyi József, Csohány János, Varga Kálmán. A névsorból látható, hogy bár a professzor úr és munkatársai törekedtek a múlt kutatásának minél több területéről együtt gondolkodásra hívni szakembereket, s utóbb már egyháztörténészek is szerepeltek e konferenciákon, nem akadt köztük egyetlen középkorral foglalkozó történész sem. Ez ha megnyugtató magyarázattal nem is szolgál, érthetőbbé teszi, hogy a medievista körökben miért nem hivatkoznak Frisnyák Sándor középkorral foglalkozó történeti földrajzi publikációra.

Aligha véletlen, hogy a felsorolt történészek közül kerülnek ki azok, akik a történettudomány művelői közül a legtöbbet hivatkoznak a professzor úr műveire. Annak a geográfusnak a munkáira, aki sokat tett azért, hogy a történettudomány különböző területeinek az eredményei ismertté váljanak a földrajzosok körében is. Ezért még ha bizonyos szempontból kiegyensúlyozatlannak is tekinthető munkásságának történettudományi recepciója, ez nem jelenti, hogy nem ismerték volna el a történeti földrajz terén elért tudományos teljesítményét a történészek berkekben. Ezt minden díjnál ékebben mutatja, hogy amikor a Korall társadalomtörténeti folyóirat szervezésében a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án kerekasztal-beszélgetést rendeztek *Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok?* címmel, mindenki számára magától értetődően Frisnyák Sándor professzor is ott ült azok között, akiknek a megszólalását kíváncsian vártak a kérdés iránt érdeklődők (FRISNYÁK S.–GÁL Z.–GYŐRI R.–HAJDÚ Z.–RÁ CZ L.–SZILÁGYI Zs. 2008).

IRODALOM

- DEMETER G. (2018): Hasonlósági (formális) régiók és területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarországon. In: Demeter Gábor–Szulovszky János szerk. *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék. Budapest–Debrecen. 195–218.
- FRISNYÁK S.–CSIHÁK Gy. (2004): *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében, 895-1920*. Bessenyei Könyvkiadó. Nyíregyháza–Zürich
- FRISNYÁK S.–GÁL A.–KÓKAI S. szerk. (2017): *A Kárpát-medence történeti válságföldrajza*. 2. kötet. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2002b): *Szerencs és környéke. A Szerencsen 2001. május 25-26-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék–Szerencs Város Önkormányzata. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2003): *Szerencs és a Zempléni-hegység. A Szerencsen 2003. május 16-17-én megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2005): *Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2007): *Szerencs, Dél-Zemplén központja*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2011a): *Kárpát-medence: Tájak, népek, tevékenységek*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2011b): *A magyarországi Hernád-völgy*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2012): *Tokaj-hegyljái borvidék. Hazánk első történeti tája*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs

- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2013): *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S.–GÁL Z.–GYŐRI R.–HAJDU Z.–RÁCZ L.–SZILÁGYI Zs. (2008): Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? Kerekasztal-beszélgetés. *Korall* 9. 31. 5–22.
- FRISNYÁK S.–TÓTH J. szerk. (2003): *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*. PTE TTK Földrajzi Intézet–Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék. Pécs–Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (1996): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (1998): *A Felvidék történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete–Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (2000a): *Az Alföld történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete–Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (2000b): *Pótfüzet az Alföld történeti földrajza című konferenciakötethez*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete–Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (2002a): *A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 2001. október 29-30-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. (1977): Mezőkeresztes településformája és – határa a XVIII. századi térképeken. *Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis* 7. 73–79.
- FRISNYÁK S. (1978): Adatok Rakamaz és környéke 18. századi település- és gazdaságföldrajzához. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 13. 1. 103–117
- FRISNYÁK S. (1979): Adalékok Tokaj történeti földrajzához. *Földrajzi Közlemények* 103. 1-3. 125–129.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladat és módszere. *Földrajzi Közlemények* 107. 3-4. 350–357.
- FRISNYÁK S. (1985): *Történeti földrajz: A Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajza*. Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógus Továbbképző Intézet. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. (1990): *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest
- FRISNYÁK S. (1996a): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920) *Tér és Társadalom* 10. 1. 43–58.

- FRISNYÁK S. (1996a): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920) In: FRISNYÁK S. szerk. *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 121–142.
- FRISNYÁK S. (1996c): Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. *Földrajzi Közlemények* CXX. (XLIV.) 1996. 2-3. 119–136.
- FRISNYÁK S. (2002a): A Kárpát-medence feudális kori térszerkezete. In: Sikolya L.–Páy G. szerk. *A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete 10 éves jubileumi közgyűléssel egybekötött tudományos ülésének előadásai*. Nyíregyháza, 2002. szeptember 28-29. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete. Nyíregyháza. 141–146.
- FRISNYÁK S. (2002b): A történeti földrajz alapjai. In: TÓTH J. szerk. *Általános társadalomföldrajz II*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 9–20.
- FRISNYÁK S. (2006): A kultúrtáj kialakulása és a gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon. In: KÓKAI S. szerk. *A Délvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza. 37–44.
- FRISNYÁK S. (2008): A kultúrtáj kialakulása és a gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon. In: Antal G.–Tóth J.–Wilhelm Z. szerk. *A Balatonról. Lóczy Lajos emlékére*. IDResearch Kft.–Publikon Kiadó. Pécs. 149–157.
- FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920) In: FRISNYÁK S. *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai, 895-1920. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. 7–26.
- FRISNYÁK S. (2013): Tájhasználat és gazdasági térszervezés a középkori Magyarországon. *Közép-Európai Közlemények* 6. 1-2. 168–179.
- GÁL A.–FRISNYÁK S.–KÓKAI S. szerk. (2016): *A Kárpát-medence történeti válságföldrajza*. 1. kötet. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs
- HAJDÚ Z. (2005): A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: BELUSZKY P. szerk. *Magyarország történeti földrajza I. kötet*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 25–39.
- KATUS L. (2009): *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület. Pécs
- KÓKAI S. (2024): Frisnyák Sándor köszöntése kilencvenedik születésnapja alkalmából. In: Kókai S.–Csüllög G. szerk. *Táj, társadalom, kultúra. Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete–MTA Társadalomföldrajzi

- Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Nyíregyháza. 1-4.
- MIKLE Gy. (2024): *Uradalmi puszták a Dunántúl északi részén (1910-2020). Vidékföldrajzi vizsgálat.* (A vidék vonzásában 6.) HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest
- ROMSICS I. főszerk. (2007): *Magyarország története.* Akadémiai. Budapest.
- SZENTPÉTERI J. főszerk. (2000) *Magyar Kódex 3. k. Szultán és császár birodalmában.* Kossuth. Budapest
- SZULOVSZKY J. (2025): „*Iparos itt, iparos ott...*” *Mesterségek területi egyenlőtlenségei a 19. század végi Magyarországon.* (A vidék vonzásában 10.) HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest
- TÍMÁR L. (2003): Történeti földrajz és társadalomtörténet. In: Bódy Zs.–Ö. Kovács J. szerk. *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris. Budapest. 341–370.
- TÓTH I. Gy. szerk. (2001) *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig.* Osiris. Budapest

THE HISTORICAL GEOGRAPHICAL WORK OF SÁNDOR FRISNYÁK AND HISTORICAL SCIENCE

ABSTRACT

The paper aims to, on the one hand, provide an overview of the reception of Sándor Frisnyák's historical geographical work within historical science, based on data from the Repository of Hungarian Scientific Works (MTMT), and on the other hand, to map that part of his professional network which extends to historians. Essentially, it examines whom the geography professor—who considered interdisciplinary cooperation extremely important, urged it, and facilitated it in practice through his integrative personality—was able to recruit from among historians to contribute to the volumes he edited; volumes which were usually the fruits of scientific conferences organized in the spirit of collective thinking.

His publications elicited a truly significant response in those fields of historical science where past geographical conditions constituted an important aspect of the problem under investigation. For this very reason, his works proved to be particularly indispensable for transport historians and military historians. Professor Frisnyák's work contributed significantly to making the results of various fields of historical science known among geographers as well.

János Szulovszky

FRISNYÁK SÁNDOR ÉS A TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ

LENNER TIBOR–KÓKAI SÁNDOR

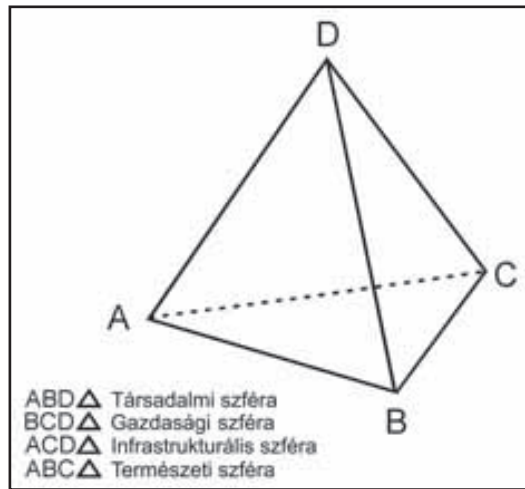
A Kárpát-medencei települések és tájak évszázadok óta fontos kutatási témái a magyar tudományos közéletnek. A településekkel napjainkban is több önálló tudomány foglalkozik, leginkább úgy, hogy egy vagy több településformáló tényezőt választanak kiindulási és kutatási alapnak. A geográfusok és történészek egybehangzó véleménye szerint az ember által kialakított hajlékok és belőlük formálódó települések egyidősek az emberiséggel, melyek keletkezésének magyarázata és egy-egy időkereszt-metszethez kapcsolódó fejlettségi állapotának feltárása a történettudomány (régészet) és a geográfia egyik legfontosabb feladata. A szimbiózis egyértelmű, sem a településföldrajz, sem a település történetének kutatója a történeti földrajzot nem nélkülözheti. Mindkét tudomány a történeti földrajz részének tekinti a történeti településföldrajzot is, amely a települések kialakulásával, térbeli elhelyezkedésével, a település alaprajzok kialakulásával, ill. a települési tér múltbeli megformálásában résztvevő szereplőkkel és a tradicionális településhálózat rekonstrukciójával foglalkozik (LENNER T. 2013).

A településekhez kapcsolódó tudás és annak érthetősége, használhatósága kulcsfontosságú a geográfia, a történettudomány és a néprajz szempontjából egyaránt, miként a hon- és népismeret alapját is alkotja (UDVARHELYI K. 1938). Norman J.G. Pounds Európa történeti földrajza c. monográfiájában úgy fogalmazott, hogy *az emberi település a humán földrajz lényegi eleme*. Az emberek településeken élnek, s ezek nagysága és alaprajza az adott társadalom szervezetét és gazdasági tevékenységét is tükrözi (POUNDS, N. J. G. 2003).

Frisnyák professzor a fenti kapcsolat-rendszereket komplexitásában alkalmazta, s az adott település fejlődéséről és pillanatnyi állapotáról úgy írt munkáiban, hogy a település – mint önálló entitás – az ember számára az élet terét, a környezetét is jelenti. Mindezt a legplasztikusabban a Cigánd településfejlődéséről írt munkájának alcímében (A föld erejéből élünk) érzékeltette. Véleménye szerint a település a természet és a társadalom különös interakciójának – ellentmondásoktól sem mentes – egysége, árnyalatnyi különbségek és hangsúlyok azonban munkáiban jól kitapinthatóak.

Egyrészt Frisnyák elfogadta Tóth József geográfus professzor ún. „tetraéder-modelljé”-t, melyben az emberiség fejlődése során a természeti környezethez történő alkalmazkodást úgy jellemezte, hogy kiemelte a települések

kialakulására és fejlődésére ható objektív tényezőket: a természeti környezet, a társadalom, a gazdaság és az infrastruktúra szférái (TÓTH J. 1981). A település rendszerszemléletű megközelítésekor Tóth József is hangsúlyozta, hogy a tetraéder mindig a „talpán”, azaz a természeti környezeten áll, míg az erre felépülő társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szférák egymással és a természeti környezettel is kölcsönhatásba kerülnek az élek mentén (1. ábra).

1. ábra: A települések tetraéder-modellje

Forrás: Tóth J. 1981

Másrészt azonban Frisnyák professzor munkáiban döntően – de nem kizárólagosan – a MENDÖL TIBOR (1932) féle megfogalmazás érződött, mely szerint a település valamely embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttese. Azaz a településnek három elengedhetetlenül fontos eleme, kritériuma van: 1. az ember vagy embercsoport jelenléte, 2. a lakóhely, 3. a munkahely. Bármelyik hiányzik is a három közül, nem beszélhetünk élő településről. Mendöl Tibor nem feledkezett meg a természeti környezet szerepéről és jelentőségéről sem, az 1932-ben megjelent tanulmányában a táj és az ember kapcsolatát az alábbiak szerint fogalmazta meg:

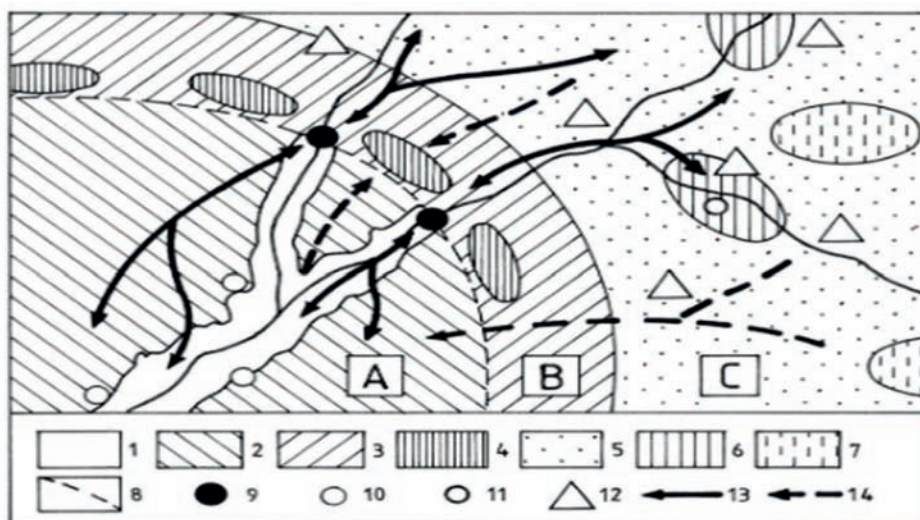
„...Minden tájban lejátszódó folyamat, mozgásjelenség külső, érzékelhető formákkal jár: ezeknek az érzékelhető formáknak az összege a táj képe. A szükségleteit megszerző ember bizonyos tevékenységei módosítják a táj életét s bizonyos alkotásai a táj képének is jelentős vonásaivá válnak...”

Ezzel Mendöl Tibor településföldrajzi munkásságában olyan szintetikus felfogáshoz jutott el, amelynek elméleti és módszertani alapjai e tudományág további fejlődéséhez is alapot nyújtottak, s ehhez az alaphoz Frisnyák egész tudományos pályafutása során ragaszkodott, olyan kiindulópontnak tekintette, amely szemléletformáló volt. A települések szerkezetét nem csak leíró jelleggel vizsgálta. Azt is nézte, egy település miért úgy néz ki, ahogy. Válaszokat keresett a funkció és a forma oksági kapcsolatára, s a leíró földrajz egy dinamikus, elemző földrajzzá vált.

Harmadrészt Frisnyák településtörténeti munkáira jelentős hatást gyakorolt a néprajztudomány is –csakúgy, mint Mendöl Tibor esetében –, amennyiben az egyes települések fejlődését nem önmagában, hanem szűkebb-tágabb környezetében – a kultúrtájban – betöltött szerepe és jelentősége alapján értékelte. A települések egy adott területi rendszerét komplex, természeti, társadalmi-gazdasági hatások és mozgások színtereként értelmezte. A település és a tér kapcsolatában – a hagyományos felfogást is magába foglalva, illetve ettől részben elszakadva – új történeti földrajzi aspektusú fogalmakat (pl. pincefalú, pince-negyed, életszint, promontorium stb.) is alkotott, új tudástartalommal töltve meg azokat. Műveiben hangsúlyozta, hogy a táji keretek és adottságok erős integráló hatással lehetnek az ott élő népesség kultúrájára és települési-gazdálkodási terére egyaránt. A népi település- és tájszemlélet igen gyakran jelent meg tudományos monográfiáiban és tanulmányaiban.

Frisnyák Sándor nem csak elfogadta, hanem alkalmazta is településtörténeti kutatásai során a fenti elgondolásokat, s történeti településföldrajzi munkáiban hangsúlyozta, hogy a helyi és helyzeti energiák eltérő mennyisége és minősége határozza meg az egyes települések kialakulását, fejlődését és arculatát.

E tekintetben kiemelkednek azok a tanulmányai, amelyek egyes ún. „energis pontok/helyek” fejlődésével, s kiemelkedő szerepével foglalkoznak (pl. tokaji-kapu, miskolci-kapu stb.). Ezeket minden esetben az anyagi és szellemi javak áramlási kapujaként és az eltérő tájak termékfeleslegének kicserélési pontjaként értelmezte. Az korántsem véletlen, hogy településtörténeti munkáiban kiemelt jelentőséget tulajdonított – Bácskai Verához hasonlóan – a városoknak és az országos vásárokon zajló árucserének. E megközelítés tette lehetővé, hogy az anyagi javak mellett a szellemi javak cseréjét is hangsúlyozva a társadalmi folyamatokat dinamikusan értelmezze, modelljein mindezt kölcsönhatásként jelenítve meg (2-3. ábra).

2. ábra: A Kárpát-medence munkamegosztásának földrajzi modellje
 Jelmagyarázat: A=medencesíkság, B=dombvidék, C=hegységkeret, 1= ártéri síkság (állattenyésztési profillal), 2=ármentes térszínek (életkamrák) földműveléssel és állattenyésztéssel, 3= dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4= szőlő- és gyümölcsstermelés, 5=erdőgazdálkodás és hegyi pásztorkodás, 6= intramontán kismedencék földműveléssel, 7= havasi legelő, 8= vásárvonal, 9= vásárváros, 10= ártérperemi település, 11= medenceközpont, 12= montánipar, 13= a gazdasági javak áramlása, 14= a munkaerőmigráció iránya.

Forrás: Frisnyák S. 1990.

Frisnyák történeti településföldrajzhoz is kapcsolódó fogalomhasználata (pl. tájhasználat, tájenergia, tájrész, tájtípus stb.) is visszatükrözi a mendőli alapok prioritását. Szerinte az ember valóban a tájnak dinamikus tényezőjévé válik, hiszen belenyúl a táj képébe és módosítja azt. Tanulmányaiban kifejti, hogy egy településen belül a lakóhelyegységek (esetleg a gazdasági telephelyegységek) térben érintkeznek egymással. Az esetek többségében a munkahelyegységek is érintkeznek, de csoportjuk térben elkülönül a lakóhelyegységek csoportjától. E gondolatokkal már átlépett a történeti földrajz és a néprajz határán kialakult településnéprajz területére, amely a településföldrajz és a településtörténet kutatási eredményeit egyaránt integrálja. A településnéprajz a rurális települések formájának, településrendjének leírásával, összehasonlításával, eredeztetésével, valamint a népi társadalom, a településrend és a hagyományos gazdálkodási mód összefüggéseinek, egymásra hatásának kutatásával foglalkozik (PALÁDI-KOVÁCS A. 2011, KÓSA L. 1975).

Frisnyák professzor kutatásainak jelentős alapelemévé vált a településnéprajz, amennyiben a hagyományos vonásokat kereste a településekben, illetve magát a települési hagyományt kutatta. Felismerte, hogy e hagyomány legfontosabb formálója, alakítója a gazdálkodási mód és az azt működtető társadalomszervezet. Véleménye szerint a természeti viszonyok mellett elsősorban e két tényező teremti meg és tartósan stabilizálja is a települési hagyományt. A településnéprajz szoros kapcsolatban áll a népi építészettel is, s néhány tanulmányában érintőlegesen ezzel is foglalkozott (pl. *A Kárpát-medence lakóházainak építőanyagok szerinti megoszlása 1900-ban /1998/, A Tokaj-hegylajai borpincék földrajzi vázlata /2012/ stb.*).

Frisnyák több mint két emberöltőt felölelő tudós-tanári pályafutása alatt szerves részesévé és művelőjévé vált a hazai településföldrajzi kutatásoknak. E folyamat során azonban nem vonhatta ki önmagát az egyes kutatási irányzatok átmeneti vagy tartós megerősödésének hatása alól sem. Termékeny és jól fogalmazó tudósként több mint 450 tanulmánya jelent meg – ezek egy része másodközlésben is –, melyek körülbelül tíz százaléka direkt vagy indirekt módon kapcsolódik a történeti településföldrajzhoz.

Az 1950-es évek végétől az 1970-es évek végéig – alkalmazkodva a politikai elvárásokhoz – a szocialista településfejlesztés eredményeit jelentette meg (pl. *Harkov /1972/, Nyíregyháza, a homokra épült város /1975/, Kazincbarcika földrajza /1979/ stb.*). Azonban ekkor sem szakadt el a mendöli alapoktól és a történeti földrajzi megközelítéstől (pl. *Szikszó földrajzi képe /1963/, Tapolcafürdő /1965/, Lutetia parisiortól Párizsig /1969/, Mezőkeresztes településformája és határa a XVIII. századi térképeken /1977/ stb.*).

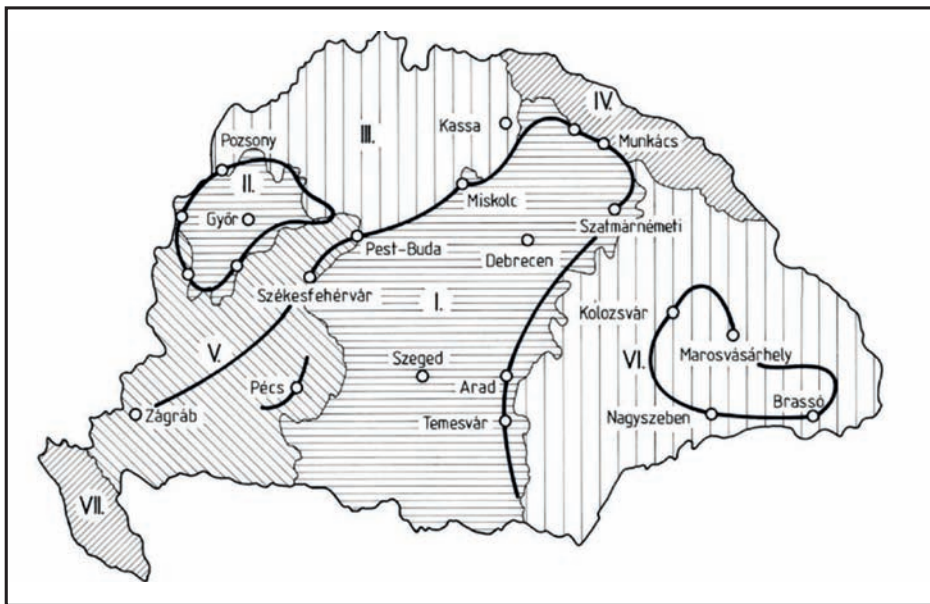
Közismert, hogy Frisnyák történeti településföldrajzi kutatásaiban is az 1980-ban Szarvason megrendezett Mendöl Tibor konferencia jelentette a legalizációt. Igen gyakran említette, hogy az ott elhangzott előadásának (*Adalékok az Ecsedi-láp történeti földrajzához*) kedvező fogadtatása és a jelenlévő akademikusok és professzorok elismerése igen ösztönzőleg hatott a további kutatásaira. Szisztematikus és jó terepi megfigyelő képességgel rendelkező kutatóként minden olyan települést és tájat megismert, amelyekről történeti földrajzi alapú szintézist készített. Folyamatelemzéseire egy-egy időkeresztmetszeti helyzet alapos feltárásával jutott el, s ebben rendkívül fontos volt, hogy az 1970-es évek végétől megismerhette – Csendes Lászlónak, az Országos Hadtörténeti Intézet igazgatójának segítségével – azokat a katonai felméréseket és a hozzájuk kapcsolódó leírásokat, amelyek II. József uralkodásától készültek az Osztrák Birodalom, majd a Monarchia egészéről. Különösen az első és a második katonai felmérés térképlapjai jelentettek hiánypótló információkat, olyannyira, hogy

saját költségén az egész Északkelet-Magyarországot ábrázoló lapokat fénymásolatban elkészítette és a Földrajz Tanszék, illetve a Józsa András Múzeum oktatói és kutatói számára is elérhetővé tette. Mindez Frisnyák számára is új impulzust adott, s sorra jelentek meg az egyes települések alaprajzi és határhasználatát ábrázoló és magyarázó tanulmányai (pl. *Adatok Rakamaz és környéke 18. századi település- és gazdaságföldrajzához /1978/, Adalékok Tokaj történeti földrajzához /1979/, Nyíregyháza földrajzi képe /1985/, Egy erdőtelkes település - Mogyoróska - 18-19. századi földrajzi képe /1987/ stb.*). Ismét egy mendöli hatást fedezhetünk fel, az elvárt fogalomhasználat – település- és gazdaságföldrajz – után átlép a kifejezőbb földrajzi kép tudatos használatára. E tanulmányokban (pl. *Fehérgyarmat /1988/, Rátka /1991/, Tállya /1994/, Nyírbátor /1998/, Ónod /2000/, Szendrő /2002/, Szerencs /2005/ stb.*) komplex szintézist olvashatunk, általában az alaprajzi fejlődést és tájhasználati struktúrák változásait elemezve. A települések alaprajzi fejlődésnek bemutatásakor következetesen az épített környezet (= belsőség) kifejezést használta. Az épített környezetet a kultúrtáj szerves részének tekintette, olyan történeti értéknek, mely alaprajzával és telekrendszerével a település továbbfejlődésében (változásaiban) a folyamatosság hordozója. Ennek megfelelően mindig a vizsgált település történeti magját kereste, amit például Szikszón a piactér és a templomerőd alkotott (*Szikszó történeti földrajza /2012/*), Gödöllőn pedig a Rákos-patak völgyében egy átjáróban alakult ki (*Gödöllő történeti földrajza /2012/*). Ahol indokolt volt, nemzetközi kitekintéssel is élt. Vác középkori térbeli szerkezetét az Európa-szerte ismert kétsejtű várostípus lenyomataként írta le, amely integrálta az erős védművel kiépített feudális (püspök-) várat és a gyengébben erődített polgárvárost. Utóbbiban a szalagtelkes települések rendje szerint épültek fel a lakó és gazdasági objektumok (*Vác, a Duna-nyílás energikus helye /2012/*).

Egy igen érdekes, de értékes színfoltja Frisnyák történeti településföldrajzi munkásságának a település-együttesek és agglomerációk történeti földrajzi kontextusú megvilágítása. Közismert, hogy a hazai településföldrajz egy igen jelentős periódusa volt az 1970-es évektől kibontakozó, az urbanizációhoz kapcsolódó fejlesztési koncepciók időszaka. Jól példázzák ezt az 1980-as években megjelent történeti településföldrajzi munkák is, amikor Enyedi György akadémikus és Tóth József professzor kutatásai az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulásának legfontosabb elemeit és összefüggéseit tárták fel. Egy egész tudós generáció kutatta a településegüttesek és agglomerációk történeti múltját, a „három város” (Cegléd-Kecskemét-Nagykőrös) együttműködésétől a közép-békési településegüttesen át a budapesti agglomerációig. Ekkor született Frisnyák professzor egyetlen ilyen jellegű tanulmánya: *Adalékok*

a hegyaljai mezővárosi agglomeráció történeti földrajzához (16-19. század), amely több folyóiratban és akadémiai doktori disszertációjában is megjelent.

Az ezredfordulótól még hangsúlyosabbá váltak kutatásaiban a táj és az ember kapcsolatát sokoldalúan analizáló feltárásai és egyben szintetizáló bemutatása. Egyrészt az egyes települések és lakóik történeti tájhasználatának változásait komplexen elemezte – újabb mendőli hatás a fogalom használatban is (!) – tanulmányaiban (pl. *A tájhasználat változásai Sárospatakon (1782/85-1914)*, *Egy hegyaljai mezőváros (Olaszliszka) tájhasználat (1784-1914)*, *Tarcal történeti tájhasználat (2016/ stb.)*). Másrészt visszatért az ún. vásár-vonal és városaik nagy térségi fejlődést generáló szerepének újra gondolt értelmezéséhez (3. ábra), melynek eredményeként olyan tanulmányok születtek, mint: *Ősi vásárvárosok az Alföld és Felső-Magyarország határán /2009/*, *Vác, a Duna-nyílás energikus helye /2012/*, *A Kárpát-medence vásárvonalai és vásárhelyei /2018/*, *A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely /2021/*, *Tokaj tájenergiái: A város helyi és helyzeti energiái, 895-19. század vége /2024/*.

3. ábra: Magyarország feudális kori régiói és vásárvonal-rendszere

I= Alföld, II= Kisalföld, III= Felvidék, IV. Északkeleti-Felvidék,

V= Dunántúl a Dráva-Száva közével, VI= Erdély, VII= Karszt és a Tenger mellék.

Forrás: Frisnyák S. 1990.

Végül megemlíjtük, hogy Frisnyák történeti településföldrajzi munkáiban is érzékelhető az alázat és hallatlanul magas fokú tisztelet a szűkebb pátriája iránt, amely a hely szellemével átítatva magas színvonalú és időtálló településföldrajzi monográfiákat (pl. Rátka, Szikszó, Szerencs, Nyíregyháza stb.) és tanulmányokat (pl. *A Hernád-völgy településföldrajzi vázlata /2006/, Adalékok Isaszeg történeti földrajzához: a szlovák telepesek tájhasználat a 18-19. században /2008/, Adalékok Szikszó történeti földrajzához /2010/ stb.) eredményezett.*

IRODALOM

- BELUSZKY P. (1999): *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Dialóg–Campus Kiadó. Budapest–Pécs
- CHOLNOKY J. (1923): Lakóhelyünk környékének földrajzi tanulmányozása. In: Gróf Teleki P.–Vargha Gy. szerk. *Modern földrajz és oktatása.* Studium. Budapest. 164–168.
- FODOR F. (1926): *A szülőföld és honismeret könyve.* Borsod-Gömör-Kishont Vármegye Közönsége. H. n.
- KÓSA L. (1975): A magyar népi kultúra tagoltsága. In: Kósa L.–Filep A. szerk. *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Akadémia Kiadó. Budapest. 30–39.
- LENNER T. (2013): Néhány gondolat a történeti településföldrajzi vizsgálatokhoz. *Településföldrajzi Tanulmányok 2/1.* 126-134.
- MAROSI S. (1981): Táj és környezet. *Földrajzi Értesítő XXX. (CV.) 1.* 59–72.
- MENDÖL T. (1932): *Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése.* Kincsestár 46.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2011): Kistáj, járás, kistérség – egy etnográfus szemével. *Tér és Társadalom 25. 3.* 141–153.
- POUNDS, N. J. G. (2003): *Európa történeti földrajza.* Osiris Kiadó. Budapest.
- UDVARHELYI K. (1938): *Magyarország földrajza az iskolában, szülőföldismertetés.* A Gyakorló Polgári Iskola Könyvtára. XXI.

SÁNDOR FRISNYÁK AND HISTORICAL SETTLEMENT GEOGRAPHY

ABSTRACT

People live in settlements. Their size and layout reflect the organisation and the economic activity of a society. Professor Frisnyák applied this concept in a comprehensive way. In his works he has written about the development and current state of settlements. Settlements are also one's living space and environment. According to Professor Frisnyák, a settlement is a combination of nature and society. In his historical geographical works, he emphasised three observations. Firstly, the settlement can be understood in its natural environment. Secondly, in his scientific work he assumed that all processes and changes in the landscape have a tangible form. These represent the image of a landscape. Lastly, the role and importance of each settlement in the cultural landscape must be assessed.

Tibor Lenner–Sándor Kókai

FRISNYÁK SÁNDOR ÉS A HADTÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Frisnyák Sándor széleskörű geográfusi látásmódja, szakmai sokrétősége, az alkotói pályája kiteljesedésének évtizedeire jellemző tudománytörténeti környezet és nem utolsósorban a hazai történeti földrajz újjászületése kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy addig nem kutatott témakörök tűnjenek fel a magyar humán geográfiában. A múlt földrajzi állapotait és képleteit leíró hazai történeti földrajz egyik nagy sikere volt, hogy témaköreiben jelentősen bővült, és e gyarapodás tükröződött az „ágazati történeti földrajz” (földrajzok) térnyerésében is. Tudományterületünk két meghatározó személye e fejlődést értékelő tudománytörténeti összefoglaló dolgozatában az ágazati történeti földrajzról szólva írta: „...A regionális, az egyes területi egységeket feldolgozó, komplex-jellegű műveken kívül az ágazati történeti földrajz is teret nyert. Így a bányászatról, a vízenergia hasznosításáról, az erdőgazdálkodásról, szőlő- és borkultúra történeti földrajzáról is jelentek meg értekezések. Új elemként jelent meg a *hadtörténeti földrajz is, mely a hadügy és a földrajzi környezet – korábban nem vizsgált – kölcsönhatás-rendszerét tárja fel...*” (FRISNYÁK S.–KÓKAI S. 2015, 16). Frisnyák Sándor a honi hadtörténeti földrajz – mint a magyar történeti geográfia szerves része – megszületésében mind alkotásaival, mind tudományszervezői munkásságával jelentős szerepet vállalt. Az ebben a témakörben végzett tevékenységének nagy eredménye két, szakmai vonásaiban az ő nézetrendszerét tükröző – részben általa szervezett – tudományos konferencia lett. Az elsőt a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület és a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke rendezte *Gyepűk, várak örödművei és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920)* címmel (2004. november 26-27.). A másodikra a Szent István Egyetem, valamint az MTA Történeti Földrajzi Albizottsága szervezésében a Nemzeti Közszerológiai Egyetemen került sor (Budapest, 2018. június 22.). Az utóbbi *A vidék biztonságának történeti földrajza a Kárpát-medencében (895-1918)* címet kapta. E két tudományos szimpóziumot, melyek eredményei konferencia-kötetben és a Történeti Földrajzi Közlemények 2023. évi 3-4. számában nyomtatásban is megjelentek, tarthatjuk a Frisnyák-életmű hadtörténeti földrajzi vonulata megkoronázásának, valamint a magyar történeti geográfiában tett jelentős előrelépésnek (FRISNYÁK S.–CSIHÁK GY. 2004; NAGY M. M. 2013). Az említett két eseményhez vezető alkotói útról szól dolgozatunk.

A magyar hadtörténeti földrajz kialakulása szorosan kapcsolódik a magyar geográfia utóbbi közel félévszázados fejlődéstörténetéhez, valamint a történeti földrajzi iskolát alapító Frisnyák Sándor életművéhez. A hadtörténeti földrajz (erősen leegyszerűsítve) a történelmi múlt katonaföldrajza, valamint a mindenkor hadüggyel bármiféle vonatkozásba hozható jelenségek geográfiája. Mint ilyen, a földrajztudomány szerves része, mely a vizsgált jelenségekből eredően szoros kapcsolatban van a hadtudománnyal, valamint a hadtörténetírással. A geográfia egészének viszonyulása a katonaföldrajzhoz és azon belül a történelmi jelenségek térbeliségéhez jelenti azt a szellemi és tudományos közeget, mely a hazai történeti földrajzban kedvező lehetett a katonai kérdések ágazati geográfiájának megszületéséhez. Ezért munkánkban két kérdésre keresünk választ. Egyfelől: a magyar történeti földrajz újjászületésének időszakában, a múlt század utolsó évtizedeiben, a magyar geográfiában volt-e érdeklődés a katonai (katonaföldrajzi, geostratégiai) témák iránt? Másfelől érdemes megvizsgálni, hogy Frisnyák Sándor életművében a hadtörténelmi témák milyen mértékben és módon jelentek meg.

A magyar katonaföldrajz 1945 után egészen a rendszerváltásig a katonai szakma és a hadtudomány elzárt világában működött, így fejlődése egyrészt teljesen sajátos volt, másrészt elveszítette kapcsolódását a civil geográfiához. A nagy változás 1989 után történt, amikor katonai geográfiánk berkeiben, igazodva a kor tudománytörténeti tendenciáihoz, megtörtént a nyitás a civil földrajztudomány felé. Ugyanakkor katonaföldrajzunk mind témáiban, mind szemléletmódjában gazdagodott, új elméleti irányzatok (komplex, valamint dinamikus katonaföldrajz) és a geopolitikai elméletek hódítottak benne teret (NAGY M. M. 2015). A magyar katonaföldrajz és hadtudomány felől egyértelmű igény mutatkozott a földrajztudomány egészével történő együttműködésre (NAGY M. M. 2024). Ugyanez az együttműködési szándék felmerült a geográfia berkeiben is. A katonaföldrajzi megújulást megelőzően már a nyolcvanas évek első felében hangot kaptak olyan geográfusi vélemények, melyek a hadügy felé történő nyitást szorgalmazták. Vélhetően a geográfus szakmában a politikai okokból zártabb hadtudományt megelőzően elkezdődött a szellemi élet rendszerváltása, amely a szemléletmód megújulásával járt. A magyar földrajztudományban megfogalmazódó igények az addig háttérbe szorított tudományágakkal szemben (ilyen volt a politikai földrajz mellett a történeti, valamint a katonaföldrajz) fokozott érdeklődést keltettek. Ennek egyik lecsapódása volt, amikor a kor neves, elméleti kérdésekkel is foglalkozó geográfusa, nem pontosan használva a hadtudományi fogalomrendszert, elméleti szintézisében a következőket írta:

„...A geopolitikát vagy a katonapolitikát nálunk sokáig egyértelműen a fasiszta eszmerendszerhez tartozó kategóriáknak tartották. A polgári tudományok már korábban átvették ezeket, s bizonyos szituációk jellemzésére már nálunk is egyre gyakrabban kezdik ezeket a kifejezéseket használni. Világosan fel kell ismernünk, hogy bizonyos világpolitikai szituációkat, világgazdasági folyamatokat a korábbi szűk térszemlélet keretei között nem tudunk a maga teljes összefüggés- és kapcsolattrendszerében feltárni, feltétlenül alkalmaznunk kell bizonyos geopolitikai fogalmakat (pl. »gazdasági nagytér«, »gazdasági erőter«, »integrálódó térségek« stb.)...» (ZOLTÁN Z. 1984, 51).

A fentiekből ered, hogy a magyar történeti földrajz újjáéledése a hazai modernizálódó geográfia átalakulásának időszakában történt, a múlt század nyolcvanas éveinek első felében, és fellendülése Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkásságának kiteljesedésével egybeesett a hazai katonaföldrajz irányváltásával (FRISNYÁK S.–KÓKAI S. 2015; KÓKAI S. 2004; BOROS L. 2010; NAGY M. M. 2015). A geográfia és benne a hazai történeti földrajz, valamint a hadtudomány (hadelmélet) és alkotórésze, a katonaföldrajz kölcsönös érdeklődése egymás iránt szükséges, de nem elégséges feltétele volt a magyar hadtörténeti földrajz későbbi kialakulásának. A másik feltétel a történelmi–kronológiai szemléletmód erősödése volt a magyar földrajztudományban, kiemelten a humán geográfia tanain belül, mert ennek érvényesülése tette lehetővé a korológikus térbeli folyamatok értelmezését. E folyamat tette lehetővé a pusztán jelen állapotokra fókuszáló, eléggé statikus földrajzi gondolkodás meghaladását. Ehhez viszont elmélyült történeti földrajzi szemléletmód kellett, amely magával hozta, hogy a modern hazai társadalomföldrajz egyszerre legyen korológikus és kronológikus. Vagyis a magyar történeti földrajz újjáéledése mintegy tudománytörténeti szükségszerűség lehetett a múlt század nyolcvanas éveiben. A hadtörténeti földrajz megszületéséhez azonban szükség volt a katonai szakma történeti vonatkozásait közvetítő hadtörténetírásra, amely az új ágazati földrajz egyik legfontosabb forrása és egyben objektuma is. A hadtörténelem és földrajz kapcsolatának megfogalmazása azonban nem volt teljesen új a hazai szellemi életben. Abban az időszakban, amikor Frisnyák Sándor tudományos érdeklődési körébe fokozatosan bekerültek a történeti földrajzi kérdések, Hervay Ferenc (1974) tollából fontos szaktanulmány jelent meg a 16–18. századi Magyarország földrajzi viszonyairól. A dolgozat még az egyetemes földrajztudományban akkor sem korszerű felfogásban készült, amely szerint a történeti geográfia feladata pusztán „... valamely vidék, táj, közigazgatási terület vagy ország látható arculatának megrajzolása és megmagyarázása egy történelmi korban...”

(HERVAY F. 1974, 109). Hervay munkájának tudománytörténeti érdekessége, hogy a feldolgozott időszak egyes periódusait, legfőképpen a török hódoltság korát katonaföldrajzi szemléletmóddal jellemezhető korszakként jelenítette meg. Mintegy bő két évtizeddel később – részben a történeti ökológia hatására is – a hadtörténetírásban kimutatható volt a földrajzi megközelítés igénye (PETERCSÁK T.–SZABÓ J. 1993; PETERCSÁK T.–PETŐ E. 1995). Ezzel egy időben a katonaföldrajzban felmerült a történeti kutatások igénye a stockholmi hadtörténeti földrajzi források publikálásához, a Zrínyi Kiadó (Budapest) közismert vártörténeti kiadványsorozatához (1971–1999), nem utolsósorban a honfoglalás értelmezéséhez kapcsolódóan (VERESS D. Cs. 1996; SIPOSNÉ K. K.–NAGY M. M. 1996; NAGY M.M. 1997a, 1997b).

A fenti tudománytörténeti folyamat témánk szempontjából legfontosabb tényezője, hogy Frisnyák Sándor tudományos érdeklődésének a hadtörténeti kérdések felé fordulása (szigorúan a történeti földrajzon belül) olyan szellemi közegben zajlott, mely egyaránt igényelte mind tudományszervezői munkáját, mind történeti geográfusi erőfeszítéseit. Az utóbbi terén fontosnak bizonyult a történeti földrajz fogalmi meghatározásával kapcsolatos szakmai nézeteinek formálódása, mellyel iskolateremtőként hatott az új ágazati történeti földrajz arculatára is. Frisnyák Sándor történeti földrajzi kutatásainak kezdetén a tudományterületünket – az ő akkori óvatos megfogalmazásával élve – a második világháború után az jellemezte, hogy „...– a gyakorlati célokat szolgáló földrajzi kutatások előtérbe helyezésével – egy időre megfeledkeztünk a történeti földrajzról...” (FRISNYÁK S. 1985, 7). A kor nagyon felületes szakmai érdeklődése miatt a történeti földrajzban mindössze az aktuális jelen geográfiai állapotának előzményét nyújtó ismerethalmazt láttak. Mintegy négy évtizeddel ezelőtt még a történeti földrajz alapkategóriáinak meghatározása is komoly feladatnak tűnt. Frisnyák Sándor érzékelve a más tudományok felőli készletet is, néhány dolgozatában foglalkozott a modern történeti földrajz fogalmi meghatározásával (FRISNYÁK S. 1982, 1983, 1985). Ekkor, igazodva a kor hazai földrajztudományának egészéhez, a történeti földrajzot a gazdaságföldrajz halmazába sorolta, a múltbeli földrajzi állapotok magyarázó leírását végző tudományterületnek tartotta. Később felfogása a kor tudománytörténeti folyamatainak megfelelően változott, s jóllehet a hatalmas életművében kis számban található elméleti munkák, a történeti földrajz lényegéről vallott nézete tartalmában jelentősen bővült. Az előbbi tanulmányai után mintegy negyed évszázaddal egy szakmai kerekasztal-beszélgetésen a történeti geográfia lényegéről így fogalmazott: „... Én már néhány megfogalmazást közöltem, de azt hiszem a legtömörebb definíció az lett, hogy az emberi tevékenységi formák idő- és térbeli rendszerének

feltárása, rekonstrukciója ... Ezen belül a természeti környezet és a társadalom közötti kölcsönhatásrendszer vizsgálata a maga folyamatában...” (RÁCZ L. 2008, 12). Ebből az időszakból ismerünk tőle részletezőbb fogalmi meghatározást is, amely szerint tudományterületünk „... valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúráját, a kultúra és a közgazdaság térszerveződését vizsgálja írott források alapján...” (FRISNYÁK S. 2002, 10). Látható, hogy Frisnyák Sándornak a történeti földrajzról alkotott felfogása az évtizedek során bővült. Nézeteinek formálódása szorosan összefüggött alkotói fejlődésével, mert geográfusi életműve témáiban sem volt statikus. Esetében sokrétű munkásságról beszélhetünk, melyen belül egyes időszakokban a földrajz különböző tudományágai domináltak. Az utóbbiak sorából a történeti földrajz lett a legjelentősebb, melyen belül eljutott a történeti tájhasználat és a tájtörténet módszeres kutatásához (NAGY M. M. 2025). Az ebben a témakörben írott legfontosabb, a hadtörténeti földrajz számára fontos tanulmányait Frisnyák Sándor önálló kötetben is publikálta (2017). Tájtörténeti érdeklődésére vezethető vissza, hogy a magyar hadtörténeti földrajz historiográfiájában oly fontos, már említett két szimpóziumon a Zempléni-hegyvidék tájrajzához kötődő kérdéssel, a védelmi tájenergiákkal, valamint az új ágazati történeti földrajz szemléletmódjára ható tájtörténeti korszakolással foglalkozott (FRISNYÁK S. 2004, 2023).

Frisnyák Sándor pályájának kezdetétől kimutatható az a hadtörténeti földrajzi vonulat, mely e két fenti előadáshoz, valamint szerkesztett változatukhoz vezetett. Az első ilyen nyomokat kezdeti útleírásaiban leljük meg. Történeti geográfusunk szerepének meghatározása a kor hazai földrajzi utazási szakirodalmában és szellemi életében meghaladja írásunk kereteit. Hangsúlyoznunk szükséges azonban, hogy Frisnyák egyfelől tudatosan vállalt geográfusi feladatként főleg első alkotói periódusában, mely a nyolcvanas évek elejéig tartott, nagy igyekezettel folytatott tudományos népszerűsítést az utazási irodalom eszközével. Már kezdeti útleírásaiban feltűnnek utalások hadtörténelmi eseményekre, néhol jelenségekre is (FRISNYÁK S. 1959, 1963a, 1969, 1972a, 1972b, 1973).

Az utazási élményekhez kötődő népszerűsítő munka mellett, tudománytörténeti vizsgálatait is a hadtörténelem földrajzi vonatkozásai felé terelték a későbbi történeti geográfust. Pályakezdő értelmiségiként Kazinczy Ferenc geográfiai művéről közölt rövid írást, melyben utalt a 18. századi kötet katonai tartalmára (FRISNYÁK S. 1960). A katonai, későbbi hadtörténeti földrajzi kérdések felé irányították az első helytörténeti, lokális kutatásai is, melyek sorában fontos Szikszó geográfiájának feldolgozása, Szakáczkai Istvánnal közös munkában (1963).

A szikszói témához kapcsolódik az a rövid írása, amelyben hazánk első katonai felmérésének kartográfiai forrásértékére hívta fel a figyelmet (FRISNYÁK S. 1963b). E rövid mű az akkor még elsősorban gazdaságföldrajzi kérdésekkel foglalkozó geográfus egyik kezdeti lépése volt a történeti földrajz felé. Fontosságát ugyanakkor indokolhatja annak a jelentős forráscsoportnak (a kartográfiai dokumentumoknak) megismerése és értékeinek felmérése is, mely a Frisnyák-életmű későbbi évtizedeiben egyre jelentősebb lett. Hadtörténeti földrajzi szempontból ide vágó tudománytörténeti adat, hogy Frisnyák Sándor történeti földrajzi nyíregyházi műhelyében fontos szerepet játszott Dr. Csendes László honvéd alezredes, aki hosszú időn át volt a Hadtörténeti Térképtár, majd a magyar delegáció vezetője a Kriegsarchiv Wien-ben. Csendes tudományos munkásságának jelentős része a hadtörténelmi vonatkozású térképi dokumentációra irányult (SUBA J. 2015). E felismerés vezetett el a szabolcs–szatmári helytörténeti kutatómunka fontos térképgyűjteményének publikálásához, melyben Csendes László is részt vett (FRISNYÁK S. 1989). A megyei „*oktatási segédanyagként*” megjelent forrásgyűjteményben nagyon hangsúlyosak a hadtörténeti földrajzi jellegű dokumentumok. Egyben jelzik, hogy Frisnyák Sándor és kutatóműhelye a rendszerváltás időszakára nyitott volt a hadtörténelem geográfiai kérdései felé.

Az említett nyitottságnak köszönhetjük, hogy a Frisnyák professzor által képviselt történeti földrajz a már említett két tudományos konferencián túl szellemiségében és a tájtörténet felé történő elmozdulásával kedvező szakmai környezetet eredményezett a hadtörténelmi kérdések vizsgálatához. Ebben a vonatkozásban fontos, hogy egész életművében kimutatható a humán és a természeti geográfiai tényezők egyensúlyi állapotának és kölcsönhatásának tudatos szem előtt tartása. Jóllehet Frisnyák Sándort elsősorban társadalomföldrajzосnak kell tekintenünk, amennyiben pályafutásának kezdeti időszakában – a kor diktálta tudományrendszer tan kényszere miatt – a gazdaságföldrajzhoz kötődött, majd azon keresztül jutott el a történeti geográfiához. A fenti megközelítés azonban már egyik nagyon korai, kezdeti történeti földrajzi írásán is kimutatható (FRISNYÁK S. 1962). Egyben érzékeltetendő a történeti földrajz számára rendkívül kedvezőtlen politikai ideológiai szellemi környezetet, melyben geográfusunk szakmai pályafutása indult, idézzük a rövid dolgozat záró sorait: „... *Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajza az ember természetátalakító munkája nyomán teljesen megváltozott. Eltűntek a régi mocsarak, vizenyős berkek, a kis patakok kusza hálózata, a posványok és morotvatavak. Helyükön gazdagon termő földek, községek és lakótelepek állnak, s hirdetik az ember diadalát a természet erői felett ...*” (FRISNYÁK S. 1962, 31). A társadalom és a természeti viszonyok kapcsolatrendszer, valamint a tájtörténet egyes elemei markánsan megjelentek

főiskolai tankönyvként publikált összefoglaló művében (1990), melyben nagy hangsúlyt kapott későbbi hadtörténeti földrajzunk fontos kutatási területe, a török kor. Egyben e kötetben található meg hazánk történeti földrajzi korszakolása is, mely a hazai hadtörténeti földrajz számára iránymutató és vitaindító lehet.

Az új ágazati történeti földrajz kialakulásában nagy szerepe volt a már említett 2004. évi tudományos szimpóziumnak, amely legfőképpen a Frisnyák professzor körül szerveződő műhelyhez kötődő konferenciasorozatba illeszkedett. A nagytájakat bemutató tanácskozások kezdő és egyben legfontosabb eleme az egész Kárpát-medencét feldolgozó rendezvény volt (FRISNYÁK S. 1996a). A konferencia kötetében Frisnyák Sándor egy, a hazánk kultúrgeográfiai korszakolását tárgyaló tanulmányt helyezett el, mely szakfolyóiratban is megjelent (FRISNYÁK S. 1996b). A *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai* című dolgozatnak több közlési helye ismert, és fontos tudománytörténeti adat, hogy 2009-ben a szerző ugyanezen a címen tanulmánykötetet publikált. A Kárpát-medencei térfejlődés és tájtörténet korszakolásának egyértelműen geográfiai megközelítésével jelentős előrelépés történt az ekkor már formálódó magyar hadtörténeti földrajz szemléletmódjának kristályosodása felé.

A fentiekben ismertetett fejlődési folyamat egyértelműen mutatja, hogy Frisnyák Sándor főleg történeti földrajzi munkásságától nem volt idegen a hadtörténelmi téma, jóllehet személyében nem volt hadtörténeti vagy katonai geográfus. A kor, melyben történeti földrajzossá vált és melyben kiteljesedett életműve, kedvezett az új történeti ágazati geográfia kialakulásának. Frisnyák Sándor érdeme, hogy munkásságával, az általa képviselt szakmai nézetekkel a magyar történeti földrajzon belül jelentősen hozzájárult a magyar hadtörténeti földrajz létrejöttéhez. A tudományos szellemi feltételek megteremtésében játszott szerepet.

IRODALOM

- BOROS L. (2010): Beszélgetés a 75 éves Frisnyák Sándor professzossal. In: Gál A.–Hanusz Á. szerk.: *A történeti földrajz megújítója, dr. Frisnyák Sándor: tanulmányok, interjúk, dokumentumok*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Szerencs–Nyíregyháza. 27–43.
- FRISNYÁK S. (1959): Moszkva. *Természet Világa* 90. 7. 302–305.
- FRISNYÁK S. (1960): Kazinczy első műve: Magyar Ország Geographica-ja. *Borsodi Szemle* IV. 1. 68–69.

- FRISNYÁK S. (1962): Adatok Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajzához. *Borsodi Szemle* VI. 5. 28–31.
- FRISNYÁK S. (1963a): A „száztornyú” Prága. *Borsodi Szemle*, VII. 3. 90–100.
- FRISNYÁK S. (1963b): Adatok Szikszó gazdasági földrajzához. *Borsodi Szemle* VII. 3. 108–109.
- FRISNYÁK S. (1969): Lutetia Parisiorumtól Párizsig. *Természet Világa* 100. 5. 203–206.
- FRISNYÁK S. (1972a): Harkov. *Természet Világa* 103. 11. 521–523.
- FRISNYÁK S. (1972b): A vörös homok ősi oázisvárosa, Buhara. *Élet és Tudomány* 27. 44. 2085–2091.
- FRISNYÁK S. (1973): A turáni oázisok földrajzi modellje. *Szabolcs-Szatmári Szemle* VIII. 4. 59–66.
- FRISNYÁK S. (1982): Történeti földrajz. *Szabolcs-Szatmári Szemle* XVII. 2. 53–61.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. *Földrajzi Közlemények* 107. 3-4. 347–357.
- FRISNYÁK S. (1985): *Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajza)*. Szabolcs-Szatmár megyei Pedagógus Továbbképző Intézet. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (1989): Szabolcs-Szatmár megye régi térképeken. Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógiai Intézet. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. (1990): *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó. Budapest
- FRISNYÁK S. szerk. (1996a): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete–Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. (1996b): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). *Tér és Társadalom* 10. 1. 43–58.
- FRISNYÁK S. (2002): A történeti földrajz alapjai. In: Tóth J. szerk. *Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus*. Budapest–Pécs
- FRISNYÁK S. (2004): A földrajzi energiák szerepe a Zempléni-hegység védelmi rendszerében. In: Frisnyák S.–Csihák Gy. szerk.: *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920)* A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 103–113.
- FRISNYÁK S. (2009): *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920): történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajz-tudományi Intézete–Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs

- FRISNYÁK S. (2017): *A föld erejéből élünk: történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete–MTA Történeti Földrajzi Albizottsága. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. (2023): A tájhasználat történeti szakaszai a Kárpát-medencében. *Történeti Földrajzi Közlemények* 11. 3-4. 14–26.
- FRISNYÁK S.–KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: Pap N. szerk.: *Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014)*. Publikon. Pécs. 9–23.
- FRISNYÁK S.–CSIHÁK Gy. szerk. (2004): *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920)*. A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S.–SZAKÁ CZKI I. (1963): Szikszó. *Borsodi Szemle* VII. 4. 36–44.
- HERVAY F. (1974): Magyarország történeti földrajza a XVI-XVIII. században. In: Pintér M. szerk. *Régi könyvek és kéziratok: tanulmánygyűjtemény*. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 109–150.
- KÓKAI S. (2004): Frisnyák Sándor élete, tudományos pályája. In: Hanusz Á. (szerk.): *Földrajzi környezet – történeti folyamatok: tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére*. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 11–26.
- NAGY M. M. (1997a): Táj nélküli balatoni várak. *Új Honvédségi Szemle* 51. 1. 146–149.
- NAGY M. M. (1997b): Katonaföldrajz és a stockholmi dokumentumok (Gondolatok a történeti és a katonaföldrajzi szakirodalomról). *Földrajzi Értesítő* 46. 3-4. 289–293.
- NAGY M. M. (2013): Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban. *Történeti Földrajzi Közlemények* 1. 1-2. 161–173.
- NAGY M. M. (2015): A magyar katonaföldrajz negyed évszázada (1989-2014). In: Pap N. szerk.: *Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014)*. Publikon. Pécs. 45–78.
- NAGY M. M. (2024): Rendszerváltás és a magyar hadelmélet. *Magyar Szemle, Új folyam* 33. 5-6. 67–81.
- NAGY M. M. (2025): Frisnyák Sándor alkotói pályája. *Magyar Szemle, Új folyam* 34. 3-4. 98–104.
- PETERCSÁK T.–SZABÓ J. (1993): *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században*. Studia Agriensia 14. Heves Megyei Múzeumi Szervezet. Eger
- PETERCSÁK T.–PETŐ E. (1995): *Végvár és környezet*. Studia Agriensia 15. Heves Megyei Múzeumi Szervezet. Eger

- RÁCZ L. (2008): Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? Keresztal-beszélgetés a történeti földrajzról. *Korall* 9. 31. 5–22.
- SIPOSNÉ DR. KECSKEMÉTHY K.–NAGY M. M. (1996): Verecke híres útján. *Új Honvédségi Szemle* 50. 8. 12–25.
- SUBA J. (2015): Dr. Csendes László térképtörténész munkássága. In: Gál A. szerk.: *Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárói: tanulmánygyűjtemény*. Szerencsi Bocskai István Gimnázium –Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Szerencs–Nyíregyháza. 133–142.
- VERESS D. Cs. (1996): *Várak a Balaton körül: a balatoni várak hadtörténete*. Zrínyi Kiadó. Budapest
- ZOLTÁN Z. (1984): *A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete*. Tankönyvkiadó. Budapest

PROFESSOR SÁNDOR FRISNYÁK AND THE GEOGRAPHY OF MILITARY HISTORY

ABSTRACT

In the later phase (also known as the second period) of his scholarly career, Professor Sándor Frisnyák focused on historical geography, as opposed to an earlier period devoted primarily to economic geography and the public dissemination of scientific knowledge. Throughout both phases of his oeuvre, military historical dimensions remained a recurring analytical concern. Professor Frisnyák conceptualized military phenomena as integral components of landscape history. As a leading figure in Hungarian historical geography, Professor Frisnyák also played a significant role in shaping the institutional framework of the field by organising scholarly conferences centered on military historical themes. Through his academic studies, shorter analytical writings, and sustained activities in research coordination and scientific organization, he made a substantial contribution to the emergence and development of military historical geography in Hungary.

Keywords: Sándor Frisnyák, history of science, Hungarian historical geography, geography of military history, military history, landscape history

Nagy Miklós Mihály

FRISNYÁK SÁNDOR HELYE ÉS SZEREPE AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI FÖLDRAJZTANÁRKÉPZÉSBEN

SÜTŐ LÁSZLÓ–KÓKAI SÁNDOR

Frisnyák Sándor pályafutásának legfontosabb, meghatározó jelentőségű korszaka Nyíregyházához, a Tanárképző Főiskola (ma egyetem) Földrajz Tanszékéhez és kutatóműhelyéhez kötődik. Harmincnégy éves korában, 1968 őszén került a főiskolára, majd a hetvenedik évében, 2004-ben nyugdíjazták. 2005-től 2010-ig professzor emeritusként tovább folytatta oktató, tudományos kutató és tudományszervező munkásságát. 2010-től már nem vállalt előadásokat, de továbbra is aktív résztvevője volt az egyetemi intézet történeti földrajzi kutató-, tudományszervező, könyv- és folyóirat-szerkesztő és egyéb tevékenységének. Tanári, tanszékvezetői és főigazgató-helyettesi munkásságát a rendelkezésünkre álló főiskolai évkönyvek, intézettörténeti művek és egyéb dokumentumok alapján foglaljuk össze (HANUSZ Á.–GÁL A. 2010, BREZSNYÁNSZKY L.–VINCZE T. 2013, KÓKAI S. 2016, BALOGH Á. 2019) a közvetlen munkatársaként átélt több évtizedes közös múlt hitelességével.

Frisnyák Sándor 1968 előtt tanított általános iskolában és gimnáziumban is. A Bessenyei György Tanárképző Főiskolára történt kinevezésekor Sándor kitűnő minősítésű egyetemi diplomával, doktorátussal, tudományos kutatói, könyv- és folyóirat szerkesztői és felsőoktatási tapasztalatokkal, a Magyar Földrajzi Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezetéhez kapcsolódó közéleti tevékenységgel rendelkezett. Mindezek ellenére, a pályázatban meghirdetett tanszékvezető docensi állás helyett mb. tanszékvezető adjunktusi beosztásba került, elmondása szerint a gimnáziumi tanári fizetésénél alacsonyabb illetménnyel.

Kovács József (1912-1983) főigazgató nagyra értékelte Frisnyák Sándornak az első tanévben elért oktatásszervező és tanszékfejlesztő munkáját. 1969-ben négy évre szóló tanszékvezetői, 1971-ben docensi kinevezést, és ezekkel együtt minden támogatást megkapott. Már ekkor jelezték számára, hogy a főiskola vezetősége hosszú távon számít munkájára és az előzetes tervek szerint az 1972. évi vezetőség váltáskor az új főigazgató, Margócsy József (1919-2013) irodalom- és művelődéstörténeti kutató mellett, egyik helyetteseként a természettudományi tanszékcsoport felügyeletét, irányítását kell ellátnia.

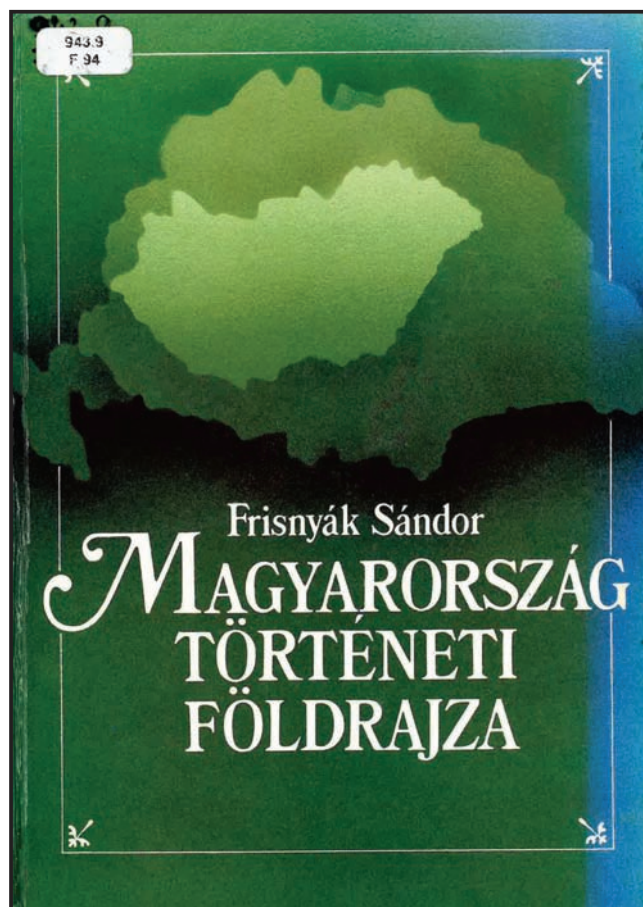
Frisnyák Sándor gyors előrehaladását – a tartalmi feladatok magas szintű teljesítése és tanszékfejlesztő munkája mellett – felsőoktatási tapasztalatainak, a módszerváltoztatásra irányuló és a többi oktatási egységre is ható szemléletformáló megnyilatkozásainak is köszönhető. A főiskola második évtizedében az értelmiségi szakemberképzés módszertanában igen jelentős előrehaladás történt, de az oktatók egynegyed vagy egyharmad része egyáltalán nem publikált szacikket (BREZSNYÁNSZKY L.–VINCZE I. 2013). Ilyen körülmények között a főiskola vezető testülete pozitívan értékelte a kutató- és a tudományos közéletben is tevékenykedő tanárok oktatás- és kutatásfejlesztő törekvéseit, egyes tanszéki műhelyek már érezhető kisugárzó hatásait.

FRISNYÁK SÁNDOR TANÁRI MUNKÁSSÁGA

Frisnyák Sándor tanári és azzal szervesen összekapcsolódó tevékenységeiről sok információ található a nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizedes történetét összefoglaló kötetben (KÓKAI S. 2016). A tanulmánygyűjtemény több írása is megjeleníti azokat a tényezőket (környezeti feltételeket), amelyek a tanszékalapítás időszakában nagy helytállást, küzdőképességet kívántak minden oktatótól. Frisnyák Sándor a tanári és tanszékvezetői munkáját a polgári iskolai tanárképzés értékrendjét átörökítő Szegedi Tanárképző Főiskola és egykori professzora, Udvarhelyi Kendoff Károly (1903–1992) példaértékű tevékenységi rendszerére építette, természetesen felhasználva a felsőoktatással foglalkozó törvényi előírásokat, követelményeket és a meghatározó tudásközpontok (egyetemi tanszékek és akadémiai kutatóműhelyek) működési gyakorlatát. Frisnyák Sándor nyíregyházi kezdő éveiben, amikor a tanszék még nem rendelkezett kellő oktatói létszámmal, elsősorban az alapozó stúdiumokat oktatta, a többi tantárgyat kollégái, a tantárgypedagógiai előadásokat, a szemináriumok és gyakorlati foglalkozások egy részét pedig külső óraadók – helybeli földrajztanárok és szakfelügyelők – tartották. Később, az oktatói létszám növekedésével, az érdeklődési körének megfelelő, majd a tudományos kutatómunkájával is összefüggő elméleti órákat vállalta fel, törekedve azok anyagának folyamatos tartalmi gazdagítására és eredményes közvetítésére.

Az 1970-es évek vége felé, amikor minden oktató több stúdium anyagában is elmélyült, megindult a tanszéken belüli specializálódás, amely megalapozta a magas szintű földrajztanárképzést. Frisnyák Sándor az általános gazdaság- (társadalom-) földrajz, Magyarország gazdaságföldrajza és Eurázsia regionális földrajza című stúdiumok elméleti óráit, egyes szemeszterekben a kapcsolódó gyakorlati foglalkozásokat is tartotta. Nagy előrelépést jelentett

az 1980-as években a speciálkollégiumok bevezetése. Frisnyák Sándor a megyeföldrajz és a történeti geográfia témakörében hirdetett speciálkollégiumot, majd a rendszerváltozást megelőzően Magyarország történeti földrajzát már kötelező tantárgyként, egyetemi tanári munkásságának befejező szakaszában pedig a Kárpát-medence és a világgazdaság történeti földrajzát tanította. Külső felkérésre más intézményekben, pl. a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, a nyíregyházi Mezőgazdasági Főiskolán, a miskolci Nagy Lajos Király Magánegyetemen (1994–1998) és Beregszászon, a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán (1994–2000) is vállalta speciálkollégiumok tartását a társadalom- és a történeti földrajz témaköréből.

1. ábra: Frisnyák Sándor fő művének címlapja:
Magyarország történeti földrajza

Előadásai a kor tudásszintjén, a tanárjelöltek felkészültségének megfelelően közérthetőek voltak, törekedett a lényeglátásra, a törvényszerűségek bemutatására és a szintézisalkotásra. A földrajzi jelenségek és folyamatok ok-okozati összefüggés- és kölcsönhatás rendszerét szemléletesen, nagy arányban az általa szerkesztett ábrák (térképvázlatok, földrajzi modellek, grafikonok, diagramok, rendszerező táblázatok) és fotográfiák felhasználásával igyekezett megjeleníteni. Melyek kivitelezésében tanítványa, későbbi kollégája – Dobány Zoltán – vállalt komoly szakmai szerepet.

Az előadásokon rajzolt vagy kivetítette a tudományos műveiben, felsőoktatási tankönyvekben is közölt modelljeit, a térfolyamatokat ábrázoló táblázatait, amelyeket az etnográfusok, kulturális antropológusok, történészek és más idő- és tértudományokkal foglalkozó kutatók is hasznosítottak (VIGA Gy. 2005, 2010). Hallgatói magas fokon nyilatkoztak tanári és tanszékvezetői munkásságáról (DÖVÉNYI Z. 2019), melyet a Hallgatói Önkormányzatnak Frisnyák Sándor egyetemi tanári felterjesztéséhez írt pozitív minősítése (1997) és az Intézmény Kiváló Tanára kitüntetés kétszeri adományozása (1996, 1998) is bizonyít.

2. ábra: A Frisnyák Sándor által írt és szerkesztett tankönyvek címlapja

Tanári munkásságához tartozott a főiskolai és egyetemi tankönyvek írása és szerkesztése. Ezek közül a legfontosabb a „Magyarország történeti földrajza” (1990) (1. ábra), melyet a honi és külföldi méltatói hézagpótló, tudományos alapműnek minősítették (TÓTH J. 1991a, 1991b, TATAI Z. 1992, K. HERMES 1992), mely az emberi tevékenységek térben meghatározó folyamatait és az ezekből eredő térstruktúrák kialakulását és változásfolyamatát tárja fel, a honfoglalás korától (895–900) 1945-ig. A négy kiadásban megjelent mű e tárgykörben az első szintézis, mely egyik elindítója volt a ma már minden egyetemi műhelyben folyó történeti földrajzi forrásfeltáró és -feldolgozó munkálatoknak. Az általa szerkesztett „Magyarország földrajza (1977, 1988)” és az „Általános gazdaságföldrajz (1990)” című főiskolai tankönyvek megalkotásába más főiskolák és egyetemek oktatóit is bevonta, növelve ezzel a könyvek színvonalát és felhasználási területeit (2. ábra). Néhány fejezet megírásával közreműködött a „Kontinensek földrajza 1-2.” (1973, 1979)” című főiskolai tankönyv és Tóth József (1940-2013) rektor-professzor szerkesztésében megjelent „Általános társadalomföldrajz 2. (2002)” című egyetemi tankönyv írásában is. Tanári segédkönyveket is szerkesztett „Budapest és a megyék földrajza (1984)” és „Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv 1-2. (1975, 1979)” (KOZMA K. 2019). (3. ábra).

3. ábra: A Frisnyák Sándor társszerzőségével íródott tanári segédkönyvek címlapja

Nagy jelentőséget tulajdonított a terepgyakorlatoknak, a hazai és külföldi tanulmányutaknak. A térképészeti és természetföldrajzi terepgyakorlatokat évről évre a Zempléni-hegységben, Telkibányán és a Mátra több pontján tartották. A komplex tanulmányutak a hazai tájak megismertetését, a tanárjelöltek szakmai tudását gazdagították és hozzájárultak honszeretetük, nemzeti identitásuk elmélyítéséhez is. Az 1980-as évektől kezdődően Frisnyák Sándor Boros Lászlóval együtt Erdélybe és a Felvidékre, ritkábban Dél-Lengyelországba vezetett tanulmányutakat, amelyek a szakmai feladatmegoldáson kívül a Kárpát-medencében együtt élő népek tiszteletét, a toleranciára nevelés nemzetközi kiterjesztését is szolgálták. (Ekkor a Nyíregyházi Főiskola UNESCO asszociált intézmény lévén, ez a nevelési célkitűzés valamennyi oktatási egységére jellemző volt).

Tanári és tanszékvezetői munkásságáról egykori tanítványa, Antall István (1953–2015), a Magyar Rádió irodalmi szerkesztője így emlékezett: „...Élete minden pillanatában tanít – akár akaratlanul is –, elsősorban azért, mert magatartása, emberi tartása, közvetlensége, megbízhatósága, teljes személyisége, megszólalásának minden pillanatában jelen van. Ha nem lenne politikai áthallása, azt is mondhatnánk, hogy tudományos szemléletének kettős alaptétele a *szakszerűség*, és a mélyen gyökerező, sajátos *demokratizmus*...” (ANTALL I. 2010). Egy másik idézet szerint: „...Sikeres pályafutását a szakmai felkészültségen kívül emberi habitusa is befolyásolta. Humanizmusát és mentalitásának olyan elemeit, mint pl. a munkaszeretet, a kötelességtudás, az önfegyelem, az emberi tisztesség, a mélységes tolerancia, alkalmazkodóképesség stb., a szüleitől kapta. Lelkialkatára a kiegyensúlyozottság és a kiszámíthatóság jellemző, nem vált modellkövető, magatartásformákat másoló emberré, nem adta fel egyéniségét. Előrehaladását, a szakmai elismerést kifejező tudományos közéleti megbízatásait, kitüntetéseit stb., a tanári-tudományos munkásságának olyan hozadékainak tekinti, amelyek elsősorban köteleznek, nagy követelmények teljesítésére sarkallnak...” (BOROS L. 1994). Frisnyák professzor pályafutásának minden korszakában értékalkotásra, a színvonalas oktató-nevelő és tudományos alkotómunkára törekedett. Tehetsége, a tanszéki kollektíva tagjaihoz hasonlóan Nyíregyházán teljesedett ki. Törekvéseit a lehetőségekhez mérten a főiskola mindenkori vezető testülete folyamatosan támogatta, egészen nyugállományba helyezéséig. Professzor emeritusként (fogalmazható úgy is, hogy az intézet örökös tagjaként) kutatóműhelyünknek 2024 végéig aktív tagja volt. Egyetemünk iránti elkötelezettségét és hűségét a tudományos kutató, tudományszervező, könyv- és folyóiratszerkesztő munkájával nap, mint nap bizonyította. Számára, ahogy ezt többször megvallotta, *Nyíregyháza, elsősorban az egyetemi campus, a világ közepe volt.*

FRISNYÁK SÁNDOR TANSZÉKVEZETŐI MUNKÁSSÁGA

Frisnyák Sándor a tanszékalapító és -fejlesztő munkáját is a szegedi éveit alatt megfigyelt, egy működő rendszerben (oktatási és kutatási egységben) szerzett tapasztalatai alapján tervezte, a feladatmegoldáshoz szükséges sorrend kialakításával, figyelembe véve az anyagi lehetőségeket és egyéb feltételeket. A földrajztanárképzés személyi és tárgyi alapjainak megteremtése, lényegében a tanszék építése majdnem egy évtizedet igényelt. Enyedi György (1930–2012) akadémikus szerint Frisnyák Sándor nyíregyházi működésének első évtizede alatt „tanszékét, nemzetközi érdeklődést is kiváltva, minden tekintetben hazánk egyik legmodernebb intézetévé fejlesztette” (*A Magyar Földrajzi Társaság 101. rendes közgyűlése. Földrajzi Közlemények, 101. kötet, 1-3. pp. 243-266.*). Frisnyák Sándor tanszéktörténeti előadásában úgy vélekedett, hogy „...Az objektív feltételek gyorsabban valósultak meg, mint a szubjektív tényezők, amelyek a minőség igazi hordozói. Az oktatási színvonal növekedése nem elsősorban a tárgyi feltételek dinamikus fejlesztéséből, hanem a szellemi erőforrások növekedéséből, az oktatók innovációs képességéből és kreativitásából fakadt. A tanszéki kollektíva a permanens önképzéssel, a folyamatos alkalmazkodással magasan megfelelt azoknak a tartalmi-módszertani követelményeknek, amelyeket a mindenkori változások megkívántak...” (KÓKAI S. 2016). Törekedett arra, hogy kedvező munkahelyi és előre haladási feltételeket teremtsen minden oktató számára. Biztosította a kutatómunka szabadságát, a publikálási lehetőségeket, és szakmai kapcsolatrendszerét is igénybe véve segítette-felgyorsította kollégáinak tudományos fokozatszerzését és tudományos közéleti szerepvállalását. 2000-ben, amikor a tanszékvezetést átadta Hanusz Árpádnak, egykori tanítványának és munkatársának, az oktatók 83%-a rendelkezett tudományos minősítéssel.

A tanszék (intézet) fejlődése és magas fokú szakmai elismertsége a kollektíva teljesítménye mellett annak is köszönhető, hogy Frisnyák Sándor külső előadókat, egyetemi oktatókat is felkért alapozó stúdiumok és speciális kollégiumok tartására. Az 1990-es évek közepétől, a Bokros-csomagnak nevezett megszorító (tevékenységünket korlátozó) intézkedésekig a debreceni egyetemi tanárok nyíregyházi szerepvállalásukkal jelentősen hozzájárultak a tanszéken folyó tanárképzés és a regionális kutatómunka eredményességéhez. A szakmódszertani (tantárgypedagógiai) szemináriumok vezetésére kiváló felkészültségű és jelentős tapasztalatokkal rendelkező szakfelügyelőket, gyakorló iskolai szakvezető tanárokat is alkalmazott.

A tanszékvezetői munka egyfajta feladatvállalást is jelentett az általános iskolai földrajztanárképzés fejlesztésében, a tartalmi és módszertani követelmények

korszerűsítésében. A minisztérium mellett működő egyetemi-főiskolai földrajzi szakbizottság tagja, majd az 1980-as években társelnöke volt. A főiskolai részleg különválásakor elnökként aktív szerepet vállalt a tantárgyi tematikák megalkotásában, a földrajztanárképzés korszerűsítését szolgáló koncepciók kimunkálásában. 1990-ben az MTA Földrajzi Tudományos Bizottság ülésén kétszer is tartott előadást: először „Az általános iskolai földrajztanárképzés korszerűsítése”, majd „Összefoglaló jelentés a tanárképző főiskolák földrajzi kutatómunkájáról” címmel. 1992-ben, a nyíregyházi főiskola alapításának 30. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen Frisnyák Sándor foglalta össze a természettudományi tanszékcsoport fejlődését, széleskörű adatbázisra építve. (Sajnos, ezek az előterjesztések és előadások csak kéziratként maradtak fenn a tanszéki /intézeti/ irattárban.) 1994-től 1996-ig a Bessenyei György Tanárképző Főiskola által delegált tagként részt vett a Felsőoktatási és Tudományos Tanács Természettudományi Felsőoktatási Bizottság munkájában is (SZABÓ G. 2002). E néhány adat egyértelműen jelzi és bizonyítja, hogy Frisnyák Sándor nem csak a nyíregyházi tanszék oktatásfejlesztésének, hanem a hazai főiskolákon folyó földrajztanárképzés tartalmi-módszertani korszerűsítésének is kiemelkedő személyisége volt. Külföldön, pl. Moszkvában, Volgográdban, Usti nad Labemben, Kassán, Ungváron és Déván is tartott előadásokat a magyarországi földrajzoktatás és a földrajztanárképzés aktuális helyzetéről.

Tanszékvezetői munkájáról szólva, említést kell tennünk az oktatás tárgyi feltételeinek megteremtéséről (audio-vizuális eszközök, meteorológiai és térképészeti műszerek beszerzéséről, földrajzi könyv- és folyóirattár, térképtár és diatár, ásvány- és kőzetgyűjtemény, geomorfológiai laboratórium, csillagvizsgáló és kisplanetárium létesítéséről), melyet minden nyilatkozatában közös munkaként említett, csakúgy, mint a szellemi építkezést. A rendszerváltozás idején már azt is megtehetjük, hogy Vofkori László (1944-2008) főiskolai tanár kérésére írogépet, műszereket, könyveket, falitérképeket és egyéb oktatási eszközöket ajándékoztunk a székelyudvarhelyi tanítóképzőnek. 1994-ben, főiskolánk Beregszászra kihelyezett tagozatán speciális képzés indult, melyben hét tanszéki oktató (Boros László, Frisnyák Sándor, Gööz Lajos, Hanusz Árpád, Kókai Sándor, Kormány Gyula és Vitányi Béla) vett részt, nem csak tanítással, tanszékfejlesztéssel, hanem regionális (Kárpátalja egészére kiterjedő) kutatómunkával is (SZABÓ G. 2002). A tanszék létesítése, az oktatásszervezés és a tárgyi feltételek megteremtése igazi csapatmunka volt, egyforma érdemekkel, kiemelten Kormány Gyula tanszéki összekötő (nem hivatalos tanszékvezetői) szerepvállalásával. Kollektívánk közreműködésével a Cartographia Vállalat igazgatója, Papp-Váry Árpád és mások, igen jelentős falitérkép-, atlasz- és könyvadománnyal, esetenként az oktatáshoz

szükséges egyéb eszközökkel segítették a tanszék megalapozást. A több szakon indult speciális képzés sikere és néhány helyi értelmiségi szakember kitartó küzdelme hozta létre a beregszászi Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolát, a mai II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem jogelődjét.

Frisnyák Sándor az alapfeladatai (a tanárképzés, a tanszéki munka irányítása, a tudományos alkotó- és tudományszervező tevékenység) mellett, pontosabban annak következményeként, aktív szerepet vállalt a tudományos közéletben. Tudományos értékteremtő és -közvetítő munkájából itt csak a tudományos minősítési eljárásokban végzett munkáját foglaljuk össze. A kandidátusi fokozatszerzése (1983) után kisebb megszakításokkal három évtizeden át tagja volt tudományterületünk legfelső testületének, az MTA földrajzi (megnevezésében és feladatkörében többször változó) tudományos bizottságának. Megbízatai közül az opponensi feladatok ellátása tekinthető a legjelentősebbnek. Ilyen felkérést az MTA-tól, a debreceni, pécsi és szegedi egyetem doktori és habilitációs bizottságaitól is kapott. 1987-től 2017-ig összesen harminchárom pályázó nagydoktori, PhD és habilitációs disszertációjáról írt opponensi jelentést, és negyven alkalommal volt bizottsági tag vagy vizsgáztató, három alkalommal bizottsági elnök. A 21. század elején a Debreceni Egyetem doktori és habilitációs bizottságának, 2013-tól 2015-ig a Pécsi Egyetem hasonló nevű testületének is tagja volt.

FRISNYÁK SÁNDOR FŐIGAZGATÓ-HELYETTESI MUNKÁSSÁGA

Frisnyák Sándor a természettudományi főigazgató-helyettesi munkát – a tanári, tanszékvezetői, kutató és tudományos közéleti tevékenysége mellett – 1972-től 1987-ig, öt ciklusban látta el. Nem volt könnyű feladat, egyrészt folytatni a felsorolt tevékenységeket, másrészt alkotó módon részt venni abban a dinamikus fejlesztő-folyamatban, szellemi építkezésben, melynek eredményeként a főiskola rangos oktatási intézménnyé, a megye tudásközpontjává fejlődött. Ebben a folyamatban Frisnyák Sándor magas szintű hivatás- és küldetéstudattal, a tanszék- és intézetvezetőkkel együtt működve végezte az oktatás- és intézményfejlesztő feladatát. Az eredményeket közös munkaként, legtöbb esetben a közreműködők teljesítményeként értékelte. Tisztelte a teljesítményeket, a másként gondolkodást, az egyéni törekvéseket. Mindenkit támogatott, esélyt biztosítva a szakmai előre haladáshoz. Kiemelt támogatásban részesítette azokat, akik bizonyítottak valamint a doktorandusz hallgatókat. Később, a főigazgató-helyettesi munkássága után, a Professzori Tanács (1998–2000), majd a kari Tudományos Bizottság elnökeként (2000–2004) is hasonlóan cselekedett.

Főigazgató-helyettesi munkája részeként szerkesztette a Nyíregyházi Főiskola Tudományos Közleményeit, majd 1973-tól a sorozatok formájában megjelenő szaktudományi füzeteket, így a Földrajz-sorozatot is (1973, 1974, 1980, 1986, 1987). Legfőbb feladata a természettudományi tanszékcsoporthoz folyamatos fejlesztése, a működésükhöz szükséges feltételek biztosítása, és amikor lehetett, az oktatói létszám növelése, a kiemelkedően teljesítők elismerése, kitüntetésekkel vagy magasabb oktatói státuszba sorolásával. A főiskolai tanácsulásokra írt helyzetelemző-állapotfelmérő tanulmányai egyértelműen jelzik elkötelezettségét, a természettudományi tanszékcsoporthoz (és a főiskola egészének) fejlesztésére irányuló törekvéseit (VINCZE T. 2013). Frisnyák Sándor, amint egy interjúban is megfogalmazta, a tanári, tanszékvezetői és főigazgató-helyettesi munkáját *szolgáltatnak* tekintette, melyet a hallgatók, a kollégái és a főiskola érdekei szerint teljesített (GÁL A.–B. MESTER J. 2010). Egyedüli helyettes volt, akit a főiskolai tanács titkos szavazással ötször, az utolsó alkalommal miniszteri engedéllyel választott erre a tisztségre. Idő múlásával, munkásságának ezt a szegmenstumát a főiskola történetének írói már elfelejtették, pedig ennek elismeréseként kapott magas állami kitüntetések 1985-ben és a rendszerváltozás után.

Összefoglalásként megállapítható, hogy Frisnyák Sándor professzor életének minden időszakában teljesítette életprogramját: a tanítás (a földrajztanárképzés) és a tudományos kutatás együttes művelését, mely szakmai eredményeinek elismeréseként egészült ki különböző szintű vezetői feladatkörökkel, a magyar tudományos közéletben végzett tevékenységekkel.

IRODALOM

- ANTALL I. (2010): A teljes személyiség. A hetven éves Frisnyák Sándor köszöntése. In: Gál A.–Hanusz Á. szerk. *A történeti földrajz megújítója. Dr. Frisnyák Sándor munkássága*. Szerencs–Nyíregyháza. 15–16.
- BALOGH Á. szerk. (2019): A Nyíregyházi Főiskola arcképcsarnoka. Nyíregyházi Egyetem. Nyíregyháza
- BOROS L. (1994): Dr. Frisnyák Sándor hatvan éves. In: Simon I.–Boros L. szerk. *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 1*. Miskolc–Nyíregyháza. 5–20.
- BREZSNYÁNSZKY L.–VINCZE T. szerk. (2013): *Ötvenéves a pedagógusképzés a Nyíregyházi Főiskolán*. Bessenyei Könyvkiadó. Nyíregyháza
- DÖVÉNYI Z. (2019): Aki visszaadta nekünk a történeti földrajzot: Frisnyák Sándor. In: Tamás E.–Kókai S. szerk. *Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára*. Sárospatak. 7–8.

- GÁL A.–B. MESTER J. (2010): Földrajztanárképzés Nyíregyházán (1964-209). Interjú Dr. Frisnyák Sándor ny. tanszékvezető egyetemi tanárral. In: Gál A.–Hanusz Á. szerk.: *A történeti földrajz megújítója. Dr. Frisnyák Sándor munkássága. Tanulmányok, interjúk, dokumentumok.* Szerencs–Nyíregyháza. 79–122.
- HANUSZ Á.–GÁL A. szerk. (2010): *A történeti földrajz megújítója – Dr. Frisnyák Sándor munkássága. Tanulmányok, interjúk, dokumentumok.* Nyíregyháza
- HERMES, KARL (1992): Frisnyák Sándor: Historische Geographie Ungarns, Budapest, 1990. *Ungarn-Jahrbuch. Band 19.* Verlag Ungarisches Institut. München. 333–337.
- KÓKAI S. szerk. (2016): *A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Tanulmánygyűjtemény.* Nyíregyháza
- KOZMA K. (2019): *Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája.* Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza
- SZABÓ G. szerk. (2002): *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Évkönyve 1986-1999.* Nyíregyháza. 43–47, 116–117, 192–195.
- TATAI Z. Ism. (1992): Frisnyák Sándor: Magyarország Földrajza. *Földrajzi Közlemények, CXVI. (XL). 1-2.* 95–96.
- TÓTH J. Ism. (1991a): Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza. *Magyar Tudomány, 9. sz.* 1152–1154.
- TÓTH J. Ism. (1991b): Frisnyák Sándor (1990) Magyarország történeti földrajza. *TÉT. 1.* Könyvjelző. 142–143.
- VIGA GY. (2005): Megnyitó beszéd a 80 éves Frisnyák Sándort köszöntő kiállításon. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 40. évf. 4.* Nyíregyháza. 111–114.
- VIGA GY. (2010): Frisnyák Sándor modelljei és térképei mint néprajzi források. In: Gál A.–Hanusz Á. szerk. *A történeti földrajz megújítója – Frisnyák Sándor munkásságáról. Tanulmányok, interjúk, dokumentumok.* Nyíregyháza. 51–55.
- VINCZE T. (2013): A nyíregyházi főiskola oktatói az intézmény működésének első évtizedében. In: Brezsnaynszki L.–Vincze T. szerk. *Ötvenéves a pedagógusképzés Nyíregyházán.* Bessenyei Könyvkiadó. Nyíregyháza. 99–120.

THE PLACE AND ROLE OF SÁNDOR FRISNYÁK IN PRIMARY SCHOOL GEOGRAPHY TEACHER TRAINING

ABSTRACT

The governing body of the Bessenyei György Teacher Training College positively evaluated the educational and research development efforts of Sándor Frisnyák, who is also active in research and scientific public life, and the already noticeable radiating effects of the departmental workshop she founded. Sándor Frisnyák built her work as a teacher and department head on the exemplary activity system of the Szeged Teacher Training College and its former professor, Károly Udvarhelyi Kendoff (1903-1992), which inherited the values of public school teacher training. The introduction of special colleges in the 1980s may have resulted in Sándor Frisnyák announcing special colleges in the fields of county geography and historical geography, and then, before the change of regime, she was able to teach the historical geography of Hungary as a mandatory subject. His lectures were understandable at the level of knowledge of the time, in accordance with the preparedness of the teacher candidates, he strived to see the essence, to present laws and to create synthesis.

He tried to present the system of cause-and-effect relationships and interactions of geographical phenomena and processes in a clear manner, largely using the figures he had compiled (map sketches, geographical models, graphs, diagrams, organizing tables) and photographs. She published her models drawn or projected during lectures in her scientific works and higher education textbooks, and her tables depicting spatial processes were also utilized by ethnographers, cultural anthropologists, historians, and other researchers dealing with time and space sciences. His teaching work included writing and editing college and university textbooks. The most important of these was the four-edition “Historical Geography of Hungary”, which was described by domestic and foreign critics as a gap-filling, scientific foundational work. In this textbook, he explores the spatially defining processes of human activities and the formation and change of spatial structures resulting from them, from the age of the conquest (895-900) to 1945. Throughout his career, Professor Frisnyák has strived for value creation and high-quality teaching, educational and scientific work. His talent, like that of the members of the department’s collective, was fulfilled in Nyíregyháza.

László Sütő–Sándor Kókai

FRISNYÁK SÁNDOR ÉS A NÉPRAJZTUDOMÁNY

VIGA GYULA

A jeles geográfus, Frisnyák Sándor életművének néprajzi szempontú pozicionálásához röviden utalni kell arra, hogy az etnográfia Magyarországon is önálló tudományszakká válásától organikus kapcsolatban volt a földrajztudománnyal. A kultúra térbeli és történeti változataival és a változatokat létrehozó, különböző módon tagolt társadalom létformáinak térbeli formáival foglalkozó etnográfia számára természetes szövetségesek a geográfia különböző ágazatai.¹ Mindenekelőtt azok, amelyek a tér – tájakra jellemző – tagoltságán, s a jelenségek filozófiai értelemben is vett „egymásmellettségén” túl, a különböző módon szervezett embercsoportok szerepét, hatását vizsgálják a táj formálásában, a földrajzi arculat alakításában, ill. az alakuló táj hatására beálló változások következményeit követik a társadalmi folyamatokban. A tájformáló társadalomban – az átalakuló földrajzi-ökológiai tényezők hatására is – zajló kulturális folyamatok mélysége és dinamikája az elterjedés történeti szakaszaival organikusan összefügg, így a geográfia történelmi felfogása segítheti leginkább az etnográfiai értelmezést. A táj és az ember viszonyának szakaszai a tradíció időrendjének is meghatározói, s a hagyományosnak mondott műveltség változásának olykor kiterjedt részét a kultúrában élő közösség földrajzi környezetének átalakulása hordozza (KEMÉNYFI R. 2004, 249-291; FODOR I. 2006).

A hazai etnográfia első nagy generációjának jelesei közül többen – *Jankó János* (1868-1902), *Bátky Zsigmond* (1974-1939) és *Györffy István* (1884-1939) – eredetileg geográfus végzettségűek voltak. Györffy István közeli barátságban volt a földrajztudós *Teleki Pállal* (1879-1941), akinek olyan tanítványai voltak, mint a Kolozsváron és Debrecenben egyetemi tanár *Gunda Béla* (1911-1994) vagy a hazai történelmi földrajz első nagy művelője, *Györffy György* (1917-2000). Ilyen módon a tanítványok generációin végig vezethető a geográfia és a néprajz kapcsolata, amit erősített, hogy a leendő néprajzosok közül a 20. század második felében számosan földrajz szakos diplomát is szereztek.² Az elmúlt másfél század

1 Ezen a helyen mondok köszönetet Paládi-Kovács Attila akadémikusnak a tanulmány megírásához nyújtott segítségéért, tanácsaiért.

2 Frisnyák Sándor tanítványaként szerzett földrajztanári diplomát Romsics Imre (1987), aki később néprajzos végzettsége révén lett Kalocsán a Visky Károly Múzeum igazgatója. Frisnyák 2024, 138-140.

során természetesen mindkét tudomány szak folyamatosan változott, fejlődött tárgyában és módszereiben is, és egyre árnyaltabb eszközökkel igyekezett megfelelni a tudomány és a társadalom elvárásainak. Ez utóbbiakat nem feltétlenül a diszciplínák belső törvényszerűségei vezényelik, s ami az egyik korszakban a politika elvárása, az egy másik érában jószerével elfogadhatatlan számára. A tudománynak azonban megvannak a belső önmozgásai, s ha a földrajzi környezet és a kultúrában élő ember prioritásainak megítélése teoretikus vitákat eredményezett is, például a terepen dolgozó etnográfus számára soha nem volt kétséges az emberi létformák földrajzi beágyazottsága. Természetesen, másfajta kérdései és válaszai voltak a néprajznak a geográfia számára a 20. század első felében, amikor elsősorban az archaikus létformák örökségének leírására és rekonstruálására törekedett, és más eszköztára volt a földrajztudománynak is, mint a 20. század végén, amikor differenciált szakágainak eredményei lehetnek a néprajzkutató segítségére.

Frisnyák Sándor szemlélete és tudományos eredményei az 1990-es évektől nyertek teret, együtt a néprajztudományban erősödő történeti szemlélettel, a történeti ökológia, a környezettan és több új tudomány szak hazai terjedésével párhuzamosan. Nem utolsó sorban az etnográfia hagyományos tárgyát képező paraszti létforma minden korábbinál gyorsabb és mélyrehatóbb változásával. Ha úgy tetszik, az etnográfia nyitottabbá vált a történeti földrajz által képviselt régi és új szempontok befogadására, természetesen elsősorban azokban a kutatókban, akikhez mindig közel álltak a történeti és a geográfia problémák. Frisnyák Sándor tudósi és emberi habitusának, az általa létrehozott nyíregyházi földrajzi iskola törekvéseinek, tanítványi és szakmai-baráti körének jelentős szerepe volt abban, hogy Frisnyák professzorra a hazai történeti földrajz megújítójaként emlékezhetnek a néprajz művelői is. Az alábbiakban tudományos gondolkodásának néhány jellemzőjét vesszük számba, amelyek leginkább alkalmasak voltak az etnográfia művelőinek befogadására.

1. Frisnyák Sándor az 1970-es évek derekán találta meg képzettsége és érdeklődése révén igazi tudományos terepét a földrajz és a történelem határterületén. Munkái a mikrovizsgálatok sorozatából épülnek, a 18. századi térképlapokból kiindulva, az elmúlt három évszázad történeti forrásaira alapozva rekonstruálta egy-egy település, táj szerkezetének és tájhasználatának folyamatát. Egzakt módon mutatta be a földrajzi környezethez alkalmazkodó gazdasági működésük struktúráját, melynek változásai ható tényezőként jelentek meg a kultúrában élő emberi közösségek létformáiban és egész műveltségében. Konkrét tényekkel igazolta egy-egy település, vidék és a benne élő ember szimbiózisának jellemzőit. A tanulmányaiban megrajzolt és elemzett táji struktúrákat a történettudomány

és a néprajz segítségével keltette életre. Munkái alkalmasak a különböző fokon szervezett embercsoportok létformáinak, és azok változásainak megrajzolására a régészet, helytörténet, néprajz művelői számára is. Hozzáteszem, nem mindig bízta az etnográfusokra a tanulságok megvonását, emberközpontú munkáiban egyértelműen a tájban élő és a tájformáló ember históriája a központi problematika (VIGA GY. 2004, 2010). Társadalom- és gazdaságföldrajzi tanulmányaiban az ok-okozati összefüggések és a kölcsönhatások feltárása, a szintézisre való törekvés valamint a genetikai elv alkalmazása a történeti földrajzi módszer megformálódásának előzménye volt. Felfogása szerint a történeti földrajz egy-egy táj, megye vagy ország történeti képének megrajzolása, ezen belül a természeti környezet, a településhálózat, a társadalom, a természeti és a humán erőforrások hasznosításán nyugvó termelés, a környezetátalakítás, az infrastruktúra, a munkamegosztás, az interregionális kapcsolatok stb. tudományos vizsgálata és értelmezése. Nagy figyelmet szentelt a kultúrtáj fejlődésének, melynek szakaszai változásokat generáltak az adott tájban élő embercsoportok műveltségében is. Kutatásainak keretét elsősorban az Északkelet-Magyarországon végzett lokális és regionális vizsgálatok jelentették, majd az 1980-as években már a Kárpát-medence egészét vizsgálataiba fogta, és egyre határozottabban törekedett a Magyarországon elég mostohán kezelt történeti földrajz feltámasztására és megújítására. Mindez összegződött a *Magyarország történeti földrajza* című könyvében (1990), amely komoly tudományos elismerést biztosított számára (SÜLI-ZAKAR I. 2004, 44). Ezirányú munkásságának alapját a két háború közötti magyar történeti földrajz jelentette, és sokat tett jeles művelői megismertetéséért is, szellemiségében azonban nem követte a nagy elődöket, és a legkényesebb kérdések elemzésekor is távol állt tőle a szélsőségesség (HAJDÚ Z. 2005, 25-39; KÓKAI S.–BOROS L. 2019, 5-9). Nem csak a maga tudományos reputációját erősítette meg azzal, hogy beemelt a geográfiába egyfajta társadalomtörténeti szemléletet, de karakteres arculatú tudományos műhely rangot biztosított az általa vezetett nyíregyházi tanszéknek is.

Különösen megerősödött kapcsolata tudományunkkal az 1990-es évek derekától Nyíregyházán szervezett tanácskozásokon: előbb a Kárpát-medence történeti földrajzáról szervezett nagyszabású konferenciát (1996), amelyet 1998-ban a Felvidék, 1999-ben a Kárpátalja, 2000-ben Erdély és az Alföld, 2001-ben a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék, 2002-ben pedig a Dunántúl és a Kisalföld hasonló feltárása követett (FRISNYÁK S. szerk. 1996, 1998, 2000, 2002; BOROS L. szerk. 1999, 2000; FRISNYÁK S.–TÓTH J. szerk. 2003). Ezekon az interdiszciplináris programokon – történészek, régészek, nyelvészek és más tudományozók művelői mellett – rendszeresen szereplési lehetőséget biztosított a táj kutatással

foglalkozó etnográfusoknak is.³ (A teljesség igénye nélkül Bellon Tibor, Borsos Balázs, Dankó Imre, Dám László, Filep Antal, Keményfi Róbert, Kósa László, Lukács László, Novák László, Paládi-Kovács Attila, Petercsák Tivadar, Szabadjalvi József, Szulovszky János, Újváry Zoltán, Viga Gyula szerepelt előadóként.) A 2000-es években lényegében Kárpát-medencei szinten folytatódott az együttműködés a Szerencsen (Pl. GÁL A.–FRISNYÁK S.–KÓKAI S. szerk. 2016; FRISNYÁK S.–GÁL A.–KÓKAI S. szerk. 2017), majd a Sárospatakon rendezett tájkutató konferenciákon (Pl. TAMÁS E.–KÓKAI S. szerk. 2019; TAMÁS E.–KÓKAI S. szerk. 2020). A Tokaji Múzeum Bencsik János szervezte tudományos tanácskozási rendszeres előadója volt, nyíregyházi tanszékének munkatársai – élükön a tokaji illetőségű Boros Lászlóval – a tanácskozás sorozat tudományos rangját biztosították a gazdaság- és társadalomföldrajz területén. Volt része Frisnyák Sándornak abban is, hogy az Északkelet-Magyarország tájairól készült regionális monográfiákban (Bükki Nemzeti Park, Zempléni Tájvédelmi körzet, magyarországi Bodroghöz) jelentős feladat jutott az etnográfusoknak (BARÁZ Cs. szerk. 2002; BARÁZ Cs.–KISS G. szerk. 2007; TUBA Z. szerk. 2008). Több tudományos együttműködésén nyugszik a Frisnyák Sándor által alapított *Történeti Földrajzi Közlemények* (2013-) című periodika is. Többször közreműködött Frisnyák professzor a néprajztudomány területén szerzett tudományos minősítések eljárásaiban is. A néprajztudománynak tett szolgálataiért a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagjává választotta (2017).

2. Frisnyák professzort a tájtörténeti kutatások legeredményesebb művelőjeként tartják számon. Kutatásainak jelentős részét Északkelet-Magyarországon, főleg Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megyék területén végezte. Az 1970-es évektől a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék 18-19. századi kulturföldrajzi állapotát és kapcsolatrendszerét rekonstruálta (FRISNYÁK S. 1985), aztán kiterjesztette vizsgálatait az alföldi nagytájra, majd a Zempléni-hegységre, hangsúlyosan Tokaj-Hegyaljára. Az egyes tájakról megjelent publikációi az alapját képezik egy-egy vidék történeti néprajza megismerésének is.⁴

Frisnyák Sándor Miskolcon nevelkedett, és az iparváros valamint a Bükk vidék a tudományos tevékenységében is fontos témaként volt jelen. A borsodi iparvidék gazdaságföldrajzáról közölt tanulmányai nélkül aligha érthetők meg a térségben a 19-20. században lezajló gazdasági változások, a társadalom és a műveltség nagy volumenű átalakulásának folyamata és a hagyományos műveltségre gyakorolt hatása. (FRISNYÁK S. 1972, 147-160; 1999a, 86-97; 2003,

3 Dankó Imre találón az *interdiszciplinaritás geográfusának* nevezte Frisnyák Sándort. Dankó 2004, 57-73.

4 Részletezően lásd a vonatkozó bibliográfiákat: Kozma 2014, 2019; Szabóné Dr. Kozma 2024.

7-29; 2004). Miskolc földrajzi helyzetéről, különösen a magyar Alföld és a Felföld kapcsolatában betöltött szerepéről megjelent írásaiban történeti folyamatában mutatta be, hogy a *Miskolci-kapu* miként vált a 18-19. században az interregionális áru- és személyforgalom meghatározójává, miközben a térség középkor végén még jelentős mezővárosai (Sajószentpéter és Szikszó), valamint a piaci szereppel is bíró folyami átkelőhelyek (Ónod és Muhi) jószerével elveszítették korábbi jelentőségüket (FRISNYÁK S. 2021a, 2021b). Az etnográfusok számára is alapvető tanulmánya Borsod megye földhasznosításának változásáról, melyhez szervesen illeszkedett számos más írása is a kultúrtáj kialakulásáról, a táj 19. századi átalakításának hatásairól (FRISNYÁK S. 1999b, 585-602). Például a Dél-Borsoddal, a Borsodi Mezőséggel kapcsolatos munkái, melyeknek a térség Tisza szabályozást követő átalakulása jelenti a kiinduló pontját. Az egykori hatalmas ártéri legelők a szántógazdálkodás részévé váltak, egyes nagyhatárú településeken tanyák alakultak (FRISNYÁK S. 1977, 73-79; 1982, 79-95), mindez jelentős befolyást gyakorolt a délborsodi társadalomra is (BOROS L.–FRISNYÁK S. 1985, 91-124; 1986, 275-306). A Hernád-völgy 16-20. századi környezettörténete és az erőforrásainak használatában a 18-19. században bekövetkezett változások, csakúgy, mint a folyómente település- és népességföldrajza történeti folyamatok eredőjeként összegződik tanulmányaiban (FRISNYÁK S. 2006a; 2006b; 2006c). A földrajzilag tagolt Zemplén geográfiai szerkezete és differenciált adottságú tájai évtizedeken át foglalkoztatták (FRISNYÁK S. 1979, 20-47; 1984, 65-91; 1985; 2012; 2017; FRISNYÁK S. szerk. 1991; FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. 2012; FRISNYÁK S.–GÁL A.–HORVÁTH G. szerk. 2009), az egyes vidékek jellegadó településeinek egész soráról közölt önálló tanulmányt, és többről jelentetett meg tanulmánykötetet (Rátka, Tarcal, Tállya). A Zempléni-hegység történeti földrajzáról közreadott munkái a települések népesedéstörténetétől a 18-19. századi gazdasági mikrokörzetek kialakulásáig, a mezővárosok gazdálkodásától az erdőtelkes hegyvidéki településformák működéséig sokféle témát ölelnek fel (FRISNYÁK S. 1988, 22-47; 1989, 45-65; 2007, 227-250). Mindezekből nem csupán a hegy- és dombvidék népességének létformái bonthatók ki, de az is, hogy azok „másként” voltak parasztok, mint a síkvidékek mezőgazdálkodói. Látásmódja a legteljesebben talán Tokaj-Hegyalja kutatásában mutatkozott meg, ahol a szőlő- és bortermelés földrajzi adottságain túl, a bortermelő mezővárosok gazdálkodásának komplex jellegét mutatta be, szemben a szőlő-bor monokultúra hagyományos felfogásával. Tanulságosak eredményei a mezővárosok társadalmának szerkezetéről, s arról, hogy a nagyszámú kézműves révén szinte folyamatosan piacok és vásárok voltak a hegyaljai oppidumokban (FRISNYÁK S. 1993, 1-13; 2000, 327-338; 2012, 157-169). Elévülhetetlen érdemeket szerzett a korábban

vízjárta és vízállásos vidékek (Bodrogek, Nyírség, Rétköz) tájformálásának vizsgálatában, amivel az egykori népelet feltárásához is nélkülözhetetlen alapot teremtett. Szervező erejének jelentős szerepe volt abban, hogy a Bodrogek az elmúlt emberöltő alatt az egyik legjobban kutatott tájunk lett, és alapvetően változott meg a korábban arról alkotott néprajzi kép. (FRISNYÁK S. 1990b, 227-246; 1996, 22-42; 2008: 195-216). Az 1920 utáni Bodrogek tárgyalja a vidék nagy jelentőségű tájmonográfiája, melynek társszerkesztője is volt (TUBA Z. szerk. 2008). Több lokális néprajzi monográfia anyagát alapozta meg bevezető történeti földrajzi tanulmányaival (Nagyvárad, Cigánd, Pácin). Bár Frisnyák professzor kutatásai elsősorban a Trianon utáni tájhatárokon belül zajlottak, több írása a Felföld, főleg Gömör és Abaúj megyék, valamint a Kárpátalja történeti földrajzára is kitekintett.

Hosszú és eredményes munkássága során figyelemmel kísérte és hasznosította az etnográfia eredményeit, tárgyi néprajzunk művelői pedig jelentős segítséget kaptak az ő tevékenységéből. Gazdag életműve megkerülhetetlen mind a regionális kutatások, mind a Kárpát-medence egészének történeti néprajzi megismerése számára.

3. Frisnyák Sándor tanári pályafutása során nagy figyelmet szentelt előadásai szemléltetésének, és a roppant tanulságos térképek, ábrák jellemzik tanulmányait is. Szívesen helyettesítette a részletező leírást egyértelműbb és kifejezőbb ábrákkal. Az általa szerkesztett modellek, térképvázlatok kiválóan hasznosíthatók az etnográfiai értelmezés számára is, az ábrázolt tudományos absztrakciói nem ritkán önmagukban is tanulmány értékűek. Az egységes elvű ábrázolás az egyes településektől a történeti tájakon át a Kárpát-medence működési modelljéig ível, s nem csak a gazdasági etnográfia/antropológia számára jelent rendkívül fontos iránymutatást, hanem a társadalomkutatásnak is. Egy-egy táj földrajzi tagolódásának vázlatában gazdaságföldrajzi működésének szerkezetét is bemutatja, s érzékelteti az adott térség népe generációinak földrajzi feltételrendszerét. Azokkal együtt a környezethasznosítás változó lehetőségeit, s jellemzően a szomszédos, esetleg más adottságú tájakkal való kapcsolatok kialakulásának feltételeit is. A történeti tájak, de akár egyes települések működésének szerkezeti vázlatai messze nem esetlegesek: a rendszer tartópillérét a Kárpát-medence tagolódásának és az eltérő adottságú térségek organikus kapcsolatrendszerének történeti földrajzi struktúrája alkotja, főbb vonalaiban úgy, ahogyan azt a két háború közötti emberföldrajz művelői is megrajzolták és megfogalmazták (FODOR F.–TELEKI P.–CHOLNOKY J. 1924; FODOR F. 1928; MENDŐL T. 1932; PRINZ GY.–TELEKI P. é. n. II.). Példaként említem a Miskolci-kapu és a tokaji Tisza-rév középkor végi közvetítő szerepét bemutató ábrát, amelyen Frisnyák Sándor

Tokaj-Hegyalja, a Zempléni-hegység, a Bodrogköz, a Sajó- és a Hernád-völgy, a Bódva völgye és más történeti tájak területén végzett kutatásai összegződnek (FRISNYÁK S. 2021a, 2021b). A Kárpát-medence vásárvonalait szemléltető ábrája több tanulmányában is napvilágot látott, ám annak a két háború közötti emberföldrajz művelői által megfogalmazott jellemzői az elmúlt évtizedek alatt kitöltődtek Frisnyák professzor újabb kutatási eredményeivel (FRISNYÁK S. 1990, 51, 25. ábra; 2009, 180, 1-2. és 5. ábra). E modellekben egyaránt tükröződik Frisnyák Sándor geográfus és történész képzettsége. A modellezett témák jellemzően nem állapotrajzok, hanem folyamatokat ábrázolnak, a *megelőző állapottól* a megváltozott/megváltoztatott feltételekhez alkalmazkodó ember tájfoglaló tevékenységéig (pl. a fockgazdálkodás működésének modellje, az ártéri gazdálkodás formációinak szerkezete, a korábban vízjárta tájak vízrendezést követő működésének modellje, stb). A *modell* ebben az esetben nem „mintát” jelent, hanem a rendszer, a folyamat belső összefüggéseit, legjellemzőbb sajátosságait tömörítő, szemléltető tartalmat.⁵

Frisnyák Sándor történeti-földrajzi modelljei, rendszer ábrái különböző térbeli szinteket képviselnek, s azoknak megfelelő lehet a néprajzi interpretációjuk is. A mikro szint – földrajzi jelenségek működési vázlata, egy-egy település és határának változó rendje, stb. – tanulságai nem csak egy-egy közösség gazdasági tevékenységének jellemzőire utal, de többé-kevésbé arra a változó természeti miliőre is, amely a kultúrában élő közösségnek a tájhoz való, materiális és spirituális viszonyát kifejezi. Egy-egy történeti táj hasznosítását ábrázoló térbeli és időbeli sorozatai nem ritkán a táj kolonizálásának kezdeteitől követik a térség változásának geográfiai, s megváltoztatásának történelmi folyamatát. A fellelhető térképek és az empirikus tapasztalat alapján született vázlatok, ábrák az egyik tartópillérét képezhetik például a különféle településmonográfiáknak. A néprajzi értelmezés számára a különböző történeti tájak gazdasági működésének vázlata különösen tanulságos, amelynek adekvát a hagyományos műveltség regionális szerkezete. Ennek is köszönhető, hogy főként a táji/regionális kutatásokban öltött testet a geográfia és az etnográfia együttműködése (KEMÉNYFI R. 2004, 250-261).⁶ A Zempléni-hegyvidék tájhasználatának változásait bemutató ábrái és modelljei éppen úgy örökbecsű tudományos teljesítmények, mint a Nyírség, a Hernád-völgy, a Bükk vidék vagy Borsod-Abaúj-Zemplén megye vizuális értelmezései. Összegzései nem csupán a természeti tájból formált kultúrtáj állapotváltozásait tükrözik, hanem a tájhasznosítás módosulásait is. Ez utóbbiak

5 A „falu mint modell” kifejtését lásd Fernand Braudel munkájában. Braudel 2003, 99-103.

6 Keményfi Róbert a földrajz és a néprajz közös nevezőjének tartja a tájkutatást, az emberföldrajzot pedig tudományközi kapcsolatként értelmezi.

történeti szakaszok, a tájat hasznosító közösségek történetének és műveltségének illeszkedő, szakaszolt históriájával együtt. Az egyes tájak megszállásának időrendje – benne a tájhasznosítással is összefüggő etnikai folyamatok –, a funkcionális településformák változása, a települések létformáinak módosulása, a mezőgazdálkodás és az egyéb tevékenységek belső aránya, s még sorolhatnám: mind ezek az etnográfiai vizsgálatok meghatározó igazodási pontjai. Frisnyák Sándor ember központú történeti geográfiája organikusan simul egybe az egyes tájak népe kultúrájának és társadalmának históriájával. A látásmód és a bemutatás legteljesebb kibomlását a Kárpát-medence, ill. a Trianon előtti Magyarország kultúrgeográfiai korszakainak felvázolása jelenti, amely nem egyszerűen Frisnyák Sándor szintetizáló készségét dicséri, de tükrözi a tudós elődök eredményeihez való viszonyát, a különböző kutató generációk közötti összekötő szerepét is.

IRODALOM

- BARÁZ Cs. szerk. (2002): *A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek*. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- BARÁZ Cs.–KISS G. szerk. (2007): *A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán*. Bükki Nemzeti Park Igazgatósága. Eger
- BOROS L.–FRISNYÁK S. (1985): Dél-Borsod agrár földrajzi vázlata. *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom. 10/H. Földrajz*. Nyíregyháza. 91–124.
- BOROS L.–FRISNYÁK S. (1986): Adalékok Dél-Borsod agrár földrajzához. *Alföldi Tanulmányok 10*. Békés Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya. Békéscsaba. 275–306.
- BRAUDEL, F. (2003): *Franciaország identitása, I. A tér és a történelem*. Helikon Kiadó. Budapest
- DANKÓ I. (2004): Frisnyák Sándor az interdiszciplinaritás geográfusa. In: Boros L.–Viga Gy. szerk.: *Frisnyák Sándor munkássága*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 57–73.
- FODOR F. (1928): A trianoni szerződés földrajzi megvilágításban. In: *Igazságot Magyarországnak*, 347–386. Magyar Külügyi Társaság. Budapest
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. Sajtó alá rendezte: Dövényi Z. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest
- FODOR F.–TELEKI P.–CHOLNOKY J. (1924): Magyarország gazdaság földrajzi térképe. Budapest
- FRISNYÁK S. (1972): A diósgyőri kohászat gazdaság földrajzi vizsgálata. *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 3*. Nyíregyháza. 147–160.

- FRISNYÁK S. (1977): Mezőkeresztes településformája és határa a XVIII. századi térképeken. A *Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom. 7/F.* Földrajz. Nyíregyháza. 73–79.
- FRISNYÁK S. (1979): A Zempléni-hegység természeti képe. *Borsodi Földrajzi Évkönyv III-IV.* Borsodi Szemle Könyvtára 2. Miskolc. 20–47.
- FRISNYÁK S. (1982): Adalékok a Borsodi ártér történeti földrajzához. Tiszatarján 18-19. századi képe. A *Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom. 9/H.* Földrajz. Nyíregyháza. 79–95.
- FRISNYÁK S. (1985): *Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajzi képe).* Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógus Továbbképző Intézet. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. (1988): A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18-19. században In: Bencsik J.–Viga Gy. szerk.: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza.* Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 22–47.
- FRISNYÁK S. (1989): A tokaj-hegyaljai borpincék földrajzi vázlata. In: Bencsik J.–Szappanos E. szerk.: *Tokaj és Hegyalja I.* Zempléni Múzeumok Baráti Köre. Miskolc 45–65.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest
- FRISNYÁK S. (1993): Adalékok a hegyaljai mezővárosi agglomeráció történeti földrajzához (16-19. század). *Földrajzi Közlemények 117.* 1–13.
- FRISNYÁK S. (1994): A tájak és az emberi tevékenységi formák. Viga Gy. szerk.: *Megyekönyv, Borsod-Abaúj-Zemplén.* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés. Miskolc. 9–44.
- FRISNYÁK S. (1996): Az Alsó-Bodroghely helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában (18-19. század). In *Seminar k 150. vyroce zalozenia zdruzenia pre regolicu Tisy v Medzibodrozi.* Kralovsky Chlmec. 22–42.
- FRISNYÁK S. (1999): Borsod vármegye földhasznosítása a 18-19. században. A *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII.* Miskolc. 585–602.
- FRISNYÁK S. (2000): Tokaj-Hegyalja gazdasági térszerkezete a 16-19. században. In: Dövényi Z. szerk.: *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek.* MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 327–338
- FRISNYÁK S. (2003): Borsod-Abaúj-Zemplén megye az 1950-es évek közepén. Társadalom- és gazdaságföldrajzi vázlat. Á. Varga L. szerk.: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések II. (Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban)* Nagy Imre Alapítvány. Budapest. 7–29.
- FRISNYÁK S. (2006a): A Hernád-völgy környezettörténeti vázlata. In: Szabó

- J. szerk.: *Földrajzi tanulmányok Lóki József 60. születésnapja alkalmából*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 79–95.
- FRISNYÁK S. (2006b): A Hernád-völgy településföldrajzi vázlata. In: Füleki Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Település a tájban*. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány. Gödöllő. 352–356.
- FRISNYÁK S. (2006c): Környezet- és erőforrás-használat a Hernád-völgyben (18-19. század). In: Kovács F.–Hevesi A. szerk.: *Tiszteletkötet Hahn György 70. születésnapjára*. A Miskolci Egyetem Közleményei 69. Egyetemi Kiadó. Miskolc. 285–295.
- FRISNYÁK S. (2007): A táj és a természeti erőforrások használata a Zempléni-hegységben. In: Frisnyák S.–Gál A. szerk.: *Peja Győző emlékkönyv*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. 227–250.
- FRISNYÁK S. (2009): Ősi vásárvárosok az Alföld (és felső-Magyarország határán). In: Gál A.–Hanusz Á. szerk.: *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920)*, 179–188. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S. (2012): *Tájhasználat és térszervezés. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S. (2021a): A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely. *Történeti Földrajzi Közlemények* 9. 1-2. 302–311.
- FRISNYÁK S. (2021b): A Hejő-völgy történeti tájrajza. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 9. 4. 173–182.
- FRISNYÁK S. (2024): Romsics Imre etnográfus, múzeumigazgató köszöntése hatvanadik születésnapja alkalmából. *Történeti Földrajzi Közlemények* 12. 1-2. 138–140.
- FRISNYÁK S. szerk. (1996): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete–Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (1998): *A Felvidék történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete–Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S. szerk. (2000): *Az Alföld történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete–Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2012): *Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs

- FRISNYÁK S.–GÁL A.–KÓKAI S. szerk. (2017): *A Kárpát-medence történeti válsá földrajza. Második kötet*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- HAJDÚ Z. (2005): A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky P. szerk.: *Magyarország történeti földrajza I*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 25–39.
- KEMÉNYFI R. (2004): Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. Debrecen
- KOZMA K. összeállította (2014): *Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza
- KOZMA K. összeállította (2019): *Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza
- SZABÓNÉ KOZMA K. összeállította (2024): Kiegészítő adatok Frisnyák Sándor műveinek 2019-ben megjelent bibliográfiájához. In: Kókai S.–Csüllög G. szerk.: *Táj, társadalom, kultúra. Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete–MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Nyíregyháza. 595–599.
- KÓKAI S.–BOROS L. (2019): Frisnyák Sándor tudományos munkássága. In: Kozma Katalin: *Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 5–9.
- MENDÖL T. (1932): *Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése*. Magyar Szemle Társaság. Budapest
- PRINZ Gy.–TELEKI P. (én.): A magyar munka földrajza. In: Cholnoky J. (szerk.): *Magyar föld – magyar faj, II. Magyar földrajz, második rész*. Budapest
- SÜLI-ZAKAR I. (2004): Frisnyák Sándor iskolaépítő évei. In: Boros L.–Viga Gy. szerk.: *Frisnyák Sándor munkássága*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- TAMÁS E.–KÓKAI S. szerk. (2019): *Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára. Sárospataki konferenciasorozat I*. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 66. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. Nyíregyháza–Sárospatak
- TAMÁS E.–KÓKAI S. szerk. (2020): *Felföld: tájak, népek, tevékenységek. Sárospataki konferenciasorozat II*. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. Nyíregyháza–Sárospatak
- TUBA Z. szerk. (2008): *Bodrogköz. A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája*. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány. Gödöllő–Sárospatak
- VIGA Gy. (2004): Frisnyák Sándor munkásságáról – etnográfusként. In: Boros

- L. – Viga Gy szerk.: Frisnyák Sándor munkássága. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- VIGA Gy. (2010): Frisnyák Sándor térképei és modelljei mint néprajzi források. In Gál A.–Hanusz Á. szerk.: *A történeti földrajz megújítója – dr. Frisnyák Sándor munkássága*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. 51–56.

SÁNDOR FRISNYÁK AND THE FIELD OF ETHNOGRAPHY

ABSTRACT

Hungarian and European ethnography branched off from geography and developed into its own independent discipline during the mid-19th century. As such, the ethnographic scientific associations of many countries (e.g.: France, Russia) were also organized within geographical societies. The first great generation of this developing independent scientific discipline in Hungary (Zsigmond Bátky, János Jankó, István Györffy) were all geography graduates, and the influential ethnography professor of the universities of Kolozsvár (Cluj-Napoca) and Debrecen, Béla Gunda, was the student of the geographer Pál Teleki. Furthermore, the activities of ethnographers with geography degrees can be observed throughout the 20th century. Since the 1990s, ethnographers who studied the relationship between the landscape and the people living within a given culture both in the field and with the aid of historical sources were open towards the historical geographical approach and results of Sándor Frisnyák. His activities were particularly helpful for understanding the historical processes of landscape transformation and the changes it causes in ways of life which also affect education and society. Sándor Frisnyák gathered scholars of various sciences, including ethnographers, around himself during interdisciplinary conferences and through various publications. The aim of this study is to examine the network of his scientific connections.

Gyula Viga

FRISNYÁK SÁNDOR (1934–2024) MUNKÁSSÁGA ÉS MISKOLC

HEVESI ATTILA

Áttekintve Frisnyák Sándor változatos munkásságát a földrajzról először két idézet jut eszembe. Az egyiket Srabón írta Geógraphika című munkájában mintegy 2000 éve: „*Ha van tudomány, amellyel a bölcselőnek egyáltalában még foglalkoznia kell, akkor a földrajz az*”. A másikat a miskolci születésű jeles költő, Szabó Lőrinc (1900–1957) fogalmazta meg életösszegző Tücsökzenéjében: „...*nagyon csodálkoztam később a nyelvtanon: azt tanítják, amit úgylis tudunk? És a számtan, az a százszor megúnt kétszerkettő! A földrajz az igen, az új volt, tetszett rettenetesen, meg a térképek, - hogy egy perc alatt a messziről oly sokat mondanak...*”¹ Felidézve Frisnyák Sándor tanári, tudósi és emberi egyéniségét, talán hasonló érdeklődés és kíváncsiság ösztönözte őt is életpályájának indulásakor! Mivel magam főleg a természetföldrajzban és a földtudományok hazai történetében vagyok jártas, munkásságából az e tárgykörökben született írásait emelem ki, különös tekintettel a Miskolcon született, ill. a városhoz és környékéhez kötődő munkáira.

Egyetemi tanulmányai után Frisnyák Sándor tanári pályáját a Bükkalja DK-i tövében, Mályiban kezdte (1955–1957), később Miskolcon (1966–1968) a Kilián György Gimnáziumban folytatta dr. Peja Győző mellett.² Legkorábbi írásai természetföldrajzi tárgyúak. A Borsodi Földrajzi Évkönyv 1958-as számában „A Bükkfennsík kialakulása és mai felszíne” címmel Bulla Béla, Láng Sándor, Leél Össy Sándor és Peja Győző tanulmányaira támaszkodva mutatta be a fennsík arculatát. Megállapította, hogy a mai Bükkfennsík lepusztulásában a karsztosodás játszotta a főszerepet, és sorra vette a fennsíkra jellemző karsztjelenségeket, karsztformákat. A Nagymezőt és a Feketesár laposát (3, ill. 1,5 km²) Leél Össy Sándort követve poljeként mutatta be. A lópákat a fennsík átlagos alapszintjénél alacsonyabb, hosszú, széles, völgyszerű bemélyedéseként írta le. A barlangok kialakulásában hangsúlyozta a nemkarsztos kőzetekről érkező törmelék és hordalék szerepét, mintha előre olvasta volna Jakucs Lászlónak a nemönálló (allogén) karsztok üregeinek keletkezéséről írt tanulmányait (FRISNYÁK S. 1958a). A „Földrengések a Bükkvidéken” című írásában a térség 17. századtól észlelt

1 Idézi: Hevesi A. 2016, 5-6.

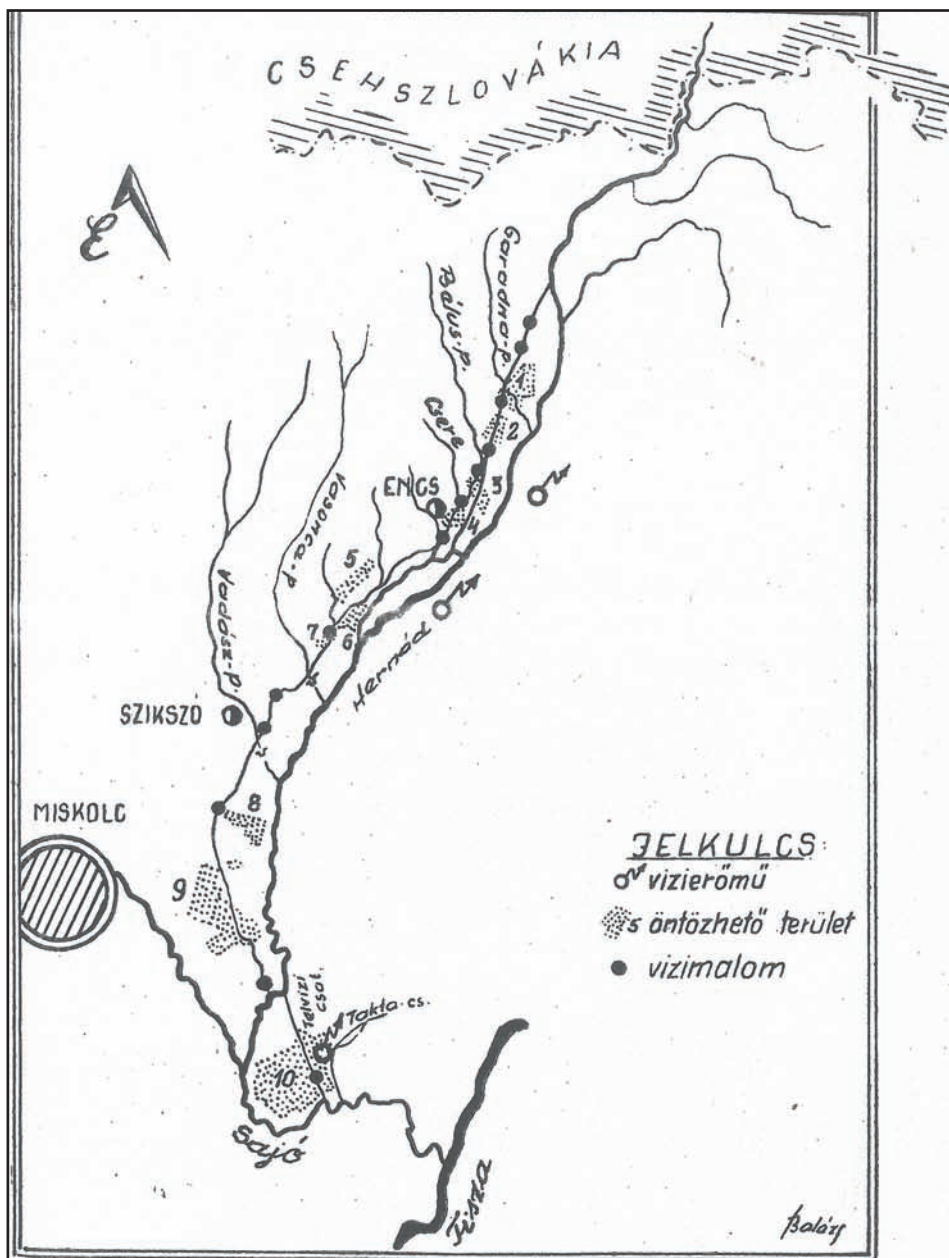
2 Korábban Hunfalvy János, ma Diósgyőri Gimnázium.

rengéseit összezezi és értékeli. Ezek főleg Eger és Miskolc környékét s azok bükkaljai szomszédságát rázták meg. Az adatokból azt a következtetést vontak le, hogy a földrengések éjjel gyakrabban keletkeznek, mint nappal, hogy az egri nagy földrengések 21-22 éves időközönként (1903, 1925, 1946) ismétlődnek meg. Ezek az időközök megfelelnek nagyjából két napfoltciklusnak (FRISNYÁK S. 1959a). 1966-ban „A bükki szénégetés” címmel írt néhány tartalmat. A 18. század második felében telepített üveghuták (Répáshuta, Óhuta és Újhuta, a két utóbbi ma Bükkszentlászló, ill. Bükkszentkereszt), majd a kohók és hámorok /vasverők/ (Ómassa, Újmassa, Alsóhámor) működtetéséhez faszenet használtak. Felsőtárkányból az egri kovácsműhelyeket is ellátták (Árpád-kori tárkány ≈ kovács) (FRISNYÁK S. 1966, 74-75).

A Bükk szomszédságában a Hernád völgyét vizsgálta. Megállapítása szerint „Földrajzilag e táj a Nagyalföld északra nyúló öblének tekinthető.” (A tanulmány a völgynek csak a Magyarországon maradt szakaszát tárgyalja.) „...Nagy szerkezeti mozgások hozták létre a Hernád árkos besüllyedését, melyet később a folyó mellékpatakjai töltötték fel...agyaggal, kavicssal és homokkal. Megfigyelhető, hogy a folyó durvább üledékeit még északon Pere és Vilmány tájékán lerakta. Ennek okát a geográfusok a délebbi területre (pl. Alsódobsza) lassú emelkedésével magyarázzák.” Elsők között hívja fel a figyelmet a völgy bal oldalának suvadásaira. A völgy éghajlatát, időjárását és vízjárását gondosan elemzett adatokkal jellemzi. Elsőként írta le a Hernádszurdoknál kiágazó Bársonyos csatorna „történet-földrajzi” szerepét, s azt térképes ábrával is bemutatta (FRISNYÁK S. 1961, 170-179) (1. kép). A tanulmányt 3 ábra mellett 6 saját készítésű fekete-fehér fényképfelvétellel szemlélteti. Itt kell megemlíteni, hogy Frisnyák Sándor tudatosan készített olyan fekete-fehér és színes (vetítő) fényképeket, amelyeket tudományos ismeretterjesztő előadásaiban valamint a tanításban éppúgy hasznosan alkalmazott, mint írásaiban.³

A Borsodi Földrajzi Évkönyvben előadói segédanyagként jelent meg 1979-ben „A Zempléni-hegység természeti képe” című, az akkori földtani, földrajzi ismereteket összegző írása. Első mondatában rögzíti, hogy a „Zempléni-(vagy Tokaji-) hegységet az Eperjes-Tokaji hegység déli, magyarországi szakasza”. Figyelemre méltó részletességgel határozza meg a vidék kistáji tagolódását és nyolc kistájt határol körül: 1. Szerencsi-dombvidék, 2. Molyvás-hegycsoport, 3. tokaji Nagyhegy, 4. Háromhutai-hegycsoport, 5. Nagy-Milic-hegycsoport, 6. Hegyköz, 7. Peremlépcsős hegység szegély (a Hegyalja és a Meződülő), 8. Ronyva menti kristályos rög (FRISNYÁK S. 1979, 20-47). Bár munkás-tudós életszakaszában

3 Frisnyák Sándor ábráinak és modelljeinek jelentőségéhez: Viga Gy. 2010.

1. kép: A Hernád-völgy öntözési terve

később főleg társadalom- és történeti földrajzzal foglalkozott, a természetföldrajzhoz sem lett hűtlen.⁴

Mielőtt rátérnék Frisnyák Sándor földrajztudomány történetével foglalkozó munkáira, meg kell említeni „*Földrajzi ismeretterjesztés Miskolcon*” című írását (FRISNYÁK 1958b, 75-76), mely tárgykörnek az egész életpályája során nagy jelentőséget tulajdonított.

Miskolcon 1957–1963 között a Borsod megyei TIT természettudományi szaktitkáraként tevékenykedett, s részese volt a tudományos ismeretterjesztés felvirágzásának. A létrejövő szakosztályok mellett segítette ezt a munkát a *Borsodi Szemle* elindítása is, melynek jeles értelmiségiek jelentették a szellemi hátterét. Az 1950-es évek dereka a vidéki folyóiratok alapításának időszaka, volt ahol jelentős előzmények újra élesztésével, másutt azok nélkül indultak el és értelmiségi alapjaiktól függően váltak hangsúlyosan irodalmi lapokká (Alföld, Jelenkor, Palócföld) vagy *Szemle* típusú tudományos és tudománynépszerűsítő kiadványokká. Miskolcon 1956-ban a *Társadalmi és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat* (TTIT) folyóirataként jelent meg a *Borsodi Szemle* – abban az évben indult Nyíregyházán a *Szabolcs-Szatmári Szemle* is –, amely azonban csak az 1. számot érte meg, majd másfél év szünet után indult újra, amikor 1958-tól a Megyei és a Városi Tanács is lapgazda lett. Miskolc tudományos és kulturális életében igen fontos szerepet töltött be a Magyar Földrajzi Társaság miskolci osztálya és a TIT keretén belül működő földrajz-geológiai szakosztály is. Ezek munkájáról Frisnyák Sándor évente beszámolt a *Borsodi Szemle* és a *Borsodi Földrajzi Évkönyv* hasábjain, melyből megtudhatjuk, hogy tevékenységük főként a kutatási és úti beszámolókra, földrajzi klubestek és földrajz-didaktikai előadások, valamint kirándulások, tanulmányutak szervezésére, továbbá tanulmányok és népszerűsítő cikkek közreadására terjedt ki. Jelentős tudományszervező szerepe volt a *Borsodi Földrajzi Napok* rendezvény sorozat évenkénti megszervezésében. A kutatási beszámolók sorából például Kádár László (1908–1989), Peja Győző (1907–1983) és Juhász András (1930–2012) miskolci eredményeit, az útibeszámolók” közül pedig Trewor Loyd (1906–1995) kanadai és Kádár László egyiptomi előadását emeli ki. Ami a kirándulásokat és tanulmányutakat illeti, megemlítem, hogy az 1960-as évek első felében Peja Győző és Frisnyák Sándor vezetésével helyszíni bemutatással először láthatam kaptárköveket Cserépvár szomszédságában a miskolci földrajztanároknak szervezett terepbejáráson. A földrajzi írásaival kapcsolatban Frisnyák Sándor megjegyzi, hogy dr. Peja Győző „*Korróziós formák felszínalakító hatása a Bükk*

4 Lásd például a Szerencsi-dombságról közölt tanulmányát: Frisnyák 2017, 117.

északkeleti előterében” című tanulmánya (1957) külföldön is nagy feltűnést keltett. Kiemelte még, hogy Kuchta Gyula (1926-?) „*Ismerjük meg a barlangokat*” című gazdagon szemléltetett könyve 1958-ban jelent meg.

A „Földrajzi klubestek”-ről Frisnyák Sándor így ír: „Fontos feladatnak tekintettük tagtársaink szorosabb összefogását és az egészséges társulati élet kibontakoztatását. Ennek érdekében havonta egy-egy alkalommal földrajzi klubestet rendeztünk...” Meg kell jegyeznünk, hogy a miskolci, borsodi lakosságot azóta sem érte el annyi igényes földrajzi írás, mint a „Borsodi Szemle” (1956–1990) és a Borsodi Földrajzi Évkönyv (1958–1992) számaiban. Az említett időszakról Hideg Ágnes 2001-ben alapos tájékoztatást adott a *Borsodi Földrajzi Évkönyv repertóriumában*. Kiemelte, hogy hasonló kiadvány, amelynek 1958-tól 1992-ig 9 száma jelent meg, a többi megyében nem volt. Az első 5 számot Peja Győző és Frisnyák Sándor szerkesztette. Hozzá teszi, hogy az 1. számot a szerkesztők „saját költségükön adták ki, csupán a lelkesedés és a szakma iránti szeretet vezette őket” (HIDEG Á. 2001).

Frisnyák Sándor egyik legjelentősebb földrajztudomány-történeti munkája a „*Borsodi földrajzírók a XVI-XIX. században*” című tanulmánya, amely ismert és kevésbé ismert szerzők munkáit vette sorra (FRISNYÁK 1959b, 42-54). Elsőként Benczédi Székely Istvánt (1505–1565) említi, akinek 1538-ban Krakóban megjelent kalendáriumában először olvashatunk magyarul a nappalok és éjszakák hosszúsága váltakozásának csillagászati okairól és a csillagok járásáról. A benczédi (Bentid) születésű székely legény Magyarország és Lengyelország javát bejárta, azt követően a krakkói egyetemen tanult. Ezután Szikszón, Olaszliszván és Göncön tanított, majd ismét Szikszón iskolamester is volt.

Az akkor mindössze 25 éves Frisnyák Sándor másodikként az Abaúj vármegyei Szepsiben született Szepsi Csombor Márton (1594–1622) munkásságát elemzi, aki hazai tanulmányai után bejárta Erdélyt, Máramarost és az ország északi területeit. Hosszú európai utazása során „Dancig” (Gdansk) majd London és Strassburg egyetemét is látogatta. 1616-ban megkezdett körútjáról 1618-ban tért haza, azt követően Szepsiben, Kassán, majd Varranón (Vranov nad Topľou) tanított. Utazásairól *Europica Varietas...* címmel Kassán jelent meg változatos, érdekes leírása.

A XVII. században nagy fordulatot jelentett a földrajzi ismeretek elterjedésében Comenius (1592–1670) sárospataki működése, aki 1650-ben bevezette a földrajz rendszeres oktatását és a térkép használatát. Abban az időszakban a legtöbb hazai iskolában a földrajz nem szerepelt önálló tantárgyként, a „septem artes liberales” (hét szabad művészet) keretében a geometriát az asztromomiával kötötték össze. A XVIII. század első felében Sárospatak országosan

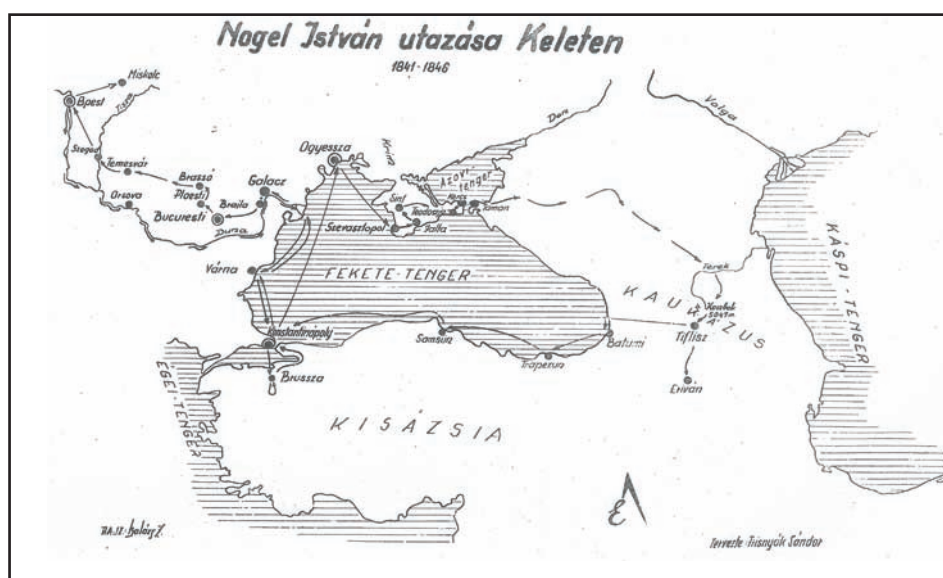
is élenjárt a földrajzoktatásban. Csécsi János (1689–1769) a tantervi órák mellett 1713-ban és 1732-ben külön órákat tartott a diákoknak, akiket az átlagosnál jobban érdekelt a földrajz, esténként külön előadásokat tartott az iskola szertárában-múzeumában. Csécsi latinul összefoglalta és tollba mondta számukra Magyarország földrajzát, melynek szövegét két tanítványa, Polgárdi Vajda András és Vecsei Papp István lemásolta, sőt Vecsei magyarra fordítva is kiadta (1757). Jelentős földrajzi és csillagászati felszereléssel dicsekedhetett a pataki kollégium fizikai múzeuma, amelyet Simándi István (1675–1710) alapított, majd Szilágyi Márton (1748–1790), és Barczafalvi Szabó Dávid (1752–1828) gyarapított. Frisnyák Sándor érdekességként említi tanulmányában, hogy Kazinczy Ferenc (1759–1831) néhány „Geographus” munkájából kigyűjtött írásokból összeállította a *Magyar Ország geographica, az-az földi állapotjának le-rajzolása* című munkáját (Kassa 1775), amely szerinte „a hazai táj és közigazgatási rendszer ismertetése útján hozzájárult a földrajzi ismeretterjesztéshez és a magyar föld iránti érdeklődés felkeltéséhez”.

A XVIII. század második feléből még Domby Sámuel (1729–1807) vármegyei főorvos munkásságát emeli ki, aki két tanulmányával az orvos-földrajz egyik hazai megteremtője volt.⁵ A XVIII. század második felének legjelentősebb és legsokoldalúbb borsodi tudományos írójának Frisnyák Sándor Benkő Sámuel (1743–1825) tartja, aki Hollandiában és Németországban tanult, orvosi oklevelét Leydenben, bölcsész tudományi diplomáját a budai egyetemen szerezte. Majd Borsod vármegye főfizikusaként (főorvosa) Miskolcon telepedett le. Domby Sámuel nyomába lépve, a betegségek és az időjárás változások összefüggéseit kutatva saját méréseinek eredményeit összegezte „*Ephemerides meteorologico-medicinae annorum 1780-1793*” (Bécs, 1794), és „*Novae ephemerides astronomico-medico annorum 1794-1801*” (Bécs, 1802) című könyvében. Emellett latinul megírta „*Topographia Oppidi Miskoltz historico-medica*” (Miskolc város helyrajza) című könyvét (Kassa, 1782), amelyben elsőként írta le városunk földrajzi környezetét, kialakulását és történeti fejlődését. A legelső magyar nyelven írt, betűrendes helységnévtárt a miskolci születésű Vályi András (1764–1801) készítette. Munkája 1796–1798-ban jelent meg három vaskos kötetben Budán.

Frisnyák Sándor tanulmányából megtudhatjuk, hogy a XIX. században már több földrajzi és csillagászati könyv, eredeti kutatások nyomán írt tanulmány, útinapló és földrajzmódszertani kézikönyv jelent meg borsodi szerzők tollából. Ismerteti Kiss József (1765–1830) miskolci születésű orvos, Vass Imre barlang-

5 A tokaji bor gyógyhatásáról (1758); Borsod ásványvizei (1766)

kutató (1795–1863),⁶ Ballagi Károly (1824–1888) megyei tanfelügyelő és Bajay Amánd József (1845–1919) miskolci tanár jelentőségét. Bár főként más területről ismerhetjük a munkásságukat, megemlíti Szemere Bertalan (1812–1869) és Szendrei János (1857–1927) tevékenységét (FRISNYÁK S. 1959b). Önálló közleményt írt a szászrégeni (Reghin) születésű Dienes Péter (1844–1911) munkásságáról, aki élete utolsó 25 évében Miskolcon tanított földrajz-történelem szakos tanárként. Tíz könyvet, közte hét tankönyvet írt, melyek országosan is használatban voltak (FRISNYÁK S. 1961, 327-330). Hasonlóan emlékezett meg a miskolci születésű Nogel Istvánról, aki a 19. század derekán a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából állattani és növényteni gyűjtőmunkát végzett a Balkánon, Kis-Ázsiában és a Kaukázusban, színes leírásokat adva közre az ott élő népcsoportokról is „*Nogel István utazása Keleten*” című munkájában (2. kép) (NOGEL I. 1847; FRISNYÁK S. 1962, 36-38).

2. kép: Nogel István utazása Keleten

6 Vass Imrét az Aggteleki barlang új ágának feltárás és pontos térképének megrajzolása miatt „a XIX. század legnagyobb érdemű borsodi geográfusá”-nak tartotta.

Frisnyák Sándor tevékenysége azonban nem merült ki a földrajztudomány számára jelentős elődök életművének feltárásában. Egész életpályáját végig kíséerte a pályatársak tevékenységére való odafigyelés, a lezárt életpályák értékelése mellett a kortársak életmű méltatására is nagy hangsúlyt fektetett. Meggyőző példája ennek a „*Jakucs László,⁷ a borsodi barlangok kutatója*” című rövid, ám tartalmas összefoglalás az akkor még csupán 33 éves fiatal tudósról (FRISNYÁK S. 1959d,53-55). Életművének bibliográfiájában hetvenet meghaladja az ilyen jellegű publikációk száma (KOZMA K. 2019, 61-72). Mindez – a szakmai nyitottság, mindenre kiterjedő figyelem mellett – egyéniségének is jellemzője volt. Közülük csupán néhány olyan személyiséget mutatok be, akik meghatározó jelentőségűek voltak Frisnyák Sándor szakmai fejlődésére és pályájára.

Megkülönböztetett figyelemmel fordult *Marjalaki Kiss Lajos* (1887–1972) felé, akit már polgári iskolás korában megismerhetett (3. kép). A kiváló tanár a gazdaság- és településföldrajzi kutatásai és tankönyvírói munkássága révén szerzett elismerést. 1926-ban az Egyetemi Nyomda felkérésére polgári iskolai tankönyveket írt: az első osztályosok részére „Magyarország”, a másodikosoknak „Európa és Ázsia” címmel. 1927-ben az „Idegen földrészek és tengerek” című, harmadikos tankönyve külön fejezetben foglalkozik a csillagászati földrajz legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdéseivel, a negyedik rész pedig – a fizikai-földrajz és a térképészeti tudnivalók mellett – hazánk természeti-, térképészeti-, gazdasági és néprajzi viszonyait foglalta össze. Jelentős helytörténeti kutatásokat is végzett és ő fogalmazta meg először a kettős honfoglalás elméletét. Erről az 1970-es évek első felében egyik miskolci előadásában László Gyula (1910–1998) is megemlékezett. Fél századon át meghatározó személyisége volt Miskolc kulturális életének is. Frisnyák Sándor egyik példaképének tartotta őt.⁸

Hasonló hatással volt életpályájára *Peja Győző* (1907–1983) jeles felszínalaktan tudós, gimnáziumi igazgató, akivel pályakezdő tanárként ismerkedett meg, s tett szert atyái barátra és tanítómesterre (4. kép). Peja Cholnoky Jenő (1870–1950) tanítványa volt, aki tekintélyes tanári tapasztalattal 1945-ben Ózdon alapított gimnáziumot, majd 1952-ben Miskolcon lett a Kilián György Gimnázium igazgatója. Földrajztudósként kandidátusi fokozatot szerzett, melynek révén – egyetemi háttér nélkül egyedülállóan – megalakulhatott a Magyar Földrajzi Társaság Miskolci Osztálya (1957). Az 1950-es években kezdte kutatni a Zempléni-hegység geomorfológiáját, és elsőként foglalkozott a hegység

7 Jakucs László a Baradla mellé vízfestés segítségével feltárta annak méltó párját, a Béke-barlangot.

8 Életművéhez: M. Kiss L. 1987. Frisnyák Sándor számos alkalommal írt különböző kiadványokban Marjalaki Kiss Lajosról. Frisnyák S. 1959c; 2018, 174-185.

3. kép: Marjalaki Kiss Lajos

4. kép: Peja Győző

természetrajzi felosztásával és formaelemeivel. Frisnyák Sándor 2000-ben önálló kötetbe gyűjtötte és adta közre Peja Győző geomorfológiai tanulmányait, 2007-ben emlékkonferenciát szervezett születésének századik évfordulóján (FRISNYÁK S. 1984, 306-308; FRISNYÁK S. 2007, 23-29; PEJA Gy. 2000; FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. 2007).

A tanítvány és a fiatalabb pályatárs megbecsülésével gondozta Frisnyák Sándor Udvarhelyi Kendoff Károly (1903–1992) életművét, akit a 20. századi magyar földrajzoktatás megújítójának, és az általános iskolai földrajztanárképzés meghatározó egyéniségének tartott. Szegeden a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola gyakorló iskolájának szakvezető tanára volt, ahol az 1930-as évek elején terepasztallal, vetítőgéppel, saját szerkesztésű módszertani térképekkel, ásvány-, kőzet- és talajmintákkal felszerelt földrajzi előadótermet hozott létre. A földrajzi ismereteknek a gyakorlati élettel való összekapcsolását segítették Udvarhelyi Károly oktatásmódszertani könyvei is: „Földrajzoktatás a cselekvő iskolában” (Szeged, 1934), „Földrajzi gondolkodásra való nevelés” (Szeged, 1934), „Földrajzi munkanaplók”, „Mit rajzoljunk a földrajz órán” (Szeged, 1933). Utóbbi 1948-ig öt kiadást ért meg. Egerben 1948-tól szinte a semmiből szervezte meg a főiskola

földrajz tanszékét. Tankönyveit, melyek alapvető forrásai a magyar földrajzi műveltségnek, több mint három évtizeden át használták. „*A földrajztanítás módszertana*” (1962) című főiskolai jegyzete első a magyar szakirodalomban (FRISNYÁK S. 1973, 223-235). Frisnyák Sándor 2003-ban a szerkesztésében megjelent kiadvánnyal tisztelgett Udvarhelyi Kendoff Károly emléke előtt (FRISNYÁK S. szerk. 2003).

Tállyáról származott a magyar földrajztudomány jelese, *Hézsér Aurél* (1887–1947), akinek jelentős életművére ugyancsak Frisnyák Sándor hívta fel a figyelmet. A Lóczy Lajos tanítványaként diplomát szerzett tudós az elnök Teleki Pál mellett a Magyar Földrajzi Társaság titkára (1914-) és a Földrajzi Közlemények szerkesztője volt (1929–1941). Előbb a pécsi (1923), majd a Pázmány Péter Tudományegyetem fogadta magántanárává (1932). Munkáiban a nyugat-európai emberföldrajz mestereitől tanult módszerekkel az ember és a táj, a település és a földrajzi környezet összefüggéseit tárta fel. Természetföldrajzi vizsgálatokat végzett az Eperjes-Tokaji-hegységben, és rendszerező tanulmányban tárta fel Telkibánya földrajzát. Gazdag életműve lényegében máig feltáratlan (FRISNYÁK S. 1993, 196-199).

Azon túl, hogy a szaktudományban kevésbé ismert kutatókra és földrajz-tanárokra irányította a figyelmet, az egykori Hunfalvy János Gimnázium kis földrajzi műhelyének jelentőségét is hangsúlyozta, így a 100 éve született *dr. Kiséry Lászlóról* (1911–1988) is megemlékezett. Kiséry Tiszalúcon született, a Debreceni Egyetemen szerzett földrajz-történelem-latin szakos diplomát, majd a római egyetemen folytatott kiegészítő tanulmányokat. Hazatérve a magyarországi Bodroghköz természet- és emberföldrajzát vizsgálta. Eredményeit ma is forrásértékű tanulmányban foglalta össze (*Kiséry L. 1935*). Az 1950-es években folytatta a Bodroghköz és a Taktaköz vizsgálatát, és tanári munkájában átörököltette az egykori Hunfalvy Gimnázium szellemét (FRISNYÁK S. 2012, 109-110.)

IRODALOM

- FRISNYÁK S. (1958a): A Bükkfennsík kialakulása és mai felszíne. *Borsodi Földrajzi Évkönyv I.* TIT Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Szervezete. Miskolc. 14–19.
- FRISNYÁK S. (1958b): Földrajzi ismeretterjesztés Miskolcon. *Borsodi Szemle*, II. 1. 75–76.
- FRISNYÁK S. (1959a): Földrengések a Bükkvidéken. *Borsodi Szemle*, III. 3. 25–27.
- FRISNYÁK S. (1959b): Borsodi földrajzírók a XVI-XIX. században. *Borsodi Földrajzi Évkönyv II.* Miskolc. 42–54.

- FRISNYÁK S. (1959c): Marjalaki Kiss Lajos földrajzi munkássága. *Borsodi Szemle* III. 1. 67–69.
- FRISNYÁK S. (1959d): Jakucs László, a borsodi barlangok kutatója. *Borsodi Szemle* III. 4. 53–55.
- FRISNYÁK S. (1961a): A Hernád-völgy földrajzi képe. *Borsodi Szemle* V. 2. 170–179.
- FRISNYÁK S. (1961b): Dienes Péter emlékezete. *Borsodi Szemle*, V. 3. 327–330.
- FRISNYÁK S. (1962): Nogel István utazása Keleten. *Borsodi Szemle*, VI. 4. 36–38.
- FRISNYÁK S. (1966): A bükki szénégetés. *Borsodi Szemle* X. 4. 74–75.
- FRISNYÁK S. (1973): Adatok az általános iskolai tanárképzéshez. Dr. Udvarhelyi Károly munkássága. In: Köves J. szerk. *25 éves az általános iskolai tanárképzés*. Művelődési Minisztérium. Budapest. 223–235.
- FRISNYÁK S. (1979): A Zempléni-hegység természeti képe. *Borsodi Földrajzi Évkönyv* IV. 20–47.
- FRISNYÁK S. (1984): In memoriam dr. Peja Győző. *Földrajzi Közlemények* 32. (108) 3. 306–308.
- FRISNYÁK S. (1993): Hézszer Aurél életműve. *Földrajzi Közlemények* 117 (41.) 3. 196–199.
- FRISNYÁK S. (2007): Dr. Peja Győző geomorfológiai kutatásai a Zempléni-hegységben. In: Frisnyák S.–Gál A. szerk. *Szerencs, Dél-Zemplén központja*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék–Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK S. (2012): Emlékezés a száz éve született Kiséry Lászlóra. In: Gál A. szerk. *A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. 109–110.
- FRISNYÁK S. (2018): Marjalaki Kiss Lajos tanári és történeti földrajzi munkássága. *Történeti Földrajzi Közleménye* 6. 1. 174–185.
- FRISNYÁK S. szerk. (2003): Udvarhelyi Kendoff Károly életműve. *Tudomány és Oktatástörténeti Tanulmányok* 2. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszék. Nyíregyháza
- FRISNYÁK S.–GÁL A. szerk. (2007): *Peja Győző emlékkönyv. A Szerencsen 2007. november 16-án megtartott emlékkonferencia előadásai*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- HEVESI A. (2016): Körlevél a földrajzért. *Geográfus hírlevél* XLIX. 5-6. Szegedi Tudományegyetem Földrajz és Geoinformatikai Intézete. Szeged
- HIDEG Á. (2001): *Borsodi Földrajzi Évkönyv. Repertórium*. Borsodi Levéltári Füzetek 38. Miskolc

- KISÉRY L. (1935): *A csonkamagyarországi Bodrogeköz*. Harmathy Nyomdával-lalat. Debrecen
- KOZMA K. (2019): *Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája*. Nyíregyházi Egye-tem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza
- MARJALAKI KISS L. (1987): *Történeti tanulmányok. Miskolci Várostartörténeti Közlemények I.* Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- NOGEL I. (1847): *Nogel István utazása Keleten*. Schultzs Testvérek. Pest
- PEJA Gy. (2000): *Észak-Magyarország (Válogatott geomorfológiai tanulmányok)*. Válogatta és sajtó alá rendezte: Frisnyák S. és Fábíán J. Diósgyőri Gimnázium–Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Miskolc–Nyíregyháza
- VIGA Gy. (2010): Frisnyák Sándor térképei és modelljei mint néprajzi for-rások. In Gál A.–Hanusz Á. szerk.: *A történeti földrajz megújítója – dr. Frisnyák Sándor munkássága*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajz-tudományi Intézete–Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium. Nyír-egyháza–Szerencs. 51–56.

THE WORK OF SÁNDOR FRISNYÁK (1934-2025) AND MISKOLC

ABSTRACT

Sándor Frisnyák began his teaching career in Mályi in Bükkalja, then continued it between 1966 and 1968 at the Diósgyőr (then György Kilián) High School under the administration of the renowned natural geographer Győző Peja (1907-1983). He was the deputy secretary of the Borsodi Department of the Scientific Information Society (1956-1963), one of the editors and frequent contributors to the Borsodi Review (1956-1990) and the Borsodi Geographical Yearbook (1958-1992). In 1968, he headed the geography department of the Nyíregyháza Teacher Training College – later a university. He earned an academic doctorate in 2000. In my study, I praise his writings on physical geography (Bükk, Hernád Valley, Zempléni-hg) and his works on the history of geographical science. The most noteworthy piece of this is “Borsodi geographers in the 16th-19th centuries” (Borsodi Geographical Yearbook II., Miskolc, 1959, pp. 42-54), which introduced several significant and hitherto little-known authors. He also dealt with this subject matter in detail later on!

Attila Hevesi

TUDÓS-TANÁRKÉNT FRISNYÁK PROFESSZOR TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MŰHELYÉBEN

KÓKAI SÁNDOR

BEVEZETŐ GONDOLATOK

A tanulmány egyik legfontosabb célkitűzése, hogy a sok-sok hivatalos köszöntőkben, tisztelet kötetekben és visszaemlékezésekben megjelent méltatások mellett bemutassa, hogy milyen volt Mesterünk, Frisnyák professzor a hétköznapok világában. E ponton azonnal le is szegezhetjük, hogy nem lesz mentes a szubjektív elemektől sem a munkássága előtti tisztelgésem. Úgy gondolom, hogy egyike voltam azoknak, akiket a leginkább megérintett és magához vonzott a Frisnyák professzor által szisztematikusan felépített nyíregyházi történeti földrajzi kutatóműhely sajátos világa. Az emocionális húrokat is megpendítve megemlítem, hogy fiatal kutatóként itt találtam meg azokat az elemeket, amelyek alma materem (József Attila Tudományegyetem) szellemiségét is magukban hordozták. Tudós-tanári életpályám elmúlt negyven éve szorosan egybe forrt a frisnyáki alkotóműhely mindennapjaival, amelyben kutatóként, emberként és atyai jóbarátként mindig magam mögött tudhattam egyik Mesterem és példaképem támogatását. Az elkészült vagy csak gyötrelmesen, olykor kínlódva születendő szaktanulmányaim első lektora mindig Frisnyák professzor volt. Mindez nem is az átolvasásokban nyilvánult meg, hanem inkább a szakmai kérdéseimben, beszélgetéseinkben, amikor arra a kérdésre, hogy éppen milyen kutatást végzek, igyekeztem válaszolni, nem elrejtve kétségeimet és aggodalmainkat sem. Szinte biztos, hogy percekben belül a szobájában találtuk magunkat, és aprólékosan átbeszéltük az adott témát. Olyan kutatási irányutatást adott vagy javasolt, ill. olykor csak egy-egy ötletet vetett fel, amely szélesítette látókörömet, s átlendített a kutatási holtpontra.

A szobája nyitva állt előttünk, s szakmai kérdésekkel is – kollegáimmal együtt – mindig mehettünk hozzá, annak pedig kifejezetten örültünk, ha egy-egy tanulmányunkat elkészítve azzal tisztelt meg bennünket: szívesen elolvashat. Sokszor hallottuk, hogy igen, „Ti nagyon könnyű helyzetben vagytok”, ott van Frisnyák professzor, akinek a szakmai-emberi nagysága országosan elismert. Akkor és annyit konzultáltok Vele, amikor és amennyit szeretnétek. Igen, ez igaz, de az éremnek mindig két oldala van, mert ugyanakkor az is igaz, hogy csak

olyan problémával akartuk zavarni, amely komoly együtt-gondolkodást igényelt. Ezek legtöbbször tematikus térképeink, táblázataink, struktúra-feltáró ábráink és modelljeink értelmezésére, a lényeg kiemelésére és elemzésére terjedtek ki.

Tanulmányainkban – miként Frisnyák professzornál is – éppúgy tetten érhető az emberföldrajz fogalomkészlete (pl. helyi-helyzeti energiák, kultúrtáj stb.), mint a társadalom és természet kölcsönhatásait vizsgáló szemlélet. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy nem csak mi voltunk kitüntetett helyzetben, mert Frisnyák professzor a kutatóműhely más tagjainak (például a hozzánk csatlakozó külső munkatársaknak is) publikálási lehetőséget biztosított és szorgalmazta, segítette a tudományos fokozat-szerzésünket. Többször elhangzott és írásban is megjelent az a vallomása, amely szerint elsősorban nem az egyéni írásműveire, hanem a tudományszervező munkájára, a tanszéki kutató kollektíva és a csatlakozó külső munkatársak összteljesítményére, vagyis a tudományos műhelyére volt a leginkább büszke (KÓKAI S. 2016, 2019, 2020).

1. A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KUTATÁSOK ELMÉLETI KERETEI FRISNYÁK SÁNDOR MŰHELYÉBEN

Hazánkban a két világháború között a történeti földrajz tájrekonstrukciós (= kultúrtáj történeti) irányzata terjedt el, melynek művelői *Teleki Pál* (1879–1941) és *Cholnoky Jenő* (1870–1950) tanítványai közül kerültek ki. Művelését *Bulla Béla* (1906–1962) és *Mendöl Tibor* (1905–1966) tudományelméleti és tudománytörténeti tanulmányai alapozták meg. Az 1930-as és 1940-es évek kutatási eredményei: az elmúlt korok kultúrtájainak oknyomozó-magyarázó leírása a településföldrajzi, táj- és helytörténeti monográfiákban jelentek meg, többnyire bevezető és szemléletformáló fejezetként. Az egyes tájegységekről, tájrészekről és/vagy a lokális terekről elszórta megjelent hisztogeográfiai írások és könyvfejezetek összességében jelentősen gazdagították geográfiai tudásunkat és a helyismeret-feltárás megközelítő módszereit (FRISNYÁK S.–KÓKAI S. 2015). Ebben az időszakban azonban nem alakult ki olyan tudományos műhely, amely e tudományszak művelését tekintette volna feladatának és nem volt olyan iskolateremtő személyiség, aki a munkásságát a történeti földrajznak szentelte volna (GYÓRI R. 2002).

A történeti földrajz több mint negyedszázados szünet után – az 1970-es évek végén – Nyíregyházán, Frisnyák Sándor munkásságának eredményeként újult meg. Frisnyák professzor történeti földrajzi kutatásait Bulla Béla és Mendöl Tibor tudományelméleti és módszertani alapvetésére építette. Mendöl történeti földrajzi programja, emberföldrajzi megközelítési módja Frisnyák professzor

műveiben újjáéledt, tartalmában és módszerében azonban tovább is fejlődött. A megújuló történeti földrajz épített az előzményekre és a társtudományok régi és új eredményeire, amelyek megalapozták a természeti környezet és az ember kölcsönhatásrendszerét, a gazdasági térszerkezet és a térkapcsolatok kialakulását elemző hisztogeográfiai kutatásokat. Frisnyák történeti földrajzi kutatásainak – és egyben a magyar történeti földrajz – létjogosultságát a geográfus szakma a kandidátusi disszertációjának – *Adalékok a Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18–19. század)* – megvédésével, 1983-ben ismerte el. Frisnyák professzor törekedett az interdiszciplináris együttműködésre, kapcsolatot építve a táj- és környezettörténeti, néprajzi, történeti (=humán) ökológiai és egyéb kutatóműhelyekkel (KÓKAI S. 2016, 2024). Frisnyák Sándor az eredeti felfogástól – Csánki Dezső és Györffy György 'történeti földrajzától' – eltérően, annál sokkal tágabban értelmezte a történeti földrajzot. Ebbe az egykori „emberföldrajz” folytatásaként is felfogható tudományközi összefogásba és történeti táj kutatásba a hazai etnográfia számos művelőjét is bekapcsolta (pl. Bellon Tibor, Dám László, Paládi-Kovács Attila, Viga Gyula stb). A Frisnyák professzor által művelt történeti földrajz, mely történeti tértudomány is, tárgyában három dolog szervesen egybe kapcsolódott:

- 1. az emberi tevékenységi forma(ák) és struktúra(ák) (azaz morfológia),
- 2. a rendszeralkotó gyakorlat és ezek narrációja,
- 3. a tájfejlődés történetisége.

E három módszertani alapvetésből alakult ki az a szintetizáló elv, amely a kultúrtáj fogalmában öltött testet. A változás és változtatás elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a tájrekonstrukciós irányzat mellett az emberi tevékenységek egyéb – a jelenkori regionális (tájföldrajzi) művekben is megtalálható – témaköreivel is foglalkozunk. Mindebből következik, hogy Frisnyák professzor a rendszer, a funkció és a történeti folyamat értelmezési mezőibe helyezte a történeti földrajz lényegét. Gyakran hangsúlyozta, hogy az emberi tevékenységi formák vizsgálata a történeti földrajz tárgykörébe is tartozik. Mindez a történeti földrajz tárgyának olyan széleskörű értelmezése, amelynek eredményeként az emberek valamennyi cselekvésével és annak hatásával a történeti geográfia művelője foglalkozhat. Összességében minden olyan ismeretet és ismeretrendszert ebbe a kategóriába sorolt, amely korábban bármilyen kapcsolatban állt az emberi tevékenységek térbeli vizsgálatával.

Frisnyák professzor munkáiban soha nem a miértekre kereste a választ, hanem oksági leírást adott a kultúrtájról, s annak változásáról. A történeti földrajzot olyan tértudományként határozta meg, ahol a kultúrtáj térszerkezetére koncentrálna – nem elvonatkoztatva a társadalmi folyamatoktól – az ok-

sági térkapcsolatokra helyezte a hangsúlyt, olykor a kultúrtáj belső szerkezetét is abszolút keretben szemlélve, ezért kiemelkedően fontossá vált a modellalkotás. Ekkor és ezekben csak azokra a kapcsolatokra kell koncentrálni, amelyek a vizsgált térszerkezet belső kohézióját is determinálják. A hely és térbeli egység kettőssége a dinamikus struktúrákban egybe cseng, s egy irányba mutat, kijelölve a térbeli terjedés legfontosabb irányait és áramlási pályáit.

Frisnyák professzor a kultúrtájat, mint a múlt örökségét is magába foglaló, az egyes geofaktorok által befolyásolt komplex egészet fogta fel, melyben a történeti földrajz egyik legfontosabb feladata a kultúrtáj állapotának múltbeli rekonstrukciója, az adott funkcionális térszerkezeti elemeken és kapcsolatrendszereken keresztül. Kiemelkedően fontosak a frisnyáki modellezett rendszerek, amelyek az egyes funkcionális terek szerkezeti rendjét írják le különféle aspektusokban, elsősorban a térbeli tapasztalat és vizsgálat nyomán szerzett személyes intuíciók és az adatok számasságára és térbeli helyzetére vonatkoztatva. A legkülönbébb elhelyezkedésű terek között különféle összekötő (utak) és elválasztó (határok) térelemek sorakoznak, amelyek meghatározott funkcionális térelemként működnek. A funkcionális terek és az ezekkel összefüggésben szereplő másodrendű funkcionális térelemek együttesen rendszer-folyamatokat eredményeznek, amelyeket az időben bekövetkező változás, fejlődés, növekedés, csökkenés fogalmakkal írhatunk le. A történeti földrajz által leírt rendszerek dinamikusak, nyitottak, ezek modellezése azonban zárt szisztémához vezet, amelyek a valóság egy-egy sajátos leképezései.

2. A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KUTATÁSOK GYAKORLATA FRISNYÁK SÁNDOR MŰHELYÉBEN

Az előző fejezetben megismert elméleti keretek érvényesültek a kutatásaink során: egyrészt teljes fejlődés-folyamatról, kultúrgeográfiai korszakokra (idősíkokra) tagolva, másrészt idő-keresztmetszeti feldolgozásban egyes természetföldrajzi nagytájak vagy közigazgatási egységek történeti földrajzát jelenítettük meg. Ahhoz, hogy mindezt hogyan valósítottuk meg a gyakorlatban, azaz arra a kérdésre, hogyan érvényesült a fejlődés-történeti aspektusú módszer a kutatás során, az alábbiakban fogalmazom meg válaszaimat.

Mindenekelőtt a kutatóműhely léghörét kell kiemelnem. Frisnyák egy olyan kutató műhelyt hozott létre, amely értékfeltáró és -közvetítő szerepkörével a szűkebb régió gazdaságfejlesztését és a tudományos ismereteink gazdagítását is szolgálta és szolgálja, de – a tanszéki oktatók kutatási szabadságát biztosítva – más tájegységek vagy régiók tudományos vizsgálatára is lehetőséget biztosított.

A műhelytagok érdeklődésüknek megfelelő témakörökre specializálódtak, és ezzel összefüggésben a tanszék tudományos kutatómunkája fokozatosan kiterjedt Magyarországra, majd a Kárpát-medence teljes területére. A kutató műhelyben az 1970-es években a szűkebb régió kutatása elsősorban a népesség-, település- és gazdaságföldrajzi vizsgálatokra terjedt ki. A társadalom- és gazdaságföldrajzi, később a történeti földrajzi kutatómunka is megkövetelte a helyszíni vizsgálatokat, a terepmunkát és azzal összefüggésben a természeti geográfia bizonyos szintű művelését is. A korábbi tudományos eredmények és a helyszínek megismerését Frisnyák professzor elvárta, amelyet a tovább lépésünk alapjának tekintett.

Az első lépés tehát a kutatási területre vonatkozó szakirodalom részletes megismerése volt, melyhez szervesen hozzá tartozott a térképészeti anyag beszerzése is. Ezt is Mesterüktől láttuk és tanultuk, aki e téren nem ismert megalkuvást, leveleket írt, könyvtárközi kölcsönzéseket generált, mikrofilmeket kért. Ha ezek nem vezettek eredményre, akkor időt és energiát nem sajnálva személyesen utazott – igen gyakran Budapestre (pl. Nemzeti Levéltár, Hadtörténeti Intézet Térképtára, Országos Széchényi Könyvtár, KSH Könyvtára stb.) vagy a vidéki Múzeumokba és Könyvtárakba Sátoraljaújhelytől Sopronig – gépkocsijával vagy tömegközlekedéssel. Az országhatár sem jelentett akadályt, a Felföld (pl. Kassa, Eperjes, Ungvár, Munkács stb.) és az Alföld értéktárait is gyakran látogatta. Szinte mindig fénymásolatokkal, jegyzetekkel vagy saját kezűleg másolt térkép-vázlatokkal tért haza, s a legkisebb eredményt is tudta értékelni. Fellelkesülve beszélt ezekről az általa „nyersanyaggyűjtő körutaknak” nevezett eseményekről, még inkább azokról az emberekről, akikkel találkozott és nyitottsága, szakmai tudása és magasfokú intelligenciája segítségével maradandó vagy ideiglenes ismeretségeket kötött. Igen gyakran emlegette, hogy egy-egy helytörténész vagy lokálpatrióta (szavaival élve: „míves kismester”) szerepe is megvan a rendszerben, s munkássága kiemelkedően fontos az adott közösségben, értékfeltáró és -megőrző szerepe felbecsülhetetlen.

A második lépést, a terepbejárást mindig megelőzte a rendszerezés, a lényegkiemelés és a kutatási területre történő fókuszálás. A terepbejárásokra mindig felkészült és ezt tőlünk is elvárta. Nagyon jó megfigyelőképessége volt, s azonnal megragadta a figyelmét minden lényeges momentum. Olyan apró részletekre is figyelt, amely felett mi elsiklottunk. Az adott tájba érkezve Ő már tudta, hogy mi az érték, mi az a szellemi vagy tárgyi örökség, amely unikális és sajátos, s számára azonnal leképezte a történelmi múlt egy-egy szeletét. Sokáig emlegettük azt a harminc évvel ezelőtti erdélyi terepbejárást, amikor a Székelyföldön mikrobuszunkkal egy bivalyfogatot kerültünk el. Kérte, hogy ha lehet, akkor álljunk meg, mert Ő mindenképpen le szeretné fényképezni. Megtörtént!

Közismerten híres, tematikusan rendszerezett szakmai fénykép-gyűjteménye volt. Elmondása szerint volt olyan fotó, amelynek elkészítéséért ötször ment vissza ugyanarra a helyre, mert a fényviszonyok vagy egyéb okok miatt nem sikerült úgy a kép, ahogyan azt Ő szerette volna. Zárójelben jegyzem meg, hogy a Történeti Földrajzi Közlemények első 12 évfolyamának valamennyi címlapfotója Frisnyák professzor gyűjteményéből származik. Azon túlmenően, hogy Tokaj-Hegyalja területére havonta egyszer, de olykor gyakrabban is visszatért, a Felföld volt a másik kitüntetett területe. Ez utóbbi esetén a „hely szelleme” is szerepet játszott, mert a Frisnyák-család felföldi származású volt. Ezt is tudatosan és szisztematikusan végezte, s havonta egy hétvége ezekre az utazásokra volt fenntartva.

Amikor már mindent elolvastunk és a térképeken megvizsgáltunk, s a terepet is bejártuk, csak akkor következhetett a harmadik lépés, az adatok rendszerezése, oksági kapcsolatok feltárása és kiemelése. Erre azért is volt szükség, mert a kutatási területünk természet- és társadalomföldrajzát, a természeti környezet és az ember (társadalom) kölcsönhatásrendszerét nagyobb tér- és idődimenzióban dolgoztuk fel. Fontosak voltak az összehasonlító vizsgálatok is, amelyek alkalmazásával sikerült elkerülni a lokális és mikroregionális témafeldolgozásokra gyakorta jellemző provinciális szemléletet. A nagyobb térbeli keretben való gondolkodás és a térkapcsolatok, téráramlások magyarázatot adtak a kutatási terület gazdasági térszerkezetének formálódására, kapcsolatrendszerére, a tájhasználati struktúrák kialakulására és változásfolyamatára is. A termelés természetföldrajzi alapjait (a geotényezőik összességét) is nagy részletességgel feltártuk, amely tudományos alapját kell, hogy képezze a mindenkori terület- és településfejlesztő koncepciók kimunkálásának is.

E cél elérése érdekében a kutatás negyedik lépcsőfokára is fel kellett lépnünk, azzal, hogy a kutatómunkánk kiterjedt az emberi tevékenységi formák térben releváns folyamataira és azokból eredő térbeli struktúrák rekonstrukciójára. Ehhez térszerkezeti modelleket, áramlási pályákon alapuló erőközpontokat és erővonalakat rajzoltunk – a történeti földrajz tájrekonstrukciós módszerét alkalmazva –, olykor a legapróbb részletességgel. Megint csak Mesterünk mutatta a példát, hiszen egyik kedvenc modelljének (A tokaji átkelő és a Miskolci kapu) áramlási pályáját egy vonal miatt (amely Mezőzombor és Szerencs között húzódott) kétszer rajzoltatta át és módosította. Mindezt egy olyan ősi telepítő vonalnak – pontosabban az amfibikus artéri síkság és az ármentes térszín érintkező sávjának – tekintette, ahol a településhelyek és a gazdálkodási teretek mindkét tájtípusra (ártér és ármentes síkság) kiterjedtek, hasznosítva azok természeti erőforrásait. Kutatásaink során mi is megállapítottuk, hogy

a 18. századi gazdasági tevékenység még az ősi, középkori eredetű tájhasználat továbbélését jelentette. Képet tudunk alkotni – korabeli térképek és országleírások, ill. helyi dokumentumok és terepbejárások alapján – a vizsgált régióink egyes településeinek 18–19. századi tájhasználatáról, gazdasági térszerkezetéről és kapcsolatrendszeréről is. A 18–19. századi antropogén ökológiai változás-folyamat, melynek lényege a kultúrtáj térhódítása, és az infrastruktúra-rendszer kiépülése nem csak a tájhasználat térszerkezetét, hanem a termékstruktúrát és a tradicionális térkapcsolatokat is átformálta. A szakmai-mesterségbeli tudás elmélyülésével párhuzamosan folytattuk környezetföldrajzi vizsgálatainkat a tájhasználat komplex térbeli szerkezetére összpontosítva.

Még egy fontos területen mintát adott Mesterünk. Frisnyák Sándor alkalmazkodó értelmiségiként, tudományterületének másként gondolkodójaként a jelenségek és folyamatok leírásával, egy-egy időpont állapotrajzával foglalkozott, melyekből olyan folyamatelemzések születtek, amelyek jellegüknél fogva aktuálpolitika mentesek voltak és maradtak. Ezzel időtálló történeti földrajzi aspektusú – tematikus térképvázlatok, ábrák és modellek segítségével – szintéziseket alkotott. A kultúrtáj kialakulását és terjedését oly módon mutatta be, amelyre monográfiáinkban mi is törekedtünk, hogy azok felhasználhatók legyenek a történeti folyamatok vizsgálatánál, a regionális és regionalizációs jelenségek elemzésénél és értelmezésénél, az ok-okozati összefüggések és kölcsönhatásrendszerek vizsgálatánál egyaránt.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A történeti földrajz olyan egyetemes nemzeti tudomány, melynek nyíregyházi alkotóműhelyéhez tartozni nem csak kitüntetett helyzetet, hanem felelősséget is jelent. Az elért kutatási eredményeink közismertek, melyek az adott témakörben (pl. Taktaköz, Rétköz, Bodrogek, Cserehát, Bánság, Maroszsög stb.) az első tudományos igényű szintézisek. Ezekről a hazai tudományos életet és a határon túl élő nemzettársainkat – a lehetőségeinkhez képest – folyamatosan tájékoztatni tudós-tanári kötelezettségünk, melynek legfontosabb eszköze a Történeti Földrajzi Közlemények című folyóiratunk. Az abban közölt makro-, mezo- és mikroregionális szintű történeti földrajzi tanulmányok és a tudománytörténeti, -elméleti és -módszertani művek jelentősen gazdagították és gazdagítják geográfiai tudásunkat.

Legalább ennyire fontosnak érezzük azonban Mesterünk iránt érzett tiszteletünk és megbecsülésünk kifejezését, s ennek közreadását is. Frisnyák Sándor munkásságát az 1970-es évek közepétől a történeti földrajznak szentelte.

Frisnyák professzor a tanszéki kutatóműhelyéből kiinduló munkásságával nem csak megújította, hanem tartalmilag és módszertanilag gazdagította a hazai történeti geográfiát. Tudományos iskolát, kutatóműhelyt teremtett, és alkotásaival, tudományszervező tevékenységével maradandóan beírta nevét a magyar földrajztudomány történetébe. Történeti földrajzi kutató tevékenységét, tudományos értékfeltáró és -közvetítő munkásságát, tudományszervező és tudományos közéleti tevékenységét, konferenciaszervező, könyv- és folyóiratszerkesztő munkáját 2024 decemberéig töretlenül folytatta. Hite szerint minden nap Isten ajándéka és ezzel az ajándékidővel igyekezett jól gazdálkodni. A mi célunk sem lehet más, mint mintákat adni és értékeket átnyújtani, ezzel is növelve a Frisnyák professzor által alapított kutatóműhelyünk integráló és kisugárzó szerepét, s a jelen és a jövő generációját is hasonló feladatmegoldásokra ösztönözni. A több évtizede folyó régiókutatás, az értékfeltárás és értékközvetítés jelentse számukra is a követendő példát.

Az elmúlt négy évtizedre visszatekintve megállapítható, hogy a tudományos alkotó-tevékenységünk a Frisnyák Sándor vezette történeti földrajzi műhelyben teljesedett ki. Fejlődésünket, szakmai előre haladásunkat és elismertségünket felgyorsította a tanszéki műhelyhez is kapcsolódó egyetemi-akadémiai tudományművelőkkel kialakult munkakapcsolat és a tudományos közéleti szerepvállalás. Köszönjük Mester!

IRODALOM

- FRISNYÁK S.–KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: Pap N. szerk. *Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014)* Publikon Kiadó. Pécs. 9–23.
- GYŐRI R. (2002): A magyar történeti földrajz a két világháború között. *Földrajzi Közlemények* 126. 1-4. 79–92.
- KÓKAI S. szerk. (2016): *A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Tanulmánygyűjtemény.* Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza
- KÓKAI S. (2019): Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkássága. In. *Történeti Földrajzi Közlemények* 7. 1-2. 150–163.
- KÓKAI S. (2020): *A történeti földrajz professzora: Frisnyák Sándor.* Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet–MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság–Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya. Nyíregyháza

KÓKAI S. (2024): Frisnyák Sándor köszöntése kilencvenedik születésnapja alkalmából. In: Kókai S.–Csüllög G. (szerk.) *Táj, társadalom, kultúra: Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet–MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Nyíregyháza. 1–4.

AS A SCIENTIST-TEACHER IN PROFESSOR FRISNYÁK'S HISTORICAL GEOGRAPHY WORKSHOP

ABSTRACT

One of the most important objectives of the study is to present what our Master, Professor Frisnyák, was like in the everyday world. I believe that I was one of those researchers and colleagues who were most touched and attracted by the unique world of the historical geographical research workshop in Nyíregyháza systematically built by Professor Frisnyák. Analyzing the reasons, one of the most important is that she gave or suggested research guidelines, or sometimes just suggested an idea, that broadened my horizons and helped me break through a research deadlock. In fact, we only bothered with problems that required serious collaborative thinking. These mostly involved interpreting our thematic maps, tables, structure-exploring diagrams and models, highlighting the essence and analyzing them. The Frisnyák heritage lives within us, and in our studies – as in Professor Frisnyák's – the set of concepts of human geography (e.g. local and situational energies, cultural landscape, etc.) can be seen as well as the approach examining the interactions between society and nature. Her confession, which was spoken and published in writing several times, was that she was most proud not of her individual writings, but of her work as a scientific organizer, of the overall performance of the department's research collective and the external collaborators, in other words, of her scientific workshop. Looking back over the past four decades, it can be stated that our scientific creative activity was fulfilled in the historical geography workshop led by Sándor Frisnyák. Our development, professional progress and recognition were accelerated by the working relationship established with university and academic scientists associated with the departmental workshop and by our involvement in scientific public life. Thank you, Master!

Sándor Kókai

FRISNYÁK SÁNDOR ÉS ZEMPLÉN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL SÁROSPATAKRA ÉS A BODROGKÖZI MŰVELŐDÉSI EGYESÜLETRE

TAMÁS EDIT

A Frisnyák professzorhoz kapcsolódó áttekintésem a Rákóczi Múzeum és a Bodrogi Múvelődési Egyesület irányából tekint a város, a Bodrogi és Tokaj-Hegyalja felé, az időtényezőket tekintve az 1950-es évek végétől 2024-ig terjedő hat és fél évtizedet öleli fel, amely Frisnyák professzorhoz is kapcsolódó eseményeiből emel ki néhányat.

A Bodrogi Múvelődési Egyesület alapítását Balassa Iván a Rákóczi Múzeum egykori igazgatója kezdeményezte 1994-ben. Az ötlet megfogalmazása után Kovács Dániel állt a szervezőmunka élére, levélben megszólítva a szakma azon képviselőit, akik a határon átnyúló kistáj szülőttei, kutatói. Sokuknak személyes ismerőse, többeknek jó barátja volt Balassa Iván. A kiváló néprajzos 1956–1961 között nemcsak múzeumigazgató volt Sárospatakon, hanem egész életre szólóan elköteleződött Zemplén-, és Abaúj kutatójaként is. A megálmódott egyesület központját nem a Bodrogi és a Tisza határolta területre, hanem Sárospatakra tervezte. Tudta, hogy egy civil szervezet stabil működése szempontjából fontos egy jól működő befogadó intézmény, s ez lett a Rákóczi Múzeum. A Bodrogi Múvelődési Egyesület szerveződésének ötletével Balassa Iván megkereste a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékének vezetőjét is.

Frisnyák Sándor neve és munkássága ekkor már ismert volt Sárospatakon és a Bodrogi közben is. Érdekes párhuzama a két kiváló tudós életének, hogy szakmai pályájuk Sárospatakhöz kapcsolódásának kezdetén Újszászy Kálmán teológiai professzortól, a régió legkiválóbb ismerőjétől kaptak támogatást. Frisnyák Sándor esetében ez az 1950-es évek vége, amikor tanári-, szakmai pályája indulásánál a Magyar Földrajzi Társaság Borsodi Osztálya számára tárta fel a Sárospataki Református Kollégiumhoz, Tokaj-Hegyaljához kapcsolódó tudomány- és oktatástörténet figyelmet érdemlő alakjait. Adatgyűjtő-, feldolgozó munkájában Újszászy Kálmán segítette a pataki Nagykönyvtárban. E témában született dolgozatai a Borsodi Földrajzi Évkönyv-sorozatban és a Borsodi Szemleiben jelentek meg: Borsodi Szemle 1959. évi negyedik számában: „*Sárospatak földrajzi hagyományai*”; az 1960. évi első számában „Kazinczy első műve: »Ma-

gyar Ország Geographica-ja», a Művelődésügyünk (Miskolc) 1960-ban megjelent kötetében „Földrajzoktatás Sárospatakon a XVII–XIX. században”. Kutatási eredményeiről széles körben értesültek, Sárospatakon, Tokajban és Miskolcon tartott előadásokat. A téma iránti elkötelezettségét mutatta, hogy Csécsi János sárospataki tanárról, a hazai földrajzoktatás nagy egyéniségéről saját költségén emléklakettet készíttetett.

Frisnyák Sándor a következő években, évtizedekben is rendszeresen részt vett Sárospatak szűkebb és tágabb környezetének kutatásában, szerzője, szerkesztője volt a térségről közreadott kiadványoknak¹ és aktív résztvevője az itt szervezett tanácskozásoknak. Rendszeres előadója a „Tokaj és Hegyalja” konferencia-sorozatnak. Figyelme kiterjedt a Bodroghközre is, fejlődésképet rajzolt, felvázolta a terület helyét és szerepét a regionális munkamegosztásban. Kutatásairól hazai és külföldi konferenciákon is beszámolt, melyeket publikációkban is közreadott. Például „Adalékok a Bodroghköz történeti földrajzához” című tanulmánya Nyíregyházán jelent meg.²

Frisnyák Sándor munkásságától elválaszthatatlan a tudományszervező és közéleti tevékenysége. 1988-ban ő kezdeményezte egy Zemplén-kutató Társaság létrehozását, 1994/95-ben Balassa Iván egyesületi terveit elfogadva, segítette az új Sárospatak központú Bodroghközi Művelődési Egyesület előkészítő munkáit „Nagyon tetszik az egész kezdeményezés komolysága és időszerűsége. Egy egész ország építkezik, szellemileg újra írja önmagát, s itt azok, akik tehetnek, közös gond legyen a hazai feladat.” - fogalmazott Czinke Ferenc Balassa Ivánnak írt levelében. Ez a gondolat áthatotta minden alapító-szervező, így Frisnyák Sándor munkáját is. 1995. január 31-én kelt levelében tudatta, hogy tanszékének 6 tagja (alább részletezve) és Udvari István tanszékvezető főiskolai tanár is jelentkezik az Egyesületbe a főiskolai oktatók sorából.

Az alakuló ülésre 1995. március 7-én került kiküldésre a meghívó Jósvainé Dankó Katalin, a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója, Balassa Iván, a Mezőgazdasági Múzeum nyugalmazott főigazgató-helyettese és Bogoly János, a királyhelmeci Városi Hivatal munkatársa, biológus, helytörténész aláírásával. A Bodroghközi Művelődési Egyesület alakuló ülésére 1995. március 31-én 11 órára hívták a kollégákat Sárospatakra, a Rákóczi Múzeum előadótermébe.

1 Zempléni-hegység (szerk. Dely K.) Medicina, Budapest, 1967. (társszerző); Vártúrák kaulauza I. kötet Észak-magyarországi, alföldi várak és vártúrák útvonala (szerk. Dely K.) Budapest, 1969.; Második kiadás 1975.; Zempléni-hegység. Medicina, Budapest, 1978. (szerkesztő és társszerző, pp. 13-36, 95-102); Második kiadás 1983.

2 A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 12/f. Társadalomtudományi Közlemények. 1990. pp. 227-246.

A Kováts Dániel által „Bodroγκöziekhez” fogalmazott felhívást 80-an kapták meg. Az alakuló ülés 40 résztvevőjének egyike, az egyesület alapítótagja volt Frisnyák Sándor is. Nem egyedül érkezett a tanszékről, Boros László és Vitányi Béla is személyesen volt jelen. A térség meghatározó kutatói, neves elszármazottai ötletekkel, tudományos tervekkel érkeztek az alapításra.

Az esemény jegyzőkönyvében olvashatjuk, hogy a Sárospatak és Királyhelmecc központtal működő „Egyesület: területileg a Bodroγκözben és környékén kíván tevékenykedni.”³ „A Bodroγκözi Művelődési Egyesület célja a Bodroγκöz gazdasági és szellemi értékeinek feltárása, feldolgozása, közreadása olyan céllal és módon, hogy a szülő- és lakóföldhöz való tartozás érzését erősítse. Működési területe kiterjed e kistáj magyarországi és szlovákiai területére...”⁴

A megalakult Egyesület tiszteletbeli elnöke Balassa Iván lett. Szlovákiai elnöke Dobos László, magyarországi elnöke Bodó Sándor, ügyvezető elnök Jósvainé Dankó Katalin. Három alelnököt választottak az alakuló ülés résztvevői: Frisnyák Sándort, Czinke Ferencet és Lamiová Máriát. Az Egyesület titkára Bogoly János és Tamás Edit lett. Nyolc szakosztály is alakult: A Természettudományi Osztály⁵ elnöke Boros László, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékének főiskolai docens lett. Ő képviselte az Egyesület bejegyzését követő megbeszélésen, 1995. augusztus 18-án a nyíregyházi kollégákat.⁶ A szakosztályokban végzett munkáról a következő feljegyzés került a jegyzőkönyvbe: „Természettudományi szakosztály: Miként eddig, a jövőben is a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola hallgatói szépszámmal készítenek majd a Bodroγκözkhöz kapcsolódó témában szakdolgozatot.”⁷

Frisnyák Sándor 20. számmal iktatott „Belépési nyilatkozatát”-t 1995. augusztus 5-én töltötte ki, a természettudományi szakosztályt és a szerkesztői osztályt megjelölve tevékenységi területként. A Tanszék kollégáinak belépési nyilatkozata is hamarosan megérkezett. Vitányi Béla személyesen hozta (természettudomá-

3 A Bodroγκözi Művelődési Egyesület Alakuló Közgyűlésének jegyzőkönyve.

4 „...Az egyesületnek tagjai lehetnek a Bodroγκöz mindkét részében élők, illetve az innen elszármazottak, tudományos kutatók, tanárok, lelkesek, népművelők, gazdasági szakemberek, önkéntes gyűjtők, jogi személyek (önkormányzatok, iskolák, múzeumok, könyvtárak, levéltárak, művelődési és gazdálkodó intézmények, egyéni vállalkozások). Az egyesület tagjai évi 300 Ft, a nyugdíjasok 150 Ft (Szlovákiában az ennek megfelelő Korona összeg) tagdíjat fizetnek. Az Egyesület tagjai az egyesület kiadványaihoz kedvezményesen juthatnak hozzá.” Részlet a Bodroγκözi Művelődési Egyesület Belépési nyilatkozatának szövegéből.

5 „A természettudományi szakosztály elsősorban a Bodroγκöz növény- és állatvilágának, földrajzának, vízgazdálkodásának, természet- és környezetvédelmének tanulmányozására” - Részlet az Egyesület Alapszabályából.

6 1995. június 7-én a Bodroγκözi Művelődési Egyesület bejegyzése jogerőre emelkedett.

7 A Bodroγκözi Művelődési Egyesület 1995. augusztus 19-i közgyűlésének jegyzőkönyve.

nyi, környezetvédelmi), míg szeptemberben 14-én Frisnyák Tanár Úr együtt postázta hat kollégája belépési nyilatkozatát: Gööz Lajos (természettudományi, környezetvédelmi), Kókai Sándor (természettudományi, környezetvédelmi), Kormány Gyula (természettudományi), Balogh Árpád (természettudományi), Boros László (természettudományi), Dobány Zoltán (természettudományi). Mindannyian megjelölték azt is, mely szakosztály munkájába kívánnak bekapcsolódni.

Az alapítását követő harmadik évben, 1998-ban indult útjára az Egyesület és a Rákóczi Múzeum közös konferencia sorozata. Tematikája túllépett a Bodrogköz határain, a történelmi Zemplén vármegyére tekintett. Történészek, régészek, néprajzkutatók, geográfusok közös tanácskozása indult ekkor útjára. Frisnyák Sándor az Egyesület sárospataki tudományos konferenciáira mindig kiemelten figyelt.

Az első „*Zemplén népessége, települései*” tanácskozás alcíme egy tragikus halálesetre emlékeztetett: „In memoriam Németh Gábor”. Az 1998. július 2–3.-án megrendezett konferencián 24 előadás hangzott el, ezek között hallhatták a résztvevők Frisnyák Sándor „*A Zempléni-hegység helye és szerepe a XVIII-XIX. századi regionális munkamegosztásban*” című előadását is. A tanácskozás négy határon túli előadója mutatta, hogy a szervezők nem feledték az alapításkor megfogalmazott, két országot érintő célokat (Kónya Péter, Jan Adam, Sápos Aranka, Bogoly János). A történészek közül a Rákóczi témához és Sárospatakhoz kapcsolódóan R. Várkonyi Ágnes és Péter Katalin is itt volt, a földrajzosokat Frisnyák Sándor mellett Süli-Zakar István és Boros László képviselte. A sárospataki kutatók jelentős száma jelezte, hogy fontosnak érezték a most útjára induló konferencia sorozatot: Hörccsik Richárd, Dankó Katalin, Dienes Dénes, Tamás Edit, Pocsainé Eperjesi Eszter, Szabó Irén, Hajdú Imre. Még egy fontos szempont: a konferencia teret adott a fiatal kutatók számára is: Csíki Tamás, Kónya Péter, Sápos Aranka, Tamás Edit, Szabó Irén, Mészáros Kálmán, Árva Ferenc, Ulrich Attila. Az itt elhangzott előadásokból készült tanulmánykötet 1999-ben jelent meg.⁸

Frisnyák Sándor számára fontosak voltak az Egyesületben betöltött tisztségéből adódó feladatai. Az Egyesület által rendezett konferenciákat akkor is megtisztelte jelenlétével, amikor nem tartott előadást (és ott volt az Egyesület közgyűlésein is). Így volt 1999-ben is. A „II. Zemplén népessége, tele-

8 Zemplén népessége, települései. In memoriam Németh Gábor. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 37. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 1999. p. 372+4. Frisnyák Sándor konferencián elhangzott előadása nem került be a kötetbe.

pülései–Bodroglaköz”⁹ tanácskozásán találkozhatott, konzultálhatott a terület meghatározó kutatóival. Fialat kutatók sora is beszámolt eredményeiről. Ők is mindannyian számíthattak Frisnyák Sándor érdeklődésére.

A konferenciasorozat IV., az „*Ember és a természet kapcsolata*” címmel 2002. június 27–28-án rendezett tanácskozásán a Vörös-torony Lovagtermében tartott legközelebb előadást az egyesület keretei között Frisnyák Sándor. „*Emberformálta táj a Zempléni-hegységben*” címmel a Zempléni-hegység és környezete történeti földrajzi áttekintésével a terület általános nagy folyamatait foglalta össze. A konferenciát előadásával megnyitó R. Várkonyi Ágnes Professzor Asszony a történeti ökológia módszertani kérdéseiről beszélt, bizonyítva, hogy a történettudomány napjainkban egyre nagyobb figyelmet fordít kutatásai között az ember évszázadok során végzett természetátalakító tevékenységére. A természettel együtt élő ember történelmi, néprajzi emlékei különösen jól megfoghatók a Bodroglaközben. A történeti, néprajzi és földrajzi témájú előadások megmutatták a téma időszerűségét és a különböző módszertanú kutatások egymáshoz kapcsolódását. A konferencia meghatározó élménye lett az akkor befutó hír: az UNESCO Világörökség Bizottsága döntése alapján a Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék, kultúrtáj a világörökségi helyszínek sorába került. Emlékeim szerint Csorba Péter előadásában jelentette be a frissen megjelent híradást. Akkor nem esett szó róla és valószínűleg kevesen tudják, hogy az ötletet Frisnyák Sándor vetette fel egy 1988-ban megrendezett konferencián. Az ötlet beteljesedésének híre pedig Sárospatakon érte utol.¹⁰

A Rákóczi Múzeum és a Bodroglaközi Múvelődési Egyesület következő közös konferenciáját 2004. június 24–25-én tartották Sárospatakon „*Polgárosodás*

9 Előadások a Bodroglaközről. Kiadja a Bodroglaközi Múvelődési Egyesület. Szerk.: Balassa Iván, Dankó Imre, J. Dankó Katalin, Tamás Edit, Viga Gyula. Sárospatak, 2001. p. 133.

10 Tokaj-Hegyalja Világörökséggé nyilvánításában Frisnyák Sándor professzor aktív, kezdeményező szerepet játszott: 1988. október 22-én egy Tokajban rendezett konferencián elsőként javasolta, hogy Tokaj-Hegyalját, a szőlő-, és borkertművelő mikrorégiót történelmi kultúrtájként a világörökség részévé kellene nyilvánítani. 1989. augusztus 24-én a Tokaj-hegyaljai Települések Szövetsége abaújszántói ülésén, majd 1990. március 13-án a Tokaji Múzeumban egy ad hoc bizottság ülésén megismételte korábbi javaslatát. Májer János tanácselnök vitaindító referátumában kérte a bizottság elvi állásfoglalását ahhoz, hogy a megfelelő kormányhivatalokban kezdeményezhesse Tokaj világörökség részévé nyilvánítását. A kialakult kerekasztal beszélgetés során Frisnyák többek között azt fogalmazta meg, hogy a világörökség címet a hajdan volt mezővárosi agglomerációnak, a hegyaljai borvidék településeinek együtt kellene megpályáznia. 2002-ben a hegyaljai polgármesterek és az illetékes országos intézmények közös erőfeszítéseként a terv megvalósult, a Hegyalja a világörökség része lett. S a leírtak alapján látható, hogy e folyamatban Frisnyák professzor is aktív szereplő volt. Lásd: Boros László: Frisnyák Sándor munkássága. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2004. p. 115.; Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. 2004. pp. 385-390.

Zemplénben” címmel (V. Zemplén népessége, települései c. konferencia). A tanácskozás témája kapcsolódott a múzeum hasonló címmel rendezett időszaki kiállításához. A konferencia sorozatnak először adott helyszínt az Múzsák Temploma.¹¹ A nyitóelőadást Frisnyák Sándor tartotta „*A Felső-Tisza-vidék környezetgazdálkodása a XVIII.-XIX. században*” címmel. A Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz és a Bodrogek differenciált ártéri gazdálkodását és az ember tájformáló munkáját foglalta össze. A további előadók nagy része múzeumi kolléga volt, akik Sárospatakhoz, Tokaj-Hegyaljához kötődtek. Az említett konferencia és a 10 éves Egyesület 2005. évi szakmai beszámolója jól mutatta, hogy az alapítók szándéka teljesült. Különböző tudományágak képviselői dolgoznak együtt a Bodrogek tudományos feltárásán, kutatási eredményeik közreadásán: „*Tagtársaink 2005-ben is folytatták kutatásaikat a területen. Készülnek a Nagytárkány monográfia tanulmányai, Viga Gyula szerkesztésében.*”¹²

2006-ban első alkalommal vállalkozott az Egyesület természettudományos konferencia megrendezésére, „*A magyarországi Bodrogek biológiai, földrajzi, történeti és egyéb értékei*” címmel (VI. Zemplén népessége, települései konferencia). Először tartottak biológusok előadásokat. A témaválasztás háttere a nagy ívű, Tuba Zoltán és Frisnyák Sándor által szerkesztett „*A magyarországi Bodrogek élővilága és földrajza*” című tanulmánykötet volt. A Bodroeki Művelődési Egyesületbe 2005-ben lépett be Tuba Zoltán professzor, pataki öregdiák. A Bodrogek kötet az ő nagy álma volt. Frisnyák Sándor a gyűjteményes kötet tematikai tervének előkészítésében, szerzőinek felkérésében, szerzőként, szaklektorként és társszerkesztőként vett részt. Az új tematikával a konferencia szervezőinek köre is kibővült. A Szent István Egyetem MKK Növénytani Tanszéke, az MTA Miskolci Akadémiai Bizottsága Biológiai Szakbizottság, az MTA Ökológiai Bizottsága és a Bodroeki Kistérségi Társulás is felsorakozott a nagyszabású, 2006. június 29–30-án rendezett konferencia mögé. Az első nap előadásai a Rákóczi Múzeumban, a Múzsák Templomában, a második nap Pácinban, a Bodroeki Kastélymúzeumban hangzottak el.

11 Az egykori trinitárius kolostor épületét 1999-ban vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum a Rákóczi Múzeum céljaira. Felújítását követően 2003-ban nyílt meg a nagyközönség előtt, kiállításoknak, zenei és irodalmi programoknak, konferenciáknak helyet adva. Az épület új elnevezése, a „Múzsák Temploma”, utalt arra, hogy a közgyűjteményi, tudományos célok mellett a művészetek is helyet kapnak az épületben. Jósvainé Dankó Katalin a Rákóczi Múzeum igazgatója, a Bodroeki Művelődési Egyesület ügyvezető elnöke névválasztása jól tükrözte a felújított épület új funkcióját.

12 A 2006-ban, a Fórum Kisebbségkutató Intézet kiadásában (Somorja-Komárom) megjelent kötet első tanulmányát Frisnyák Sándor jegyzi: „Táj és ember” címmel.

A 25 résztvevő a legújabb eredmények, ill. a nagy összefoglalások megismertetésére vállalkozott. Az előadások megteremtették a múlt, jelen, s jövő egységes szemléletét. Elsőként Frisnyák Sándor összegezte kutatásait „*A Bodrogköz történeti földrajza*” címmel, bemutatva a természet és az ember formálta táj változó kapcsolatát, a természetátalakítások, lecsapolások által megváltozott gazdálkodást. Frisnyák Zsuzsa a Sátoraljaújhelyt Ungvárral, ill. Szerencsel összekötő vasúti fővonal jelentőségét áttekintve kiemelte a ma már hihetetlennek tűnő tényt: a XIX. század végén, a XX. század elején vidékünkön működött az Osztrák-Magyar Monarchia legfejlettebb vasúti hálózata (kiépítettség, színvonal, technikai berendezések – éjszakai szállítás lehetősége). Hallhattunk tőle a kisvasút gazdasági, társadalmi jelentőségéről is. Tuba Zoltán záró előadásában beszélt a tervezett kötet által szervezett kutatásokról, a várható eredményekről. Kiemelte az alapkutatások fontosságát, hangsúlyozta azt, hogy egy nemzet, egy terület felemelkedésében csak akkor várhatunk eredményeket, ha a tudományra és a kutatásra is áldozunk.

A sikeres konferenciát követően készítették el a tervezett kötet kéziratait. Részben Sárospatakról, a Rákóczi Múzeumból történt a kapcsolattartás a szerzőkkel, a kéziratok egy része is ide érkezett, majd innen kerültek tovább Tuba Zoltánhoz. 2005. november 24-én már a kéziratokat köszönő levél érkezett minden szerzőhöz Tuba Zoltán és Frisnyák Sándor szerkesztő-párostól. A „*Bodrogköz – A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája*” 2008-ban jelent meg 1178 oldalon a Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány kiadásában. A kötet terjesztésében a Bodrogközi Művelődési Egyesület is jelentős szerepet kapott.

A VII. Zemplén népessége, települései c. konferencián 2007-ben Frisnyák Sándor előadást nem vállalt, de a közéleti szerepvállalásával jelen volt a civil szervezet munkájában. 2005-ben az Egyesület a 2002-ben elhunyt tiszteletbeli elnöke emlékét is őrizve, Viga Gyula és Fehér József javaslatára Balassa Iván Emlékérmét alapított. 2007-ben Frisnyák Sándor ajánlására az érmet Boros László kapta. 2008-ban Frisnyák Sándor munkáját ismerte el a Bodrogközi Művelődési Egyesület Balassa Iván Emlékéremmel. Átadására 2009 elején került sor. Méltatását Boros László készítette: „*Frisnyák Sándor pályakezdő tanárként egyrészt a Bükk és a Sajó-völgyi iparvidék társadalom- és gazdaságföldrajzát, másrészt a magyar földrajztudomány Miskolchoz és Tokaj-Hegyaljához (elsősorban a pataki kollégiumhoz) kapcsolódó hagyományait dolgozta fel... Nyíregyházán a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék társadalmi-gazdasági elmaradottságának történelmi gyökereit vizsgálva, egyre közelebb került a történeti földrajzhoz, ... a történeti földrajzi kutatásait kiterjesztette a Bodrogköz, a Zempléni-hegység*

és a Hernád-völgy területére is. ... Publikációinak 15–16%-a a Zempléni-hegység, Tokaj-Hegyalja és a Bodroghöz történeti földrajzával foglalkozik.”¹³

„Frisnyák Sándor professzor 2014. november 3-án az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság ülésén a nyíregyházi eredmények és a többi kutatóhely teljesítményei alapján egy Történeti Földrajzi Albizottság létrehozását kezdeményezte. Szakterületünk e legmagasabb tudományos fóruma 2014. december 2-án tartott ülésén engedélyezte az albizottság létrehozását, és az első három évre Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanárt az elnöki, Csüllög Gábor egyetemi adjunktust a titkári teendők ellátásával megbízta. A felhatalmazás alapján megkezdtük a szervező munkát és kidolgoztuk az előzetes – az akadémiai bizottságok működési gyakorlatát követő – munkatervünket. Az alakuló ülésünket 2015. április 24-én a sárospataki várban tartottuk. A helyválasztásnak szimbolikus jelentőséget tulajdonítunk: Sárospatak a középkortól iskola- és tudásközpont, és mint ilyen, a földrajztudomány egyik legrégebbi hazai műhelye, környezete a Tokaj-hegylajai borvidék pedig történeti kultúrtáj.”¹⁴

2015. április 24-én a Múzsák Templomában megtartott alakuló ülésen Tamás Edit múzeumigazgató köszöntője után Kókai Sándor intézetigazgató, főiskolai tanár megnyitóját követően előadások hangzottak el. Elsőként Frisnyák Sándor professzort hallgathatták meg a jelenlévők a sárospataki földrajzoktatás és földrajzírás történetéről, a XV. század végétől kezdődően az 1868-as közoktatási törvény megjelenéséig. Kókai Sándor előadásban felvázolta a történeti földrajz hazai történetét, részletezőbbben a nyíregyházi történeti földrajzi műhely, alkotó és tudományszervező tevékenységét. Dövényi Zoltán professzor, a pécsi egyetem Földtudományi Doktoriskola igazgatója, az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság elnöke tudománytörténeti és -elméleti alapozással határozta meg a történeti földrajzi kutatómunka jelenlegi és jövőbeni feladatait, fontosabb tárgyköreit és biztosította a résztvevőket a további támogatásáról. A hozzászólások között Süli-Zakar István professzor kiemelte Frisnyák professzor elévülhetetlen érdemeit a hazai történeti földrajzi kutatások újraindításában és művelésében.

Frisnyák Sándor professzor hangsúlyozta, hogy az Albizottság megalakulásának és működésének egyik legfontosabb célja az értékfeltáró és közvetítő tevékenység (az átfogó jellegű, makro regionális témafeldolgozások mellett a kistérségek, olykor településszintű vizsgálatok folytatása), amelyek összességünkben alapozó, építőelemeit képezhetik a jövőben – esetleg csak évtizedek múlva – sorra kerülő Kárpát-medence történeti földrajzával foglalkozó nagymonográfia-

13 Bodroghközi Művelődési Egyesület 2008. évi iktató.

14 Jegyzőkönyv az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottságának megalakulásáról

ának. Kiemelte, hogy a történeti földrajzi kutatók aktivizálásán és a lehetőségek biztosításán túlmenően a térbeli és időbeli keretek és határok megtartása is fontos. Az elnök 13 órákor kimondta az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottság megalapítását. Alapító tagok: Prof. Dr. Dövényi Zoltán, Prof. Dr. Frisnyák Sándor, Prof. Dr. Becsei József, Prof. Dr. Süli-Zakar István, Prof. Dr. Viga Gyula, Dr. habil Kókai Sándor, Dr. Csüllög Gábor, Dr. Tamás Edit, Dr. Takács Péter, Dr. Suba János, Dr. Nagy Miklós Mihály, Dr. Demeter Gábor, Dr. Gál András, Dr. Nemes Zoltán, Dr. Szulovszky János, Dr. Szilágyi Ferenc. A meghívást elfogadó, de hivatali kötelezettségük miatt távol maradt geográfusok is alapító tagok: Prof. Dr. Kocsis Károly, Prof. Dr. Beluszky Pál, Prof. Dr. Berényi István, Prof. Dr. Gulyás László, Prof. Dr. Hajdú Zoltán, Dr. habil Csapó Tamás, Dr. Boros László, Dr. Ilyés Zoltán, Dr. Lenner Tibor és Dr. Pap Norbert. Az Albizottság jelenlévő tagjai elfogadták a munkatervet, s olyan megvalósítandó célokat is megfogalmaztak, amelyek majd a következő hároméves programnak lesznek fontos alkotóelemei és mérföldkövei.

Az Albizottság célja a Kárpát-medence történeti földrajzával foglalkozó kutatók támogatása, egyrészt szakmai konferenciák és tudományos szimpóziumok szervezésével, másrészt publikálási lehetőségekkel. Az Albizottság a történeti földrajz geográfus művelőin kívül – a kutatóműhelyek eddigi gyakorlatára is építve – a részfeladatok megoldásához aktivizálni szeretné a régészeket, etnográfusokat, kartográfusokat és a gazdaságtörténeti kutatókat is. Az Albizottság tagjai és mindenki, aki a Kárpát-medence történeti földrajza témakörével foglalkozik, a Nyíregyházán megjelenő *Történeti Földrajzi Közlemények* című szakmai folyóiratban publikálhatja kutatási eredményeit. Gál András igazgató úr tisztelettel meghívta a résztvevőket a 12. Tájélföldrajzi Konferenciára, Szerencsre.

Frisnyák Sándor a „Zemplén népessége, települései (2015. december 9–10.) c. konferencián a Jósvainé Dankó Katalin 70. születésnapját köszöntő programon tartott újra előadást a Rákóczi Múzeumban. A tematika határon átnyúló, a néprajz, a történelem, a műemlékvédelem és a geográfia tudományának képviselői érkeztek előadóként. Frisnyák Sándor (előadása: „*Tarcal történeti tájhasználat (XVI-XIX. században)*”). Viga Gyula, Balassa M. Iván, Filep Antal, Petercsák Tivadar, Lamiová Mária, Martin Pristas, Gyulai Éva, Kónya Péter, Kónya Annamária, Feld István, Osgyányi Vilmos, Fehér József, Ringer István, Szabó Irén, Tamás Edit.

A 2019-es esztendő több szempontból is különleges volt. A Rákóczi Múzeum és az Egyesület által 1998-ban útjára indított Zemplén népessége, települései c. konferencia sorozat 2019 májusában új szakmai együttműködőket - Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, MTA Történeti Földrajzi Al-

bizottsága - bevonva újult meg. Az új néven „Sárospataki konferencia” elinduló előadás-sorozat a szerencsi Tájélföldrajzi Konferenciák folytatása is lett.

2019. május 17–18.-án megrendezett „Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek” címmel tartott tanácskozáson köszöntötték a résztvevők Frisnyák Sándort 85. születésnapján. A jeles eseményt mutatta a konferencia kezdetén a köszöntők népes tábora: Tamás Edit, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma igazgatója, Sikora Attila, Sárospatak Város alpolgármestere, Csorba Péter, a Magyar Földrajzi Társág elnöke, Dövényi Zoltán az MTA Társadalomföldrajzi Bizottság elnöke. Az előadások sorát Kókai Sándor nyitotta „Frisnyák Sándor történeti földrajzi kutatásai a Zempléni-hegységben” címmel. A két napos programban összesen 26 előadás hangzott el. A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma kiadásában,¹⁵ Tamás Edit és Kókai Sándor szerkesztésében megjelent tiszteletkötet is elkészült e neves alkalomra, amelyet a múzeumigazgató mutatott be.

A 2020. évi konferencia szervezése Frisnyák Sándor és Kókai Sándor előkészítő munkája nyomán már előre haladott volt, amikor a Covid járvány következtében lemondásra kényszerültünk. A Felföld: tájak, népek, tevékenységek konferenciára az előadások kéziratái elkészültek, melyekből megvalósult a „Sárospataki konferenciasorozat” II. kötete.¹⁶ A 27 tanulmány egyikét Frisnyák Sándor Csülög Gáborral együtt jegyzi: „A Felföld (Felvidék) történeti tájftípusai a középkor vége felé.” Frisnyák Sándor másik írása: „A Miskolci-kapu és a to-kaji átkelőhely”.

2019 után, 2022-ben folytatódott a konferencia sorozat, melyet Frisnyák Sándor és Kókai Sándor készített elő. Az egynapos tanácskozást „Északkeleti-Felföld: tájak, népek, tevékenységek 895–1920” címmel június 24-én a Szent Erzsébet Ház fogadta be. 2019-hez hasonlóan négy rendező szerepelt a meghívón: a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeum, a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága és a Bodroghközi Múvelődési Egyesület. Viga Gyula megemlékezésével kezdődött a konferencia: „100 éve született Dankó Imre néprajztudós”. Kókai Sándor a hetven éves Hajdú Zoltán professzort köszöntötte (távollétében). Frisnyák Sándor a hetven esztendő

15 Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. (Sárospataki konferenciasorozat, I.) Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 66. Szerk.: Dr. Tamás Edit – Dr. Kókai Sándor, Nyíregyháza-Sárospatak, 2019. p. 383.

16 Felföld: tájak, népek, tevékenységek. (Sárospataki konferenciasorozat, II.), Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 67. Szerk.: Dr. Tamás Edit – Dr. Kókai Sándor, Nyíregyháza-Sárospatak, 2020. p. 388.

Viga Gyula professzort méltatta. 15 előadás hangzott el, közte Frisnyák Sándor „Az Északkeleti és Keleti-Kárpátok völgyi településeinek XVIII-XIX. századi tájhasználati modellje” címmel.

Keretezve a történetet: Pályája kezdetén Frisnyák Sándor Patak híres könyvtárában kutatta a jeles elődöket. Pályája lezárására készülve könyvtárának egy részét a Tokaj-Hegyalja Egyetemnek ajándékozta. Köszönöm Bolvári-Takács Gábor segítségét, aki rendelkezésemre bocsátotta e könyvek listáját. E könyvek között szerepelt a Történeti Földrajzi Közlemények addig megjelent számai, az Észak- és Kelet-Magyarországi Évkönyv teljes sorozata (10 db) is. Emellett Frisnyák professzor önálló (8 db) és szerzői-szerkesztői közreműködésével készült könyvek (75 db), illetve a természettudományi (20 db) és a turisztikai (12 db) tanszékeknek ajándékozott könyvek tették teljessé a Frisnyáki-életmű megőrzését. Az adomány első részének jegyzéke 2022. november 20-án lett keltezve Isaszegen, míg a második része 2023. január 30-án.

2023-ban a IV. Sárospataki Tájföldrajzi Konferencia „Tájhasználat és táj-szerveződés a Kárpát-medencében (895–1920)” alcímet kapta Frisnyák Sándortól. Az október 13-án rendezett tanácskozás a Rákóczi Múzeum újonnan kialakított előadótermében került megrendezésre. A 89 éves Frisnyák Sándor „A Felső-Tisza-vidék történeti tájhasználatára” című előadása már a Professzor Úr érkezéséhez igazodott, már nem volt jelen végig a programon, de örült az újabb pataki találkozásnak. A 2022-es és 2023-as Sárospatakon megtartott konferenciák előadásai a Történeti Földrajzi Közleményekben jelentek meg: 11. évfolyam, 2023. különszám.

A 2024-es interdiszciplináris tudományos konferencia témáját (*Tájhasználat és antropogén tájformálás a Zempléni-hegységben és környékén*) és időpontját, szeptember 16-át is Frisnyák Sándor választotta. Utóbbi véletlenül Edit napra esett, ami midőn kiderült, Professzor Úr még inkább ragaszkodott a naphoz. Ez volt a sokadig kedves ajándékom Tanár Úrtól.

Az V. Sárospataki Tájföldrajzi Konferencia 14 előadással új helyszínen, a Rákóczi Látványtárban került megrendezésre. Kókai Sándor „A Zempléni hegység földrajzi kutatástörténete” című nyitó előadásában kiemelte, hogy a Zemplén-hegység és Tokaj-Hegyalja hazánk egyik legjobban tanulmányozott területe. Társadalom- és gazdaságtörténeti, néprajzi és kultúrhistoriai leírásai egy kisebb könyvtárat is megtöltenének. A természet- és társadalomföldrajzi kutatásokat a XX. század közepén, két felsőoktatási intézet, a Debreceni Egyetemen és a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola kezdte el. Akkori nevén, Kossuth Lajos Tudományegyetem kutatóbázisa évekig a Rákóczi-várban működött.

Frisnyák Sándor „Tájhasználat és antropogén tájformálás a Zempléni-hegységben (895–1920)” című, a témát elemző és szintetizáló előadásában az emberi aktivitás térben meghatározó folyamataival és azokból eredő térbeli struktúrákkal foglalkozott. A honfoglaló magyarság a Zempléni-hegység peremterületein olyan megtelepedési és területhasználati stratégiát alakított ki, amely – a változás-folyamatok ellenére – fenntartható és sikeres volt, egészen a XIX. század közepéig. „A Bodrogtörz környezettörténete a honfoglalás korától kezdődően - anyagvizsgálatok nyomán” címmel tartott előadást Sümegi Pál. Geoarcheológiai kutatásai szerint a honfoglalók rétegzett társadalmat képeztek, nem voltak nomádok, legfeljebb kisebb közösségek folytattak rövid ideig félnomád-jellegű életformát. Viga Gyula „A bodrogtörzsi kő hasznosításának történeti néprajzi vonatkozásai”-t bemutató előadásával a Felső-Bodrogtörzbe léptünk át. A válogatott képanyag többek között a kiséresi pincesor jellegzetességeit emelte ki. A plenáris előadások sorát Hajdú Zoltán zárta. „Tokaj szerepe és jelentősége Európa első gazdaságföldrajzi térképe (1782) alapján” című összefoglalásában - Crome, August Friedrich Wilhelm munkásságán keresztül - kapott új megközelítéseket. A szerző 1782-ben elkészült, az európai kontinens gazdaságát országonként elemző monográfiája, s annak a mellékleteként szereplő térképe szinte azonnal nemzetközi tudományos és anyagi sikert hozott számára. Sajátos szemlélete alapján döntött arról, hogy a térképén feltüntetett kevés magyarországi település egyike Tokaj lett.

A szekció előadások sorában Kókai Sándor a Tokaj-hegyaljai városok hierarchiai helyét és szerepét mutatta be 1870 körül. Tamás Edit a területen működő nemzetiségi önkormányzatok és a statisztikai adatok összefüggéseit kereste. Horváth Gergely és Csüllög Gábor közös előadásában a történeti értékek szerepét vizsgálta egy leendő Zemplén Geoparkban. Kiss Gábor a zempléni obszidián tájfeldrajzi és tájtörténeti szempontú kutatásának új eredményeit vázolta fel. Suba János előadásában a tokaji utászlaktanya árkásztábor és gyakorlótér, Ringer István a sátoraljaújhelyi Állami Közpince történetét dolgozta fel. Belényesi Károly a pálos kolostorok gazdálkodásának jellegzetességeit mutatta be. Filep Antal, (1961 és 1967 között vezette a sárospataki Rákóczi Múzeumot) nem tudott jelen lenni konferenciánkon. Írásban elküldött eladásának címe: „A Zempléni-hegység erdeinek használata és a táj manufaktúrái”. Az itteni erdőállomány a Kárpát-medence legszebb, legértékesebb erdővidékeinek egyike. A fakitermelés lényegében az 1950-es és az 1960-as évekig sok évszázados gyakorlat szerint folyt. Az uradalmi gazdálkodók a helyi, vagy a közeli települések lakóit foglalkoztatták. Leskó Andrea a Látványtár egyik kiállításában tartotta meg előadását, bemutatva Zemplén és Sárospatak tárgyi örökségét. A konferencia

előadásai a Történeti Földrajzi Közlemények 13. évfolyamának 3–4. számában jelentek meg 2024-ben. A kötet megjelenésekor már Frisnyák Sándor alapító főszerkesztő nevét fekete vonal keretezte. 2024. december 28-án örökre itt hagyta családját, kutatótársait, tanítványait, tisztelőit, a Bodroghközi Művelődési Egyesület-beli tagtársait.

A fentebb már idézett 2024. szeptember 16-án, Edit napon tartott konferencián járt utoljára Sárospatakon Frisnyák Sándor. Zárásként egy személyes történetiszál: 1995. november 13-án védtem meg a Kossuth Lajos Tudományegyetemen doktori disszertációmát „Nyelvhatárterületek vizsgálata a történelmi Magyarország északkeleti részén” címmel. Az egyik opponensem Frisnyák Sándor volt. Akkor még nem tudtam, hogy az ekkor kapott figyelem soha nem szakad meg. Egész pályámon éreztem bizalommal teli, támogató, segítő TANÁRI figyelmét. Nekem mindig Tanár maradt a szó legnemesebb értelmében!

Köszönöm, köszönöm, köszönöm!

PROFESSZOR ÚR

KEMÉNYFI RÓBERT

Papámmal szinte egykorú volt. Majd papámmal – szinte hónapra pontosan – egyidőben, azonos kort megélve (90 és fél évesen) ment el. Jól, igen közletről ismerem tehát a saját családom közeli tagjain (apámon, hasonló korú testvéreim) keresztül a generációját. Háborús gyermekévek, nehéz ifjúság Rákosi alatt. Majd az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején család, az élet felnőtt megszervezésének dolgai, amelyhez a keretet a néma, egyben méltóságteljes, kitartó munka jelölte ki. Szakadatlan évtizedek, amelyek ki nem mondható gondolatokat, hangot nem kapható nézeteket érleltek a szakmával kapcsolatban.

Hiszen Frisnyák Sándor hivatásáról jól tudjuk, a kollektív társadalmi berendezkedés egyveretű nézetekre épülő geográfiát ismert el, amely diszciplínának két ága, természeti és szigorúan termeléscentrikus (nép)gazdasági földrajz létezhetett csupán. A „mesterséges leegyszerűsítésnek” köszönhetően a geográfia módszereiről, ágazatairól, elméleteiről szóló, a tudományt előmozdító vitákat az ötvenes évek „nyugvópontra” juttatták azzal, hogy „a természeti földrajzot, mint a dialektikus materializmus módszereivel dolgozó tudományt: természet-tudományként, a gazdasági földrajzot a történelmi materializmus módszerét alkalmazó társadalomtudományként határozták meg (Kádár László).” Ez azt jelentette, hogy a társadalmi térfolyamatok értelmezésében csak a gazdasági alapú megközelítésnek maradt létjogosultsága. Éppen ezért hallgattam közvetlenül a társadalmi berendezkedési mód fordulatát megelőző években ájult, csodálkozó tisztelettel Papp Antal (1929–2020) egyetemi előadásait, aki „általános gazdaságföldrajz” kurzuscímen szín emberföldrajzot adott elő nekünk. Hiszen – hasonlóan más bölcsészet- és társadalomtudományokhoz (szociológia, pszichológia, társadalomtörténet, -néprajz), – az emberföldrajz is „okafogyottá” vált a második világegést követően, ugyanis az uralkodó politikai ideológia azt hangsúlyozta, hogy a szocialista társadalomban az alapvető osztályfelépítésen túl nincsenek vizsgálendő rétegek, szubkultúrák, társadalmi devianciák, vagyoni különbségek. Teljesen értelmetlen tehát az erre irányuló tudományokat, így az emberföldrajzot mint komplex társadalmi tértudományt fenntartani. A szocialista államközösségekben csak azoknak térbeli folyamatoknak a kutatása igazolható, amelyek az össznépeesség gazdasági/történelmi fejlődését segítik elő. Azaz csak a „termelés térbeli eloszlásának, feltételeinek vizsgálata

(legitim – K.R.), amelynek során szoros kapcsolatban kell állnia a (földrajznak – K. R.) népgazdasági tervezéssel. (Pécsi Márton)”

Természetes, hogy egy ateista, „internacionalista” államban a felekezeti tér-szerkezetek kutatása ugyanúgy nem kívánatosná vált, mint az etnikai terek vizsgálata. Mindezt terhelte a 20. század első felében a földrajztudománynak tulajdonított politikai szerep, amelyet a történeti országtér egységét, az államter rekonstrukciójának elengedhetetlen szükségességét hirdető geográfiai érvrendszer megfogalmazásának és politikai szerepet vállaló művelőinek (elsődlegesen Teleki Pálnak) tulajdonítottak. Nem volt tehát más mód a geográfia igen lassú, óvatos, egykori szerves részterületeinek az 1980-as években zajló visszaemelésére a main stream kutatások közé mint az, hogy az előírt kétpólusú (természetgazdaság) keretebe kellett valamilyen módon – ahogy az említett Papp Antal tette – becsomagolni, „begyömöszölni” az etnikai, a felekezeti, a társadalmi csoportokra és akár a történeti országtérre irányuló kutatásokat.

(Példa ezen „álcázásra” Mendöl Tibor 1963-ban megjelent *Településföldrajz* című könyve, amely szemléletével ismét a *komplex kulturális* vizsgálatokra helyezte a földrajztudományban a hangsúlyt. Mendöl szemlélete természetesen a világháború előtti felfogásához képest nem változott, kötetében továbbra is kulturális, térbeli, szociális, történeti egységben láttatta a településeket, de diplomatikusan, mintegy védernyőként, a munkája elején az emberföldrajzról mint a „szocialista tudomány által nem ismert” diszciplínáról beszél, jöllehet a kötetben átút az író komplex emberföldrajzi szemlélete.)

Amint az etnikai földrajz népességföldrajz gyűjtőnév alatt (Kocsis Károly), úgy a településgeográfiai kutatások részben a geográfia (Mendöl Tibor, Beluszky Pál, Csatóri Bálint), részben tulajdonképpen egy másik diszciplína, a néprajztudomány területén indulhattak el (Novák László). Éppen úgy a néprajzban, ahogy a szórványos vallásföldrajzi vizsgálatok is (Bartha Elek). *Ebben a geográfiai rendben a lépésről lépésre, megfontoltan és körültekintően zajló tematikai bővülési szakaszba lépett be Frisnyák Sándor, aki felismerte a történeti térfolyamatok megkerülhetlenségét. A történeti szemlélet visszaintegrálásának szükségességét a geográfiába.*

Jól körvonalazható az az út, amelyen Frisnyák Sándor eljutott az 1980-as évek végére egy kiérlelt, komplex történeti földrajzi szemléletig. Hiszen azt tette e téren, amit a kor tenni engedett, ám úgy, hogy mindig a lehetséges határokig tágitotta a kutatási és szemléleti kereteket. Az 1960-as években régi vízrajzok (Hernád), települések (Szikszó) klasszikus, leíró táji képével foglalkozott. A leíró földrajz és az életmódra irányuló néprajz határterületén szólt a bükki mészégetésről (1966) (l. ehhez a komplex, néprajzi szemléletéhez jelen kötetben Viga

Gyula írását). Majd foglal később össze Frisnyák Sándor táji jellegzetességeket tankönyvek számára (Alföld, Kisalföld, Északi-középhegység – 1977), és jut el publikációiban a történeti földrajz fontos bázisaiig a régi kataszteri, katonai felmérések térképlapjaiig Mezőkeresztes településformájának elemzésén keresztül (1977). A következő években érdeklődése középpontjába léptek a 18–19. századi térképek, majd e szerves gondolati út bejárása nyomán – Tokaj kapcsán – a geográfus életművében megjelenik maga a *történeti földrajz* tudományági megnevezés is (1979). A következő évtizedben egyre nagyobb lélegzetű történeti földrajzi írások nyomán Frisnyák Sándor kötetet szentel a történeti geográfiának (*Történeti földrajz: A Szatmár-beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajza*, 1985), majd adja közre 1990-ben a kiérlelt, teljesen egységes személetű, elmélyült ismeretekről számot adó *Magyarország történeti földrajza* című munkáját (1990). Mindez azt jelenti, hogy Frisnyák Sándor e kötetet az első „szabad” év előtt sok évtizeden át résztanulmányokkal, kutatásokkal, csendes gondolkodással, főiskolai tanítás szóbeli kereteivel és lehetőségével érlelte. Hiszen olyan nincs, hogy „csak úgy”, az első, ideológiailag teljesen szabad évben (1990) kiveszünk a fiókból egy teljesen új szemléletű művet. Komoly, elmélyült, sok éves felkészülés, tudás alapján a tanár úrnak – a világháború után megszakadt kutatási hagyományokra és nyugat európai példákra támaszkodva – lényegében *egy új tudományirányt kellett az alapoktól kezdve felépítenie, a geográfiai ágat meghatározni, kérdéskörét leírni, módszer-tanát honi viszonyokhoz igazítva eredményesen alkalmazni.*

A bemutatott lényeges, ám tulajdonképpen kvantitatív keretek mellett azonban az az igazi, érdekesítő kérdés, hogy a szerteágazó, Nyugat-Európában több értelemben felfogott tudományágat Frisnyák professzor milyen elméleti háttérrel, gondolati mezőben vezette be, látta feléleszthetőnek?

Frisnyák Sándor kiinduló pontját és előkutatásait (a gazdasági földrajz feldőszó alatt) lényegében a 20. század első felében Teleki Pál, Fodor Ferenc, Hézsér Aurél, Mendöl Tibor, Strömpl Gábor által megfogalmazott és elméleti igénytel kidolgozott *tájföldrajz*, valamint a Csánki Dezső, Ortvy Tivadar és később a Györffy György által művelt un. *topográfiai rekonstrukció* jelentette. Hiszen amint Fodor Ferenc 1938-ban megfogalmazta, a tájtan, tájföldrajz célja: „[...]”, hogy ismét visszaállítsa a földfelszín különleges egységeinek, a tájnak, azt az egységes és átfogó, életüket feltáró szemléletet, amelyet már a múlt század elején Humboldt céljának tekintett [...]” Jóllehet az önálló geofaktorok igen mély és alapos elemzésére önálló tudományok specializálódtak, tehát ezek a szakágak „kiemelték” az egyes geofaktorok részletes kutatását a földrajz tárgyköréből, ám azok együttes működésének kérdésére a szakdiszciplínák nem adnak választ.

A földrajz feladata, hogy az összhatást vizsgálja, amelynek kutatási alapegysége a táj, ahol ez egyes geotényezőket kölcsönhatásukban vizsgálhatjuk.

Ebben a gondolati mezőben fogalmazta újra Frisnyák Sándor a honi történeti földrajz ágát. Jómagam, számos történeti földrajzi munka átrágása után, úgy látom, hogy a geográfia legnehezebb ágáról van itt lényegben szó. Hiszen a geográfia alapvetően szinkron tudomány. A jelenben „néz körül” horizontálisan és elemez térfolyamatokat. Ám a történeti földrajz azon igyekszik, hogy ezt a horizontális kitekintést vertikálisan a történeti múlt egy bizonyos idősíkján tegye meg. Megpróbálja rekonstruálni a táj *teljes* arculatát (értem: egyben a természeti és a társadalmi oldalt). Ez a megközelítés a legkülönbözőbb kérdések megfogalmazását teszi lehetővé. Az érdeklődés irányulhat az egykori tájkiélési stratégiákra egy adott időpontban. Ám benne van a történeti földrajzban egy még nehezebb probléma felvetésének magja is. A történeti *folyamatvizsgálat* összetett kérdése.

Hogyan *változott* a táj arculata egy bizonyos időetapban? Milyen módon, milyen forrásokra támaszkodva tudunk egy ilyen változástörténetről tudományosan hiteles képet adni?

Ennek a súlyos gondnak a megoldására, inkább megközelítésére formálódott Európában többféle felfogást képviselő történeti földrajz. Hiszen a történeti földrajz olyan komplex tudományág, amely a táj egykori állapotáról ad a táj-tényezők időben és térben változó kapcsolatának felismerésén át magyarázati leírást azzal a megszorítással, hogy – ellentétben a természeti földrajz évszázmillióival – a történeti térszerkezeti elemzésekben csak azon tényezők változását veszi figyelembe, amelyek az emberi jelenlét számára fontosak, és amelyek a társadalom–természet viszonyában szerepet játszottak, alakultak. Alapvetően három mód dominálja a területet. A formális (leíró), a funkcionális és a genetikai vizsgálati út. Az eltérő nézőpontok a rendelkezésre álló források és tájalkító hatótényezők különbségeiből adódnak. Frisnyák Sándor az írott és rajzolt (térkép) források alapján lépett publikációiban vissza időben és adott képet a táj egykori arculatairól. Hiszen a történeti földrajz empirikus tudomány, túlnyomóan reduktív módszerekkel, azaz bizonyos recens táji jellegzetességekből következtet a korábbi állapotokra. Frisnyák professzor a formális és funkcionális (modellezéssel) megközelítést alkalmazta kutatásaiban. Az ő meghatározásában „a történeti földrajz valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúrát, a kultúra és a közigazgatás térszerveződéseit vizsgálja, írott források alapján.”

Frisnyák Sándor hatalmas feladata egy tudományág meghonosítása, az alapok lehelyezése, a fogalmak meghatározása volt. A genetikai vizsgálatok viszont olyan komplex háttérapparátust igényelnek, amelyekre a geográfia fiatalabb kutatói csupán az utóbbi évtizedekben tettek szert (régészeti ásatások lehetősége, talajfúrások, drónfelvételek, talajröntgengépek). Az eszközparkkal, lehetőségekkel, az egykori természeti és az ember által változtatott környezet retrospektív rekonstrukciójára nyílik mód. Arról van itt szó, hogy egy táj a múltból a jelenre hagyományozódott arculatának fejlődéstörténeti magyarázatából igyekszünk „visszafejteni” a régi tájképet. A retrogresszív módszer segítségével sikerülhet egy táji keresztmetszetet a múlt egy bizonyos időpontjában rekonstruálni (jól mutatja a történeti földrajz ezen ágának alkalmazott tudományos jellegét a mohácsi csatátér pontos hollétéről napjainkban zajló vitában a történeti tájrekonstrukció fontossága).

Ha találó módon kellene mégis összegeznünk Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkásságát, akkor egy másik néhai, nagyszerű geográfus-professzor, Borsy Zoltán igen találó szavait kell megidéznem. A reliefkutató tanár gyakran hangoztatta egyetemi előadásain, hogy mit sem ér a millió kvantitatív adat, fúrási eredmény, geológiai mintavétel a tájról, ha nincs az embernek *képzelőereje*. Egy domborzatkutatónak rá kell tudnia vetítenie a felszínre a táj fejlődésének a folyamatát. El kell tudni képzelnie a régi arculatot és *folyamatban* láttatni a geomorfológiai felszínfejlődést. Természetesen ahhoz, hogy olyan nagyot ne tévedjen az ember, alapos tudományos felkészültség és – mondjuk ki Borsy nyomán – *mersz* is kell. Pláne igaz ez a megközelítés olyan tájak esetében, ahol alapvetően nem lassú évmilliókról, hanem csupán évszázadokról, ám a gondolkodó, kultúrát, saját környezetet teremtő, azt számtalanszor és gyorsan átíró, átépítő, változtató emberről, emberi tevékenységről van szó.

Frisnyák Sándor az adatok tömegére támaszkodóan szólt egykori emberformálta tájakról. Úgy, hogy megvolt a felkészültsége ahhoz, hogy a bizonytalan pontokon a tudományos fantáziájának segítségével *merjen* szinte bizonyosan lezajlott térbeli folyamatokat megfogalmazni. Mert e képesség nélkül egyszerűen *nincs* történeti földrajz.

Nem voltam közvetlen tanítványa. Ám írásaiból, leveleiből, küldeményeiből, a személyes beszélgetésekből szakmai és emberi tartást tanultam tőle. Nagyvonalú, nagylelkű, derűs bölcsességgel bíró ember volt. Olyan, akinek jelenléte megnesemesít találkozást, társaságot. Tanszékünkön mindig szívesen látott vendég

volt. Professzorommal kitűnő kapcsolata volt. Esemény volt, ha vártuk Frisnyák Sándort az egyetemen. Tanársegéd voltam, tehát az én dolgom volt a „bekészítés”. (Nemes pálinka, vörösbor, szóдавíz, pogácsa.) A két teljesen kortárs kutató beszélgetésében átsütött egymás tisztelete, nagyrabecsülése. Visszafogott, elegáns szakmai társalgásoknak lehettem szerencsés tanúja. Ám inkább a ki nem mondott szavak, és elhangzó félszavak voltak a lényegesek. Szakmáról, életről, nemzetről, táji kötődésekről. Ha érkezett valamilyen küldemény a számomra Frisnyák Tanár Úrtól, tudtam, hogy azonnal mennie kell a válasznak, köszönetnek. Papíron, postán, kézbesítési címre. Nem elektronikusan, valamiféle üzenetben. Megadva a módját. Tudtam apámtól, az ő generációjukban ezekben a formákban nincs pardon. Ez a természetes rend. Jó volt ezt is megtanulni tőlük.

A legnagyobb meglepetés a 2015-ös kötete volt a számomra. „Elírta előlem” a saját magam számára kijelölt, „majd egykor, ha nyugdíjas leszek” feladatot. Ugyanis isaszegi lakossá válva lényegében a helyszínen megírta a Gödöllői-dombság tájféldrajzát. A szülőföldem (Gödöllő) tájrajzát. De sose érjen nagyobb bosszúság! Meghatottan vettem kezembe kisdéd kötetét. Felemelő és megtisztelő volt, hogy egy ilyen kaliberű kutatót nyert a szülővidékem, aki nem tétlenül pihen nyugdíjas évei alatt, hanem – nyugodtan élhetünk a hasonlittal: ahogy Napóleon Szent Ilona-szigetén (nyelvet tanult, történelmi műveket írt) – tette továbbra is a dolgát ott és azzal az alapanyaggal, ahová az élet újabb évekre lehorgonyozta.

Frisnyák Sándor abba a generációba tartozott, amely igyekezett egyben láttatni természeti tájat, embert, kultúrát. Mindezt oly módon, hogy tanulható, olvasható, élvezetesen megérthető legyen a szakmailag is rendben lévő összkép, amit megrajzol az adott vidékről. Nem kis teljesítmény ez. Nekem így írni alig-alig sikerül. Ez az igényes, felkészült tájkutató-geográfus generáció ment végleg el vele.

MR. PROFESSOR

ABSTRACT

The article is about the main character of Sándor Frisnyák's work. The professor created the discipline of historical geography in Hungary, defining its research tasks and methodology. Sándor Frisnyák recognized the inevitability of historical spatial processes. He set himself the goal of reintegrating the historical perspective that ended in Hungary with the end of World War II. The path by which Sándor Frisnyák reached a mature, complex historical geographical perspective by the end of the 1980s can be clearly outlined. He did what the times allowed him to do in this field, but always expanding the framework of research and perspective to the limits of what was possible. Sándor Frisnyák's starting point and preliminary research were landscape geography and topographic reconstruction. Sándor Frisnyák used a formal and functional (modeling) approach in his research. In her definition, "historical geography examines the geographical environment of people living in a given era (their natural features and resources), the spatial characteristics of socio-ethnic division and human activity forms, the processes of material and energy flow, the settlement network, infrastructure, and the spatial organization of culture and public administration, based on written sources."

Sándor Frisnyák belonged to the generation that tried to show natural landscape, people, and culture all at once. All this in a way that the professionally well-organized overall picture he draws of the given region can be learned, read, and enjoyed and understood. This is no small achievement.

Róbert Keményfi

KLÍMAVÁLTOZÁS, VÍZ ÉS CIVILIZÁCIÓ A KERT- ÉS TÁJKULTÚRA LÁTÓSZÖGÉBEN

KONKOLY-GYURÓ ÉVA

Az emberiség első, meghatározó életmódváltásának közvetlen kiváltó oka a mintegy tízezer éve bekövetkezett klímaváltozás/felmelegedés volt, ami szűkösséget okozott a nomád népeknél a kiszáradó legelőkön, ezért állataikkal a folyók közelébe húzódtak. A tágas sztyeppéken, a Zöld Szaharában, a Távol-Kelet és Közép-Amerika tágas fennsíkjain élő nomád népcsoportok a vízközele, szűkebb térben telepedtek meg, ahol elkerítették a hajlék, a ház körüli teret és ott kezdődött a növénytermesztés. A kertből, a kerített térből indult a mezőgazdasági forradalomként ismert folyamat, ami a kultúra kibontakozásának alapját adta. A kultúra eredeti jelentése művelés, gondozás. A latin nyelvekben a 'cultures' szó a szántóföldi és a kertművelés alatt álló területeket is jelenti mind a mai napig. A kert műveléséből (horticultura) indult a föld művelése (agricultura), ami tágas térségekben alakította át a természetes vegetációt, szelídítette meg a vadont. Földünkön a nagy folyamatok mentében jöttek létre az első letelepedett társadalmak, amelyeket a civilizáció bölcsőjének tekintünk.

A föld művelése, gondozása hozta létre azt az anyagi bőséget, ami differenciált társadalomszerveződést eredményezett, majd lehetővé tette az írásbeliség, a tudomány, a filozófia, a művészetek és a technika fejlődését. Összességében a kert és a tágabb emberi környezet, a táj művelésével együtt bontakozott ki a szellem művelése. E kettő együtt, mindig párhuzamosan zajlott a történelemben és ennek nyomán alakult ki az egyes népcsoportok jellegzetes kultúrája a természetföldrajzi adottságokra épülően, azokhoz alkalmazkodva. A kultúra és az élőhelyek diverzitása együtt hozta létre a művelt tájak sokféleségét, ami a fenntarthatóság alapja. A helyi kultúra kezdetben a technikai lehetőségek korlátozottsága miatt is adaptálódott a természeti viszonyokhoz, majd mindinkább átalakította azokat. A klíma és a vízrajz mindenkor kulcsszerepet játszott ember és természet együtt-fejlődésében, vagy degradációjában, amelynek láttelepe a mindenkori tájalakulás.

ÓKORI KERTMŰVELÉS ÉS TÁJGAZDÁLKODÁS

Földünkön a 30–40. szélességi kör között bontakozott ki a három legősibb civilizációs körzet, amelyek anyagi alapját három gabona termesztése jelentette. A búzára alapult a Folyóköz és Egyiptom felvirágzása, a rizsre Kína és India kultúrája és a kukoricára pedig Közép-Amerika ősi civilizációja (BARRACLOUGH G.–STONE N. 1992). Mindegyikben meghatározó volt a víz előfordulása, a nagy folyók közelsége, az áradások periódusai és a vízgazdálkodás, ami köztudottan együttműködést tett szükségessé és ez nem pusztán társadalmi differenciálódást, de szervezettséget is követelt a civilizáció hajnalán. A kerített térre először Hamurapi alkotott szabályokat a törvénykönyvében. A 280 paragrafusból álló törvénykönyvben a büntetőjog mellett jelentős helyet foglalnak el a kereskedelem, a közigazgatás és a mindennapi élet szabályozásával kapcsolatos rendelkezések. 60.§ *Ha egy awelum /ember/ földet kertté való beültetés céljából átadott egy kertésznek, s a kertész a kertet beültette: négy évig növelje a kertet, s az ötödik évben pedig a kert gazdája, valamint a kertész egyformán osztoznak; a kert gazdája a maga osztályrészét kiválasztva vegye el.* (Kmoskó M. ford. 1911). A víz kulcsszerepéről az első eposz, a Gilgames is tudósít. „*Midőn a Nap az égre hág./ Nanna őriző házából,/a föld vizét felköpő torkon át/ a földből édes víz tör fel neked:/ nagy medencébe onnan ömöljék a víz,/ városod a bőség vizét igya, .../ sós vizű kútjaid édes vizű kutakká váljanak,/termő földjeiden a barázdák kalászt neveljenek,...*” (KOMORÓCZY G. 1970, 1974).

A víztereléssel, csatornaépítésekkel együtt meghatározó volt a mikrodomborzat alakítása, a *teraszk* kialakítása, aminek a talaj lemosódásának megakadályozásával együtt fontos célja volt a vízmegtartás. A Földközi tenger medencéje körül, a termékeny félhold öntözéses művelésű folyóvölgyei és a hegyvidékek terasztái az európai civilizáció bölcsőjét jelentik. Itt az építészetben is megtaláljuk a teraszformát a zikkurat, a toronytemplom (Bábel tornya) és a legkorábbi egyiptomi piramisok (Sakkara) építésmódjában. De jól ismert a teraszkert is (Szermiramisz függőkertje), ami a növénytermesztés mellett már a klimatizálás és a díszítés, a művészi kertalakítás csíráit is hordozta (KLIMA J. 1983). A kert a létbiztonság, a fizikai védelem, a táplálékkadás, a gyönyörködtetés, az öröme tere, de emellett spirituális tartalmakat is hordoz. A bibliai Édenkert konkrét földrajzi helyét egy megalapozottnak tűnő elképzelés a Folyóközbe, a Zargosz-hegység déli lejtőire teszi, amelyben a bűnbeesés almafája valójában gránátalma volt. A kert a bőség és a boldogság tere, amely a Teremtéstörténet szerint Isten által az embernek adatott, ám feladatot is jelent számára: őriznie és gondoznia kell. Ehelyett szembe fordulva az Úr akaratával az első emberpár

kiűzetett Paradicsomból. Ez a bűnbeesés és kiűzetés-történet szimbolikusan is érthető az ember természetromboló, kizsákmányoló működésének metaforájaként, amelynek eredménye a Föld édeni gazdagságának megszűnése és az emberi létfeltételek veszélybe kerülése.

Hellasz és Róma civilizációjában is jelen vannak a kertek, és elterjedtek a terasztájak a Földközi tenger egész medencéjében, majd Európa szerte, ahol a gabona és a zöldségfélék mellett alapvető jelentőségű lett az olíva és a szőlő termesztése. Történeti földrajzi megfigyelés, hogy a görögök addig terjeszkedtek amíg az olíva megél, a rómaiak pedig addig, amíg a szőlőt lehetett termesztetni. A száraz vidéken a talajból kihordott kövekből épített kerítésfalak és a lejtők kőgátjai védték a talajt és a termést, megtartották a kevés vizet és stabilizálták az utakat és kijelölték a táblahatárokat. Így vált a mediterrán táj karakteradó elemévé a helyi kőépítészet a településeken kívüli térben is.

A víznek itt is meghatározó jelentősége volt. Az öntözés gyakorlati szükségletén túl a folyók, a tavak, a karszt- és gyógyforrások a szakrális helyek létesítésének alapját is adták. A Delphoi jósda egy bővizű karsztforrás mellett feltörő kénes forrás fölé épült és körötte a természetes amfiteátrumot formáló hegyoldalban szentélyek sokaságát emelték. Az épületek körül szentelt ligeteket találunk, miként Olümpiában a sportesemények helyszínén is. A liget a városokban is megjelent a fürdők és középületek környékén létesített parkokban és Platón filozófiai iskolája is a városhoz közeli Akademosz ligetben működött. Víz, növény, higiénia, a test és a szellem művelése együtt a jóllét feltétele volt. A ligetes vegetáció, a mediterrán vidékek alapvető tájjellemzője lett, ahol a ritka lombkorona borítás a száraz klímát jelzi. A túllegeltetésnek köszönhetően pedig a vegetáció erős igénybevétele, a gyökérszóna fellazulása vezetett a ma is sok helyen látható kopárok kialakulásához.

Az antik Rómában a városokon kívüli villák (*villa rustica*) és a mezei kertek (*hortus*) építése is általánossá vált, ahová a jómódú polgárok nyáron kiköltöztek a növekvő népességű zsúfolt, meleg városokból. Ezeket a gyakran vízközelbe épült birtokközpontokat tervezett kertek és rendezett parcellák vették körül. Plinius Tusculanumának ránk maradt leírása és mives alaprajza is a magas szintű mérnöki tervezést láttatja (WENGEL T. 1987).

KÖZÉPKORI KLÍMAOPTIMUM – NÉPVÁNDORLÁSOK

A Római Birodalom összeomlását előidéző számos tényező között jól ismert az eurázsiai szteppék felől érkező barbár törzsek egyre erősebb nyomása. E népek legelő- és szállásterületei nyugatra tolódásának oka szintén a klímaváltozás

volt. Miként az ókori civilizációk kezdete, a vége is, így a középkor kezdete sem független az éghajlattól. A holocén lényegi felmelegedési tendenciájában mind a hőmérséklet, mind a csapadék bizonyos hullámzásokat mutat, ami Európa élelmiszerellátására is hatott, de méginkább a szteppi népek megélhetésére. Az átlag 150 mm-s csapadék ingadozása erősen befolyásolta a fűhozamot, így az állatállomány és a népesség megélhetését. Szárazabb és melegebb időszakokban a nyugat felé tartó népvándorlás fokozatosan gyengítette Róma megrendíthetetlennek tűnő hatalmát (FAGAN B. 2012; HEADRICK D. R. 2020).

A középkor új államalakulatainak megszilárdulása és felvirágzása köszönhető az ún. középkori klímaoptimumnak, ami a magasabb napfényösszeggel Nyugat-Európában igen kedvezően befolyásolta a terméshozamokat és a népesség növekedését. A népvándorlások hullámai pedig több mint fél évezreden át érintették az egész kontinens életét, sőt később még a 13. századi tatár betörések sem voltak függetlenek az éghajlati ingadozásoktól. (FAGAN B. 2012; PFISTER CH.–WANNER H. 2024; RÁCZ L. 2025).

A térségek biomasszatermelő potenciálja és a vándorló, illetve letelepedett életmód összefüggésére a magyarság kárpát-medencei megtelepedése ad példát. Az ide érkező félnomad törzsek gyors letelepedése azért vált lehetővé, mert sztyepeinél átlagban három-négyszer több csapadék gazdagabb legelőket a téli és a nyári legelő közelségét jelentette (FÖLDES L. 1969; GYÖRFFY GY.–ZÓLYOMI B. 1994). A transzhumáció négy évszakos differenciálódása mellett az ármentes síkokon létesült állandó szállások környezetében pedig megindult a növénytermesztés és a kertészet, amelynek ismereteit hozták magukkal eleink. A tény, hogy a magyarság gyökeret tudott eresztetni Európában és szilárd államalakulatot hozott létre, kettős adaptációnak volt köszönhető. A természeti adottságokhoz alkalmazkodó gazdálkodási rendszer mellett a társadalmi-kulturális adaptáció is megtörtént a keresztény, feudális állam létrehozásával. Az Árpád-kori Magyarország gazdasági erejét pedig jelentősen növelte az az élelmiszerkereslet, ami a klímaoptimum idején növekvő népességű Nyugat-Európában jelentkezett és amely keresletre a vágómarha kivitellel tudtunk választ adni.

Jóllehet az állattartás meghatározó volt, ugyanakkor figyelemre méltó a magyarság középkori tájhasználatának sokrétűsége is. Frisnyák Sándor szemléletesen bemutatta a jellegadó és komplementer gazdálkodási rendszereket a síkságokon, a hegykoszorúban és az átmeneti hegylábi és dombsági régiókban (FRISNYÁK S. 1990). Ezek közül kiemelendő az alföldi tájakon az Andrásfalvy Bertalan által feltárt ősi ártéri gazdálkodás, amely a mikrodomborzati különbségek adta eltérő potenciálok hasznosításán és az árvíz fokokon és ereken keresztül történt kezelésén alapult (ANDRÁSFALVY B. 2007). A falvakkal sűrűn betelepült

Alföldön (GYÖRFFY Gy. 1987) ez a tudatos vízkezelés jelentette a középkori jólét alapját a sokféle tevékenység és rendeltetés megvalósítása révén.

A tudás hordozói, továbbfejlesztői és az oktatás-képzés letéteményesei az írástudó egyháziak, különösen is a szerzetesrendek. A monostorok gazdálkodása és a hortus conclusus falai között folyó kertészet (zöldség, gyümölcs és gyógynövénytermesztés) mintát és ismeret is adott. A füveskerteknek komoly szerepe volt a gyógyászatban is (WENGEL T. 1987). Különösen előremutató volt a bencés rend gazdálkodása, ami miatt a földesurak több esetben átadták a birtokok gazdálkodásának irányítását Szent Benedek szerzeteseinek. A vízkezelés, az átgondolt, takarékos vízhasználat az önellátó kolostorokban és a birtokokon is kulcsszerepet kapott.

KORAÚJKOR ÉS ÚJKOR

A török hódoltság idején a falvak elhagyásával az Alföld ritkán lakott térséggé vált. A pusztasodás a fokgazdálkodás a megszűnéséhez vezetett. Ehhez társult az ekkor ismét jelentős hatást gyakorló klímaváltozás, a kisjégkorszak 16. századi beköszönte, ami a hőmérséklet csökkenése mellett megnövelte a csapadékoszeget. A Kárpátokban pedig az Árpád kortól folyamatos bányászat hatására megritkult erdőállomány vízvisszatartó képessége csökkent, így a hóolvadáskor lezúduló víztömeg magasabb árvízszinteket eredményezett. E három tényező együttes hatásaként az Alföldön nőtt az időszakosan vízborította területek kiterjedése, ami a gazdálkodást is nehezítette és a betegségek terjedését is előmozdította. Mindeközben Európában a kisjégkorszak hatására élelem, főként gabonahiány jelentkezett, éhínség és járványok tizedelték a lakosságot. Számos forrás, korabeli leírások és festmények is igen nehéz időket vetítenek elénk a 17–18. századból (BLÖM P. 2023).

A török alól felszabadult és kényszerűen a Habsburg birodalomba betagozódott Magyarország a császári kamara gazdaságpolitikájától vált függővé, ami az éléskamra szerepet szánta hazánkknak. Erős gazdasági és politikai nyomás mutatkozott tehát a gabonatermelés növelésére, így a 18. század végén egyértelműen a víztől való megszabadulás, az ármentesítés és a mocsarak, lápok lecsapolása jelentette a haladás, a fellendülés lehetőségét. Nem véletlen, hogy a reformkori arisztokrácia is emellett tette le a voksát. A 18. század végén a jelentősebb fokok pl. a Hortobágy vízellátását adó Mirhó-fok elgátolásával kezdődött az Alföld vízrendezése, majd a 19. században a folyószabályozások és a lápok, mocsarak lecsapolása teljes tájtalakítást eredményezett (FRISNYÁK S. 1990). A korábban adaptív, természeti feltételekhez alkalmazkodó tájgazdálkodás helyét

átvette a transzformáció. A Tisza szabályozást veritékes honfoglalásként írja le a 20. század végi kötet (DUNKA S. *et al.* 1996). A 17. század végétől a 19. század közepéig tartó kisjégkorszakban kialakult természeti adottságok, valamint a kor tudásszintje sem vetítették előre a később mutatkozó káros ökológiai hatásokat.

A vízrendezés átalakította a természetes vízháztartást, a felszínfejlődést megakasztotta. A folyókanyarulatok átvágásával a gyorsabb folyásúvá vált folyók medre bevágódott, csökkent a talajvízszint. A gátak közé szorított folyók vize nem öntözte meg többé a földeket, szárazodás kezdődött, a vízszint ingadozása jelentősen megnőtt, átalakult a táj (FRISNYÁK S. 1990). A vízrendezések nem pusztán a művelhető, szántásra alkalmas földterületet növelték, hanem klíma-módosító hatásúak voltak. Jóllehet rendszeres időjárási adatok csak a 19. század végétől állnak rendelkezésre, egyéb forrásokból, pl. a nagy tavaink vízállapotairól szóló feljegyzések alapján megalapozott az a vélekedés, hogy a Kárpát-medence melegedése nem a 20. század végén, hanem a 19. században kezdődött. A kiegyezés utáni népességnövekedés, iparosítás, az urbanizáció és az infrastruktúra hálózatok kiépítése erősítette a víz „elleni” védekezés szemléletét a települések, a műtárgyak védelme érdekében is. A vízre nem létfeltételként, hanem az említett okok miatt érthetően, mint ellenségre tekintettek. Ez a szemlélet jellemezte a mérnöki gondolkodást, az építészetben és a vízépítésben is. Sajnálatosan időtállóan mutatkozik ez a szemlélet és jóllehet mutatkoznak igen pozitív elmozdulások, annak ellenére sem alakult át lényegesen, hogy világossá váltak az ökológiai károk és megjelentek a gazdasági veszteségek is.

Már a 20. század első felében mutatkoztak a vízhiány káros következményei és elkezdődött a csatornák építése mind a Hanságban, mind az Alföldön. Szükség volt és van ma is a szélsőséges vízháztartási viszonyok kiegyensúlyozására, a belvizek elvezetésére, illetve a víztározásra. Nyilvánvalóvá vált a vízvisszatartás szükségessége és ennek érdekében duzzasztás is történt már a két világháború között (pl. Békésszentandrás duzzasztó) és víztározók is épültek, jóllehet ezek kapacitása a szükségleteket és lehetőségeket lényegesen alul múlja mind a mai napig. A csatornaépítések a Hanságban a talajvíz emelését szolgálták, mert a kiszáritott láptalajok nedvesség hiányában használhatatlanná váltak, mivel a gazdag humusztartalom dekomponálódik és a szerkezet nélküli cserepedő talajban nem élnek túl a növények. A kialakított csatornahálózat a többletvíz elvezetését éppúgy szolgálja, mint vízhiány esetén a vízmegtartását (KONKOLY-GYURÓ É. *et al.* 2014). Ugyanakkor nem volt egyértelmű a mocsarak kiszáritásának a fogadtatása a lakosság körében. A Duna-Tisza közén az 1912–29 között létesült Duna-völgyi főcsatornát, amely a Homokhátságon halad át és a belvizek elvezetését volt hivatott szolgálni, de a térség jelentős szárazodását idézte elő,

miközben évente többször kiöntött a helyiek „átokcsatornának” nevezték el. (UJHÁZY N.–BIRÓ M. 2018).

Az Alföld mezővárosok és tanyavilág által meghatározott térszerkezetében adekvát gondolat volt a kertészet szerepének erőteljesebbé tétele. A két világháború között a népi írók által is erősen szorgalmazott „kertmagyarország” (NÉMETH L. 1940; SOMOGYI I. 1997). megvalósítása helyett az intenzív nagyüzemi szántóművelés vált uralkodóvá, ezzel jelentősen csökkentve az élőhelyek diverzitását, valamint a munkaerőszükségletet, elősegítve az elvándorlást és a táj elsivárodását.

JELENKOR

A 20. század végétől a globális klímaváltozás hatása mind egyértelműbben mutatkozik hazánkban, főként az Alföld térségében. Az átlaghőmérséklet növekedése különösen a vízrendezésekkel kiszáritott homokhátságokat és a csapadékhiányos térségeket érinti. Az erdőssztyepp zóna határán fekvő Tisza-völgyben és a Duna-Tisza közén a melegedés ökológiai és ezen keresztül az ökonómiai hatása a víztől függ. A felszínen és a felszín alatt rendelkezésre álló víz függvényében dől el, hogy a térség az arid, félsivatagi klíma- és vegetációzónába kerül-e át. Amennyiben ez megtörténik, a növényi biomasszatermelés lehetősége tovább csökken, ami a megélhetési lehetőségeket és az ország élelmiszerellátását is fenyegeti. A kiszáritott és a jelenleg alacsony vízviasszatartási kapacitással bíró tájban kizárólag a jelenkor társadalmi-politikai döntéseinek és cselekedeteinek múlik, hogy vissza tudjuk-e fordítani a kedvezőtlen folyamatokat.

A szocializmust követő rendszerváltás során az 1990-s években megszületett a Vásárhelyi terv Továbbfejlesztése c. program, aminek a lényege a vízháztartás újbóli kiegyensúlyozottá tétele, az az organikus tájgazdálkodási szemlélet, amely a megélhetést, a természet és a hagyományos kultúra értékeinek megőrzését együtt kívánta megoldani. (MOLNÁR G. 1991; UNGVÁRI G. szerk. 2002, 2004. évi LXVII. tv.; KERTÉSZ-KÁLDOSI Zs. 2008). Sajnálatosan a megvalósítása megakadt, sok esetben a tulajdonviszonyok rendezetlensége, majd a politikai akarat hiánya miatt. Ahol elkészültek a vésztározók, ott sem használják őket minden esetben részben a gazdák ellenállása miatt. A Duna-völgyi „Átok”-csatorna elégtelen működését kiegyensúlyozandó született tervek a Csukás-tó helyreállítására, de ez a terv is megghiúsult (URL 1).

A gazdatársadalom többsége nagytáblás, intenzív mezőgazdaságra rendezkedett be, amiben kevés helye van az adaptív gondolkodásnak. A vízügyi szemlélet, amely többnyire mérnöki és kevésbé ökológiai meghatározottságú,

lassan változik. Pedig mind nyilvánvalóbban mutatkoznak a súlyos szélsőségek, ami az Alföldön nagytérségi multikrizist (ökológiai, gazdasági és társadalmi) vetít előre. Különösen érzékeny a helyzet a Duna-Tisza közti homokhátságon (VÖRÖS A. F. *et al.* 2025), ahol a vízpótlási tervek már évtizedekkel ezelőtt megszülettek, de a vízviszatarítás alapvetően elégtelen és mára már ökológiai és társadalmi vészhelyzetről beszélhetünk. „*ha a Duna-Tisza közére kiterjedő vízgazdálkodási beavatkozások és az ahhoz kapcsolódó átfogó területi fejlesztések ismételtelen elmaradnak, akkor a közeljövőben az oly sokszor emlegetett „elsivatosodás” nemcsak környezeti, de társadalmi értelemben is valósággá válhat.*” (KOVÁCS A. D. *et al.* 2024).

Látható, hogy igen messze jutottunk a 20. század első felében a népi írók és kertészeti szakemberek által is szorgalmazott Kertmagyarország koncepciótól. Pedig az Alföld jövőjét környezeti, illetve gazdasági-társadalmi szempontból sem az intenzív gabonatermelés túlsúlya jelenti, hanem a kiegyensúlyozott földhasználati arányok. Ebben a szántók, a változatos, jelentős vízmegtartó szerepet is betöltő természetközeli erdőssztyepp vegetációfoltok és a kis területen magas jövedelmet termelő ökológikus kertművelés együttese lehetne működőképes alternatíva (KONKOLY-GYURÓ É. 2007). Mindennek alapfeltételeként a vízmegtartás nagyléptékű megoldása szükséges, többek között a „Vizet a tájba” kezdeményezés lokális léptékből regionálissá tétele.

A hazai tájalakuláson túl egész Európát érintő súlyos klímamódosulás zajlik, aminek jövőbeli hatásai függenek az óceáni vízáramlatok változásától. A Golf áramlat évtizedek óta tapasztalt lassulása és előjelzett leállása (EZER T. 2025) eredményeként kieshetnek az atlanti, melegebb, párásabb légáramlatok, amik eddig jelentősen csökkentették Közép-Európa kontinentalitását. A jövőben ezért forróbb nyarakat és hidegebb és szárazabb teleket jeleznek előre a klíma-modellek (URL2). Távolról sem egyszerű melegedéshez kell alkalmazkodnunk. Kérdés, hogy a fás vegetáció mennyiben viseli majd el ezt az éghajlati helyzetet? Mongólia száraz sztyeppéire fog hasonlítani a Kárpát-medence?

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. (2007): *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása: ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt.* Ekvilibrium
- BARRACLOUGH, G.–STONE, N. szerk. (1992): *Világtörténelem. The Times Atlasz.* Akadémia Kiadó. Budapest
- BLOM, P. (2023): *Amikor a világ kifordul a sarkából. A kis jégkorszak (1570–1700) és a modern Nyugat hajnala.* Európa Könyvkiadó. Budapest

- DUNKA, S.– FEJÉR, L.– VÁGÁS I. (1996): *A veritékes honfoglalás. A Tisza-száblíkozás története*. Vízügyi Múzeum és Könyvgyűjtemény
- EZER, T. (2025): The Gulf Stream: Its History and Links to Coastal Impacts and Climate Change. *Annual Review of Marine Science* 18.
- FAGAN, B. (2012): *A nagy felmelegedés. A klímaváltozás és a civilizációk felemelkedése és hanyatlása*. Európa Könyvkiadó. Budapest
- FÖLDES L. szerk. (1969): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- FRISNYÁK S. (1990): *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó. Budapest
- GYÖRFFY GY.– ZÓLYOMI B. (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács L. szerk.: *Honfoglalás és régészet*. Balassi Kiadó. Budapest. 13–37.
- GYÖRFFY GY. (1987): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III*. Akadémia Kiadó. Budapest
- HEADRICK, D. R. (2020): *Humans versus Nature. A Global Environmental History*. Oxford University Press. New York
- KLÍMA J. (1983): *Mezopotámia*. Madách Könyv és Lapkiadó. Pozsony
- KMOSKÓ M. ford. (1911): *Hammurabi Törvényei*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya. Kolozsvár
- KOMORÓCZY G. szerk. (1970): „Fénylő ölednek édes örömeiben...” *A sumer irodalom kistükré*. Antológia. Európa Kiadó. Budapest
- KOMORÓCZY G. szerk. (1974): *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékírásos akkád versek*. Európa Kiadó. Budapest.
- KERTÉSZ-KÁLDOSI Zs. (2008): A Tisza-völgy térségének fenntartható árvízvédelme, a Vásárhelyi-terv Továbbfejlesztése program. *A fenntartható fejlődés és a megújuló természeti erőforrások környezetvédelmi összefüggései a Kárpát-medencében* 61.
- KONKOLY-GYURÓ, É. (2007): The Pannonian Great Plain a flourishing garden?: Water as a key to the history and future of the central lowlands in the Carpathian basin. In: *Europe's Living Landscapes*. KNNV Publishing. 294-309.
- KONKOLY-GYURÓ, É.–TIRÁSZI Á.–BALÁZS P.–NAGY D.–KIRÁLY G. (2014): A vízrendszer, a felszínborítás és a tájkarakter változása a Fertő-Hanság medencében. In: Fülek Gy. szerk.: *A táj változásai a Kárpát-medencében. A vízgazdálkodás története a Kárpát-medencében*. X. Táj történeti Konferencia kötete. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány. Gödöllő. 42-48.
- KOVÁCS A. D.–FARKAS J. Z.–VASÁRUS G.–LENNERT J. (2024): A Duna-Tisza közti homokhátság terület- és vidékfejlesztési kihívásai. *Földrajzi Közlemények* 148. 1. 1-17.

- MOLNÁR, G. (1991): Az ártéri gazdálkodás-a Kárpát medencei gazdasági-politikai kontinuitás alapja. *Országépít*–1991/2, 3(1991), 4.
- NÉMETH L. (1940): Életcél. In: *A Minőség Forradalma. Első Kötet*. Európa. Magyar Élet Kiadása. Budapest
- UNGVÁRI G. szerk. (2002): *Bodrogköz természettel együttműködő tájgazdálkodási rendszerének koncepciója*. Bokartisz
- PFISTER, CH.–WANNER, H. (2024): *Klíma és társadalom Európában. Az utolsó ezer év*. Osiris Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest
- RÁCZ, L. (2025): Kis magyar klímátörténet. In: *Környezet és társadalom*. Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület–Liceum Kiadó. Budapest–Eger. 11-47.
- SOMOGYI I. (1997): *Kertmagyarország felé. Az író halálának 50. évfordulójára*. Hét Krajcár kiadó és Püski kiadó. Budapest
- UJHÁZY, N.–BIRÓ M. (2018): The ‘Cursed Channel’: utopian and dystopian imaginations of landscape transformation in twentieth-century Hungary. *Journal of Historical Geography* 61. 1-13.
- VÖRÖS, A. F.–MOJZES, A.–CSERESNYÉS, I.–KALAPOSI, T.–KERTÉSZ, M.–KÖNYNYŰ, B.–KRÖEL-DULAY, G. (2025): The Effects of an Initial Extreme Drought and Chronic Change in Precipitation on Plant Biomass Allocation in a Temperate Grassland. *Ecology and Evolution* 15(9), e71625.
- WENGEL, T. (1987) *The Art of Gardening through the Ages*. Edition Leipzig.
2004. évi LXVII. törvény a Tisza-völgy árvízi biztonságának növelését, valamint az érintett térség terület- és vidékfejlesztését szolgáló program (a Vársárhelyi-terv továbbfejlesztése) közérdekűségéről és megvalósításáról.
- URL1: <https://vira.hu/2019/10/04/atokcsatorna-vagy-dunavolgyi-focsatorna/>
- URL2: <https://agroforum.hu/agrarhitek/idojaras/veszelybe-kerul-az-europai-mezogazdasag-ha-leall-a-golf-aramlat/>

CLIMATE CHANGE, WATER AND CIVILIZATION FROM THE PERSPECTIVE OF GARDEN AND LANDSCAPE CULTURE

ABSTRACT

Climate and hydrology have always played a crucial role in the man-nature coexistence. The first fundamental change in humans' way of living was caused by the climate warming at the beginning of Holocene. Nomad tribes abandoned the drying out pastures and approached the big rivers. They imparked a plot around their houses and started to cultivate is. Agriculture, giving the basis the of civilization started in this garded places. The garden is the place of existential security, providing food, but also the sphere of pleasure, beauty and bears also spiritual content.

Like Early Civilizations, the beginning and unfolding of the Middle Ages depended on climate. The medieval climate optimum resulted in the flourishing of the Western-European kingdoms, along with a significant population grows. Hungarians, arriving from the drying Eurasian Steppe in the 9 C., stroked route in the Carpathian-basin due to their adaptation to the natural conditions and the Christian culture. The products of diversified water and land management of the Great Plain, mainly the significant livestock contributed to food supply of the growing European population and to the consolidation of the young Hungarian feudal state.

During the little ice age, starting in the late 16. C., the hydrology of the Carpathian basin, like other river basins in Europe have changed. The permanently flooded area extended and water regulation and land reclamation became necessary during the 18–19. C. The goal was to set the land free from water and gaining more and more arable land. The drying out of the lowlands and the lack of water retention had detrimental consequences already in the late 20.C. Today the warming climate and the weather extremities require the rethinking of water management and land-use system. Instead of large scale, homogenous agrarian deserts, a diversified land-use with great role of locally adapted horticulture and enlarged water retention capacity of the landscapes is needed.

Éva Konkoly-Gyuró

KÉT ÖKOLÓGUS TALÁLKOZÁSA A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZZAL

BIRÓ MARIANNA–MOLNÁR ZSOLT

BEVEZETŐ

Már a feledés homályába vész, mikor is találkoztunk először Frisnyák Tanár Úrral, de nagy eséllyel valamelyik tájtörténeti konferencia lehetett e találkozás helye. A legemlékezetesebb találkozásunk azonban 2000-ben volt, azon a konferencián, amit ő szervezett Nyíregyházán „Az Alföld történeti földrajza” címmel. Ahogy mi láttuk, Frisnyák Tanár Úr a két világháború közötti időszak tájban és történetiségben gondolkodó földrajzos nagyjainak (pl. Bulla Béla, Fodor Ferenc, Kádár László, Mendöl Tibor) ösvényein járt. Talán ezért mindig nagy szeretettel fordult a táji léptékben és történetiségben is gondolkodó fiatal ökológus kutatókhoz – sokat tanultunk tőle.

Az említett tájtörténeti és történeti földrajzi, valamint az általánosabb földrajzi konferenciák élvezetesen multidiszciplinárisak voltak, sok-sok olyan előadást hallhattunk, ami egy botanikust, vegetációkutatót, tájökológust teljesen új felismerésekhez segített hozzá. Elsősorban azért, mert a hazai tájaink természeti, társadalmi és gazdasági kérdéskörei egymást váltva kerültek elő, sok előadás maga is interdiszciplináris megközelítésű volt. Itt tudatosodott bennünk, botanikusokban, az is, hogy mennyire fontos a regionális léptékű társadalmi-gazdasági kapcsolatok, a táji munkamegosztás (és ezek történeti változásainak) ismerete még akkor is, ha kutatásunk szűkebb tárgya a növényzet történeti változásai.

Akkoriban Frisnyák Sándor történeti földrajzi tankönyve (FRISNYÁK S. 1992) alapműnek számított a táj komplexebb megismerése iránt érdeklődő botanikusok számára. Például itt olvastunk először a Glaser-féle ’életkamra’ megközelítésről, ami nagyban segítette, hogy megértsük a történeti korok embereinek tájhasználatát, vagy a Szabadfalvi József által felismert réti transzhumációról (Összegzően: SZABADFALVI J. 1970), ami az árterek és a szomszédos löszhátak biomasszájának tudatos legeltetéssel való kihasználását tette lehetővé.

Az 1980-90-es években (és előtte is) a hazai botanikusokat elsősorban a jelen, illetve a holocén vegetációja érdekelte, és közben kisebb figyelem irányult az elmúlt századok táj- és növényzetváltozásaira, és ebben a tájhasználat változásának hatására. A botanikusok és történeti földrajzosok találkozása sokat erősítette ez

utóbbi témakör kutatását (lásd pl. MOLNÁR Zs.; BIRÓ M. 2011). Itt említjük meg, hogy napjainkra még egy fontos lépést tettek a tájjal foglalkozó tudományok, amikor az ún. transzdiszciplináris megközelítéssel a tájban élő, azt használó, a tájat változtató ember tudását is megismerve igyekszünk megérteni tájaink állapotváltozásait (lásd hagyományos ökológiai tudás, ökológiai emlékezet, oral history), közös tudásalkotás (knowledge co-production) (MOLNÁR Zs.; BABAI D. 2021, BIRÓ M. *et al.* 2024). Öröm az örömben, hogy ugyan a rendszerváltás után látványosan újra közeledni kezdett egymáshoz az ökológiai és a földrajzi kutatás, például a kisújszállási Tóth Albert hortobágyi kutatótáborainak multidiszciplináris világában, ez a folyamat a későbbiekben sajnos megakadt, nem teljesedett ki. Talán nem váratlanul, hiszen a természet- és társadalomtudományi diszciplínák szintetikus együttműködéséhez vezető út kihívásai sokfélék, ahogy erről, a földrajz kapcsán, BOROS L. és mtsai (2025) nemrég megjelent cikkében olvashatunk. Úgy látszik, a megvalósítás az elkövetkező évtizedekre marad.

Frisnyák Sándor Tanár Úrra emlékezve az alábbiakban két saját példát mutatunk arra, hogy a földrajzi gondolkodás, kiemelten a történeti földrajzi megközelítés, hogyan segítette a történeti tájökológusok kutatásait, és hogyan vezetett egyrészt egy eltűnt tájhasználat és vegetációtípus rekonstrukciójához, másrészt különböző, történetiségükben eltérő tájtípusok felismeréséhez, jellemzéséhez.

AZ ÉVSZÁZADOKKAL EZELŐTTI MARHAHAJTÓ UTAK EMLÉKÉT ŐRZŐ HOMOKI TÖLGYESEK

Arról, hogy Gödöllői-dombságon 200 évvel ezelőtt a nyugat-európai nagyvárosokba irányuló marhafelhajtás egyik legjelentősebb útvonala haladt keresztül, Günther Frigyes 1914-es erdészeti leírásában olvastunk először. A kérdés ökológiai, helytörténeti és földrajzi szempontból egyaránt izgalmas. Többek között azért keltette fel ez a múltbeli tevékenység az érdeklődésünket, mert kíváncsiak voltunk arra, mi lehetett az a környezeti adottság, amely miatt a jószágokkal nem a Pest melletti lapályos síkságon, hanem a Gödöllői-dombságon keresztül érték el a jószág áthajozására alkalmas dunai révhelyeket (Vác és Buda). Az Alföldön felnevelt szürkemarha-, ló- és juhállomány Budára, Bécsbe és távolabbi városokba való felhajzásának Isaszeg és Valkó között vezetett az útvonala, és Szent Király-puszta volt a megállóhelye (GÜNTHER F. 1914). A lábon hajtott állatokat az isaszegi lapályosabb, füves, ligetes, nyílt erdőkben 4–6 hétig legeltették és pihentették (GÜNTHER F. 1914). Ez a tevékenység a 19. század első felében érte el csúcspontját, ezért a hajtóút egykori helyének rekonstrukciójához 18–19. századi kéziratok (OLT.S16/Nr.105., TA.14.) és történeti katonai térképeket

(<https://maps.arcanum.com>) használtunk fel, melyeket írott forrásokkal (KITAIBEL P. 1817 in LŐKÖS L. 2001) és a 150 évvel ezelőtti erdészeti ütemtervek leírásainak (PL-XV-1./354/341./AB) segítségével értelmeztünk (részletesen lásd BIRÓ M. 2003).

A 18. századi kéziratok térképeken látható volt, hogy a Tápióság felől a domb-ságra érkező széles utak olykor több száz méter széles „csapást” alkottak, helyenként egészen ritkán álló fákkal, erdőfoltokkal (OLT. S16/Nr.105, TA.14.). A területet hasonlóan ábrázolták az I. II., III. Katonai Felmérés térképlapjain is (<https://maps.arcanum.com>). Az ligetes erdők által jól nyomon követhető utak a Szent Királyi-pusztán és Csákón át vezető Hideg-völgyön keresztül, és a Nyíregyházi-pusztá területén áthaladva egészen a gödöllői Ökörállás nevű fáslegelőig követhetők nyomon (1. ábra). Érdekes, hogy a Szentkirályi-erdőben, a mai Csárda-lapason, a Királyi út és a Szent Györgyi út kereszteződésénél állt az a csárda, amelyben a lábön hajtott állatok felhajtói ittak, étkeztek, pihentek – a csárdát Grassalkovich Antal építtette, és 1867-ig üzemelt, majd 1940-ig erdészlakként szolgált (KOCsÁRDI K. 1976).

Földrajzilag a laza záródású, tisztásos legelőerdők vonulata egybeesik a Dány és Gödöllő közötti homokos lapály vidékével, a domb-ság középső részébe ugyanis egy alföldi jellegű homokterület ékelődik be (FRISNYÁK S. 2008). Ennek a homokterületnek nagy kiterjedésű fáslegelői és erdőssztyepp-tölgyesei 200 évvel ezelőtt még szorosan hozzátartoztak a táj képéhez. A marhafelhajtáson kívül, egyes részein kisparaszti és uradalmi legeltetés és makkoltatás is zajlott. A 18. század végén készült térkép (OLT.S16/Nr.105) leírása szerint az itt elhelyezkedő Csákó nevű rész már ekkor is ritkás tölgyes állomány: „*részben pusztaság, amin itt-ott idős tölgyfák állnak, részben tölgy rezervátum (tölgy-maradványok, hagyástölgyek)*”. Szinte teljes faállományában és kiterjedésében megmaradt a 19. század végéig. Kitaibel Pál is keresztülutazott ezen a területen, és így jellemezve a növényzetet: „*Az erdő Isaszegen kívül szinte csak Quercus peduncululus-ból áll, nagyon kevés Quercus robur-ral [sic. mindkét faj: Quercus robur]. A cserjeszintet kizárólag galagonya alkotja. A leggyakoribb fű a Dactylis glomerata. Az erdőben, homokos helyeken az Achillea nobilis. Kevés körtefa. Az erdőnek csak öreg fája van, az aljnövényzetben Prunus spinosa, Campanula patula, Quercus pubescens, ami nagyon ritka.*” (KITAIBEL P. 1817 in LŐKÖS L. 2001).

A domb-ság egykori uradalmi (Grassalkovich uradalom) erdői 1867-ben koronázási jegyajándékként kincstári birtokba kerültek, és a kezelést átvevő Magyar Királyi Erdőhivatal fokozatosan megszüntette a vadászatokat akadályozó erdei legeltetést (BIRÓ M. 2003). Az erdőket a királyi vadásztatás érdekeinek alárendelve kezdték el kezelni, majd 1886-ban elkészültek az első ütemtervek

1. ábra: A Gödöllői-dombság erdőinek 1886-os állapotát rekonstruáló térkép részlete. A térkép a tájnak azt a 3-4 évét fogja át, amikor a marhafelhajtás és az erdei legeltetés felhagyását követően megkezdődött a rendszeres erdőgazdálkodás, így a korábbi legeltetés hatása alatt álló erdőket és tisztásokat, valamint az erdőrészlet-szintű állomány adatokat egyazon térképen tudtuk feltüntetni (a teljes Gödöllői-dombságot ábrázoló színes térképi rekonstrukció: Biró M. 2003). A térkép a III. Katonai Felmérés térképlapjainak (<https://maps.arcanum.com>) felhasználásával készült el a m. kir. Koronauradalmi Erdészet üzemtervei, 18-19. századi kéziratos térképek és írott források információja alapján (bővebben: Biró M. 2003).

(jelenleg üzemtervek), melyeket később rendszeres időközökben megismételtek (PL-XV-1./354/341./AB, PL-XV-1/341/C, Biró M. 2003). A Gödöllői Magyar Királyi Koronauradalom erdészeti területkimutatása szintén fontos forrásként szolgált, ekkor készültek a legelső részletes leírások az itt található erdőkről. Eszerint az 1873–74-es évben a Hidegvölgy és a Csákó még „erdős tisztások” voltak (OL.K.826.).

A hajtóút mentén található erdők egykori használatára az üzemtervi adatok, erdőleírások és visszaemlékezések is utalnak (PL-XV-1./354/341./AB, PL-XV-1/341/C). A tisztások, tisztásos erdőrészek felszámolása, a ligetes, nyílt erdők fokozatos eltűnése már a 19. század végétől megkezdődött. A királyi vadászterület erdőit fenntartó erdőgondnokságok egyik legfontosabb célkitűzése a később „rontott erdőnek” nevezett, nagy területű, ligetes molyhos tölgyes és pusztai tölgyes állományok, valamint a köztük lévő „rémisztő tisztások” felszámolása volt (DANSZKY I. 1963). Az újraerdősítések legkönnyebben a tájidegen fafajokkal voltak megvalósíthatók, ezért ekkortól nagy lendületet kapott az akácosítás, a fekete dió, a bálványfa, a fekete fenyő és egyéb tájidegen fafajok ültetése, továbbá elegyetlen kocsányos tölgyesek nem megfelelő termőhelyre való telepítése és a vadászati érdekeket szolgáló nagyszabású cseresítés is (DANSZKY I. 1963).

Csákó korát, ami az egykori hajtóútunk központi része volt, az 1886-os üzemtervezéskor 140 évnél írják, 100% tölgy, ahol a fák záródása 30% volt (PL-XV-1./354/341./AB). Ezen a száraz és buckás homoktalajon a fák növekedése megtévesztően lassú, emiatt feltehető, hogy a fáslegelőn ritkán álló tölgyek sokkal idősebbek voltak (PL-XV-1./354/341./AB). Az 1902-es üzemtervi leírás szerint a nagyobb tisztásokkal megszakított és körülvevett két tölgyes állomány 100% kocsányos tölgyből állt, sok kocsánytalan tölgygel, mezei juharral, szórványosan molyhos tölgygel, galagonyával és kökénnyel: „*az alacsonyan elágazó törzsekkel rendelkező fák záródása elég egyenletes (30%), helyenként sűrűbb csoportokkal. Fatömege apadófélben, a fák nagy része korhadásnak indult és csúcs-száradt. Kihaszználása kívánatos. Gyepvel borított, kissé agyagos, helyenként köves, mély homokon fekszik.*” (PL-XV-1/341/C)

A területet 1909-ben vágták tarrá, az 1530 m³ „pudvát és redves tűzifát” árverésen adták el (PL-XV-1/341/C). Ezzel eltűnt az egykori hajtóút növényzetét alkotó fáslegelő legnagyobb része. Az üzemátvizsgálási munkák során, valószínűleg a vágásterületen, pionír fafajokat említenek, így nyírt, nyárat, égert, kőrist, továbbá csert és erdei fenyőt, melyek már ültetésből származhattak (PL-XV-1/341/C). Az állomány mély, televényszegény, üde, kissé agyagos homokon állt (PL-XV-1/341/C). Az utolsó fennmaradt foltokat Fekete Gábor még látta az 1950-es években: „*Legszebb állományait a Valkói területen találhatjuk. Dominál a molyhos tölgy, mellette kocsányos tölgy alacsony lombkoronával, homokpusztafoltokkal. A fák 70-90 éves korra is csak 10 m körüli magasságot érnek el. Nyílt homoki gyepvel váltakozó, borítása 60-80%, cserjeszint alacsony borítású (15%), gyepszint foltos.*” (FEKETE G. 1963). Fekete Gábor szerint ez, a dombvidéket behálózó alföldi homokon egykor elterjedtebb erdőtípus (a pusztai tölgyes) itt kifejezetten száraz, csernozjom jellegű homokon fordul elő.

Lombkoronaszintjében az alföldi állományokkal ellentétben a molyhos tölgynek még fontos szerep jut (FEKETE G. 1963). Nem tudjuk, hogy Fekete Tanár Úr tudta-e, hogy az értékes erdősztyepp vegetáció és öreg fái feltehetően már a 18. századi marhahajcsároknak is árnyat adtak. E térség Frisnyák Tanár Úrnak is kedves volt, számos tanulmányt írt a Gödöllői-dombságból (FRISNYÁK S. 2008). Nagy örömeire szolgált a 2003-ban írt tanulmányunk, melyet akkoriban neki is elküldtünk - nagy lelkesedéssel olvasta benne a lakóhelye környékére jellemző növényzet történeti vonatkozásait.

ŐSI ÉS MÁSODLAGOS SZÍKES PUSZTÁK A MAGYAR ALFÖLDÖN

Szíkeseink, így, hosszú í-vel (lásd MOLNÁR Zs. 2012), a hazai botanikai és földrajzi kutatás kitüntetett objektumai. Ugyanakkor annak ellenére, hogy sokan foglalkoztak a szíkesek eredetével (lásd a részletes történeti áttekintést in MOLNÁR Zs. 2014), egészen az 1990-es évekig nem értettük, hogy a hasonlóságok mellett miért is olyan sokféle e puszták flórája és vegetációmozaikja. A klasszikus vegetációtörténeti és talajtani kutatási módszerek ugyanis sokáig nem tudták e tájak fátlan növényzetének és talajainak történeti állapotait kellő pontossággal rekonstruálni, így az a narratíva (tkp. egy sohasem bizonyított dogma), hogy például a Hortobágy és a Kiskunság szíkesei a folyószabályozások után alakultak ki, még a nemzeti parkok megalakulásának idején is tartotta magát (lásd a részleteket in MOLNÁR Zs. 2014). Sümegi Pál (SÜMEGI P. 1989 in SZÖÖR Gy. *et al.* 1991, SÜMEGI P. *et al.* 2000) és Molnár Zsolt (MOLNÁR Zs. 1996, 1999) kutatásai voltak az elsők, amik rávilágítottak a szíkesek ősi, lecsapolások előtti eredetére. És csak az 1990-es évek végére derült fény arra, hogy miért is vannak karakteres és szegényesebb geomorfológiájú és növényzetű szíkes puszták a Magyar Alföldön. De ne siessünk ennyire előre!

Még egyetemista koromban kezdtem meg a Pitvarosi-puszták, mai nevükön a Csanádi-puszták botanikai, tájtörténeti kutatásait. Az 1980-as évek végén még másodlagosan kialakult szíkes tájnak tartottuk e pusztákat, pedig már akkor feltűnhetett volna nekünk, hogy hogyan is lehetnek ilyen gazdagok specialista növényfajokban és különleges növényközösségekben, ha másodlagos eredetűek, és alig 150 évesek. De az ún. paradigma-vakság, illetve a tudományos dogmák ereje sokáig megakadályozta a tovább lépést. Negyed- és ötödéves koromban, majd pedig az 1990-es években, már Vácrátóton az Ökológiai és Botanikai Kutatóintézetben dolgozva sok időt töltöttem a szegedi Somogyi-könyvtárban, a makói és békéscsabai múzeumokban és levéltárakban, a Hadtörténeti Múzeum

Térképtárában, ahol többek között régi és kortárs földrajzosok, helytörténészek és néprajzosok tanulmányait olvastam, illetve régi térképeket vettem össze a mai állapotokkal. Érdekes volt, mert a forrásokból olyan adatok kerültek elő, amik egy új szikespuszta-kialakulási modell megalkotásához vezettek (MOLNÁR Zs. 1996, 1999, 2008, 2009, 2011, 2014).

A Csanádi-pusztákon végzett kutatásaink során sokféle forrást használtunk: történeti katonai és kataszteri térképeket, földrajzi neveket, helytörténeti, természet- és gazdaságföldrajzi, helyi település- és agrártörténeti, illetve néprajzi publikációkat, utazók leírásait, és cikkünk bevezetőjében éppen Frisnyák Sándort idézzük annak kapcsán, hogy a múltbeli emberi hatások ismerete nélkül nem érthető meg tájaink mai növényzeti mintázata és dinamikája.

A kutatás legfontosabb eredményei, hogy először bizonyítottuk, hogy szíkesek nagy kiterjedésben (több száz hektáros foltokban) és a maihoz hasonló fajkészlettel (pl. *Camphorosma annua*, *Puccinellia limosa*, *Artemisia santonicum*, *Plantago tenuiflora*, *Ranunculus lateriflorus*) voltak jelen az alföldi tájban már a folyószabályozások előtt is (Kitaibel Pál útinaplói: LÖKÖS L. 2001; GOMBOCZ E. 1945; JANKÓ J. 1886). Erről az akkor a Földrajztudományi Kutatóintézetben dolgozó Somogyi Sándorral személyesen is konzultáltunk, és adataink alapján feltételezésünket ő is bizonyítottnak tartotta. Ilyen adat volt többek között, hogy a lecsapolások előtt a Blaskovics uradalomban 1032 hold „vakszik és hasznavehetetlen terület” volt, Ambrózfalva „határa szikes és mocsáros” volt, illetve Nagyér határában sok „hasznavehetetlen szikes, kotymányos föld” volt (PALUGYAY I. 1855).

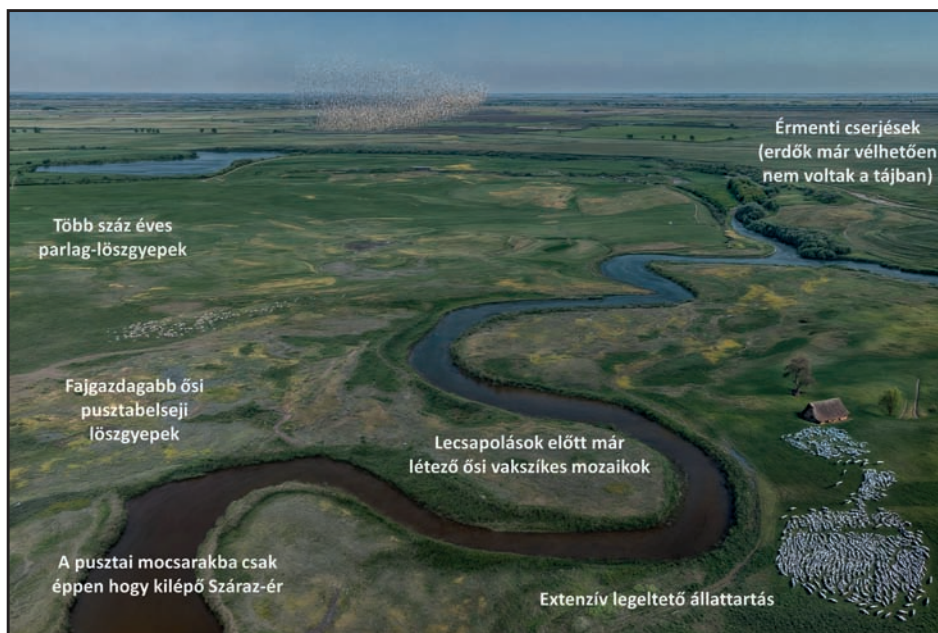
A szíkesek ősiségével ellentétben a 18. században még nagy kiterjedésű löszgyepek nagyrészt másodlagosak és fajszegények voltak. Vélhetően már az Árpád-korban nagy kiterjedésben szántották fel őket, majd a pusztásodás és a török hódoltság alatt váltak felhagyott szántókká, és csak a 18–19. században lettek újra, fokozatosan művelésbe vonva. A löszlegelők másodlagosságára utal, hogy a specialista löszgyepfajokat már Kitaibel Pál is elsősorban az útszéleken, mezsgyéken látta a közeli Mezőhegyes és Kondoros vidékén áthaladva (pl. *Crambe tataria*, *Salvia nutans*, *Inula oculus-christi*), a legelők viszont fajszegények és gyomosak voltak (pl. *Carduus nutans*, *Carthamus lanatus*, *Marrubium peregrinum*, *Euphorbia pannonica*). A Csanádi-puszták pusztabelseji löszgyepfoltjainak specialista fajai (pl. *Sternbergia colchiciflora*, *Phlomis tuberosa*, *Thalictrum minus*) ugyanakkor e kisebb foltok ősiségét támasztják alá, hiszen a parlagok fajkészletének regenerációja nagyon lassú, sok évtizedes, évszázados folyamat (MOLNÁR Zs. 1997, 1998).

Az is kiderült, hogy nem öntötte el árvíz a Csanádi-puszták szíkeseit, és a pusztabelseji mocsaraknak is csak alig volt ártéri kapcsolata (pl. pont a 2. és 3. ábra képén szereplő résznek a Királyhegyesi-pusza ÉK-i szegletében, lásd KÖRMENDI J. 1988; GAZDAG L. 1964). Bizonyítottuk, hogy a pusztai mocsarak kiterjedése gyakran alig változott az elmúlt 200 évben (lásd Vedres István 1805-ös térképének mocsarait, in TÓTH F. 1992), vízborítottságuk időtartama azonban lecsökkent (pl. a Nagy-Zsombék a 18. században „nyáron gyakran kiszárad”-t, azaz nem minden évben!, lásd I. katonai felmérés Országleírása). Az árvizek csekély hatására történeti adatok (GAZDAG L. 1964), illetve a *Peucedanum officinale*, *Aster punctatus*, valamint az ártéri jellegű növényfajok, pl. *Lathyrus pratensis*, *Senecio erucifolius*, *Carduus crispus* (JANKÓ J. 1886) 19. századi ritkasága is utal. Azt is valószínűsítettük, hogy erdők e tájban az elmúlt 1000 évben már nemigen lehettek (kivéve Makó környékén az ártéren, ott is már a 14. századra felszakadozva), és a bokrosok (pl. somos, kökényes, bodzás, mogyorós, töviskes, amikre földrajzi nevek utalnak) sem lehettek nagy kiterjedésűek (SZEREMLEI S. 1900; BLAZOVICH L. 1985).

Természetesen később további kutatásokat végeztünk az alföldi szíkések vegetáció- és tájtörténete kapcsán (MOLNÁR Zs. 2008, 2009, 2011, 2014), amelyek

2. ábra: A Királyhegyesi-pusza észak-keleti része napjainkban (drónfotó, 2024. május, forrás: Jakab et al. 2025).

3. ábra: A Károlyhegyesi-puszta észak-keleti része a középkorban. A képen középkori archív dokumentumoknak megfelelően mesterséges intelligencia segítségével generatív kitöltés módszerével lettek a modern szántóföldek gyepekkel és mocsarakkal helyettesítve, a kitöltött, kiszáradt folyómeder pedig élő folyóval (forrás: Jakab et al. 2025). A rekonstrukciós képre utólag helyezettünk el néhány olyan szöveges információt, ami saját kutatásainkra alapoz (elsősorban: Molnár Zs. 1996).

tovább finomították a Csanádi- és más dél-tiszántúli puszták alapján megalkotott modellt. Fontos azonban megjegyezni, hogy az 2010-es évekig nem tételeztük fel, hogy a csanádi táj löszgyepi, szíki és mocsári flórája akár az utolsó jégkor eljegesedési maximumát is túlélhette (lásd a flórakontinuitás hipotézist, MOLNÁR Á. et al. 2023), azaz e táj természetes gyepjei nem pusztán ősiek, leccapolások előttiék, hanem akár több tízezer évesek is lehetnek.

Visszatekintve úgy látjuk: a szíkesekkel foglalkozó kutatásaink egy jellemző példáját adják annak, hogyan gazdagítható a botanikai kutatás más tudományterületek, pl. természet- és társadalomföldrajzosok munkáinak feldolgozásával, botanikai szempontú újraértékelésével.

ZÁRÓGONDOLATOK

A multikrízis korában egyre nagyobb szükségünk van a felvilágosodás óta az elmúlt 200 évben szétszakadt, de a táj kutatásban egymásra utalt, egymást kiegészítő tudományterületek mint például a történeti földrajz és a történeti táj ökológia operatív összefogására és eredményeik innovatív szintézisére. Egy ilyen összefogás reményeink szerint egy fenntartható jövő felé vezető út megtalálását is nagyban segítheti. Frisnyák Sándor Tanár Úr kutatásai ebben a tudományterületi áthidalásban is példaértékűek, modellként szolgálhatnak jelen korunkban is. Ezúton is köszönjük Tanár Úr támogatását, kedvességét, iránymutatását.

IRODALOM

- BIRÓ M. (2003): *A Gödöllői-dombvidék Tájvédelmi Körzet erdő- és tájhasználat-története a 18. századtól napjainkig*. Kutatási jelentés a Duna-Ipoly Nemzeti Park részére. Vácrátót, Kézirat.
- BIRÓ, M.–MOLNÁR, K.–ÖLLERER, K.–SZILÁGYI, R.–BABAI, D.–MOLNÁR, Cs.–MOLNÁR, Zs. (2024): Oral history methods can reveal drivers of landscape transformation: Understanding land-use legacies with local and traditional knowledge in Central Europe. *People and Nature* 6. 2463–2479.
- BLAZOVICH L. (1985): *Körös-Tisza-Maros Köz középkori településrendje*. Dél-alföldi Századok 1. Békéscsaba. Szeged
- BOROS, L.–KOVALCSIK, T.–MEZŐSI, G.–SZILASSI, P. (2025): A szintetizáló gondolat a földrajzban és annak korlátai. *Magyar Tudomány* 186(6), 1203–1212.
- DANSZKY I. (1963): Magyarország erdőgazdasági tájainak erdőfelújítási, erdőtelepítési irányelvei és eljárásai. V. Északi-khg. tájcsoport. A gödöllői-dombvidék, erdőgazdasági táj. Országos Erdészeti Főigazgatóság. Budapest. 559–647.
- FEKETE G. (1963): *Erdővegetáció-tanulmányok a Gödöllői dombvidéken (A hűvöskontinentális erdőssztyepp erdőinek összehasonlító növényföldrajzi vizsgálata)*. Kandidátusi értekezés. Budapest
- FRISNYÁK S. (1992): *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó. Budapest
- FRISNYÁK S. (2008): Adalékok a Gödöllői-dombság történeti földrajzához. Tájhasználat a 18-19. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 47. Miskolc. 265–294.
- GAZDAG L. (1964): A Száraz-ér vízrendszere. *Földrajzi Értesítő* 13. 367–374.
- GOMBOCZ E. szerk. (1945): *Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii I. II.*, Természettudományi Múzeum. Budapest

- GÜNTHER F. (1914): A „József főhercegliget” m. kir. fenyőkiserleti telep. Kézirat gyanánt. Selmezbánya. Joerges A. özvegye és fia könyvnyomdája.
- III. KATONAI FELMÉRÉS (1869–1887) Osztrák–Magyar Monarchia. Méretarány: 1:25 000. Forrás: Arcanum Digitális Térképtár. Kriegsarchiv, Wien. Arcanum Kft. <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000>
- JAKAB G.–MAGYARI E.–JAKAB B.–TIMÁR G. (2025): A powerful approach in visualization: Creating photorealistic landscapes with AI. *Land* 14(7). 1430.
- JANKÓ J. (1886): Tótkomlós flórája. *Természettudományi Füzetek* 10. 175–180.
- KOCSÁRDI K. (1976): A Gödöllői-dombvidék Erdészeti és vadászati története. Kézirat. Gödöllő
- KÖRMENDI J. (1988): Nagyér története a telepítéstől az örökváltsági szerződés megkötéséig, 1843–1878. *A Makói Múzeum Füzetei* 62. Makó
- LŐKÖS L. szerk. (2001): *Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii III.*, Természettudományi Múzeum. Budapest
- MOLNÁR Á.–DEMETER, L.–BIRÓ, M.–CHYTRÝ, M.–BARTHA, S.–MOLNÁR Zs. (2023): Is there a massive glacial–Holocene flora continuity in Central Europe? *Biological Reviews* 98. 2307–2319.
- MOLNÁR Zs. (1996): A Pitvarosi-puszták és környékük vegetáció- és tájtörténete a középkortól napjainkig. *Natura Bekesiensis* 2. 65–97.
- MOLNÁR Zs. (1997): Másodlagos löszpusztagyeppek fejlődése dél-tiszántúli felhagyott szántókon II. Trendek és variációk. *Puszta* 1/14. 80–95.
- MOLNÁR Zs. (1998): Másodlagos löszpusztagyeppek fejlődése dél-tiszántúli felhagyott szántókon I. A fajkészlet. *Crisicum* 1. 84–99.
- MOLNÁR Zs. (1999): Ősi és másodlagos (szikés) puszták a Tiszántúlon. In: Füleky Gy. szerk. *A táj változásai a Kárpát-medencében*. Gödöllő. 231–233.
- MOLNÁR Zs. (2008): A Duna-Tisza köze és a Tiszántúl növényzete a 18–19. század fordulóján II.: szikések, lösz- és homokvidékek, legelők, sáncok, szántók és parlagok. *Botanikai Közlemények* 95. 39–63.
- MOLNÁR Zs. (2009): A Duna-Tisza köze és a Tiszántúl fontosabb vegetációtípusainak holocén kori története: irodalmi értékelés egy vegetációkutató szemszögéből. *Kanitzia* 16. 93–118.
- MOLNÁR Zs. (2011): Ősi és másodlagos eredetű tiszántúli szikespuszták zónációja. *Acta Biologica Debrecina* 22. 181–189. és 206–208. (képfüggelék)
- MOLNÁR Zs. (2012): Szik és szik – Növényzeti és talajtani tudományos fogalmak változása az elmúlt 150 évben. *E-nyelvmagazin*, 2012. március 6., <http://e-nyelvmagazin.hu/2012/03/06/szik-es-szik-novenyzeti-es-talajtani-tudomanyos-fogalmak-valtozasa-az-elmult-150-evben/>

- MOLNÁR Zs. (2014): A mai tiszántúli szolonyec szíkesek növényzete a folyó-szabályozások előtt: egy új elmélet rövid története. In: Tóth A. szerk. *A táj-kutatás szolgálatában. 40 éves a Hortobágyi Természetvédelmi Kutatótábor*. Geopont '95 Bt., Alföldkutatásért Alapítvány. Kisújszállás. 166–191.
- MOLNÁR Zs.–BABAI D. (2021): Inviting ecologists to delve deeper into traditional knowledge. *Trends in Ecology and Evolution* 36. 679–690.
- MOLNÁR Zs.–BIRÓ M. (2011): A Duna–Tisza köze és a Tiszántúl természetközeli növényzetének változása az elmúlt 230 évben: összegzés tájökológiai modellezések alapozásához. In: Rakonczai J. szerk. *Környezeti változások és az Alföld*. Nagyalföld Alapítvány Kötetek 7. Békéscsaba. 75–85.
- OL.K.826. (1873-74): A gödöllői m. kir. koronauradalom erdészeti területki-mutatása. Az isaszegi gondnokság. Magyar Nemzeti Levéltár. OL.K.826. 3.sz. könyv
- OLT.S16/Nr.105 (18. század vége): Valkó erdeinek színes kéziratos térképe. Is-meretlen szerző. Magyar Nemzeti Levéltár Térképtára.
- PALUGYAY I. (1855): *Békés-Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása*. Pest
- PL-XV-1./354/341./AB (1886): A Gödöllői m. kir. Erdőhivatal Valkói m. kir. erdőgondnokság gazdasági ütemterve az 1886-1901. időszakra. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára. Budapest
- PL-XV-1/341/C (1902): A Gödöllői Magyar Királyi Erdőhivatal Valkói m.kir. erdőgondnokság gazdasági ütemterve az 1902-1911 időszakra. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára, Budapest, Általános Erdőle-írás és üzemátvizsgálási munkák.
- SÜMEGI P.–MOLNÁR A.–SZILÁGYI G. (2000): Szikesedés a Hortobágyon. *Ter-mészet Világa* 131. 213–216.
- SZABADFALVI J. (1970): Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. *Művelt-ség és Hagyomány* XII. KLTE Néprajzi Intézet. Debrecen
- SZEREMLEI S. (1900): *Hód-Mező-Vásárhely története I.* Hódmezővásárhely
- SZÖÖR GY.–SÜMEGI P.–BALÁZS É. (1991): Sedimentological and geochemical analysis of Upper Pleistocene paleosols of the Hajdúság region, NE-Hun-gary. In: Pécsi M., Schweitzer F. szerk. *Quaternary environment in Hungary*. Studies in Geography in Hungary 26. Akadémiai Kiadó. Budapest. 47–59.
- TA.14. (1870): Isaszegi újkerület művelési ágak szerint. Gödöllői Magyar Királyi Koronauradalom. Orbay Dénes uradalmi mérnök. Méretarány 1: 28 800. Gödöllői Városi Múzeum

ECOLOGISTS MEET HISTORICAL GEOGRAPHY

ABSTRACT

In the 1980s and 1990s (and before), Hungarian botanists were primarily interested in present-day and Holocene vegetation, paying less attention to changes in landscape and vegetation over the past centuries and the impact of changes in land use. Later, as historical sources became more available, ecological and geographical research began to be increasingly approaching each other. This is not surprising, given the urgent need for operational cooperation and innovative synthesis of results between interrelated and complementary scientific fields such as historical geography and historical landscape ecology in landscape research. We hope that such cooperation will greatly help us find the path to a sustainable future. The research of Professor Sándor Frisnyák is exemplary in bridging scientific fields and can serve as a model for us.

In order to understand how people in different historical periods used the landscape, it is important to understand regional socio-economic relationships and how these have changed over time. With this interdisciplinary and increasingly transdisciplinary approach, we understand the changes in our landscapes by learning about the knowledge of the people who live in, use, and change them (see traditional ecological knowledge, ecological memory, oral history, knowledge co-production). In memory of Professor Sándor Frisnyák, we present two examples of how the historical-geographical approach, has supported the research of historical landscape ecologists and how it has led to the reconstruction of a lost land use and vegetation type, and to the recognition of landscape types with different histories.

By reconstructing the ancient cattle-drive routes, we were able to identify a habitat type that has now completely disappeared from the Gödöllő Hills. The route for driving the grey cattle, horses, and sheep herds, raised on the Great Plain, to Buda, Vienna, and more distant cities passed between Isaszeg and Valkó. The most important sources for the reconstruction of the former location of the cattle-drive route were the Third Military Survey, the forest inventory of the Hungarian Royal Crown Estate of Gödöllő, Pál Kitaibel's travel diary, and several 18th- and 19th-century manuscript maps. The case study on primary and secondary salt steppes provides a typical example of how botanical research can be enriched by processing and reevaluating works from other scientific fields, such as natural and socio-geography, from a botanical perspective. The studies of Pál Sümegei and Zsolt Molnár were the first to shed light on the primary origin of Hungarian salt vegetation, dating back to before the river regulations, as historical geographical and ethnographic sources enabled the creation of a new model for the evolution of the salt vegetation.

Marianna Biró–Zsolt Molnár

A DÉL-DUNÁNTÚLI RÁC/BALKÁNI NÉPESSÉG FALVAINAK TÉRKÉPEZÉSI PROBLÉMÁI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI MUTATVÁNY A „RÁCKATASZTERBŐL”

K. NÉMETH ANDRÁS–MÁTÉ GÁBOR

A Dél-Dunántúl a török hódítás előtt a Kárpát-medence egyik legsűrűbben lakott kultúrtája volt. Gazdagságáról az adózó porták magas száma, rangos egyházi intézmények jelenléte és a templomos helyek sűrűsége ad tájékoztatást. A Balatontól délre eső területek rendkívüli mértékben megsínylették az oszmán hódítással járó háborúkat. Wellmann Imre szerint ennek eredménye a kultúrtáj „deformálása” (WELLMANN I. 1979, 11), Frisnyák Sándor szerint pedig „a termelőerők pusztulása” és a „kultúrtáj romlása” volt (FRISNYÁK S. 1999, 40). Az etnikai és a vallási viszonyok máig hatóan átrendeződtek. Az utóbbi évtizedek kutatásai alapján megállapítható, hogy a Balkán határvonala kultúrgeográfiai értelemben jóval északabbra tolódott. Ez alatt a törökökkel szemben lojálisabb délszláv népesség északra költözését, új falvak létrejöttét, a városok török és szláv jellegének („balkanizálódásának”) felerősödését értjük a budai vilájet területén.¹ Jóllehet Magyarországra a középkor óta érkeztek betelepülők a Balkánról, erőteljesebb beköltözésük a 16. század közepétől az Alföldön indult meg, a Dunántúlon az 1570-es évektől váltak számottevővé, jelenlétük ugyanakkor csak a tizenöt éves háború után, a pusztítások következtében fokozódott. A törökök kiűzése idején a volt hódoltság terület lakosságának már jelentős része balkáni eredetű (délszláv anyanyelvű) lehetett, heterogén etnikai és vallási összetétellel. A kortársak és a kutatók által is változatosan használt megnevezések értelmét (csoport- és népnevek) és az etnikai kategorizálás problematikus kérdéseit itt nem érintjük (MÁTÉ G. 2023), a továbbiakban az összefoglaló jellegű és a Dunántúl vonatkozásában elsődlegesen fontos *rác*, és a régészetileg leginkább elfogadott *balkáni (eredetű)* kifejezést használjuk.²

1 A Balkán északra tolódásáról és a balkáni népesség beáramlásáról átfogóan: Hegyi K. 2001. 1298; Hegyi K. 2007. 351, 357; Wicker E. 2008. A változások jelentőségéről összegzően: Szakály F. 1988. 40; Fodor P. 2012.

2 Az elnevezés alatt itt a svábhoz hasonló „népi” gyűjtőfogalmat értünk, amely főként pravoszláv, elsősorban a középkori szerb állam irányából és Boszniából, továbbá a Dráva-Száva

Ismert, hogy a balkániak elsősorban a hódoltság katonai bázisát jelentő várakban és városokban telepedtek meg (HEGYI K. 2007, 233–253), arról azonban ritkábban esik szó, hogy falusias településeket is létrehoztak, a régebbi szakirodalomban kategorikusan nomádként, vándorlóként írják le őket. Egyes régiókban (Kelet-Somogy, Tolna nagy része, Kelet-Baranya, Dél-Fejér) összefüggő „rác faluhálózat” alakult ki, főleg a 17. század elejétől kezdve (MÁTÉ G. 2023). Kezdetben főleg katonaparaszti szervezetben telepítették le őket, de egyes közösségeik, különösen a tizenöt éves háború után letelepülők már bizonyosan a magyar jobbágyokéhoz hasonló paraszti életmódot folytattak (MÁTÉ G. 2018, 376–383). Az új lakók nemcsak az adózók számát gyarapították, de a hódoltság etnikai bázisát és a környékbeli erődök katonai utánpótlásának alapját is jelentették. Értelmezésünk szerint noha a korábbi, hódítás előtti táj jelentősen átalakult és pusztult, mégsem lehet csupán degradációról, elpusztult területekről beszélni, hiszen a puszták betelepítése mind török, mind pedig magyar részről kívánatos volt. Az utóbbi évek publikációi azt mutatják, hogy az Oszmán Birodalmon belül a belső kolonizációs mozgalmakat felhasználva egy más jellemzőkkel bíró, elsősorban a katonai feltételrendszerekhez igazodó településhálózat formálódott ki, és ezen belül a létfeltételek által megszabott új gazdálkodási stratégiák, életmódok terjedtek el.³ A telepítési mozgalomban fő szerepet játszó balkáni népesség létszámának és településterületének meghatározásával máig adós a kutatás. Erről az országos történeti áttekintésekben többnyire röviden olvashatunk,⁴ ritkábban sor került kisebb területek egyes rác településeinek topográfiai meghatározására,⁵ vagy legalább adataik összegyűjtésére (VARGA M. 2025). Jelen tanulmány egy, a szerzőpárosunk által nagyjából egy évtizede Tolna és részben Baranya vármegye területén elkezdett térképező kutatás első eredményeit teszi közzé, amelynek munkacíme *Tolna megyei ráckataszter* (TMRK). Célunk egy történeti, régészeti, helynévi és szóhagyományból származó adatokat egyaránt tartalmazó, komplex adattár összeállítása a balkáni népesség településeiről/lelőhelyeiről.⁶

közének keleti feléről érkező csoportokat érinti. A mai értelemben véve alapvetően szerbet jelent, de az etnikus kategóriákhoz kapcsolása függ a források minőségétől, adatgazdagságától, a külsős és belsős nézőpont feltárásának a lehetőségeitől az archív iratokban.

3 Ennek összefüggéseiről lásd: Máté G. 2018. A kolonizációról legújabbban: Fóti M. 2025; Sz. Simon É.– Fóti M. 2023; Sudár B. 2023.

4 Pl. Szabó I. 1941. 100–102; Sarosácz Gy. 1973. 378–384; Makkai L. 1985. 1432–1433; Szakály F. 1991. 22.

5 Pl. régészeti adatok alapján Bonyhád közigazgatási határában: K. Németh 2023b.

6 Település alatt névvel ismert megtelepedési helyeket, lelőhely alatt ilyenekkel nem, csak régészeti leletekkel igazolt helyszínt értünk.

A délszláv ajkú közösségek betelepedésének, elterjedésének térképezése számos módszertani nehézség elé állítja a kutatót. Ennek lényege, hogy a rendelkezésre álló források önmagukban, legyenek azok írásos, szóbeli, vagy terepi források, nehezen térbeliesíthetők, sok esetben elégtelenek a topográfiai, illetőleg a közigazgatási besoroláshoz és a faluhely/lelőhely azonosításához. Lényegében ennek a problémakörnek a következményeit vázolja fel Kókai Sándor is a Bán-sággal kapcsolatos történeti földrajzi munkáiban,⁷ de a kérdés összekapcsolódik az általános történeti földrajzi összefoglaló munkák demográfiai vetületeivel is, különösképp a pusztulás mértékének a kérdésével (BELUSZKY P. 2005, 158–161). A kutatás távlatos célkitűzése éppen ezért a források egymásra vetítése és kritikai „ütköztetése”, amelytől nemcsak elterjedési (balkáni csoportok települései) képet remélünk, de a forráscsoportok bizonyos fokú szelekcióját is. Eredményeinket a végső formába öntés során térinformatikai módszerrel kívánjuk vizualizálni, elkülöníthetően ábrázolva az esetlegesen megfogható korszakokat és etnikumokat, illetve egy-egy település olykor kimutatható mozgását, vándorlását is. Úgy véljük, hogy jelen állapotban még nem érett meg az idő a tájváltozás „Frisnyáki” szintézisének a megvonásához, sokkal inkább a hazai történeti földrajz más klaszrikusának számítók megközelítése mentén, a primer forrásokon alapuló, alulról építkező munkát szükséges elvégeznünk.⁸ Hasonlóan azokhoz a közelmúltban megjelent feldolgozásokhoz, amelyek egy-egy jól lehatárolt forráscsoport alapján vizsgálták a hódoltság korának települési viszonyait (FÓTI M.–PÁNYA I. 2022; Sz. SIMON É.–FÓTI M. 2023). A kutatás időbeli lehatárolását egyelőre a török hódoltság időszakára, az 1526 és 1711 közti korszakra szűkítettük le, célunk tehát az újkori újratelepítést megelőző korszak etnikai-települési képének megrajzolása. A munkát a megkezdése óta kiterjesztettük a teljes Dél-Dunántúltra, ideértve Baranya, Somogy és Tolna megyék mellett Fejér vármegye déli részét, a Mezőföldet is, mivel szerves kapcsolatokat mutat a tolnai rác népterülettel. Természetesen a helyenként 1711 után is helyben maradt, illetőleg visszatelepedett vagy újra települt közösségek adatait is gyűjtjük, de nem a teljességre törekedve.

7 Kókai szerint „A török kori népesség vizsgálatának ma is az egyik legnehezebb problémája a délszláv betelepülés, a bevándorlók számának, betelepülési idejének, társadalmi és gazdasági helyzetüknek a kérdésköre”. Kókai S. 2010. 47.

8 Itt elsősorban a Csánki Dezső, Györfly György, Jakó Zsigmond, Maksay Ferenc, Mályusz Elemér, Szabó István és mások által fémjelzett történeti földrajzi megközelítésről van szó.

FORRÁSOK ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

Mint említettük, az adattár összeállítása során igyekszünk a lehető legtöbb elérhető forráscsoportot felhasználni, ezek típusait itt csak röviden tekintjük át egy-egy szakirodalmi példát hozva a források használatára. A hódoltságkori írott források között keresztény és oszmán iratok is vannak, de itt is jellemző a töredezettség, mozaikosság, hiszen az újkori levéltári forrásokhoz hasonló minőségben és lefedettségben nem állnak rendelkezésünkre források. Legtöbb adatot a különböző, főleg adózáshoz kapcsolódó összeírások tartalmazzák. A teljesség igénye nélkül pl. a Tolna vármegyei Esterházy-uradalmak 17. századi összeírásaiban számos „rác falut” találunk, nem ritkán különálló jegyzékbe foglalva, ehhez hasonló módon a bátai apátság publikált irat anyaga között is elkülönítik a rác és a magyar népességet (HEGEDÜS L. 1979. *passim*; MOLNÁR A. 2008). Hasonló, főleg kamarai és vármegyei összeírások 1686 után nagyobb számban keletkeztek.⁹ Felhasználhatók a katonaság teljes nevét tartalmazó összeírások is, amelyre jó példa Tihany végvár összeírása: itt a jellegzetes délszláv keresztnevekhez gyakran településnévből képzett családnév társul, sőt akár az adott katona származási helyét is megadhatják (JAKAB R. 2015), ami gyakran ismert rác falvakra utal. A kései hódoltság kor életébe adnak mélyfúrászerű betekintést a missilisek, magánlevelek, amelyek rendszerint egy-egy rác közösség adóztatási kérdéseit ölelik fel.¹⁰

A török összeírások közül a publikált defterekre építünk. Az eflákokat (vlahokat) olykor önálló jegyékben írták össze,¹¹ bár ezek felhasználása során óvatosan kell eljárni, hiszen e szó nemcsak etnikumot, hanem jogállást is jelölhet (SUDÁR B. 2023). A retrospektív jellegű források közül legfontosabbak a 18. századi határpererekhez kapcsolódó tanúvallatások, amelyek számos rácok lakta települést említenek, olykor meglepően pontos földrajzi fogódzókkal (MÁTÉ G. 2017, 307–308). A tanúvallatások ugyan döntően 18. századi keletkezésűek, mégis nélkülözhetetlenek a rekonstrukció során, hiszen a vallomástevők nevéből és életrajzi adataiból indirekt módon felfejthetők a felszabadító háborúk előtti (–1687), a Rákóczi-szabadságharc kitöréséig terjedő (1687–1703) és az azt követő (1711–) települési viszonyok. A határperereket megkerülhetetlen forrássá teszi az a tény is, hogy nemcsak a falvak létezése és neve, de egyes objektumok (házak, templomok), társadalomszervezetük (kenézek, nagycsaládi együttélés), gazdasági berendezkedésük (állattartás, földművelés, kézművesség) is több

9 Pl. az 1704-es kuruc- és rác járások során keletkezett iratokról: Szita L. 1976.

10 A magyar adóztatás problémakörét érintő máig legteljesebb munka: Szakály F. 1981.

11 Pl. a koppányi szandzsákban 1570-ben: Çoban, E. 2008.

esetben jól lekövethető (DUJMOV M. 2005; MÁTÉ G. 2017; 2022). Az ezekből megismert faluhelyek és objektumok terepi azonosítása elsődleges feladat.

Régészeti adataink a népességről az utóbbi évekig főleg a városokhoz, palánkokhoz és temetőkhöz kötődtek. Szisztematikus kutatásainknak köszönhetően újabban Tolna megyében nagy számban kerültek kimutatásra a felsorolt lelőhelytípusokból ismert, etnikumjelző leletanyag párhuzamaival jellemezhető faluszerű telepek, 2023-ban már harminc ilyen volt ismert (K. NÉMETH A. 2023a). Szintén Tolna megyében és hasonlóan nemrég indult meg a népesség régészeti korú temetőinek terepi azonosítása.¹² Fontos megemlíteni továbbá az úgynevezett törökös-balkáni ékszertípusokat tartalmazó lelőhelyeket is, bár ezek a tárgyak gyakran nem feltétlenül településeken, hanem kincseletekben vagy épp szórvány tárgyként kerülnek elő, mert ezek elterjedése egybeesik a népesség által lakott területtel (GERELYES I. 2012).

A térképek között a korai kéziratos térképeknek kiemelt szerepük van a rajtuk szereplő, rác- névelemet tartalmazó, vagy éppen délszláv eredetű toponímiák miatt (K. NÉMETH A. 2014). A kutatók által leggyakrabban használt katonai térképek mellett kiemelten kezeljük az úrbéri rendezéshez, a folyószabályozásokhoz, különféle kultúrmérnöki munkákhoz, továbbá a földkataszterezéshez kapcsolódó kéziratos térképeket, amelyek rendkívül fontos topográfiai és helynévi adatokat szolgáltatnak. A földrajzi nevekhez szorosan kapcsolódik a néphagyomány, utóbbi olykor hozzá kapcsolódó élménytörténetek, magyarázó mondák formájában őrizte meg a népesség itt létének és berendezkedésének emlékeit (PESTY F. 2019; CSERNA A.–KACZIÁN J. 1986). Ennek feltárásához nemcsak a publikált helynévtárak – megyénként kiadott földrajzinév-gyűjtemények – adnak kiváló alapot, de Szabó József nyelvésznek a délszláv népesség helynévi nyomaira vonatkozó adattára is nagyon fontos forrás (BMFN 1982; TMFN 1981; SZABÓ J. 2014–2016).

A balkáni népesség falusias településeinek típusairól itt csak röviden ejtünk szót, a korábbi magyar falvakhoz való topográfiai viszonyuk alapján, szerkezetükre itt nem térve ki. A rác falvak 1. rátelepedtek az elpusztult középkori falu helyére; 2. az elpusztult településtől kicsit messzebb, új telephelyen hozták létre településüket; 3. létező, lakott falu határába is betelepedhettek, annak nevét megtartva, nem ritkán Rác- előtag felvételével lényegében megkettőzve a falunevet. A balkáni eredetű lakosság a Dunántúlon – eltérően az Alföldtől – ritkán adott új, délszláv hangzású nevet településeinek, erre eddigi ismereteink szerint kevés példa akad.

12 K. Németh A. 2025. A mai is létező hazai szerb temetők között elenyésző az 1711 előtt is használtak száma: Lásztity P. 2020.

MINTÁK A SZÓCIKKEKBŐL

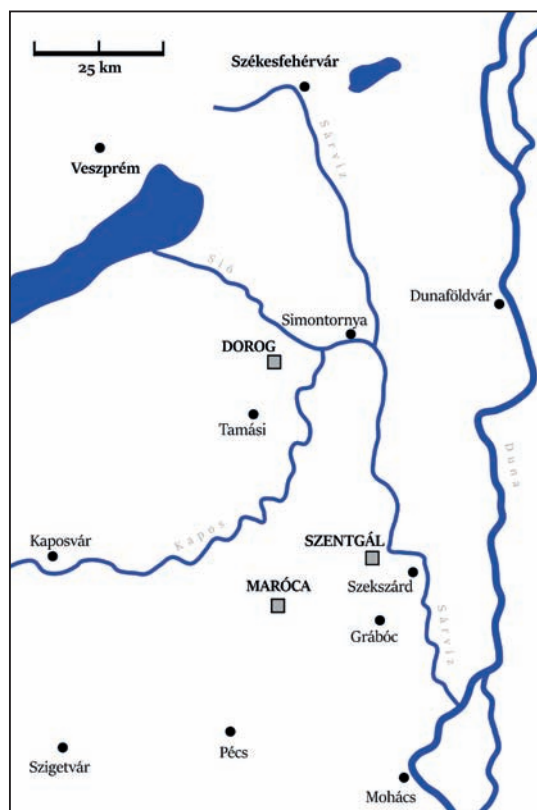
Az alább bemutatott három mintaszócikket igyekeztünk úgy válogatni, hogy különböző forrásadottságú helyszínekre vonatkozzanak, jelezve a kutatás lehetőségeit és nehézségeit (1. ábra). Dorogról 16. századi török összeírások mellett 17. század végi magyar jelentés, illetve tanúvallatás is szól. Újkori forrás nem említi, helyét régészeti módszerrel azonosítottuk. Szentgál faluról részletes tanúvallatások maradtak fent, amelyekben a falu elhelyezkedését, egy, a faluban lakó személy nevét, és a település elpusztulásának idejét említik. Helynév, szájhagyomány nem utal rá, területét a Völgységi-patak völgyének folyómérnöki átszabása, a völgytalp meliorálása lényegesen átalakította. Lokalizációját az időközben előkerült fémlételek segítették, mellyel az írásbeli és a régészeti kép összeilleszthető volt. A baranyai Maróca (egykoron Tolna vármegye) esetében a rác falut 18. századi határjárásokból, a vármegyei adószedők irataiból, illetőleg helynevekből és a szájhagyományból igazolhatjuk. Területén szisztematikus terepbejárást nem folytattunk, így jelenleg a telephely egzakt elhelyezkedése és pontos kiterjedése nem ismert.

A szócikkek az alábbi módon épülnek fel: török kori falunév (jelenlegi közigazgatási besorolás + dűlőnév, vármegyenév). A. 1711 előtti írásos adatok; B. 1711 utáni írásos adatok, helynevek, térképi adatok, szájhagyomány stb.; C: régészeti adatok (a leletanyag részletezése nélkül), ennek hiányában hozzávetőleges lokalizálás.

1. Dorog (Ozora-Dorogi-dűlő; Tolna vármegye)

A. A simontornyai szandzsák iflák falvainak összeírásában 1570-ben és 1580-ban kilenc, 1590-ben már húsz délszláv személlyel (köztük 1570-ben a primikurral) szerepel (DÁVID G. 1982. 228). 1669-ben Esterházy Pál Dorog nevű rác faluját kisebb hadsereg, ötven lovas és ötven gyalogos tapolcai és (zala)egerszegi vitéz dúlta fel. Tizennégy „*polgárt*” megöltek, ötöt összevagdaltak, tizennégy házat felgyújtottak, amelyekben a bölcsőbeli gyerekek mellett a gabona és ingóságok is bent égtek. Az Esterházyak tisztartója szerint „*nagyságod rác falui közt nem volt jobb falu (...), abban voltak a jó öreg rác polgárok*” (HEGEDÜS L. 1979. 44; SZAKÁLY F. 1981. 274. és 274. 96. jegyzet). 1683-ban a tapolcai és veszprémi végváriak ötven és százhetven juhot hajtottak el innen, Dorogi Csudicsot megkínózták, mindenét elvették, majd megölték, amikor pedig két dorogi panaszt tenni Veszprémbé ment, akkor hazafelé útjukon veszprémi vitézek levágták őket (MÁTÉ G. 2021. 173, 179, 182).

B. Újkori forrás nem említi. Helyétől északra kb. 2 km-re található a Rác-kút.

1. ábra: A bemutatott faluhelyek elhelyezkedése a Dél-Dunántúlon

C. A középkori Dorog falu helyétől délre kb. 2 km-re, ugyanazon patak mentén található falunom, kb. 800 m hosszan. Területéről kétnapos terepbejárással 140 db 17. századi fémeletet (érmék, gyűrűk, gombok, kapcsok, ólomgolyók stb.) gyűjtöttünk, a legkorábbi érme 1609-es.

2. Szentgál (Zomba-Szentgál-pusztá, Tolna vármegye)

A. Szentgállal kapcsolatosan nincsenek török időkből származó adatok. A rá vonatkozó török defterek publikálatlanok. A vele szomszédos Zomba már a 16. század végén (DÁVID G. 2006), Bat pedig a tizenöt éves háború idején néptelenedett el, majd vált – a régészeti leletek tanúsága szerint – rác lakosságúvá (K. TÓTH G. 2023).

B. A falu rác lakosságát a 18. századi határjárások igazolják. Egy ízben arról vallanak, hogy Szentgált Zombával együtt bírta egy török földesúr (VASS E. 1989).

91). A határjárások során elhelyezkedését világosan megadták, Pero Tevelacz vallomása szerint „*a szentgáli falu a Török világban azon bozótos sarokban volt, mely a bati csúcsos erdős hegy és a kakasdi alsó malom között bekerül*”. Szerinte „*Radosza Bairaktár volt is benne az apjával együtt*”, és vallomásából azt is megtudjuk, hogy a rác falu a török sereg Bécs alatti veresége (1683) idején pusztult el.¹³ Czerni Stanko „*jó falunak*” mondta Szentgált,¹⁴ Bogocza Ulavics pedig azt állította, hogy apja a török világban szentgáli lakos volt.¹⁵ Mindemellett sokat emlegetik malmát, és a hozzá tartozó területeket, említenek egy pásztorszállást és részletesen végig járják a Zombától és Harctól elválasztó határait.

C. A faluhely valószínűsített helyét a határjárás alapján kerestük fel. A területen balkáni típusú kerámia mellett római és középkori cserepeket is találtunk, a lehetek szórtasága alapján nem lehetett határozottan állást foglalni a telephely kiterjedéséről. K. Tóth Gábor szisztematikus műszeres felderítése során a középkori templomos faluhelytől délre kb. 500 m-re jelentkeztek a 17. századi faluhely létét igazoló féMLELETEK.

3. **Maróca** (Hegyhátmaróc-Rácföldek/Raitzenfelder, Baranya vármegye)

A. A középkori Tolna vármegyében két, egymás mellett fekvő Maróc utótagú település is létezett (Partosmaróc, Egyházasmaróc, illetve a török defterekben Kis- és Nagymaróc) (KÁLDY-NAGY Gy. 1960. 54), ezek pusztulásának ideje nem ismert. A rác településről a magyar adószedők iratai, levelezések, 17. századi török defterek nem tájékoztatnak. A rác népesség minden bizonnyal földesúri intenciók alapján került el az akkor már Baranyához tartozó községből. A falu lakossága a 17. század második felétől 1727-ig rác volt, majd helyükre horvátokat hoz a földbirtokos (Rindsmaul család). Az 1732-es összeírás szerint lakói horvátok, majd a falu a Petrovszkyak birtokszerzése után 1733-tól németekkel települ újra.¹⁶

B. A rác település (Maróca) elsősorban a helyneves forrásanyag és a 18. századi határpercek vallomástevői miatt érdemel kitüntetett figyelmet. A földrajzi nevek ideáltipikus formában, egyértelműen utalnak a rác jelenlétre. A *Raitzenkeller* határnév a rácok szőlőhegyére, pincéire, a *Raitzenfelder* dűlőnév a rác falu földjeire utal (*BMFN* 1982. 110). A maróci Kálvária-hegyről pedig azt tartották, hogy „*itten régen egy Rácztemplom is álot*” (*PESTY F.* 2019. 237). Feltehetően

13 MNL TML IV. 1. b. (Tolna Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok) 10: 600. 1731.

14 MNL TML IV. 1. b. 10: 770. 1734.

15 MNL TML IV. 1. b. 10: 791. 1735.

16 MNL BaML IV. 6. c. Baranya vármegye adószedőjének iratai, háziadó összeírások, Ö. 13a (1727); 22 (1732); 23 (1734)

ugyanezen helyre vonatkozhatott a BMFN-ben szereplő, de pontosabb helymegjelölés nélkül citált *Rác-temető* elnevezés is (BMFN 1982. 111). A rácok emléke mintegy 130 évvel elköltözésük után is élénken élhetett a tájon, hiszen Pesty Frigyes helyi informátorai (1864) e helyneveket egyértelműen a korábban itt élt rácokkal azonosították.¹⁷ A falu lakói az eltelepítést követően főként Rác-görccsönybe költöztek, csak a határperекből eddig tizenhárom, e településen élt, vagy itt pásztorkodott személyt sikerült azonosítani. Visszaemlékezéseik bőséges adatokat szolgáltatnak az egykori határhasználatra, a rác–magyar szomszédsági viszonyokra, állattartásra, vadászatra és földművelésre.

C. Terepbejárásaink során a rác helynevekkel körülvevett szántóföldi részen találtunk nagyobb mennyiségben balkáni típusú kerámiát, ám a hely a középkori kerámiával való kevertsége miatt csak feltételesen azonosítható a rác településsel. Fém-detektoros kutatást eddig nem folytattunk, mégis nagyon valószínű, hogy itt kell keresni a rác falu helyét. A lelőhely kb. 1 km-re délkeletre található a jelenlegi Hegyhátmaróc belterületétől, amely valószínűleg a középkori Maróc helyén fekszik.

ÖSSZEGRZÉS

A tanulmányukban bemutatott példák azokat az adottságokat és problémákat illusztrálják, amelyek a rácság dunántúli elterjedésének kutatására jellemzők. A rácok „beözönlése” az alföldi népességcserénél később, forráshiány miatt a defterekből már csak korlátozottan megismerhető 17. században indult meg. A helynevek, ha vannak, általában nem alkalmasak a telephelyek pontos azonosítására, mert azok sok esetben nem a falu helyét, hanem annak tartozékait (szőlőhegy, föld, temető stb.) örökítették meg, irányjelzőként azonban igen nagy jelentőségük van. Alapvetően fontosak azok a török kori, döntően adóztatással összefüggő iratok, amelyek a rácok megtelepedésének igazolásán túl a szomszéd falvakhoz viszonyított elhelyezkedésüket mutatják. A török kori és újkori határjárások – elsősorban retrospektív jellegük miatt – önmagukban is összetett forráskritikát igényelnek. Rendkívül sokoldalú módon utalhatnak a rácok egykori jelenlétére, a tanúk vezetéknevétől, élettörténeteiken át a megvallott határhasználati és településekkel kapcsolatos emléktanyáig. A régi határjárások nyomvonalának lejárása is eredményesen alkalmazható módszer, de a terep-pontok (határok) megváltozása miatt mégis sokszor félrevezet(het)ik a kutatót.

¹⁷ Ezt minden bizonnyal a 19. századig tovább élő, szomszédos Egyházaskozár (akkori nevén Ráckozár) rác népessége is tovább táplálhatta.

Kulcsfontosságú a régészeti terepbejárások során gyűjtött kerámiaanyag, viszont a telephelyek rétegzettsége, a rác telepek egy faluhátáron belüli szórtsága miatt önmagában nem dönti el egy-egy lelőhely török kori vagy középkori voltát. Tovább bonyolítja ezt, hogy a felszíni kerámiaanyag igen nehezen köthető etnikumokhoz, vagyis a gyakorlatban nehéz a középkori magyar, a tovább élő magyar és a „balkáni származásúakra” jellemző anyag szétválasztása. A telephelyek felderítésében az igazán nagy „áttörést” a fémdetektorral végzett szisztematikus terepbejárások hozták el, amelyhez nagy segítséget nyújtanak a múzeumbarát fémkeresősök. Konklúzióként elmondható, hogy a régészeti és a néprajzi korok határán az egyes forráscsoportok önmagukban nem nyújtanak elég információt a faluhálózat rekonstruálásához, vagyis a kataszterezési munka számára nélkülözhetetlenek a régészeti, történeti földrajzi források, és a tájjal kapcsolatos orális hagyomány együttes vizsgálata. Reméljük, hogy a jövőben folytatandó kutatások hozzásegítenek majd a problémakör pontosabb leírásához és megértéséhez is.

IRODALOM

- BELUSZKY P. (2005): *Magyarország történeti földrajza I.* Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs
- KISS L.–TIMÁR GY. (1982): *Baranya megye földrajzi nevei.* Baranya Megyei Levéltár. Pécs
- CSERNA A.–KACZIÁN J. (1986): *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről.* Tolna Megyei Levéltár. Szekszárd
- ÇOBAN, E. (2008): Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: a vlahok. Az 1570. évi török összeírás alapján. *Aetas* 23. 4. 173–189.
- DÁVID G. (1982): *A Simontornyai szandzsák a 16. században.* Akadémiai Kiadó. Budapest
- DÁVID G. (2006): Bonyhád és környékének települései az oszmán korban. In: László J.–Szöts Z. szerk.: *Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi konferencián (2005. november 26.).* Völgység Múzeum. Bonyhád
- DUJMOV M. (2005): A szerb ortodox egyház helyzete Baranyában az 1690-es években. In: Fedeles T.–Varga Sz. szerk.: *A pécsi egyházmegye a 17–18. században.* PHF 3. *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis I.* Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet. Pécs. 117–133.
- FODOR P. (2012): Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század). In: Ács P.–Székely J. szerk.: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Balassi Kiadó. Budapest. 13–39.

- FÓTI M. (2025): Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben a 16. században. *Történelmi Szemle* LXVII. 2. 241–282.
- FÓTI M.–PÁNYA I. (2022): *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban.* Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Kecskeméti Katona József Múzeum. Budapest–Kecskemét
- FRISNYÁK S. (1999): *Magyarország történeti földrajza.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest
- GERELYES I. (2012): A törökös-balkáni ékszertípusok elterjedése a hódoltságban. In: Ács P.–Székely J. szerk.: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Balassi Kiadó. Budapest. 215–228.
- HEGEDÜS L. (1979): Tolna megye nyugati felének települései 1580 és 1704 között. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 9. 9–104.
- HEGYI K. (2001): Magyar és balkáni katonaparasztkok a budai vilájet déli szandzsájaiban. *Századok* 135. 6. 1255–1311.
- HEGYI K. (2007): *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III.* História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9. História–MTA Történettudományi Intézete. Budapest
- JAKAB R. (2015): Tihany végvár 1680. évi összeírása. In: Dejcsics K.–Dénesi T. (szerk.): *Collectanea Sancti Martini III. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 3. 117–144.
- K. NÉMETH A. (2014): A Balaton–Sió–Kapos-köz települései egy 17. század végi kéziratot térképen. *Történelmi Földrajzi Közlemények* 2. 1–2. 63–76.
- K. NÉMETH A. (2023a): Rác falvak a Tamási-mezőn. A hódoltságkori, balkáni eredetű népesség falusias településeinek meghatározása törökös-balkáni jellegű fémléletek alapján. In: K. Németh A.–Máté G. szerk.: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon.* A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai. Wosinsky Könyvek 1. Wosinsky Mór Múzeum. Szekszárd. 53–78. DOI: <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.04>
- K. NÉMETH A. (2023b): Régészeti adatok Bonyhád határának török kori történetéhez. In: László J.–Szóts Z. szerk.: *Bonyhád, a Völgység szíve.* Várostörténeti monográfia 1. Völgységi Könyvek 20. Bonyhád. 155–171.
- K. NÉMETH A. (2025): Az eltűnt rác temető nyomában. A hódoltságkori balkáni népesség temetőinek azonosítása Tolna vármegyében. In: K. Németh A.–Máté G. szerk.: *A hódoltságkori rác/balkáni népesség településtörténete, régészete és néprajza. Tudományos konferencia. Rezümékötet.* Pécsi Tudo-

- mányegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézete
Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. Pécs, 2025. április 10–11. p. 15.
- K. TÓTH G. (2023): Előzetes közlemény a Szekszárd határában található Bat faluról és éremleleteiről. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 45. 111–124.
- KÁLDY-NAGY Gy. (1960): *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest
- KÓKAI S. (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet. Nyíregyháza
- LÁSZTITY P. (2020): A magyarországi szerb ortodox temetők, sírok és síremlékek. *Regio* 28. 3. 83–125.
- MAKKAI L. (1985): Tájak és népek. In: Pach Zs. P. főszerk., R. Várkonyi Á. szerk.: *Magyarország története 1526–1686*. Magyarország története tíz kötetben 3/2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1425–1460.
- MÁTÉ G. (2017): 17–18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén. In: Benkő E.–Bondár M.–Kolláth Á. szerk.: *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 301–310.
- MÁTÉ G. (2018): A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. *Ethnographia* 129. 3. 371–390.
- MÁTÉ G. (2021): „... most van ideje a marhahajtásnak!” A Dél-Dunántúl pusztulása 1683–1685-ben. PNEKAT Füzetek 2. L’Harmattan – PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. Pécs–Budapest, 2021.
- MÁTÉ G. (2022): Népegyesítés, nyelvi viszonyok, faluhatárok a 18. századi tanúvallatások fényében, Mohács térségében. In: Varga Sz.–Türk A. szerk.: *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet–Martin Opitz Kiadó–Duna–Dráva Nemzeti Park Igazgatóság–Mohács 500 Egyesület. Budapest 129–144.
- MÁTÉ G. (2023): Kik a rácok? Az etnicitás kérdései a 16–17. században. In: K. Németh A.–Máté G. (szerk.): *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon*. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai. Wosinsky Könyvek 1. Wosinsky Mór Múzeum. Szekszárd. 53–78. DOI: <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.10>
- MOLNÁR A. (2008): *A bátai apátság és népei a török korban*. METEM Könyvek 56. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest
- PESTY F. (2019): *Baranya vármegye helynévtára 1864–65*. Szerk. Csibi N.–Gózszy Z.–Máté G. Csorba Győző Könyvtár. Pécs

- SAROSÁ CZ GY. (1973): Magyarország délszláv nemzetiségei. *Népi kultúra–népi társadalom* VII. 369–388.
- SUDÁR B. (2023): Eflákok a mohácsi náhíjében. In: K. Németh A.–Máté G. szerk.: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai*. Wosinsky Mór Múzeum. Szekszárd. 249–255. DOI: <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.12>
- SZ. SIMON É.–FÓTI M. (2023): Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban: vlahok a szegedi és a koppányi szandzsákban a 16. században. In: K. Németh A.–Máté G. szerk.: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai*. Wosinsky Mór Múzeum. Szekszárd. 159–185. DOI: <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.08>
- SZABÓ I. (1941): *A magyarság életrajza*. A Magyar Történelmi Társulat Könyvei VIII. Magyar Történelmi Társulat. Budapest (reprint: 1990)
- SZABÓ J. (2014–2016): A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szórványos szlovén) bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi nevekben 1–7. *Magyar Nyelvőr* 138. 4. (2014) 408–423; 139. 1. (2015) 18–38, 139. 2. (2015) 157–172; 139. 5. (2015) 436–450; 140 1. (2016) 23–40; 140. 2. (2016) 153–177; 140. 3. (2016) 279–302.
- SZAKÁLY F. (1975): Források Tolna megye XVII. századi történetéhez. *A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5. (1973–1974) 259–295.
- SZAKÁLY F. (1981): *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- SZAKÁLY F. (1988): Mi is veszett Mohács után? *Valóság* 31. 3. 39–51.
- SZAKÁLY F. (1991): Szerbek Magyarországon–szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In: ZOMBORI I. szerk.: *A szerbek Magyarországon*. Móra Ferenc Múzeum. Szeged. 11–50.
- SZITA L. (1976): Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb dokumentumok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról. *Baranyai Helytörténetírás* 1974–75. 95–120.
- TMFN (1981): ÖRDÖG J.–VADAS F. szerk.: Tolna megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó. Budapest
- VARGA M. (2025): Somogy megyei rácok, balkáni eredetű népességek kutatása. In: K. Németh A.–Máté G. szerk.: *A hódoltságkori rác/balkáni népesség településtörténete, régészete és néprajza. Tudományos konferencia. Rezümékötet*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalmi Kap-

csolatok Intézete Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. Pécs, 2025. április 10–11. p. 18.

VASS E. (1989): Szekszárd az apátság alapításától a török kiveréséig (1061–1686). In: K. Balog J. szerk.: *Szekszárd város történeti monográfiája I.* Szekszárd Város Tanácsa. Szekszárd

WELLMANN I. (1979): *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Agrártörténeti tanulmányok 6. Akadémiai Kiadó. Budapest

WICKER E. (2008): *Vlahok és rácok a hódoltság kori Észak-Bácskában.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete. Kecskemét

RÖVIDÍTÉSEK

MNL BaML: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, Pécs

MNL TML: Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd

MAPPING PROBLEMS AND METHODOLOGICAL ISSUES CONCERNING THE VILLAGES INHABITED BY THE RÁC/BALKANIC POPULATION IN SOUTHERN TRANSDANUBIA

SAMPLE FROM THE „RASCIAN CADASTRE”

ABSTRACT

This study presents the initial results of mapping research begun by the two authors approximately a decade ago. Our goal is to compile a complex database containing historical, archaeological, place name, and linguistic data on the settlements/sites of the Rascian/Balkan population between 1526 and 1711. The three examples presented in the study illustrate the characteristics and problems that are typical of research in the spread of the population in Transdanubia. At the boundary between the archaeological and ethnographic periods, the research sources – Hungarian and Ottoman archival sources, 18th-century testimonies, manuscript maps, place names, oral tradition, etc. – do not in themselves provide enough information to reconstruct the village network, meaning that archaeological and historical-geographical sources, together with oral traditions related to the landscape, are indispensable for cadastral work.

András K. Németh–Gábor Máté

A „KÖRNYEZETHASZNÁLAT” KONFLIKTUSAI GÖNCÖN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

CSÍKI TAMÁS

Frisnyák Sándor hosszú tudományos pályája során több ízben tett kísérletet a történeti földrajz tárgyának és módszerének meghatározására, legtömörebben talán a 2007 szeptemberében rendezett kerekasztal-beszélgetésen fogalmazott, amit a *Korall* folyóirat közölt: „Az emberi tevékenységi formák idő- és térbeli rendszerének feltárása [...], ezen belül a természeti környezet és a társadalom közötti” hosszú távú kölcsönhatások bemutatása. Elsősorban környezeti és kartográfiai forrásokra támaszkodhat, mert „a levéltári források csak apró részleteket tárnak fel” (BELUSZKY P. *et al.* 2008. 12., 17). Ez a szemlélet jellemezte a Hernád-völgy környezet- és erőforrás-használatáról írt munkáit is (pl. FRISNYÁK S. 2006. 285-295).

Ez a tanulmány, mely Gönc mezővárosban a 19. századi szőlőműveléshez és a kocsmáltatás jogához, valamint a legelő- és erdőhasználathoz fűződő konfliktusokat a levéltári források alapján mutatja be, valóban csak „részleteket” tárhat fel a természeti környezet és a helyi társadalom sokszínű (és korántsem harmonikus) kapcsolatából. Azt azonban szemlélteti, hogy a „környezeti szükség”, illetve a javak felosztásáért zajló, nemritkán erőszakba torkoló küzdelem (HOMER-DIXON T. 2004) miként alakította a késő rendi korszakban a jobbágy-földesúri viszonyt, a város és az uradalom együttélését, valamint a közösségi hagyományok és az egyéni stratégiák dinamikáját.¹

* A tanulmány a HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ A gönci uradalom hat nemzedéken át, 1638-tól 1869-ig a gróf Csáky család tulajdonában volt.

SZŐLŐMŰVELÉS ÉS KOCSMÁLTATÁS

Gönc nem tartozott a Hegyalja mezővárosai közé,² szőlőművelésének jelentőségét azonban a 14. század végétől történeti adatok igazolják (GULYÁS L. 2017, 63, 74).³ Csáky István 1669-ben szabályozta a termelést és a bor árusítását,⁴ ami generációról generációra érvényben maradt. A betartása azonban nem valósult meg következetesen,⁵ amit két példával illusztrálok. Nemes Molnár János 1790-ben újév napja után árulta a bort, a tisztartó ezért a készletét lefoglalta. Molnár „alázatos instanciával” fordult Csáky Antalhoz, aki – miután a vétkes 17 rénes forintot fizetett és a jegyző által aláírt ünnepélyes fogadalmat tett – nagylelkűen megbocsátott. („Hogy ennek utána sem én, sem maradékaim illetően prejudiciumot a méltóságos földesuraságnak nem fogunk tenni, ezen saját kezünk keresztvonásával megerősített reversalis levelünkkel” tanúsítjuk.)⁶

Az ígéretnek (az adott szónak) és a keresztvonásokkal ellátott reverzálisnak azonban nem volt visszatartó ereje. Molnár János fia 1804-ben hasonló „törvénytelenséget” követett el, és mivel kitudódott, a földesúrtól kért bocsánatot, és ő is reverzalist adott: „Leborulok mélységes alázatossággal Excellenciád lábaihoz, és vallást tészek azon cselekedetemről, mely szerint én szerencsétlen, mindennapi szükségtől és a mostani drágaságtól mintegy kénszerítettvé, amidőn mástól élelemre és más szükségeimre telyességgel semmi költséget nem kaphattam volna, nem lévén annak a bornak is semmi ára, mely tulajdon szőlőmben keserves munkáim és fáradságaim után a jóltévő Isten áldásából termett [...] Mivel én Ns. Göncz városában bevett régi szokás ellen ezen folyó esztendőnek új esztendő napjától fogva a földesuraság jussának nyilvánosság megsértésével bort itzénként árulni bátorkodtam, s nem ügyeltem azzal, hogy néhai édes atyám ilyes törvénytelen általhágás miatt már büntetve volt, – mivel továbbá az Inquisitio által ezen cselekedet ellenem is kivilágosodott [...] adtam ezen reversalis levelemet mind magam, mind maradékaim nevében az iránt,

2 A területet jelölő „Hegyalja” kifejezés a 16–17. században terjedt el és állandósult, és a 18. század elején 20 helységet foglalt magába. Gulyás L. 2017. 25–27.

3 A hegylábi szőlőskertek, melyek a szántóföldeknél nagyobb kiterjedésűek voltak, a gazdasági tájképet is átalakították. Frisnyák S. 2007. 57.

4 A gróf várossal kötött szerződése szerint, ha a vér szerinti örökösök a szőlőt parlagon hagyják, azt a földesúr a bíróval és a tanáccsal megbecsülteti, és bárkinek a birtokába adhatja. A lakosok a dézsma szállítása alól mentesülnek, a bort Szent Márton napjától Karácsonyig árulhatják, a sokadalmak idején viszont a borkocsma jövedelme a grófot illeti. MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 646. fasc. I. Gönc város 1780–1850.

5 Az egyik tisztartó 1790-ben szóvá tette, hogy mióta a városiak bort árusítanak, az uraság kocsmájában embert „ritkán látni”, a kurta kocsmák viszont éjjel-nappal tele vannak.

6 MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 63. fasc. 1656–1816.

hogy soha többé ilyen törvénytelenséget elkövetni nem fogok”⁷ A földesúr megdorgálta a folyamodót, mégis „tekintvén szegénységét, előttem tett bánkódó könyörgéseit, de kiváltképpen földesúri jussomnak önként való megösmerését, a törvényes büntetéstől elállok” (kivéve a bírság megfizetését).⁸

Sikora János, a gönci plébános molnárja ugyancsak bort árusított, és ezáltal nemcsak a saját hűségére, hanem a plébános megbízhatóságára és jó hírére is árnyék vetült. Sima István ezért declaratióban tanúsította, hogy az instans a törvénytelenséget „az influxusa és akarattya nélkül cselekedte”, amit a földesúr is írásba adott.⁹

Csáky Antal Brúnó 1835-ben az „in natura” szedett bor- és gabonadézsmát hat esztendőre a városnak adta árendába;¹⁰ majd a borkilenced körüli konfliktusok 1848-ban éleződtek ki. Az áprilisban elfogadott IX. törvénycikk az „úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok (robot), dézsma és pénzbeli fizetések” eltörlését mondta ki, ami a szőlődézsmára nem vonatkozott.¹¹ A gönciek ezért 1848 júniusában Deák Ferenc igazságügyminiszterhez fordultak: privilégiumaikat Mátyás király óta többször megerősítették, ami földjeik, rétjeik és szőlőik szabad eladását és öröklését biztosította, a szőlők tehát a szántókkal azonos természetűek, ezért a dézsma megszüntetését kérték. Ennyivel azonban nem elégedtek meg. A városnak kocsmáltatási joga (és önálló kocsmája) nincs, a földesúr viszont, aki birtokát izraelita bérlőnek adta bérbe, vendéglő nyitására alkalmatlan, holott Göncön lovas katonaságot szállásoltak el, megyei küldöttségek és választmányok üléseznek, kerületi követválasztásokat tartanak, és az országos vásárokon is sokan gyűlnek össze (akik „zsidó kézből egy tányér levest sem nyernek”). Ezért a város számára egy vendéglőt kérelmeztek. A minisztérium készségesen válaszolt: a folyamodók vizsgálják meg és igazolják a szóban forgó szőlők úrbéri természetét, a vendégfogadó nyitásáról pedig a földesúrral egyezzenek meg.¹²

7 Ezeket a szövegeket feltehetően az uraság valamelyik tisztje fogalmazta, és olvasta fel a vétkes előtt (aki néhány kifejezés, például a prejudicium jelentésével talán nem is volt egészen tisztában).

8 Uo.

9 Uo.

10 Évente 2500 váltóforintért. A kontraktust Balogh András főbíró és Molnár István, a nemesek hadnagya írta alá. MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 646. fasc. I. Gönc város 1780–1850.

11 A szőlők ugyanis, a kerti szőlőket kivéve, majorságinak minősültek. Orosz I. 2010. 166.

12 MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 646. fasc. I. Gönc város 1780–1850.

A tanúk (összesen 9 fő)¹³ meghallgatására 1848 augusztusában került sor. Valamennyien azt vallották, hogy a gönci határt nem osztották fel telkek szerint (ezt az idősebbektől sem hallották soha), és az „emberemlékezet óta” szabad adásvétel és osztályok következtében a lakosok (sőt más helységbeliek is) beltelkeket, szántókat, réteket és szőlőket szerezhettek. A tulajdonosok a birtokok után „úri szolgálatokat” sohasem teljesítettek,¹⁴ a városi lakhellyel rendelkezők taxát fizettek, míg azok az idegenek, akiknek a határban szőlőjük volt (és van), kilenceddel tartoztak. A tanúk tehát a tapasztalataik, illetve az emlékezet alapján erősítették meg a földbirtokok szabad adásvételét és az úrbéres telki állomány hiányát (ami a szőlők úrbéres jellegét nem bizonyíthatta).¹⁵

Az uradalom ügyésze 1850 júliusában írásos „bizonyítékokra” hivatkozott. Éder Ferenc a főszolgabírónak írt levelében azt sérelmezte, hogy a gönciek a kilencedet nem a termés mennyisége után, hanem „tetszés szerint csekély mustmennyiségben” kívánják fizetni, ami a földesúr „jogainak eltulajdonítása”. Az 1690-es urasági „engedmény” ugyanis borból (és az egyéb terményekből) kilencedet határozott meg, amit a lakosok 1772-ben, az úrbéri vallomásaikban is elismertek,¹⁶ és az újabb „oklevelek” (a földesúri kibecsültetést igazoló úriszéki ítélet, az 1835-ben megkötött és 1841-ben megújított árenda-szerződés) szintén azt erősítik meg, hogy a szőlők az „uradalom rendeltetésétől függő területek”. (A kihallgatott tanúk viszont, akikkel a gönciek a saját állításaikat kívánták bizonyítani, valamennyien elfogultak.) Mindezek alapján Éder Ferenc kijelentette, hogy addig, amíg az uraság másképp nem rendelkezik, a szőlők, valamint a szántókká alakított szőlők és az irtásföldek után járó kilencedet természetben hajtja be, és az ellenszegülőkkal szemben „a törvény egész szigorúságát” fogja igénybe venni.¹⁷

A fiskális a szabadságharc bukása után kiadott rendeletre utalt,¹⁸ a dézsma-szedéssel azonban az uradalmi igazgatás nem akart bajlódni (és a törvény

13 Telkibányai, hejcei és zsuji extraneusok, egykori urasági kerülő, Göncön szolgáló cseléd és egy göncruszkai „szekeres ember”.

14 Feltehetően a robotról van szó.

15 Uo.

16 „Kilencedet régi bevett szokásból mindég adtunk borból, búzából, gabonából, árpából, zabból és tatárkából, már most hét s nyolc esztendőktől káposztánkat is dézsmálni szokták”. MNL OL C 59. Departamentum urbariale. Gönc 1772.

17 MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 646. fasc. I. Gönc város 1780–1850.

18 A törvényi szabályozás 1848–49-ben feltehetően nehezen volt követhető a földesurak és a jobbágyok számára. Az áprilisi törvények, miként említettem, a szőlődézsmaát érvényben hagyták, majd az új országgyűlés 1848. szeptember 15-én eltörölte. (A tulajdonosoknak kárpótlást kellett fizetniük, kivéve azoknak, akiknek a szőlőn kívüli birtoka nem érte el az ¼ telket vagy a vagyonuk értéke az 500 forintot.) Az 1849. április 19-ei kormányrendelet mentesítette a föl-

szigorára sem volt szükség). A mezőváros lakossága ugyanis 1851. október 27-én a főszolgabíróhoz fordult: a szőlők után – akár megmunkálták, akár parlagon hagyták azokat, akár „szerencsés”, akár „szerencsétlen” volt a termés – „embe-remlékezet óta” kapásonként 12 icce mustot fizettek vagy pénzzel váltották azt meg. Az uradalom főhaszonbérője, Glück Sélíg azonban nem közölte a dézs-mafizetés feltételeit, holott a szüret már elkezdődött. Ezért a hatóság figyelmez-tesse az árendást, hogy mielőbb nyilatkozzon a szándékáról.¹⁹

A LEGELŐHASZNÁLAT KONFLIKTUSAI

Gönc városának nem voltak nagy területű rétjei és legelői, a lakosok ezt 1772-ben, a földesúr által később többször hivatkozott úrbéri vallomásaikban is szóvá tették: a réteken sarjút nem kaszálnak (kétharmad részüket a víz „gyakran rontja”), a marhalegelő „szűk volta miatt” a telkibányai határban árendálnak páskomot, és makkoltatás az erdőben nincs, mivel „ha terem is makk, az uraság vagy befogadni nem akarja sertéseinket, vagy pedig mérték nélkül drága bért kíván tőlünk”²⁰

A legelőhasználat körüli konfliktusokra, melyek változatos szereposztásban zajlottak, az 1800-as évek elejétől vannak adataink. A gönciek 1811-ben Abaúj vármegyének panaszolták, hogy az uraság a juhnyáját gyarapítja, ezáltal a me-zőkön „szükséget” szenvednek, ráadásul a Nagy Berek erdőből is kiltották őket (ahol a vonómarháikat legeltették). A vármegye a panaszt az úriszékhez továbbította, amely – az uradalom válaszát is meghallgatva – azt nem tartotta helyénvalónak.²¹

desúri követelések alól azokat a birtokokat, amelyek közadó-kötelesek vagy utánuk „úrbéri szolgálatot, illetve azzal felérő fizetést” teljesítettek (a szőlőkre ez érvényes volt), majd a Geringer által 1849 novemberében kiadott utasítás szerint („Oktatás a föld népéhez”), a nem úrbéri viszonyból eredő szolgálatok (külön megnevezve a szőlők után szedett kilencedet) érvényben maradnak. A visszaéléseket és jogbitorlásokat elkövetőket, valamint a törvényes hatalomnak ellenszegülőket „vétkök nagyságához képest” kell megbüntetni. Országos Kormánylap 1850. április 12. 77–79., Barta I. 1956. 8–11., Orosz I. 2010. 172–174.

19 MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 646. fasc. I. Gönc város 1780–1850. Arra nincs adatu-nk, hogy Glück Sélíg mióta és milyen feltételekkel árendálta a birtokot, de az bizonyos, hogy 1829-ben a jószágigazgatónak tett panaszt: a gönci lakosok az árpáját szekereikkel „legázolták”, a fűvet a marháikkal „éjjel-nappal étetik”, a kocsmárosát pedig megzálogolták, s mindezzel nemcsak a földesúr jussait sértették meg, hanem neki is tetemes károkat okoztak. MNL OL P 77. II. 3. fasc. b. Úriszéki iratok. Gönc 1691–1844.

20 MNL OL C 59. Gönc 1772.

21 MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846, 646. fasc. I. Gönc város 1780–1850.

A gönci lakosok 1824-ben a jószágigazgatóhoz („kegyes patrónusukhoz”) fordultak: az elmúlt évben Kazinczy Klára²² ménesével, gulyájával és juhnyájával a határukat „erőszakosan bitangolta”, aminek következtében a saját állataiknak sem maradt takarmánya. Ezért – az igazságszolgáltatást ezúttal a saját kezükbe véve – a jószágokat hazahajtották, és négy kost nem akartak visszaadni: ha ezt megtennék, a „tisztelt asszonyság marháinak szabados legeltetésére valóságos hatalmat adnánk. Mi pedig városunkban és határunkban több földesurat a méltóságos grófunkon kívül ismerni nem akarunk, nem kívánunk”. Majd arra figyelmeztették az igazgatót, hogy Kazinczy Klára cselekedete nemcsak a város, hanem az uradalom jussait is sérti.²³

A konfliktus rendezése elhúzódott, aminek csupán néhány részletét ismerjük. Kazinczy Klára 1831-ben levelet írt Drisnyey Lászlónak, az uradalom fiskálisának: amióta a férje házához jött,²⁴ Szent Mihály napjától Szent György napjáig szabadon legeltettek a gönci réteken, bár birtokuk a városban nincs. (Ugyanezt tette báró Meskó Jakab, Bárczay Pál és Zombory úr is.)²⁵ A gönciek néhány éve négy juhát maguknál tartották, most pedig a gulyása és a csordása szűrét vették el. Ezek visszaadását kérte a fiskálistól, egyúttal reményét fejezte ki, hogy mint Csáky gróf főtisztje, „tanácsadással lesz ily dolgokban a gönci bírácoknak”.²⁶ Drisnyey a levelet az egyik megyei tisztviselőnek továbbította,²⁷ és Kazinczy Klára magatartását (a gönci legeltetést) „törvénytelennek” minősítette, amiről csupán annyit tudott, hogy néhány esztendeje a városi tanács a földesasszony négy juhát behajtatta, de azokat „Kazinczy József közben vetésére” visszaadta.²⁸

A legelőhasználat konfliktusai 1831-ben tovább mélyültek. Drisnyey László április 5-én, a földesúr megbízásából, parancsolatot adott ki: Csáky Antal Brúnó mindeddig megengedte, hogy a gönciek a vonómarháikat a saját erdeiben (a Nagy Berekben és az Eresztvényben) meghatározott időszakokban legeltessék, ám ezzel háládatlanul visszaéltek, és minden állatukat, a juhokat is, engedély nélkül az erdőkbe hajtották (ezáltal az uraságnak súlyos károkat okoztak). A gróf ezért a város valamennyi jószágát a két erdőből kitiltja, az ott

22 A szomszédos Göncruszán lakó Kazinczy Klára, az alsóregmeci Kazinczy József, valamint Kazinczy Ferenc testvérek voltak.

23 MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846.

24 1788-ban kötöttek házasságot.

25 Zombory Pálról, a gönci járás főszolgabírájáról van szó. (Mindhármuknak Göncruszán volt birtoka.)

26 Uo.

27 A címzettet, akinek a személye nem derült ki, „drága kedves öcsém uramnak” szólította. (Talán Téglásy József aljegyzőről van szó.)

28 Uo.

talált állatokat behajtja,²⁹ és az „erőszakoskodókat” mások okulására megfenyíti. (A parancsolatot dobszóval is kihirdették.)³⁰

A gönciek „szívre ható” instanciával fordultak az alispánhoz, amiről Téglásy József aljegyző Drisnyey Lászlónak („drága kedves uram öcsémnek”) írt rövid levelében számolt be. A városlakók a Nagy Berek erdő sáncolását (a közlegeltéstől elvonását) sérelmezik: „Zúg a gönci nép, nem is minden ok nélkül, amidőn a legelője a publikum befolyása nélkül szorul” – fogalmazott Téglásy, és amíg az ügyet nem tárgyalják, a sáncolás felfüggesztését kérte.³¹

A konfliktus az úriszéken folytatódott, ahol az uradalom fiskálisa részletesen fejtette ki az álláspontját. A városbeliek, „némely nyughatatlan lakos által fellázítván”, az alispánhoz fordultak (ahelyett, hogy „koholt” sérelmeik orvoslását megvárták volna), és amikor az uraság kerülői a jószágokat az erdőből kihajtani akarták, „nékik ellenállván, őket illetlen szavakkal piszkolni és fenyegetni nem iszonyodtak”, sőt a sáncot is „letiporták”. (A felelősségre vont bírák a lakosok „közmegegyező akaratával mentegették magukat [...], a gönciek botránkoztató, majdcsaknem lázadásra került törvénytelen magaviseletének leginkább a bírák az okai”.) Drisnyey László azonban nem csak az előjárókat hibáztatta: a városlakók legeltetése a Nagy Berek erdőben Csáky gróf engedelmével és a gazdatisztek által meghatározott időben kezdődött, ám a későbbi mértéktelen erdőélés az „ügyetlen és az uraság javával keveset gondoló tisztség gondatlanságából és azt a [maguk] hasznára fordító gönciek háládatlanságából” következett.³² A fiskális végül a szóban forgó erdők földesúri tulajdonát hangsúlyozta (ami törvényi védelmet érdemel), és a communitas törvénytelen legeltetésének megtiltását, a vétkesek példás megbüntetését, valamint, ha a lakosok az uraság kegyelmével továbbra is élni akarnak, a „földesúr és az alattvalók között szükséges correlatio helyreállítását” szorgalmazta. A vármegyei törvényszék, az úriszék döntésével szemben, a régi szokást megerősítő tanúvallomások alapján, a gönciek legeltetési jogát visszaállította, amit a Helytartótanács helyben hagyott, és a megyei

29 Az okozott káron kívül, egy szarvasmarha kiváltásáért 1 forintot, egy lóért 30 krajcárt és egy juhért 15 krajcárt kell fizetni. Az egyik uradalmi tiszt azt jelentette, hogy 11 marhát hajtottak be, de a gazdák azt nyilatkozták, hogy „ha az állatok meg is döglenek, ők azokat ki nem váltják”.

30 Uo.

31 Uo.

32 Bacsó György, az uradalom bacsója azt vallotta, hogy az uraság nyáján kívül Göncön 5 juhnyáj van: három a városé (körülbelül 900 juh), egy vitézlő Balogh Zsigmondé (400 juh) és egy a plébánosé (150 juh). A gönciek a plébánost korábban az úriszéken panaszolták be, mivel a közlegelőből egy „jó darabot” elsáncoltatott, és oda 3 házat építtetett. (Ez a „mi legelőnk nagy megszorításával járt.”) Uo.

rendeket szólította fel, hogy azt a gróffal „minden további halasztás nélkül” hajtassák végre.³³

A végrehajtás menetéről 1832. június 5-én Olasz János főügyész és Bárczay Mihály alszolgabíró készített jelentést. Miután a helyszínre megérkeztek, Drisnyey László a lakosok visszahelyezésének felfüggesztését kérte, ők azonban a vármegye határozatát kívánták végrehajtani, amit szimbolikusan jeleztek: a sáncolást három helyen bevágták, és a város marháiból öt darabot, anélkül, hogy a pásztort megszólították volna, a kérdéses Nagy Berekbe visszahajtottak. Majd arra figyelmeztették a lakosokat, hogy ha a földesúr a legeltetést később akadályozná, „ellenállással ne éljenek”, hanem a vármegyén keressenek jogorvoslatot.³⁴

A legelőkért zajló küzdelem 1837-ben folytatódott. A gönciek, miután az uradalmi tisztek kérésüket visszautasították, tilalmas úrbéri legelő elkülönítését kérelmezték a vármegyétől, mivel saját legelője a városnak és az uraságnak sincs, a közös legelőt viszont Glück Sélíg árendás „tömérdek”, a szerződésben meghatározott létszámot meghaladó juhállománya pusztítja. A Domokos Sámuel főszolgabíró vezette küldöttség a következőket állapította meg: az uradalmi tisztek (Drisnyey László és Borsits József) csupán 143 hold rossz minőségű, több tagban fekvő legelőt kívánnak biztosítani (az előjáróknak az előző tiszttikkal évről évre sikerült megegyezniük), ennél többet kizárólag azzal a feltétellel, ha a lakosok a közös jussuktól elállnak, és azt „földesúri kegyelemképpen” fogadják el.³⁵

Csáky Antal Brúnó, mint a város örökös ura tiltakozó levelet írt a küldöttségnek, és az előzményekre emlékeztetett. Gönc haszonvételeit az 1690-ben kiadott szerződés határozza meg, az 1776-ban lezárult úrbéri per után a település elegendő közlegelőhöz jutott, majd 1811-ben, amikor az uradalom a juhtenyésztést bővítette, az úriszék a földdel rendelkező helyi lakosoknak „mértékletes juhtartást” engedélyezett.³⁶ Ehelyett azonban a tehetősebbek több mint 20 nyája dülja a közlegelőt és gázolja a földesúri erdőket rendszeresen, aminek a kivizsgálását a főszolgabíró elmulasztotta, és „némely nyughatatlan lakosoknak a Község neve alatt [írt] koholt, alaptalan folyamodását” pártolja.³⁷ A városnak az uraság részéről a „legkisebb rövidsége sincs; hanem ha van is rövidsége a sze-

33 Uo. (Ezekről az ítéletekről csak kivonatok maradtak meg.)

34 ŠAK Abovka Zupa Správne písomnosti inv. č. 1274. č. spis. 773/1832.

35 ŠAK Abovka Zupa Správne písomnosti inv. č. 1274. č. spis. 773/1832, inv. č. 1275. č. spis. 1839, 167/1842.

36 A „mértékletes juhtartást” már az 1770-es években készült kontraktus is megengedte.

37 A kritika Domokos Sámuelnek szólt.

gényebbeknek, azt az előjárók által elnézett némely tehetősb lakosok rendetlen dulásának köszönhetik”³⁸

Az ügy, megegyezés híján, 1839-ben az úriszéken folytatódott, ahol a szembenálló felek ismét hosszan vitáztak. Az uradalom ügyésze szerint a felperes gönci jobbágyság keresete szükségtelen bosszantás csupán, mivel Csáky gróf éppen 1839-ben indított határrendezési és birtokelkülönítő pert. Az 1690-es concessio (a gönciek „nagy chartája, vagyis aurea bullája”) a városnak tilalmas legelőt nem adott, ezért csökkentették a heverő marháik számát, s mindjárt lesz elegendő tilalmasuk. A várost képviselő Ladvay Moys Imre megyei ügyész tömören válaszolt: csak a jó Isten tudja, hogy a gróf által indított regulationalis és commasationalis per mikor fejeződik be, a gönciek viszont azt sürgetik, hogy a 143 hold úrbéres legelőt (a földesúr erdejéből) a kétszeresére növeljék,³⁹ a közterhek és a közszolgálatok teljesítését biztosító marhaállomány (586 darab), valamint a „megnépesedett gönci lakosság lehető megmaradása” teszi ezt szükségessé.

Az uradalom képviselője válaszában a település társadalmi karakterére is utalt. A gönciek a határrendezést akadályozzák, és ezáltal az „anarchiát” akarják fenntartani, az úrbéri legelő pedig nem a népességszám, hanem a telekszám után jár. A városban „nem az agronómia, hanem a technika és polytechnika divatozik”, az igavonó marhák többsége (358 darab) „a vargáké, gubásoké, csizmadiáké, vagy talán a zselléréké, de nem a szántás és a vetés zsellérjeié, hanem a szünet nélkül Kassára, Eperjesre, Lőcsére, Gelnitzre és Szomolnokra gyümölcscsel kereskedő vagy a mesterembereket fuvarozó zselléréké; a polytechnika ezen classisának pedig az uraság déli legelőt adni nem tartozik [...], még akkor sem, ha ezen félvérű emberek valami csekély részben agronómusok lennének is”⁴⁰

A per a megegyezés (a kompromisszum) legkisebb esélye nélkül, végeláthatatlanul folytatódott tovább. A gönciek az 1840-es évek közepén, mivel a vonómarhák száma időközben növekedett, a korábbinál több tilalmas legelőt követeltek, a földesúr viszont a terület pontos felméréséhez ragaszkodott, a korábbi ígétét visszavonta (a gönciek „igazolni akarják a közmondást, mely itt keletkezett, t. i. a Csáky szalmájáról, de az uradalom ébren lészen, és a jogain több csorbát

38 Uo.

39 A legeltetésre használt erdőszakaszok területe, Gérich István megyei mérnök, a felperesek tanújának vallomása szerint, 3414 hold volt.

40 Uo. A szekeresgazdák az előző évszázadokban a borúton (a Hernád bal partján) szállították a hegyaljai bort Lengyel- és Oroszországba. Frisnyák Sándor Göncöt fuvaros településnek nevezi. Frisnyák S. 2007. 59.

ejteni nem fog megengedni”),⁴¹ továbbá szóvá tette, hogy a felperesek, pénzért cserébe, idegenek jószágait engedik a legelőre.⁴² Az uradalom új ügyvédjének, Berzeviczy Albertnek más érvei is voltak a törvényeket nem tisztelő mezővárosiakkal szemben: sok a nemesember közöttük, akik a közterheket és a megyei szolgálatokat máig nem teljesítik, holott Göncön az örökös földesúron kívül, nemesi birtoka senkinek sincs, tehát minden lakos úrbéri helyen telepedett meg, ezért a „törvény tartalmánál fogva”, e terhek viselésére köteles.⁴³ „De hiába, nálunk is nagy Tiszti újítások szoktak lenni, és Göncről sok voks telik ki – innen van, aminek talán nem kellene lennie”.⁴⁴

Miközben a per zajlott, és a várost pártoló vármegye a törvényesség betartását szorgalmazta, újabb tiltott legeltetésre derült fény. 1840 júniusában Karsa Pál megyei esküdt teheneit és Puky Antal alispán 350 juhát „találták meg” a gönci közlegelőn,⁴⁵ a felháborodott lakosok a gulyás és a juhász gubáját vették el. A ruhák kiváltásáért az esküdt és az alispán 6-6 váltókrajcárt fizetett (amiről annak rendje és módja szerint a város nyugtatványt adott), de az ügynek, a rendelkezésre álló források alapján, egyéb következményei nem voltak.⁴⁶

AZ ERDŐÉLÉS VITÁI

Az épület- és a tűzifát biztosító erdők használata létkérdés volt a falusi és a mezővárosi közösségek számára. Csáky Antal 1776-ban „földesúri kegyelemből” (és az úrbéri perben hozott ítélet nyomán) a Felső-Berket és a Borsó-hegyet (az ottani erdőkkel) átengedte a városnak,⁴⁷ míg a saját erdeiben (a Nagy Berek-

41 A fiskális feltehetően nem ok nélkül tartotta Göncre is érvényesnek a szólást, bár az nem a településen (hanem a lévai uradalomban) keletkezett.

42 Ezt több tanú is megerősítette. Bacsó István, az uradalom kerülője például több ízben látta, hogy a gönci határbírák a tilalmasban „idegeneknek is megengedték lovaikat kifogni és legeltetni, és hogy ezt ingyen nem tették, onnan tudja, mivel őtet is kínálták az idegenek pénzzel, de ezt a Tanú töllök fel nem vette, s nekik legeltetni nem is engedett, mellyre azon idegen utasok úgy nyilatkoztak, hogy majd eljönnek a határbírák, ők majd felveszik a pénzt, ha magának nem kell, mire az említett határbírák valósággal meg is jöttek, és a legelést az idegeneknek megengedték”. Uo.

43 Az 1836. évi XI. tc. szerint a jobbágyföldet használó nemesek adókötelesek, és a házi- és a hadipénztár terheihez is hozzá kell járulniuk.

44 Uo.

45 A legeltetést „állítólag” Csáky Antal Brúnó tisztjei engedték meg.

46 MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846.

47 A gönciek 1772-ben azt vallották, hogy tűzi- és épületfájuk sincs elegendő, ezért a hiányt a regéci uradalomból szerzik be, amiért a censuson és az árendán felül, marhás és gyalogmunkát teljesítenek. MNL OL C 59. Gönc 1772.

ben és az Eresztvényben) csak a száraz gallyak szedését engedélyezte.⁴⁸ Sokan azonban nem érték be ennyivel, ami újabb, az erőszakot sem nélkülöző, illetve a társadalmi (rendi) viszonylatokat megjelenítő konfliktusokhoz vezetett.

Csáky Antal Brúnó 1827-ben nem a város, hanem Ns. Köteles András ellen indított pert. A vádirat szerint Köteles két társával (Ns. Köteles Józseffel és Ns. Köteles Ferencsel) február 10-én este fejszékkel felfegyverkezve, az erdőmester és a kerülő által az urasági erdőben lefoglalt, fiatal tölgyfákkal megrakott két szekerét „rettentő fenyegetések között” visszavette (és a fát Köteles Ferenc házához szállította). Az „erőszaktevő” nemesek „hatalmaskodást” követtek el, és bár az alispán a Hármaskönyv és egyéb, 17. századi törvények alapján perbe idézte őket,⁴⁹ nem jelentek meg a törvényszék előtt (fejenként 100 forint büntetést, valamint az okozott kárt és a perköltségeket kellett kifizetniük).⁵⁰

Csáky gróf 1828-ban újabb határozott döntést hozott: a gönciek a hegyi erdejét hosszú idő óta törvénytelenül használják, ezért a zár alá vételét kérelmezte. A vármegye küldöttsége megállapította, hogy a szóban forgó erdő „pusztult állapotban van”, és legfeljebb kéménynek való fa található benne,⁵¹ míg a város erdői az épületfát is biztosítják. Ezért a sequestrumot a nyers fára rendelte el (száraz fákat továbbra is lehetett gyűjteni), és kurátorának Krajnyik József alszolgabíróként nevezte ki.⁵²

A hatósági zárlat sem szüntette meg a visszaéléseket, ezért Csáky gróf 1833-ban vármegyei kivizsgálásukat és törvényszéki tárgyalásukat kérelmezte.⁵³ A vádlottak vallomásai tetteik megítéléséről és a védekezésük legfontosabb

48 Ezt később tanúk is igazolták. Farkas Pál, aki 1785-től 1819-ig az uradalom tisztartója, majd inspektora volt, úgy emlékezett, hogy a száraz fák szedését a földesúr engedélyezte, az engedély nélküli fatolvajlást a fejszék elvételével büntették, melyeket, mivel megszámlálhatatlanul sok gyűlt össze, a szikszói vásáron értékesítették. Simálcsik István plébános Farkasnak írt levele is a tilalmazást bizonyította: „Bizodalmas Nagy Jó Uram, Komám Uram! Mivel a fejszém oly kemény rabságba és megengedhetetlen kézbe esett, ingyen vissza nem kívánom, hanem csak arra kérem komám uramat, azon fejszét illendő áron adja el nekem, szót se tennék, ha hirtelen más fejszét vehetnék, – így pedig üres kézzel, fejsze nélkül a cselédem az Erdőre nem mehet, itthon nincs mivel fát vágni. Azonban cselekedje komám úr azt, ami magának tetszik”. ŠAK Abovka Zupa Správne písomnosti inv. č. 1274. č. spis. 773/1832, inv. č. 1275. č. spis. 1839, 167/1842.

49 1608. évi (koronázás utáni) IV. tc., 1609. évi XXIX. tc., 1613. évi XXIII. tc. A Hármaskönyv II. részének 67. cizme említi a kisebb hatalmaskodásokat, anélkül, hogy nevesítené azokat.

50 ŠAK Súdne písomnosti (Abaúj vármegye, Törvényszéki iratok) inv. č. 283. fasc. 190. č. spis. 16.

51 A szabad- vagy pendelykémények vesszőfonással vagy fából készültek.

52 ŠAK Abovka Zupa Správne písomnosti inv. č. 1274. č. spis. 773/1832, inv. č. 1275. č. spis. 1839, 167/1842.

53 A panaszos szerint a gönciek az erdőt sokkal intenzívebben pusztítják, mint korábban.

motívumairól tanúskodnak (szegénység, a „jó gazdák” is ezt tették, csupán néhány gallyat vittek el), és a kerülők normává rögzült megvesztegetése sem hiányzott az elbeszélésekből.⁵⁴ Több ízben, nemesek és nemtelenek egyaránt, a bírságot ellen, „mondván, hogy ily csekélységért zálogot nem adnak”.⁵⁵

Gönc bírái 1836 februárjában Komáromy István alispánnak („Atyáskodó Kegyes Pártfogónknak”) írtak levelet, melyben a vádlottak védelmére keltek. Sok „községbeli, polgári és mesterségen lévő becsületes lakost” citáltak Kassára a törvény elé, ami – efféle csekély vádak miatt – emberemlékezet óta nem fordult elő (sem „vérengzés, sem vakmerő ellenállás, sem szerfelett nagy kártétel nem történt”). Egyébként pedig a ns. Város két renden lévő elöljárósága a bírói zár feltörőit és az erdei károk okozóit megbüntette és a kárt megfizettette (nagy fájdalommal viselik, hogy e régi „ususuktól” akarják őket megfosztani). Gönc tehát „a mai napig fennálló” rendes (saját) törvényei szerint kívánt eljárni, ami nem valósult meg: a vármegye tisztü alügyésze ns. Zádeczki Sámuel, ns. Molnár Szabó István és ns. Hegymegi István számára, akik a zár alatt lévő erdőt pusztították, és a törvényes ítélkezésnek ellenszegültek, 200 forint büntetést, valamint az okozott kár megtérítését indítványozta.⁵⁶

54 „Én a város kerülője lévén, fám volt elég, annál fogva én soha senkivel sem pusztítottam, életemben hét szál galagonyánál többet sohasem vágtam ki, azért is elvette a kerülő a fejszemet. Én soha ellent nem álltam, mondja a szemembe akárki”. (Krakkai János, kerülő.) „Igaz, hogy voltam a Méltóságos gróf erdejébe, de ott csupán galagonyát és száraz tuskóból forgácsot vágtam, mely cselekedetemen a kerülők rajta kapván, azt mondták, hogy szabad-e azt cselekednem – melyre én azt feleltem, hogyha másnak szabad, nekem is szabad, mely után szép szerivel haza is mentem”. (Balogh János, varga.) „Vándorlásaimból haza jövén, mint szüle nélkül maradt árva, Gönczön lakó és most is beteges öreg nénémhez vontam meg magamat, aki már akkor is beteg és gyenge egészségű öreg létire, kemencze nélkül volt a házába – majd megfagyott [...]. A méltóságos uraságnak oly kerülői vagynak, hogy a szegény embert azonnal bejelentik, a jó Gazdákat pedig, akiknek azolta is, és most is két s három szekér fa van az udvarukon, nem adják fel, mert azok a kerülőknek egyet s mással kedveznek, s e miatt azokat meg nem látják, – ha látják is [...]. Mely favágás után hozzám eljöttek, és minthogy egy kulacs boron kívül, szegény létemre, egyebet nékiek nem adhattam, úgy hallom, feljelentettek az uraság tisztjének”. (Sári László, varga.) ŠAK Súdne písomnosti (Abaúj vármegye, Törvényszéki iratok) inv. č. 634. fasc. 48. č. spis. 80.

55 Uo.

56 Uo. A gönciek ellen 1842-ben újabb per indult a szomszédos, Bretzenheim Ferdinánd tulajdonában lévő telkibányai és fonyi erdők jogtalan használata miatt. A vádirat nem kevesebb, mint 127 „erdőpusztító, istenkáromló és vérengző” alperest (köztük 35 nemes) sorolt fel, akik tetteiket „összeszövetkezve és felfegyverkezve” (olykor harmincad-negyvened magukkal) követték el. (A törvényszék a nem nemes vádlottakat az okozott károk megtérítésére, a zálogolásnak ellenszegülőket 25-40 botra ítélte.) Gönc bírája és tanácsosai ezúttal is kiálltak a lakosaik (e „Nagy Communitas”) mellett: a szabadalmas mezővárosnak jus gladiuma lévén, maga is

A földesúri erdők (tiltott) használatának egyéb, az uradalomban kiépült „informális gazdaságra” és az eseti megállapodások nyomán végzett szolgáltatásokra utaló okai is voltak. Ns. Kölböl Dániel 1844 februárjában levelet írt a vármegye főfiskálisának: nem tagadja, hogy a gróf erdejében egy tölgyfát vágott ki (amit reá becsültek), ám ezt nem „vakmerően” tette, mivel „sokrendbeli, fizetés nélkül tett szolgálatom jutalmául Tekintetes Borsits helybeli tiszt úr megígérte, sőt Német János és Gál István kerülőket kiküldötte a nevezett Erdőre, hogy nekem oly fát mutassanak, amelyből másfél ölfa kiteljen”. Kölböl a fát 15 forintért eladta, ami azonban vajmi kevés az uradalomnak fizetés nélkül végzett (és általa tételesen kimutatott)⁵⁷ szolgálataiért, ezért a kiszabott bírság elengedését kérelmezte („én a méltóságos uraságot meg nem ajándékozhattam”).⁵⁸

KITEKINTÉS

A mindössze egyetlen településből álló gönci uradalom területe nem érte el a 3000 holdat, melynek nagyobb részét erdők alkották, a földesúr bevétele a 19. században az urasági (birkás) major bérbeadásából, valamint egy 1690-ben kötött kontraktus által szabályozott szolgáltatásokból állt (egy összegben fizetett census, továbbá a nemesek kivételével teljesített dézsma). A gönciek mentesültek a meghatározott és rendszeres robot alól (az uradalomnak erre nem is volt szüksége), az alkalmanként végzett munkákért, miként Kölböl Dániel példája mutatta, informális fizetségben részesültek (például erdőélés). A kontraktus betartása tehát nem vált a feleket kölcsönösen kötelező erkölcsi normává, a földesúr azt az uralom eszközeként, a város szűk írástudó elitje a történeti jogok és kiváltságok biztosítékának tekintette (a gönciek „Magna Chartája”).

A közös legelő és a földesúri erdők használatát évszázados szokások szabályozták (a város az 1770-es évektől saját erdővel is rendelkezett), ami konfliktusok sorozatával járt együtt. A mindennapos viszályok mögött (melyeket több ízben az erőszak, a tovább élő hatalmaskodás és az önhatalmú jogérvényesítés

ítélkezhetett volna (Bretzenheim herceg ráadásul a bírságot sok esetben a leszármazottakon kívánja behajtani, holott ők nem lakolhatnak atyáik vétségeiért), és a kártételek végrehajtásáról sem akart lemondani. ŠAK Súdne písomnosti (Abaúj vármegye, Törvényszéki iratok) inv. č. 639. fasc. 53. č. spis. 184.

57 Nyolc napig vizet és földet szállított az udvarház kerítésének építésekor (16 forint), Tokajban volt a juhoknak sóért (10 forint), Kassára három ízben tíz-tíz köböl árpát vitt (15 forint), Fonyba ment a grófnénak császárkörtéért (3 forint), Szinára járt házi mobiliákért (2 forint), nyolc szekér szénát hozott (4 forint), háromszáz köböl életet hordott a ganáriumba (15 forint). (Utóbbi évek óta fizetség nélkül végezte, és a tiszt úr csupán „fával biztatta”).

58 MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 646. fasc. I. Gönc város 1780–1850.

kísért), nemcsak a népességszám, illetve a juhállomány növekedését, hanem a birtokigazgatás szakszerűsödésének és az ellenőrzés hiányosságait, valamint a közös tulajdon és használat norma- és szokásrendjének bomlását, a közösséggel szemben az egyéni érdekek felülkerekedését feltételezzük. Az uradalom és a város konfliktusait ugyanakkor az azokban résztvevők (a megismert gazdasítztek, fiskálisok, árendás, városi előljárók és megyei tisztviselők) egyéni érdekei és hatalmi relációi dinamizálták és tették személyessé.

IRODALOM

- BARTA I. (1956): A kormány parasztpolitikája 1849-ben. *II. Századok* XC. 1–2. 4–68.
- BELUSZKY P. *et al.* (2008): Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzok? *Korall* 31. 5–22.
- FRISNYÁK S. (2006): Környezet- és erőforrás-használat a Hernád-völgyében (18–19. sz.). *Publications of the University of Miskolc. Series A-Mining*. 69. 285–295.
- FRISNYÁK S. (2007): A Hernád-völgy történeti földrajza. *Földrajzi Értesítő* LVI. 1–2. 51–68.
- GULYÁS L. (2017): *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján*. Magyar Nemzeti Levéltár. Budapest
- HOMER-DIXON, T. (2004): *Környezet, szükség, erőszak*. Typotex Kiadó. Budapest
- OROSZ I. (2010): A szőlődézsma megszüntetése 1848-ban és 1868-ban. In: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen. 163–180.

CONFLICTS AROUND THE USE OF THE ENVIRONMENT IN GÖNC IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

This study aims to present the conflicts surrounding 19th-century viticulture and wine sales rights in the market town of Gönc, as well as the use of pastures and forests, the study illustrates the peculiarities of contemporary land use and the diverse and far from harmonious relationship between the natural environment and local society. Local residents regularly refused to pay the wine tax, illegally plundered the landlord's forests, while the landlord reduced the area of the pastures under joint use. These daily disputes regularly involved violence and the continued enforcement of arbitrary rights were generated by the 19th-century population growth, deforestation, and the expansion of spaces for livestock. The unresolved conflicts signaled the breakdown of centuries-old norms and customs of common ownership and use, as well as the prevalence of individual interest over community. At the same time, the conflicts between the manor and the town were personalized by the individual interests and power relations of those involved (landlords, tenants, town leaders, and county officials).

Tamás Csíki

A SZŐLŐHEGYI KULTÚRTÁJAK ÁTALAKULÁSA A DÉL-ALFÖLDÖN

MÓD LÁSZLÓ

A tanulmány Frisnyák Sándor kutatásaihoz kapcsolódva arra vállalkozik, hogy a Dél-Alföld, elsősorban a mai Csongrád-Csanád vármegye nagyhatarú településeinek (Csongrád, Hódmezővásárhely, Makó, Szeged, Szentes) példáján a szőlő- és bortermeléshez kapcsolódó kultúrtájak legfontosabb sajátosságait és változásait bemutassa és elemezze a 18. századtól a 20. század végéig terjedő időszakban. A néprajzi szakirodalomban kevésbé tájékozott olvasó számára talán furcsának tűnhet a síkvidékre vonatkoztatva a „szőlőhegy” megnevezés, forrásainkban azonban a Duna-Tisza közén és a Tiszántúl déli részén következetesen a „hegy/högy”, s nem a „kert” terminus volt használatban. A téma vizsgálata meglátásunk szerint azért tarthat nagyobb érdeklődésre számot, mert a 18–20. században különböző tényezők hatására a szőlőtermesztés helye településeink határában jelentősen módosulhatott, s eredményezhette egyes dűlőkben a művelési ág szinte teljes felszámolódását, míg másokban megjelenését és elterjedését. A Dél-Alföldön tehát a szőlővel beültetett területek korántsem mutattak olyan fokú állandóságot, mint más szőlő- és bortermelő térségeken, ahol ilyen jellegű változások nem zajlottak le, a szőlőhegyeket évszázadokon keresztül folyamatosan gondozták, művelték.

AZ ALFÖLDI SZŐLŐHEGYI KULTÚRTÁJAK JELLEMZŐI

Az Alföld szőlő- és borkultúrája korántsem tekinthető egységesnek, homogénnek, ugyanis a mezőgazdasági termelőtevékenység ezen ágazatát az évszázadok alatt külső hatások alakították, formálták, amelyek között számon tarthatjuk az migrációs folyamatokat vagy éppen egyes szőlőbetegségek mint például a filoxéra megjelenését és pusztítását. Hosszú út vezetett odáig, hogy a szőlőtermesztés kiszakadjon a folyómenti ártéri erdők övezetéből és a települések határhasználati rendjében, elkülönülve más növénykultúráktól az ármentes térségeken kapjon helyet. A ligetes szőlőművelés¹ esetén nem volt lehetőség

1 A gazdálkodási forma egyfajta átmenetet képez a gyűjtögetés és a termesztett növénykultúra között. Az élőfára futatott szőlő művelése a lombkorona ritkításából, a metszésből és a tövek környékének tisztántartásából állt. Oltással nemesítették a növényt, a következő alkalmas fához

a termőterületek növelésére, ezért a szükségleteket sem lehetett hosszú távon kielégíteni. Az Alföld lakossága számára két lehetőség kínálkozott a középkorban oly fontos bortermelésbe való bekapcsolódásra: egyrészt szőlőt, illetőleg szőlőföldet szerezni minőségi bort szolgáltató dombvidéken, másrészt kialakítani a terület ökológiai viszonyainak megfelelő szőlőkultúrát. A 13–14. századtól tapintható ki az a fejlődési folyamat, melynek révén a gyümölcs- és erdei fákkal vegyes ligetekben szaporított és gondozott szőlőtövek helyett az alföldi települések lakói ültetvényeket hoztak létre az ármentes magaslatokon. Ez a változás természetesen nem egy időben játszódott le az egész Alföldön, de valószínűleg egy-két évszázad alatt végbement szinte mindenütt. Ennek következtében a 15–16. század folyamán a szőlőművelés súlypontja a települések belső övezetére, lehetőség szerint a magasabb határrészekre tevődött át.²

A köztudat a szőlő- és bortermelést vidékünkön szinte kizárólag a homoktalajokhoz kapcsolja annak ellenére, hogy a 19. század vége előtt a kötött, fekete-földeken is tenyésztek szőlőtőkék, bár azok javarészt a filoxéra kipusztította. Ilyen ültetvények virultak egykoron Hódmezővásárhely, Makó vagy éppenséggel Szeged és Szentés határában. Az alföldi mezővárosok övezetes határhasználati rendjében a szőlők a lakómagon kívül, de annak közvetlen közelében, a belső legelőbe ágyazódva helyezkedtek el. A szőlőhegyeket árkokkal övezték, kerítették, nehogy illetéktelenek dézsmálják meg a termést vagy a környező legelőkön nevelt állatok okozzanak károkat. A terület nagyságától függően egy vagy több kapun keresztül lehetett megközelíteni a parcellákat. Az erek, folyóágak partjainak hátsóbb részeit elfoglaló ültetvényeket a belterület településmagjához hasonlóan töltésekkel vették körül, amelyeknek a karbantartása a gazdák kötelessége volt. A vizek tavasszal gyakran bemosták a gátakat, sőt még az árkokat is megrongálták, éppen ezért azok rendszeres javításra szorultak (ÉGETŐ M. 1993).

A szőlők épületállományát kunyhók, *gunyhók*, a Tiszántúlon szőlőspajták alkották, amelyek a munkaeszközök tárolására illetve viharok, esőzések idején menedékként szolgáltak. Nemcsak funkcionális, hanem építészeti szempontból is jelentős mértékben különböztek a Kárpát-medence más tájegységein található szőlőbeli építményektől. A 19. század folyamán az úri és a polgári

pedig lebujtott venyige segítségével szaporították tovább. E termesztési technika valószínűleg már a római hódítást megelőzően elterjedt volt a Kárpát-medencében, de ilyen típusú szőlőligetek szinte napjainkig ismertek a Kaukázus vidékén, Albániában, Bulgáriában és a volt Jugoszláviában is. (Csoma Zs. 1997; Égető M. 1997)

² Égető Melinda Hódmezővásárhely példáján keresztül meggyőzően mutatta be azt a folyamatot, ahogyan a természetes tenyészhelyükön vagy annak közelében gyümölcsfákkal és erdei fákkal vegyes ligetekben szaporított, gondozott szőlőtövek helyett a település lakói az ármentes magaslatokon ültetvényeket alakítottak ki. (Égető M. 1993)

szőlőtulajdonosok nagyobb kiterjedésű parcelláik megmunkálására gyakran fogadtak éves kapást, vagyis vincellért, aki családjával együtt egész éven át kint lakott a kapásházakban. A 19. század elejétől ugyanakkor tiltott, de feltartóztatlan folyamatként jelentkezik a házatlan vagy földtelen társadalmi rétegek kiköltözése a szőlőhegyekre, ahol szerény lakóépületeket emeltek maguknak. A csőszök számára csőszházak épültek, ahol a szőlőörzés idején tartózkodhattak. A katolikus vallásgyakorlással összefüggésben a szőlőhegyeken út menti keresztek, kápolnák illetve szőlővédőszentek szobrai is álltak (ÉGETŐ M. 1993).

Az Alföldön az 1960-as éveket megelőzően jellemzőek voltak az alacsony fejművelésű ültetvények, ahol a szőlőbirtokosok támrendszert, azaz karókat nem alkalmaztak, mivel a termesztett szőlőfajták vesszői elég erősnek mutatkoztak a hajtások, a levelek és a fürtök megtartására. Vidékünkön ez a gyakorlat azért számított előnyösnek, mert a szőlőtámaszok elkészítéséhez csak jelentős kiadások révén állt rendelkezésre nagy mennyiségű faanyag. A szőlőtőkékét ősszel betakarták, védve azokat a téli fagyok kártételétől. A szőlőültetvényekben gyümölcsfák tenyésztek, melyeknek a termése a gazdák számára fontos bevételi forrást jelentett. Kétszintes művelés folyt, alul a szőlő, felül a gyümölcs, esetenként kiegészülve egy harmadikkal, a szőlősorok között vagy a kipusztult tőkék helyén termesztett zöldségfélékkel. Ha valamilyen oknál fogva az egyik szint nem hozott termést, biztosan hozott a másik. Az Alföldön a gyümölcs legalább olyan fontos terménye volt a szőlőültetvényeknek, mint maga a szőlő. (1. kép)

A SZŐLŐÜLTETVÉNYEK MEGJELENÉSE A HATÁR TÁVOLABBI RÉSZEIN

Az eddigi kutatások alapján bizonyosnak látszik, hogy az Alföldön először Szegeden indult meg a lakómagtól távolabbi határrészekén az intenzív szőlőültetés, melynek kezdetét nagyjából az 1760-as évek elejére datálhatjuk. A kaszálóövezetben keletkezett szőlőhegyekkel kapcsolatban Juhász Antal kihangsúlyozta, hogy a telepítést kezdeményező családokhoz újabbak csatlakoztak, akik nem a saját területükön, hanem a már meglévő ültetvények mellett fogtak maguknak szőlőföldet. A termés és a szőlők épségét csak oly módon lehetett megőrizni, hogy az ültetést csoportosan végezték, a telepet pedig árkokkal és sáncokkal övezték, valamint gondoskodtak annak őrzéséről. A gazdák csőszöket fogadtak, akiknek a bérezését biztosították. Gémes Eszter, balástyai önkéntes néprajzi gyűjtő egyik kéziratban a szőlőhegyek kialakulását és szervezeti kereteit a következőképpen jellemezte: „...a gyümölcsöst, szőlő-földet, nem telepítették, a házhöz közel, mert a jószág le bitangolta volna. Hanem a házakhoz távol, félreeső helyen telepítették. (...) Ezeket nevezték szőlő-hegynek.

*1. kép: Gyümölcsfákkal tarkított alacsonyművelésű szőlő Csongrád határában
(Mód László, 2014)*

Ilyenek szerepeltek a mai Balástya területén: az Alligán – Bárkányi-hegy – Vékes-hegy – Kónya-hegy – Joó Pál hegy – Szilber-hegy – Meszes-hegy. Húsz harminc láncok voltak egy testben. (...) Az ilyen szőlő-hegyekben, közösen a gazdák, építettek egy szoba-konyhás »csösz-házat«. Fogadtak bele csösz. Ki alkudott bére volt neki, a gazdák maguk közül is, választottak egy elől járót. ennek a neve: »öreg-gazda« (GÉMES E. é.n.). Mivel az akció magánbirtokokon zajlott, a szőlőket tulajdonosaik szabadon adhatták, vehették, örökíthették vagy akár el is zálogosíthatták. A kaszálóövezetben az új telepítéseket azért nevezték a Szegedet körülölelő „szőlőhőgyek”-hez hasonlóan, mert rendelkeztek azok legfontosabb ismérveivel. Szőlőültetvények úgy is keletkezhetek, ha a városi tanács az egyéni szállásföldek között gazdátlanul heverő homokbuckákat osztotta ki az arra jelentkezők között (JUHÁSZ A. 1975; MÓD L. 2018). A szőlők tehát nemcsak megjelentek, hanem szinte megállíthatatlanul gyarapodtak a határbéli kaszálókon, legelőkön és szántóföldeken, amivel egyidejűleg a lakómag közelé-

ben elhelyezkedő szőlőhegyek fokozatosan kezdték elveszíteni a jelentőségüket. Szegeden az engedékenyebb városvezetés hallgatólagos beleegyezésével hamarabb és gyorsabb ütemben szaporodtak a külső határbéli szőlők, mint például Kecskeméten, ahol csak az 1800-as évek elejétől, a futóhomok egyre veszedelmesebb terjeszkedése és az egyre erőteljesebb lakossági igény hatására jelöltek ki egy-egy betelepíthető területet (ÉGETŐ M. 1993) (2. kép).

A jobbágyfelszabadulással ugyan Hódmezővásárhelyen elhárult az akadály a szállási szőlők növelésének az útjából, ennek ellenére nem következett be nagyarányú telepítés. Az 1850-es években kialakuló gabonakonjunktúra másfelé mozdította el a paraszti gazdaságok termékszerkezetét, melynek következtében kialakult az egyoldalú szemtermelés. A szállások mellett már legálisan is létezhettek szőlőskertek, ám a 19. század második felében bort csak saját szükségletre termeltek bennük (ÉGETŐ M. 1983).

2. kép: Szőlőhegyek a kaszálóövezetben az 1840-es években Giba Antal térképén (Móra Ferenc Múzeum)

A FILOXÉRA MEGJELENÉSE ÉS KÁRTÉTELE A DÉL-ALFÖLDÖN

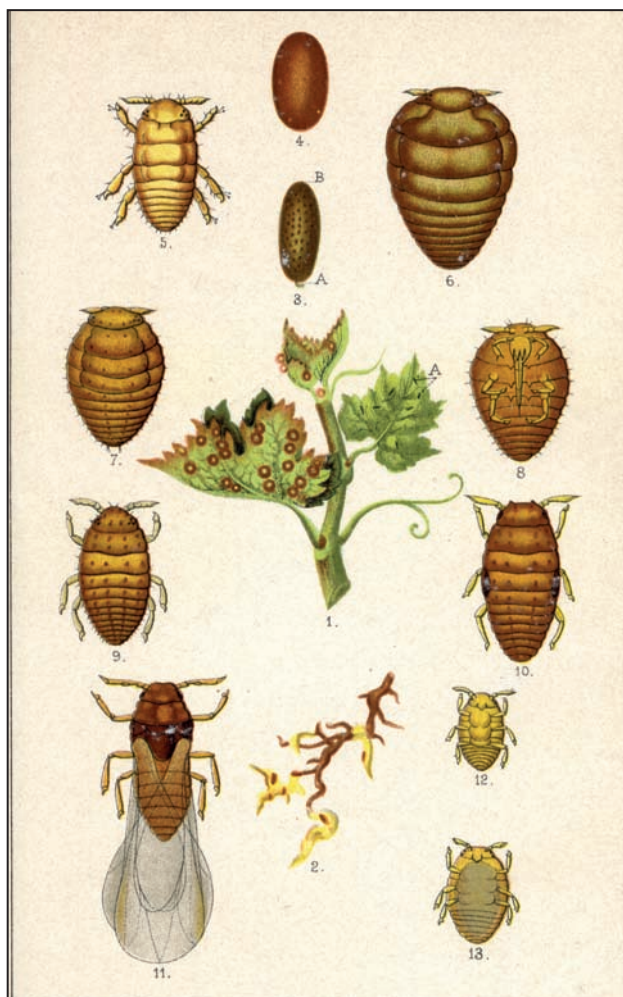
A vizsgált települések szőlő- és borgazdálkodásában a 19. század utolsó évtizedeiben mélyreható változások zajlottak le, mivel a szőlőgyökértetű a kötött talajú ültetvényeket szinte teljes mértékben elpusztította. Amikor bebizonyosodott a kártevő jelenléte, akkor az illetékesek a szőlőterületeket zár alá helyezték függetlenül attól, hogy a homoki ültetvényekben a kártevő nem ütötte fel a fejét. A szőlőgyökértetű beazonosításában fontos szerepet játszott Heinrich József szőlészeti-borászati felügyelő, aki az érintett településeket rendszeresen felkereste, s igyekezett a gazdaközönséget megismertetni a védekezési eljárásokkal. Sokfelé próbálkoztak a szénkénegezéssel, de végső megoldást az oltványszőlők telepítése jelentette (MÓD L. 2018). A filoxéravész tulajdonképpen egy korábban, már a 18. században elkezdődött folyamatot teljesített be azáltal, hogy a szőlőt végérvényesen kiszorította a kötött talajú szőlőhegyekről, ahol a hangsúly más növénykultúrákra helyeződött át,³ mígnem ezeken a területeken a települések terjeszkedése miatt a mezőgazdasági termelés szinte teljes mértékben fel nem számolódott.⁴ Szőlőültetvények korábbi helyükön ott maradhattak fenn, ahol a lakómag közelében immunis homok fordult elő. A szentesi Nagyhegy egy jelentős részén is ennek a tényezőnek köszönhető a szőlőkultúra folyamatosága, hasonlóan a csongrádi Öregszőlőkhöz, ahol a telepítés eleve nem kötött talajokon történt. (3. kép)

HOMOKI SZŐLŐTELEPÍTÉSEK A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A Duna-Tisza közti futóhomok túlnyomó részének tökéletes immunitása hamar kiderült, ezért az új szőlők homokra telepítését az 1880-ban megalakult Országos Filoxéra Bizottság azonnal fel is vette a védekezési eljárások közé. 1882-től már a kormányzat is egyértelműen javasolta, sőt jelentősen támogatta ezt a módszert. Mindez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy ettől kezdve a homoki szőlőt telepítők is kedvezményes kölcsönökben, 6 év adómentességben, olcsó szaporítóanyagban részesülhettek, hanem a hegyvidéki rekonstrukcióhoz hasonlóan,

3 A szőlőtermesztés szerepének csökkenése már a 19. század elején érezhető volt, háttérbe szorulása és a hagymatermelés kibontakozása között szoros összefüggés mutatható ki. A szőlőföldek veteményessé alakítását sem az uradalom, sem a városi tanács nem nézte jó szemmel. A makói előljáróság 1795-ben szigorúan járt el azokkal szemben, akik a szőlőtőkék helyén dohányt, kukoricát, tököt ültettek. Mód L. 2008.

4 A régi szegedi feketeföldi szőlőhegyek utolsó két hírmondója a Nagy-Szillér-domb Petőfi-telepen, illetve Alsóváros közelében a Ballagi-tó, ahol a szőlőtermesztés ma már nem képvisel jelentős ágazatot.

3. kép: A filoxéra alakváltozatai és kártétele
(Szanka József tulajdona)

az illetékes hatóságok esetükben is ragaszkodtak a korszerű művelési eljárások meghonosításához (ÉGETŐ M. 2006).

Szeged város közgyűlése 1891-ben, amikor a városi mintatelep létrehozása mellett döntött, utasította a tanácsot, hogy szemeljen ki olyan területeket, amelyek a szőlőültetésre alkalmasnak bizonyulhatnak. Az események 1892 tavaszán gyorsultak fel, amikor az illetékesek szemrevételezték a célnak leginkább megfelelő térségeket. A kiválasztott homokföldeket a város az illetékes hatóságokkal

immunissá nyilvánította, majd augusztusban elkezdődtek az árverések. 1892. október 26-án az áruba bocsájtás eredményét 171 igen szavazattal a közgyűlés is elfogadta, ami azt jelentette, hogy 1048 kataszteri hold 163 249 forintért és 84 krajcárért cserélt gazdát (MÓD L. 2018). Szeged város akciója jelentős mértékben hozzájárult a homoki szőlőtelepítések kibontakozásához, ugyanakkor megnyitotta az utat a korábban lakatlan térségek benépesülése előtt. Azokon a külső határbeli földeken, ahol néhány évtizeddel korábban még szigorúan tiltották a kint lakást, az 1890-es évek elejétől lázas telepítő munka bontakozott ki. Szinte gombamód szaporodtak a szőlő- és gyümölcsstermesztésre szakosodott tanyai gazdaságok (FÜR L. 1983).

A filoxeravész hatására felértékelődő homokterületeken a 19–20. század fordulóján Csongrád határában is újabb szőlőtelepítések jöttek létre, amelyek kiterjedéséről a helyi sajtó a következőképpen számolt be: *„Örvendetes jelenségnek mondható továbbá szőlőföldjeinknek nagybani gyarapodása, az utóbbi évtizedek alatt. Mert az erzsébeti erdő és egyéb külső homokföldeknek szőlővel történt beültetése folytán szőlőföldjeink területe mintegy 2–3000 holddal szaporodván, – szőlő és gyümölcs bevételei többletünknek értéke is mintegy 300.000 koronára tehető évenként.”*⁵ A telepítési hullám minden bizonnyal a 19–20. század fordulóján érte el a határ távolabbi pontjait, ahol a szőlő- és gyümölcsstermesztés a tanyai gazdálkodás legfontosabb ágazatává nőtte ki magát.

SZŐLŐSKERTEK A MAROS ÉS A TISZA ÁRTEREIBEN

Az áradások által időszakosan elöntött hullámterek jelentősége a szőlőtelepítés szempontjából azért növekedhetett meg, mivel a szőlőgyökértetű a vízborítás miatt ezeken a térségeken nem képes megfelelő életfeltételeket találni magának. Éppen ezért a 19–20. század fordulójától több Maros és Tisza menti település (Apátfalva, Hódmezővásárhely, Makó, Mindszent, Szentés stb.) birtokosai parcelláikon szőlőskerteket kezdtek kialakítani. A telepítés nem járt együtt költséges beruházással, mivel saját gyökerű szaporítóanyagot is fel lehetett használni, nem volt szükség oltványok beszerzésére. A szőlőültetvények gondozása speciális ismereteket, művelési technikákat igényelt, hiszen az ártéren vagy hullámtéren gazdálkodóknak valamilyen módon alkalmazkodniuk kellett a természeti környezet kihívásaihoz, főként a periodikusan visszatérő áradásokhoz. A szőlőket főként a magasabban fekvő, part mentén húzódó, laza szerkezetű, homokos talajú térségekre igyekeztek telepíteni, ahonnan az árvizek a leggyorsabban

5 Csongrádi Újság 1903. október 25. 1.

vonultak vissza. Az ártéri szőlőskertek fekvését tehát döntő mértékben befolyásolta a kérdéses terület magassági elhelyezkedése, vagyis az a körülmény, hogy mennyi ideig borítják az áradások a hullámtér adott részét. Az 1960-as években szőlőültetvények egy része a termelősövetkezetek használatába került, amelyek gondozásukat hosszú távon nem vállalták. Többségüket azonban zártkertté nyilvánították, így magántulajdonban maradhattak. Az elmúlt évtizedekben feltartóztathatatlan folyamatként bontakozik ki rekreációs térré alakulásuk, ami a szőlő- és gyümölcsstermesztés jelentős mértékű visszaszorulását vonja maga után (MÓD L. 2016).

NAGYÜZEMI SZŐLŐTELEPÍTÉSEK KIBONTAKOZÁSA

Az 1960-as évek elejétől térségünk szőlő- és bortermelésében – összefüggésben a mezőgazdaság szocialista típusú átalakításával – óriási változások következtek be. Új korszak vette kezdetét, amikor a korábban jórészt paraszti birtoklású szőlőültetvények mellett egyre nagyobb területen jelentek meg az állami gazdaságok, termelősövetkezetek által telepített és gondozott nagyüzemi táblák. A mezőgazdasági üzemek éltek azzal a lehetőséggel, melyet számukra az 1950-es évek végén napvilágot látott rendeletek biztosítottak: nagyobb mértékű szőlőtelepítések költségeinek a fedezésére hosszúlejáratú hiteleket vehettek igénybe. A 3004/5 (1962. XI.10) sz. kormányhatározat lehetővé tette azt is, hogy a II. ötéves terv nagyarányú telepítési programjának megfelelően az ültetvények létrehozásának és ápolásának költségeit a termőre fordulásig teljes egészében hitelekből finanszírozhatták (PFENNING GY. 1988). Sajó Gyula, a Hazafias Népfront Szegedi Járási bizottságának az elnöke 1960-ban a következőképpen fogalmazta meg a szőlőtermesztés átalakításának elveit: „Régen kataszteri holdanként 5–7 ezer darab tőkét telepítettek. Az új telepítések – természetesen gépi erőre telepítve – mintegy 3500 tőkét jelentenek kataszteri holdanként, körülbelül 160x100 cm sor és tőketávolsággal. A kevesebb tőkeszám a termést nem csökkentheti, mert a korszerű agrotechnika a termőfelületre eső termőhajtások számát növeli. A nagyüzemi telepítést olcsóbb gépierőre lehet berendezni, egységes jóminőségű áruk előállítását biztosítható belföldre és külföldre, s ez ugyanakkor jó jövedelmet ad a termelőnek.”⁶

A szőlőrekonstrukciók valamint a nagyüzemi gazdálkodás bevezetése jelentős mértékben átalakította a térség fajtaszerkezetét is, hiszen a korábban széleskörben elterjedt kadarka és magyarka kiszorultak a termesztésből. Olyan

6 Csongrád Megyei Hírlap 1960. szeptember 21. 4.

új fajták jelentek meg, mint a rajnai rizling, amely a téli lehűlésekkel szemben sokkal ellenállóbbnak bizonyult, a vörös bort adók közül pedig meghatározóvá vált Csongrád térségében a cabernet franc, a kékfrankos illetve a zweigelt. Az 1960-as évek első felében Csongrád megyében az újtelepítések kiterjedése meghaladta az 5000 kat. holdat, melynek következtében egy sajátos kettősség kezdett kialakulni a szőlőültetvények jellegét illetően. A nagyüzemi szőlőtáblákat eleve úgy alakították ki, hogy gépi művelés alkalmazása miatt a traktorok elférjenek a sorok között, amelyek sokkal szélesebbek voltak, mint a hagyományos, alacsonyművelésű szőlőkben. Megváltozott a művelés- és a metszés-mód is, más kultúrnövények kiszorultak a parcellákról, ezáltal az ültetvények monokultúrákká alakultak. A tanyák mellett művelt, gyümölcsfákkal tarkított szőlőket birtokosaik még egy ideig fenntartották, majd fokozatosan felhagytak gondozásukkal és más kultúrnövények termelésére specializálódtak.

ÖSSZEGZÉS

A Dél-Alföldön a 18–20. század folyamán a szőlővel beültetett térségek határbeli elhelyezkedése jelentékeny módosulásokon ment keresztül, melynek háttérben különböző természeti, gazdasági és társadalmi tényezők húzódhattak meg. Az adott település talajviszonyai alapvető hatást gyakoroltak az általunk vizsgált folyamatokra, s ez által a szőlő- és bortermelés egymástól eltérő utat járhatott be, eltérő súllyal lehetett jelen a mezőgazdasági termelésben. Ahol nagykiterjedésű, homokkal borított területek álltak rendelkezésre, ott már a 18. században kibontakozott telepítési akció keretei között a szőlők kihúzódása a határ távolabbi részeire. A települések közelében fekvő, kötött talajú szőlőhegyeken ugyanakkor más kultúrnövények (dohány, hagyma, kukorica) kezdték kiszorítani a szőlőtökéket, de nem elhanyagolható tényezőként jelentkezhetett az egyre növekvő népesség miatt a lakóövezetek terjeszkedése is. A szőlőhegyek külső határbeli megjelenésének háttérben egyfelől a futóhomok megkötése, másfelől a silány minőségű talajokkal borított térségek intenzívebb kiaknázásának szándéka húzódhathat meg. A korábban szinte kizárólag kaszálóként hasznosított területek a telepítések által a tájhasználat szempontjából mozaikossá váltak, a szőlő- és bortermelés súlypontja a települések közeléből a homoki ültetvényekre, azaz a távolabbi határövezetekbe helyeződött át. Újabb fordulópontot a filoxeravész jelentett, mivel a kötött talajú szőlőültetvényeket teljes mértékben kiirtotta, s új kihívások elé állította a szőlőbirtokosokat és az érintett települések elöljáróságait. Olyan térségek felé fordult a figyelem, ahonnan a szőlő már évszázadokkal korábban eltűnt, az időszakos vízborítás viszont megóvta a kártevőtől a szőlőt.

lőtőkét. Ahol voltak immunis homokterületek, ott intenzív telepítés bontakozott ki és tovább növekedett a művelési ág szerepe a termelési struktúrában. A szőlőültetvények kezdték behálózni a települések határainak a külső részeit is megélhetést biztosítva az itt letelepedő népesség jelentős részének. Újabb változásokat a mezőgazdaságnak az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején végrehajtott szocialista típusú átszervezése hozta magával, amikor térségünkben olyan területeken is nagyarányú telepítési akció vette kezdetét, ahol a termelési ágazat korábban szinte egyáltalán nem képviseltette magát. Az 1980-as, 1990-es évek fordulójától kezdődően a mezőgazdasági ágazat szerepe egyre inkább vesztett korábbi súlyából, aminek a háttérében különböző gazdasági-társadalmi folyamatok és változások húzódtak meg. A Dél-alföldi Pincegazdaság egyik pillanatról a másikra történő felszámolásával összeomlott az a termelési rendszer, mely korábban évtizedekig a mezőgazdasági nagyüzemek és a kistermelők számára biztos felvásárlási lehetőséget kínált. A nagykiterjedésű szőlőtáblák magánkézbe kerültek, tulajdonosaik azonban nem vállalták tovább a művelésüket, a szőlőtőkét egy idő után kivágták. Nemcsak az értékesítési viszonyok változtak meg, hanem a fogyasztási szokások is, melynek következtében a bor fokozatosan elveszítette korábbi jelentőségét és átadta a helyét más alkoholos italoknak. E folyamatok eredményeként az árutermelő szőlő- és bortermelés a vizsgált települések jelentős részén szinte teljes mértékben felszámolódtott, s a szőlő növény visszaszorult a zártkertek területére, ahol elsősorban önellátás igényeinek kielégítése céljából termesztik.

IRODALOM

- CSOMA Zs. (1997): A középkori magyarországi szőlőhegyek arculatának kialakulása és a szőlő-bortermelés kettős gyökere. In: Fülek Gy. szerk. *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. SZIA Szarvasi Arborétum. Budapest. 127–160.
- ÉGETŐ M. (1983): Szőlőművelés Vásárhelyen a feudalizmus utolsó százötven esztendejében. In: Dömötör J.–Tárkány Szücs E. szerk. *Kiss Lajos emlékkönyv*. Hódmezővásárhely Város Tanácsa. Hódmezővásárhely. 171–211.
- ÉGETŐ M. (1993): *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- ÉGETŐ M. (2006): Alföldi borvidék–homoki borvidék. Az alföldi szőlőkultúra táji tagolódásának átrendeződése a 19–20. század fordulóján. *Ethno-Lore*. 43–73.
- GÉMES E. (é.n.): *Balástya helynevei*. Kézirat. Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattára, ltsz. 1494-2022.

- FÜR L. (1983): *Kertes tanyák a futóhomokon. Tájtörténeti tanulmány.* Akadémiai Kiadó. Budapest
- JUHÁSZ A. (1975): Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. *Ethnographia* LXXXVI. 2. 276–312.
- MÓD L. (2008) Szőlőművelés. In: Tóth F. szerk.: *Makó néprajza.* Bába Kiadó. Makó.184–208.
- MÓD L. (2016): *Ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén.* Életmód és tradíció 15. MTA BTK Néprajztudományi Intézet. Budapest
- MÓD L. (2018): *Magyarkák, kadarkák, kövidinkák. Szeged város szőlő- és bortermelése (1880–1914).* Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. Szeged
- PFENNING GY. (1988): *Szőlő a Duna-Tisza közén.* Bács-Kiskun Megyei Tanács. Kecskemét

THE TRANSFORMATION OF VINEYARD LANDSCAPES IN THE SOUTH PART OF THE GREAT PLAIN

ABSTRACT

The article makes an attempt to capture the features of vineyard landscapes in the south part of the Hungarian Plain where vine-growing and wine-making is an integral part of agriculture for centuries. Due to various factors, the location of vineyards may have changed significantly in the territory of the settlements. The position of the vine-growing areas were not so permanent as in other wine-regions where vine was cultivated in the same place even since the Middle Ages. The cultivation of grapes was not homogenous, external influences shaped it for a long time. Natural conditions, primarily soils, had a fundamental impact on vine-growing which had played different role in the agricultural production of the towns. In the areas covered with sand, plantations had already started during the 18th century far away from the settlements and continued in the late 19th century when phylloxera destroyed significant proportion of the vineyards. Further changes occurred by the socialist transformation of agriculture which was conducted in the late 1950's and the early 1960's.

László Mód

A KÉRÉSZÉLETŰ MÁTYÁS-TELEK LEGÚJABBKORI TANYA SZAKMÁR HATÁRÁBAN

ROMSICS IMRE

1945 tavaszán jelent meg Mátyás-telek neve a szakmári születési anyakönyvben. 1945. április 4-én ott született Iván Ferenc, a szakmári Iván József és Vörös Magdolna fia. Mikor, hogyan és miért alakult ki egy új külterületi lakott hely Szakmár határában? Ezekre a kérdésekre az anyakönyvekből nem kaphatunk választ. Az anyakönyvi bejegyzésekre hagyatkozva még az alakulás időpontja sem tisztázható megnyugtatóan. Többek között azért, mert a pontosságával kitűnő Farkas Lajos plébános (1930–1938) távozása után érkező Berta Imre plébános (1938–1944) feltűnően lazán kezelte az anyakönyvezettek adatait. A felmerült probléma kapcsán meghatározó, hogy elhagyta az utcaneveket, sőt, leggyakrabban a szállások neve mellett még a házsámokat sem írta be. Az anyakönyvekben megjelenő adatok esetlegessége mellett e tény is növeli Mátyás-telek betelepülési ideje meghatározásának bizonytalanságát. Biztosan nem állíthatjuk, de arra gondolhatnánk, hogy a II. világháború végén alakult különállóan nyilvántartott lakott hely, esetleg a földosztást követő tanyásodás eredményezte „nagyobb számú” megtelepülését. A volt kalocsai szállások területén négy évtized jutott a klasszikus – nem a kalocsai nyelvjárás szerinti – tanyáknak az 1920-as évek derekától az 1960-as évek közepéig. E rövid idő alatt fölvirágoztak, jelentős számban gyarapodtak, majd eltűntek a tanyák, mely folyamatot ez idáig nem elemezte, értékelte tudományos kutatás.

A volt kalocsai határ legújabbkori tanyásodásának különös, egyedülálló példázata lehet Mátyás-telek megszületése. Levéltári kutatások nélkül, bizonyító dokumentumok hiányában is feltételezhetjük, hogy az 1945 tavaszán megkezdett földreform következményeként népesült be a történeti kalocsai határ legújabb külterületi lakott helye. Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. március 15-én, Debrecenben bocsátotta ki a 600/1945. M. E. számú rendeletét a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról. A rendelet 1945. március 18-án lépett hatályba.¹ Az ideiglenes nemzetgyűlés 1945. szeptember 16-án adta ki az 1945. évi VI. Törvényt, amely törvényerőre

¹ *Rendeletek tára 1945.* 1946. 55–62.

emelte a 600/1945. M. E. számú rendeletet.² A törvényerejű rendelet a földhöz juttatás céljára földalapot létesített, amely az elkobzott, a kártalanítás mellett igénybe vett, vagyis a kisajátított és az államkincstár tulajdonát képező földbirtokokból tevődött össze. Megváltás ellenében igénybe vették a 100 kat. holdon felüli birtokokat. Teljes egészében kisajátították az 1000 kat. holdat meghaladó mezőgazdasági földbirtokokat – az egyházak 100 kat. hold erejéig mentesültek a megváltás alól. A megváltásra kerülő, igénybe vehető ingatlanrészek és a földigénylők összeírása, az igényjogosultság megállapítása, a földek kiosztása a Községi Földigénylő Bizottságok feladata volt.³ Azt gondolhatjuk, hogy a Szakmári Földigénylő Bizottság az érseki uradalomhoz tartozó Kákonyi-szállás (Karcag) és Mátyás-telek szántóit jelölte ki a földigénylők kielégítésére. Az egyház és a község elkerülhetetlen összeütközésének enyhítését vélelmezhetjük a döntés háttérében, hiszen ezeket a területeket korábban sem tartotta házi kezelésben az uradalom, bérletek útján hasznosították azokat.⁴ A szakmári szegényparasztnak földéhségét mutatja, hogy az ideiglenes kormányrendeletének megjelenését követően azonnal megkezdték a földosztást. Ezt bizonyíthatja a fentebb említett Iván Ferenc születésének időpontja. Ha Mátyás-telek tanyáinak felépítése valóban a földosztáshoz köthető, akkor fölöttébb mitikus alapításának és első föltűnésének ténye. Szimbolikus jelentése van ugyanis annak, hogy a földreformot megalapozó jogszabályt az 1848. évi forradalom kitörésének napjára datálták. Mátyás-telek első újszülöttje pedig pontosan három héttel később – a hármasszám csak fokozhatja a misztikumot –, 1945. április 4-én jött a világra. Iván Ferenc születésének napja sem sorozható a hétköznapiak közé. A földosztást szorgalmazó és véghezvivő Magyar Kommunista Párt a „felszabadulás” napjaként ünnepelte, ünnepeltette e napot, mely megalapozta négy évtizedes egypárturalmukat.

Levéltári kutatásra ugyan ez ügyben most nem vállalkozhattunk, de a rendelkezésünkre álló források is adhatnak némi támpontot a fentebb vélelmezett állítások igazolására. Legelőször azt a kérdést kellene megfogalmaznunk, hogy hol van Mátyás-telek és mikor, hogyan kapta a nevét? Az óvatlan kutató a fentebbi okfejtések következményeként arra is gondolhatna, hogy a név kötődhet a földreformot szorgalmazó Magyar Kommunista Párt főtitkárához, Rákosi Mátyáshoz. Nem elképzelhetetlen ugyan, hogy a földosztásra kijelölt hely kiválasztását befolyásolhatta a terület neve is, de maga a földrajzi név lé-

2 *Hatályos jogszabályok...* 1988. 17.

3 *Rendeletek tára 1945.* 1946. 55–57.

4 Bozsó Ferenc érsekuradalmi mérnök 1942. november 12-én keltezett térképe az érseki uradalom birtokairól. – VKM TDGY 2001.138.1.

nyegesen korábbra datálható. A Habsburg Birodalom magyarországi részeinek kataszteri felmérése 1856–1897 között folyt. Kalocsa határát 1879-ben térképezték. A következő három évtizedben ez a felvételezés lett az alapja a helyben rendszeresített kataszteri térképeknek. Ez az első olyan országos méretű térkép, amelyiken a települések neve mellett már nagy mennyiségben olvashatók dűlő- és egyéb helynevek. Ezen a kataszteri térképen szerepel „Mátyástelek” neve is. A XVIII. századi érsekuradalmi birtokokról fölvett kataszteri térképek tanúsága szerint viszont e földrajzi név a kalocsai határ legrégebbi nevei közé tartozik. Franz Lull 1787-ben rajzolta meg a szakmári szálláshoz tartozó rétek és legelők kataszteri térképét.⁵ A Szakmár-szállás és a Kákonyi-szállás közötti határ hosszasan követi a Malom-érbe tartó „Matias Pale” középvonalát. Ettől a Mátyás-palétól keletre eső területet, vagyis Mátyás-telek felszínét szélesen kanyargó paléktól szabdaltszerű kaszálók, legelők, nádasok és pocsolyák sokasága ülte meg a XVIII. században. Magát a „Máthás Telek” megnevezést Szakmár mezőgazdasági térképe örökölte meg 1780-ban (1. térkép). A Kalocsa, Szentbenedek és Uszód között fölöstott Szakmár-pusztá déli szomszédságában elterülő Mátyás-teleknek csak a nevét szerepeltették az „Alsó Arka hát” mellett, miután területe kiesett a térképszelvényből.⁶

Mátyás-telek kiterjedésének meghatározása nem egyszerű feladat, hiszen a rendelkezésünkre álló térképek ábrázolásai alig-alig hasonlítanak egymásra. A térképek kronológiai sorrendje teljes kuszaságot mutat. A Kalocsai Sárközt ábrázoló első térképek alkalmatlanok a XVIII. századi kalocsai határ részleteinek megfigyelésére, ezért Mikoviny Sámuel 1742-es és Ruttkay Mihály 1763-as felvételei sem adhatnak bizonyítékot Mátyás-telek kapcsán.⁷ Kronovetter Antal Lipót 1770-ben rajzolt térképe sem örökölte meg a nevet, ráadásképpen elnagyolt ábrázolása egységes szántóként tüntette föl az „Árka – Berta Telek – Bago Szalás” közötti, a valóságban változatos felszínű területet.⁸ Az 1783-ban rajzolt I. katonai felvétel az előző térképtől is kevesebbet mond, a szállások nevén kívül egyetlen-egy dűlőt sem nevezett meg a térképész. Többetként találhatjuk rajta

5 Lull, Franz: Brouillon deren zum Szakmarer Salas gehörig und in Calotser Terraine liegenden irregulären Hütungen und Wiesen – 1787. KFL. VIII. 2. a. No. 67.

6 Kronovetter, Anton(ius) Leopold(us): Mappa praedii Szakmar araturas ante hac promiscum usuatas nunc autem in quantitate eadem in uno corpore segregatas representans – 1780. KFL. VIII. 2. a. No. 29.

7 Mikoviny S[ámuel]: Mappa Danubii [...] Pesthiensis – 1742. OSZK. TK 1642.; Ruttkay, Michael: A Duna Pest megyei szakaszának és a környező mocsaraknak vízrajzi térképe – 1763. KFL. VIII. 2. a. No. 142.

8 Kronovetter, Antonius Leopoldus: Kalocsa belterületének és határának térképe a pusztai szállásokkal – 1770. KFL VIII. 2. a. No. 6.

1. térkép: Mátyás-telek első térképi ábrázolása – 1780
 (Kronovetter Antonius Leopoldus: Szakmár mezőgazdasági térképe
 – 1780. KFL. VIII. 2. a. No. 29.)

a „Szakmary Szal”[lás] és „Kakony Szal”[lás] – alias Bagó-szállás – közötti útból kiágazó, Mátyás-telek határában kanyargó utat.⁹ Mátyás-telek első hitelesnek mondható térrajzát a vármegye 1839-ben kiadott vízhelyzeti térképén ábrázolták. Az „Árka Part – Tüskés – Kákonyi Száll: – Malom Ér – Eletői Legelő” között kiemelkedő hosszú földhátat kaszálókkal szabdalt szántók foglalták el. Kákonyi-szállástól a „Mátyás Palé” hosszan elnyúló medre határolta el. A kaszálók szövevénye négy darab, egymástól elkülönülő, ágas-bogas, szántásra alkalmas

9 HM-HIM I. Katonai Felmérés – 1783. Coll: XIV. Sectio XXIX.

2. térkép: Mátyás-telek szántóinak tagoltsága a dunai ártér térrajzán – 1839
 (Vízhelyzeti térképe a' Dunának és árjainak tekintetes nemes Pest vármegyében...
 – 1839. PML. PMT. 18/9)

társzínre osztotta területét. Az északnyugati szántó a „Kutak Köze”, a középső a „Mátyás Telek”, a DK-i a „Csor Földje” nevet viselte. A két utolsó között elterülő legkisebb szántót nem nevezte meg a térképész.¹⁰ Kitézött célunk bizonyítására alkalmatlan az 1858–1859-ben felvett II. katonai fölmérés is (2. térkép). Térrajza lényegesen pontosabb ugyan a XVIII. századi elődjénél, de ahhoz hasonlóan hiányoznak róla is a határnevek.¹¹

Azt gondolhatnánk, hogy a XIX. század utolsó harmadának elején felvett kataszteri térkép – méretarányának köszönhetően is – a legalkalmasabb lehet a földrajzi környezet tagoltságának rögzítésére. Várakozásaink és a térképi ábrázoláson jól látható felszíni tagoltság ellenére a földrajzi nevek egységesülését

10 Vízhelyzeti térképe a' Dunának és árjainak tekintetes nemes Pest vármegyében... – 1839. PML. PMT. 18/9

11 HM-HIM II. Katonai Felmérés – 1858. Colonne N^{ro} XXXII. Section N^{ro} 59., 1859. Colonne N^{ro} XXXIII. Section N^{ro} 59.

láthatjuk e térképen. Mátyás-telek magába olvasztotta Arka-part, Tüskés, Kuktak-köze, Mátyás-palé, Malomér-palé és Csúr-földje területét, továbbá a XVIII. században volt, külön nevet viselő palék és kaszálók sokaságát. A kalocsai határ 1879. évi fölmérését megelőzően, 1872. október 29-én alakult meg a Pestmegyei Sárközi Ármentesítő Társulat, amely legfőbb céljaként határozta meg a Kalocsa Sárköz belvizeinek levezetését. A megkezdett munkálatok eredményességét mutatja, hogy a kataszteri térképezés idejére, alig egy évtized alatt, oly mértékű volt a vízelvezetés, amely lehetővé tette a korábban széttagolt határ egységesülését, a szántóföldek kiterjedését a kaszálók, a legelők és a nádasok rovására. E folyamat eredménye lehet az, hogy a Mátyás-telek körüli kiszáritott és feltört területek a XVIII. századi szántókhoz csatlakozva megkapták annak nevét is. Természetesen bizonyosak lehetünk abban, hogy a népi emlékezet a kataszteri térképpel szemben számos kisebb-nagyobb területet megkülönböztetett a következő évszázadban is.

Mátyás-telek északi határa a Szakmárról Kiskőrösre vezető út volt, de a kataszteri térkép hozzá sorolta az út és a Mélyarka keskeny medre közötti Arka-part vele szomszédos területét is. Nyugati határa a kiskőrösi útból kiágazó, a Kákonyi-szállás keleti oldalán elhaladó, Öregcsertőre vezető út volt. Nem tartozott hozzá a Kákonyi-szálláshoz csatolt, annak keleti szomszédságában elterülő, az út és a Mátyás-palé közötti „Legelő”. Mátyás-telek többi része a szakmári határ része volt. A déli és a délkeleti oldalon a Malom-ér derékszögű kanyarjának medre szegélyezte. Keleti határát a mátyás-teleki szántók és a „Szakmári Csornai-legelő” nyílegyenes határa képezte, amely párhuzamosan haladt a nyugati határon futó úttal. A jobbágybirtokok elkülönítése utáni földkimérések következményeinek lényeges változása, hogy Mátyás-telek megközelítését már nem Kákonyi-szállás irányából biztosították, hanem a kiskőrösi útból kiágazó, új, nyílegyenes úttal fűzték föl szántóinak korábbi szigeteit.¹²

Az 1950-es évek elejének topográfiai felvétele Mátyás-telek északi részét Berta-telekként ábrázolta. Az 1959. évi és az 1970-es évek térképlapjai visszatértek a korábbi gyakorlathoz, helyesen ábrázolva Mátyás-telek kiterjedését. A század végén rajzolt állami alaptérkép a terület északi részét az 1950-es évek helytelen megnevezése alapján Berta-telekként jelölte, ráadás képpen eltüntette a Mátyás-telek nevet, hiszen annak középső és déli részét „Paskom” fölirattal látta el, összemosva azt a keleti határában volt legelővel.¹³

12 Kalocsa nagy község Magyarországi, Pest–Pilis–Solt–Kis–Kun megyében – 1886. K. osz. I. 46. szelv. 33., 34., 44., 45., 54., 55. birtokrészlet. VKM TDGY 2001.71.1.

13 Topográfiai térkép 1951–1952., Topográfiai térkép 1953–1959., Állami alaptérkép 1958–1980., Állami alaptérkép 1975–1999.

Levéltári kutatások hiányában Mátyás-telek betelepülésének fölvázolása sem egyszerű feladat. Két kérdés vetődik fel egyszerre. Mikor és hol települtek meg Mátyás-telek tanyái, esetleg/vagy állandó lakhatásra alkalmas épületei? Valamikor, valahol, a XX. század közepén Szakmár belterületétől délkeletre, az Arka-part és a Malom-ér medre között hosszan elnyúló Mátyás-telek szántóinak déli harmadánál építették föl az új tanyákat Kákonyi-szállás (Karcag) keleti szomszédságában, a kákonyiak legelője és a szakmáriak Csornai legelője között, félúton. Az épületeket egy 92,5 m magas, északnyugat-délkeleti irányú, ovális kiemelkedésen helyezték el. Ha igaz lenne azon föltételezésünk, hogy a földosztás vonzotta Mátyás-telek állandó lakosait, akkor feltételeznünk kell azt is, hogy Iván Ferenc 1945. április 4-i születésekor már lakásra alkalmas épület állt ott. A XIX. századi katonai- és kataszteri térképek egyikén sem láthatunk tanyát. Alapvető változást mutat az 1926-ban helyesbített katonai térkép, amely 1 db tanyát és 5 db kutat ábrázol Mátyás-telek területén.¹⁴ Két kút már az 1879. évi kataszteri felméréskor is létezett. Tóth András és Tóth Márton kutak közti birtokának északnyugati szögletében, a Kiskőrösi út és a Mátyás-telekre vezető új út elágazásánál állt az északi gémeskút. Ez utóbbi út végének közelében, Steinberger Jakab – később a szakmári Kákonyi Antal – birtokának délnyugati szögletében ásták a déli gémeskutat,¹⁵ amelynek szomszédságába építették az említett tanyát. A fönmaradó három kutat az 1879–1926 közötti időszakban létesítették. Csúrföldje kútját a Malomér derékszögű kanyarulatában, az Öregcsertői határ szomszédságában találjuk. Mátyás-telek negyedik, korábban meg nem nevezett szántóterületén is fönntartottak egy kutat. A Malomér medrének szabályozása idején az újonnan kijelölt nyomvonal kettévágta e területet, ezért az új meder másik oldalán is ástak egy kutat.

Mátyás-telek tanyájának feltűnése elbizonytalaníthatná a levéltári kutatásokat nélkülöző okfejtésünk következtetéseit. Hihető, hogy a földosztást kimondó rendelet kiadása után három héttel új lakó jelent meg Mátyás-teleken? Nem lehetséges, hogy már korábban is ott lakott Iván József és Vörös Magdolna, minek utána a probléma megoldását a plébánosváltásban kellene keresnünk? Különösen beszédes, hogy az anyakönyvi adatokat lazán kezelő Berta Imre plébános (1938–1944) utódai, Dr. Gaál Gyula ideiglenes lelkész (1944–1945) és Murányi Péter plébános (1945–1971) visszatérve a korábbi gyakorlathoz, teljes részletességgel föltüntette az anyakönyvezettek lakóhelyét. Nem véletlen, hogy Mátyás-telek első bejegyzését Dr. Gaál Gyula tette, majd számos alkalommal

14 Katonai Felmérés 1926. Kalocsa – 5362. VKM TDGY 2001.88.1.

15 HU-MNL-BKML-VI.106.-2.-Kalocsa 33., 45.

előfordult az Murányi Péter szolgálati idejében. Ha nem is tudhatjuk, hogy mikortól volt, volt-e egyáltalán állandó lakosa az 1926-ban már a térképen is ábrázolt épületnek, az bizonyos, hogy Mátyás-telek történetének első időszaka a két világháború köze, vagyis az egy magányos tanya korszaka. A problémát tetézi, hogy az 1940–1944 közötti térképhelyesbítés¹⁶ szelvényén nem látható a Mátyás-telek kútja mellett volt tanya épülete.¹⁷ A rendelkezésünkre álló adatok alapján érthetetlen e folyamat. Pontatlan volt a katonai térképész? A valóságban is eltűnt az ott álló tanya? A II. világháborút követően új tanya létesült?

A felvetődő kérdések és problémák sorozata ellenére mégiscsak lehetségesnek tarthatjuk a földosztással kapcsolatos föltételezéseinket, melyre két bizonyítékunk lehet. A Viski Károly Múzeum több Birtoklevelet őriz. A Kalocsai Földgénylő Bizottság 1945. április 11-én juttatta földhöz Baksa Jánost és Csóti Mihályt Pap-szálláson és Nána-pusztán. Baksa János Kőégető-pusztából is igényelt és kapott földet 1945. április 26-án. Mindez azt bizonyítja, hogy a rendelet jogerőre emelkedése után, nagyon korán megkezdődött a földosztás. A második bizonyítékot maguk a szakmári anyakönyvek adják. 1946. szeptember 14-én született Illés László, akinek lakóhelyéül „Mátyástelek-pusztá”-t jegyezte be Murányi Péter plébános (1945–1971). Anna lányuk születésekor, 1948. augusztus 13-án Mátyás-telek volt a lakóhelye Kastély Istvánnak és Aszódi Annának. Ezek az adatok természetesen nem adhatnak választ arra, hogy épültek-e, s ha igen, mikor épültek tanyák. Ez a néhány esztendő lehet Mátyás-telek történetének második korszaka, vélhetően ekkor jelentek meg állandó lakosai.

Az azonban bizonyos, hogy a kicsi külterületi lakott hely történetének harmadik korszaka kezdődött meg 1949-ben. Az 1950-es évek elejének topográfiai felvételén a korábbi tanya helyén egy négy épületből álló telephelyet ábrázoltak „Állami gazdaság” felirattal.¹⁸ A Kalocsai Állami Gazdaság 1949 tavaszán alakult meg az érseki uradalom Kalocsa környéki területeire alapozva. Központi irodáját Homokgyőrben helyezték el. Hozzá tartozott a Kalocsa–Dunaszentbenedek–Dunapataj–Harta–Öregcsertő–Császártöltés–Hajós határolta térség, benne Mátyás-telek és a szomszédos Kákonyi-szállás (Karcag). A széttagolt terület akadályozta, nehezítette a gazdaság megszervezését, az épület- és szakemberhiány hátráltatta a gazdálkodás fejlesztését. A kalocsai Mezőgazdasági Technikum megalapítása után, 1951. december 12-én kettéosztották a Kalocsai Állami Gazdaságot. Kalocsa város közvetlen környékét a Mezőgazdasági Technikum Tangazdasága művelte, a többi területet a Szakmári Állami Gazdaság

16 Jankó A. 2007.

17 HM HIM Magyarország Katonai Felmérése 1941.

18 Topográfiai térkép 1951–1952.

kapta meg.¹⁹ Az új gazdaság központi irodáját a szakmári körorvos, Dr. Dudás István házában helyezték el, amit 1955-ben Kistényre költöztettek. Hozzá tartozott Bakod, Kákonyi-szállás (Karcag), Kistény, Mátyás-telek és Szentkirály. 1954 őszén a Csengődi Állami Gazdaság kapta meg Szentkirályt, ugyanakkor Szakmárhoz csatolták a megszűnő Császártöltési Állami Gazdaság öregcseretői – Gajári-puszta – üzemegységét.²⁰ 1962. február 1-én újjólag összevonták a korábban kettéosztott területet Kalocsai Állami Gazdaság név alatt.²¹

Az érseki uradalom mátyás-teleki birtoktestére tehenészetet telepítettek.²² A gazdaság kezdeti nehézségeinek ismerete után elgondolkodtató, hogy az 1950-es évek elején felvett topográfia – egy-két esztendővel az alapítás után – miért tüntetett föl négy darab épületet a mátyás-teleki üzemegységben. Bizonyítéka lehetne annak, hogy az 1940-es évek második felében több tanya is fölépült ott? Esetlegesen a topográfia 1950-ben megkezdődött felülvizsgálatakor a kalocsai szelvény évekkel később, az 1954-es befejezéskor került sorra,²³ amikor az állami gazdaság már megkezdhette a tehenészet fejlesztését? Sok-sok kérdés, válaszok nélkül. Annyi bizonyos, hogy az állami gazdaságok időszakában állandó lakosai voltak Mátyás-teleknek. 1951. január 27-én ott született Gubányi Sándor, a szakmári Gubányi Sándor és Nagy Ágnes fia. Hajósról költözött az állami gazdaságba Szauter Ferenc és Tamás Rozália, akiknek fia 1952. július 24-én született. Mátyás-telekinek anyakönyvezték 1952. augusztus 28-án Salacz Ferencet is, a szakmári Salacz Ferenc és Kapitány Margit fiát.

A Kalocsai Állami Gazdaság rövid történeti összefoglalója a fejlesztések kapcsán kizárólag Bakodot, Kistényt és Öregcseretőt említi, ami Kákonyi-szállás (Karcag) és Mátyás-telek leépítését sejtetné. Ennek azonban ellentmondanak a rendelkezésünkre álló térképek. Az 1950-es évek elején 4 db, az évtized végén 5 db, az 1960–1970-es évek fordulóján 6 db épületet ábrázoltak azokon.²⁴ Mindez azt jelenti, hogy a szakmári határban lévő három telephelyet egy üzemegységnek tekintették, vagyis a kistényi fejlesztések Kákonyi-szállást (Karcag) és Mátyás-teleket is magukba foglalták. A munkaerő biztosításának céljával építettek szolgálati lakásokat 1958-ban. A gazdaság időszakos dolgozóit munkásszálláson helyezték el.²⁵ Vélhetően a szolgálati lakás vonzotta ide a kecskeméti Sánta Istvánt, akinek

19 Hargitai M.–Kollányi Á.–Dimitrov Gy.–Szépligeti F. 1969. 5.

20 Hargitai M.–Kollányi Á.–Dimitrov Gy.–Szépligeti F. 1969. 18.

21 *Bács-Kiskun megye...* 1970. 311.

22 Hargitai M.–Kollányi Á.–Dimitrov Gy.–Szépligeti F. 1969. 20.

23 Jankó A. 2007.

24 Topográfiai térkép 1951–1952., Topográfiai térkép 1953–1959., Állami alaptérkép 1958–1980.

25 Hargitai M.–Kollányi Á.–Dimitrov Gy.–Szépligeti F. 1969. 21., 23.

kiléte megkérdőjelezhetetlen. Foglalkozását ekként jegyezte be Murányi Péter plébános – „állami *gazd.-i dolgozó*”. Felesége, a szanki illetőségű Tiricz Franciska 1965. április 15-én szülte meg Aranka leányukat. Ez volt az utolsó említés, a továbbiakban Mátyás-telek örökre eltűnt az anyakönyvekből.

Az 1956-ban kiadott helységnévtárban Szakmár külterületi lakott helyeként szerepel Mátyás-telek.²⁶ Az 1962. évi helységnévtárban a szomszédos Karcaggal együtt listázták, a 3 db házban 11 személy lakott.²⁷ Az ősi kalocsai szállások közé tartozó, két évszázados Kákonyi-szállás (Karcag) és a két évtizednyi történelemmel bíró Mátyás-telek sorsát a gazdálkodás átszervezése, ésszerűsítése pecsételte meg. Az 1960-es évek első felében még virágja teljében lévő gazdasági telephely volt.²⁸ Az 1968–1969-ben folyt földrajzinév-gyűjtés még megtalálta egyetlen házát.²⁹ Két évtizeddel később viszont már lakatlan helyként ábrázolták. Út sem vezet területére, bekerült a nagyüzemi földművelés táblakiosztásába.³⁰

Mátyás-telek rövid történetének bizonyítéka az is, hogy a születési anyakönyvben maradt csak nyoma. Nem volt elegendő idő egy új generáció fölnövekedéséhez, tehát nem lehettek ott esküvők. Miután a földfoglalók és a gazdasági alkalmazottak is a fiatalabb korosztályhoz tartoztak, ezért halottakat sem anyakönyvezhettek Mátyás-teleken.

IRODALOM

- GLIED K.–MAÁR A. (1970): *Bács-Kiskun megye élelmiszergazdaságának 25 éve*. Bács-Kiskun megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. Kecskemét
- HARGITAI M.–KOLLÁNYI Á.–DIMITROV GY.–SZÉPLIGETI F. (1969): *20 éves a Kalocsai Állami Gazdaság (1949–1969)*. Kalocsai Állami Gazdaság. Kalocsa
- BOGDÁN T.–MADARÁSZ G.–BARANYAI J.–PÁJ L.–HAJAGOS É. (1988): *Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945–1987*. 1. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest
- JANKÓ A. (2007): *Magyarország katonai felmérései*. Argumentum Kiadó. Budapest
- Magyarország helységnévtára 1956*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest
- Magyarország helységnévtára 1962*. (1963) Statisztikai Kiadó. Budapest

26 *Magyarország helységnévtára...* 1956. 582.

27 *Magyarország helységnévtára...* 1963. 662.

28 Állami alaptérkép 1958–1980.

29 Tóth M. 1969. 11.

30 Állami alaptérkép 1975–1999.

Magyarországi rendeletek tára 1945. (1946) 79. I–VI. Magyar Belügyminisztérium. Budapest

TÓTH M. (1969): *Szakmár község határának földrajzi nevei 1968/1969. A hozzájuk fűződő hagyományokkal és térképpel.* (kézirat) Néprajzi Múzeum EA16258

THE EPHEMERAL MÁTYÁS-LOT A RECENT HOMESTEAD IN THE OUTSKIRTS OF SZAKMÁR

ABSTRACT

In the area of the former „szállások” of Kalocsa (seasonal outlying farming sites), classical homesteads („tanyák”) endured four decades from the mid-1920s to the mid-1960s. During this short period, the homesteads flourished, their number increased significantly, and then they disappeared – a process that has not yet been analyzed or evaluated by scholarly research.

The Mátyás-lot may serve as a peculiar example of the most recent wave of homestead formation in the former borderlands of Kalocsa („határ”). The name „Mátyás lot” was first recorded on an agricultural map in 1780. In the 18th century, the lot was covered by a multitude of hay meadows, pastures, reed beds, and pools, and it was cut through by broad, winding backwaters („palék”). The inland-drainage works of the Pest County „Sárköz” Flood-Prevention Association (established on October 29th, 1872) transformed the landscape within a decade. In the area of Mátyás-lot, the extent of arable land increased at the expense of the meadows, pastures, and reed beds.

The history of populating Mátyás-lot can be divided into three periods. The period between World War I and II was the era of solitary homestead. The few years following the 1945 land redistribution constitute the second period in the history of this small outlying inhabited place, when its permanent inhabitants appeared. The third period started with the founding of the Kalocsa State Estate in the spring of 1949. The archiepiscopal domain established a cattle farm on the nationalized part of the Mátyás-lot land. In 1958, service housing was built for permanent workers.

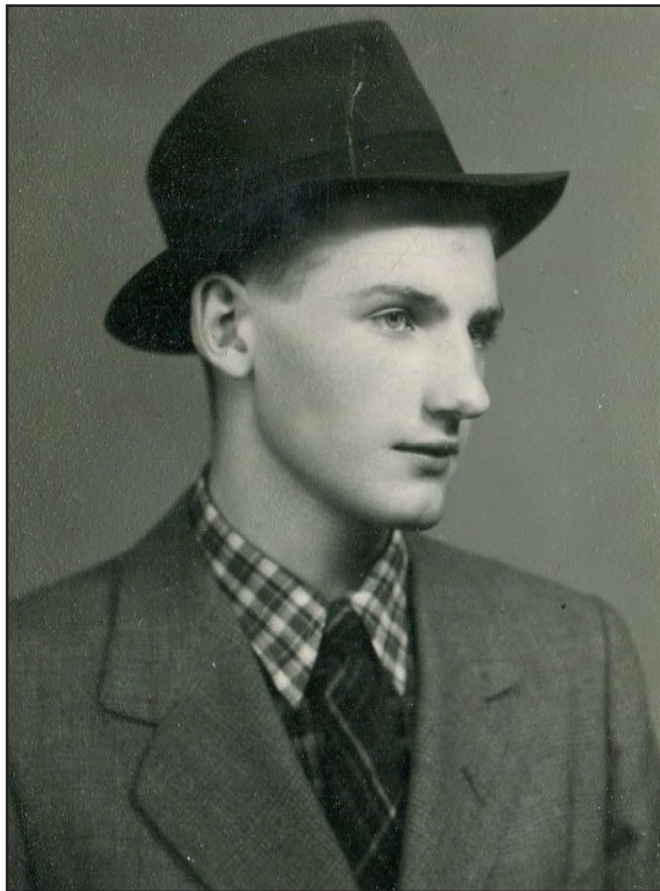
The lot was classified as an outlying inhabited area of Szakmár in 1956, and in 1962, it was listed together with the neighboring Karcag. The fate of Mátyás-lot – whose history spans two decades – was sealed by the reorganization and rationalization of agricultural operations. The economic site, still in full bloom in the first half of the 1960s, became depopulated by the end of the decade. The roads bypass it, and its territory has been absorbed into the large-scale agricultural field-parceling system.

Imre Romsics

APA

IFJ. FRISNYÁK SÁNDOR

Édesapám 1934. május 14-én született Szikszón. Édesanyja Kocsis Margit háztartásbeli. Édesapja Frisnyák Sándor cipésmester volt. A család a Felvidékről érkezett Szikszóra és környékére. Édesapja Tomorról került Szikszóra, de éltek rokonok Rakacaszenden, Alsóvadászon és Olaszliszkán is. Anyai nagyapja szűcsmesterként dolgozott Szikszón.

*1. kép: Frisnyák Sándor az 1940-es évek végén
(1-2 és 4. kép ismeretlen fotós)*

Legidősebb testvére, Irén egy évesen meghalt. A középső testvére Éva.

Édesapám születése után Miskolcra költözött a család. Itt ismerkedett meg Barczaházi Éva tanítónővel, akit feleségül vett (2. kép). Két gyermekük született: Zsuzsa történész Sándor pedig tanár lett. Három unokája van: Benedek, Dániel és Boglárka.

2. kép: Feleségével, Barczaházi Évával, 1959

1969-ben Nyíregyházára költöztünk. Édesapám ott élt és dolgozott 2007-ig, majd Isaszegre költözött, hogy közel legyen gyerekeihez és unokáihoz. Édesanyám halála után Kozma Ferencné (Kristóf Katalin) lett az élettársa.

A családi életet és a tudományos munkát megpróbálta összeegyeztetni. Kisgyerekkorom óta mindig azt láttam, hogy amikor hazajött, otthon is leült az íróasztalhoz, és olvasott, jegyzeteket készített vagy írt. Ha az írógépen kopácsolt, akkor tudtam, hogy nem zavarhatjuk meg a munkában. Amikor viszont végzett, a teljes figyelmére számíthattunk. Ekkor már Szegeden is tanított, mindig késő este ért haza. Mindig hozott nekünk valami apró édességet, legtöbbször bocskorszíjat, ami a kedvencünk volt. Mi megvárhattuk és az első az volt, hogy a térdére ültetett és mesélt. Én figyeltem, hallgattam a történeteket és lassan elaludtam az ölében, aztán bevitt szobába és lefektetett. A hétvégék családi programokkal teltek el: rokonlátogatások, kirándulások, vagy a baráti családokkal jöttünk össze. Az egyik legszebb emlékem egy téli kirándulás amikor Bükkszentkereszten egy lovasszános túrát szervezett a családnak. Meleg takarókat kaptunk, ittuk a forró teát és néztük a havas tájat. A kirándulások számára nemcsak családi

*3. kép: Buhara, 1972
(Barczaházi Éva felv.)*

programok voltak, hanem szakmai munka is. Gyakran összehangolta a szórakozást, kikapcsolódást a „terepbejárással”. Bejártuk Diósgyőrt és a Bükköt. A kedvencem a Diósgyőri vár volt, ahol mindig a nyakában vitt fel a toronyba, mert kisgyerekként elfáradtam a sok lépcsőn.

Amikor Nyíregyházára költöztünk, 5 éves voltam. Délutánonként bejártuk a környező utcákat, aztán fokozatosan egyre távolabb mentünk. Minden irányban elmentünk a város széléig, sőt néha tovább. Vittünk szendvicset magunkkal, ha megszomjajztunk betértünk egy-egy külvárosi kocsmába egy málnára. Így ismerkedtünk meg Nyíregyházával. Ezt a módszert később is alkalmaztuk, amikor autóval kirándultunk. Egyre távolabbi helyekre jutottunk el. Az egyik kedvenc úticélunk a Zemplén volt. Mindent megmutatott, ami érdekes vagy fontos volt. Többször elmentünk Erdélybe, Kárpátaljára. Sokszor visszajártunk a kedvenc helyeinkre, de gyakran a kedvező fotós időt keresve tértünk vissza egy-egy helyre. Óhuta közelében szénégetőket találtunk. Oda többször mentünk fotózni, mert szerette volna megörökíteni a boksák építését és szétbontását is. Megbeszélte a munkásokkal mikor érdemes visszamennünk.

Valamikor a 80-as évek közepén vett egy parasztházat a Bodrog mellett, Szegiben. Ettől kezdve a pihenés fő helye, valamint a kirándulások kiindulópontja ez a ház lett. Bejártuk az Északi-középhegységet, Alföldet és a Felvidéket. Ebbe a nyaralóba időnként barátait, kollégáit is meghívta egy bográcsozásra vagy szalonnasütésre. A gyerekkorából nagy nosztalgiával emlegette a vasárnapi családi ebédeket, ahol a kertben a diófa alatt ült és ebédelt a család. Néha neki volt a feladata, hogy elszaladjon a közeli Haggemacher sörözőbe és egy kancsóban friss sört hozzon édesapjának. Szegiben mi is a diófa alatt ebédeltünk, de az ebéd utáni sör az én feladatomból volt.

A nyári utazások voltak a legizgalmasabbak. Az ország minden pontjára eljutottunk, a szállásunkról kiindulva jártuk be a környéket. Ilyenkor gyakran az volt az érzésem, hogy komoly helyismerettel rendelkezik, pedig sosem járt ott, csak alaposan felkészült. Emlékszem, egyszer a szlovákiai Veres mellett található kohót akartuk megnézni. Térkép nélkül pontosan elnavigált a helyszínre. Bárhol is voltunk, teljes körű idegenvezetésben volt részünk, a szakmai információk mellett szerepet kaptak az építészeti, történelmi, és egyéb nevezetességek is. Néha jó turista módján, Hajóson vörösbort, Göncön barackpálinkát, Cécén paprikát, Mecenzéfen egy kovácsműhelyben kapát vettünk.

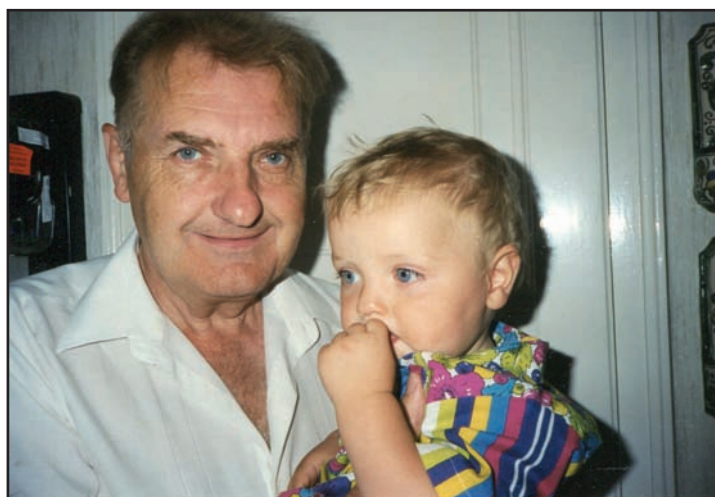
Édesanyám halála után teljesen megváltozott az életünk. Hetekig konzerveken éltünk, aztán egy hirtelen elhatározással úgy döntött, hogy főzni fog. Az édesanyja háztartásvezetése minta volt számára, kisebb, de hasonló rendszert alakított ki a spájzunkban. Minden kedvenc ételünket meg akarta tanulni, amit

4. kép: Portré az 1980-as évekből

5. kép: Sátoraljaujhely, 1981 (Frisnyák Zsuzsa felv.)

6. kép: Unokával, 1999 (6-8. képek Ifj. Frisnyák Sándor felv.)

édesanyám is főzött. Az első vacsora, amit elkészített, puliszka volt. Ahogy dagadt a fazékban, aggódva figyeltük, ki fog-e futni. Úgy megdagadt, hogy két, végül három fazékba kellett szétosztani. Rövid idő alatt megtanult mindent, amit szeretünk. Hétvégéken gyakran húslevest és töltött tyúkot készített. Ilyenkor reggel 7-kor már gyöngyözött a leves. Nekem ágyba hozta a reggelit, amit a megmaradt töltelékből egy serpenyőben megsütött. Süteményeket is készített néha, legjobban a mézes-diós ökörszemet szeretjük. Vicces volt, amikor véletlenül nem tudott semmit sem készíteni reggelire, akkor egy tálcán aprópénzt tálalt fel, azzal, hogy vegyek valamit út közben az iskolába menet.

A fotózás volt a hobbija. Szakmai és családi fényképekből komoly gyűjteményt készített. Kereste a jó látószöveget, jó fényviszonyokat. Emlékszem, egyszer a Zemplénben jártunk, gyönyörű fotós idő volt. Szeretett volna Tállyáról jó felvételeket csinálni, mivel a meglevőkkel elégedetlen volt, így arra vettük az utunkat. Felkerestük a református lelkészt és megkértük, hogy engedjen fel a templom tornyába fotózni. Nagyon örült, mert jó képeket sikerült készítenie minden irányba a torony körül-járó erkélyről.

Amikor összejött egy „vetítésnyi” dia, leült a család és közösen megnéztük a legújabb képeket. Időként elővette a régi diákat és újra néztük őket. A mai napig emlékszem arra a hangulatos vetítésre Szegiben, amikor éjszaka az udvaron egy nagy lepedőt feszített ki a ház falára. Leültünk a vászon elé és élveztük a műsort. Közben, egy a kocsmából hazafelé tartó, hangoskodó társaság elcsendesedett és egy ideig ők is figyelték a vetítést.

A térképek különösen kedvesek voltak számára. Nem csak munkaeszköznek, hanem esztétikai élménynek is tartotta őket. Szébbnél szebb térképeivel tele voltak a fiókok, polcok, és a falra is felkerült néhány. Az utazásaink során a felszerelésének is állandó része volt néhány turistatérkép és atlasz. A térképek szeretete, ahogy használta és mutatta nekem engem is magával ragadott, közel jártam ahhoz, hogy a földrajzot válasszam hivatásul.

A könyvtára nemkülönben kedves volt számára és számomra is. Van egy rész, ahol saját munkái vannak összegyűjtve, számomra ez őrzi a szellemi örökségét. Isaszegre költözéséig a szavaival élve „környezeti válság” volt a szobájában, mivel sosem volt elegendő könyvespolca. A földre, fotelbe asztalra is pakolt. Szeretettel rendezgette őket, mindegyiknek meg volt a helye, tudta mi hol van. Isaszegen bőven volt hely új szekrényeknek, pár évre megoldódott a helyzet. Az utolsó pár évében néha panaszkodott, hogy romlik a memóriája. „Nem emlékszem arra, nem jut az eszembe,” mondta, de azonnal ment a megfelelő polchoz és félig kihúzta a megfelelő könyvet, majd visszatolt, mert addigra mindig eszébe jutott.

7. kép: Isaszeg, 2008.

Nekem nem csak apaként, hanem földrajzos szemmel is megmutatta a világot. Azt mondogatta, hogy érdemes mindent kipróbálni, hogy megtaláljam azt, amiben örömet lelem. Mindig elfogadó volt, hagyta, hogy magam hozzam meg a döntéseimet, de ha kértem, véleményt formált, tanácsot adott, segített, támogatott.

Ő azt mutatta meg, hogy a hivatás szeretete nem zárja ki, hanem kiegészíti a családi életet. Azt az útvalót adta nekem, és rajtam keresztül unokáinak is, hogy amit szívből tesz az ember – legyen az tudományos kutatás, tanítás, vagy akár csak egy tökéletes húsleves –, abban benne van az igényesség, a gondosság és az ember szeretete.

8. kép: Generációk útján. Isaszegi séta az unokájával, 2013.

APÓSOM

PHENGMALY PÉTER

Kicsit hivatalos lesz a felütés: Frisnyák Professor Urat 23 éven át volt lehetőségem ismerni. Feleséggemmel, Zsuzsival – akinek történész-kutatói életpályájára nagy hatást gyakorolt édesapja tudományos munkássága – rendszeresen meglátogattuk őt Nyíregyházán, majd 2007 után isaszegi lakosként is még gyakrabban. Ilyenkor Sándor bátyám párja, Kati kiadós vasárnapi ebéddel várt bennünket, Zsuzsi pedig a hétköznapi témák mellett részletes kollegiális beszélgetéseket is folytatott édesapjával: szakmai terveikről, megjelent könyvekről, aktuális munkáikról, az ezeket segítő adatokról, térképekről, kívülállóként néha Katit és engem is bevonva. Mondhatni, ezeken napokon a szellem és a gyomor is táplálékra lelt.

Mivel mindnyájunkban erős indíttatás volt új tájak megismerésére, vagy már régen látott vidékek újrafelfedezésére, az évek során számtalan kisebb és hosszabb kirándulást tettünk, „géperejű jármű” segítségével, apósom szavait idézve. A rövid túrák fő célpontja kezdetben a Hegyalja és a Zemplén, majd az isaszegi évek alatt a Gödöllői-dombság és a Börzsöny voltak. A hosszabb útjaink során idehaza gyakorlatilag bebarangoltuk az egész országot, az országhatáron túl pedig az Alpoktól Dalmáciáig, a Felvidéktől Erdélyig, és le, a Vaskapuig, a Bánságig és Bácskáiig számtalan helyen megfordultunk. Maga az utazás legalább akkora élmény volt mindig, mint az úticélhoz érkezés, mert Sándor bátyámnak szinte minden érintett tájegység történelmi hátteréhez vagy geográfiai jellemzőihez volt valamilyen, Zsuzsi számára szakmailag hasznos információja vagy éppen mindnyájunk számára szórakoztató személyes anekdotája, amit gyakran így vezetett be: „nemrég történt, alig 40 éve..”. Úgy gondolom, hogy még nekem, a témában járatlannak is sok tekintetben felnyitotta a szememet a táj megértésére, a földrajzi viszonyok és a történelmi fejlődés közötti összefüggések felismerésére.

A visszaemlékezésnek ezen bekezdéseit nem nekem kellene megírnom. Aki erre a leginkább hivatott lenne, társam, feleségem: Zsuzsi, sajnos már 2021 óta nincs közöttünk. Lánya elvesztése Sándor bátyám életében is – csakúgy, mint az enyémben – helyrehozhatatlan törést okozott. Bár igyekezett ezt magában tartani, és a neveltetéséből fakadó fegyelmezettséggel kifelé nem mutatni, mi, a legközelebbi családtagok láttuk rajta a változást. A munka mellett több figyelmet szentelt az élet spirituális vetületére, gyakrabban osztott meg velünk is egészen bensőséges gondolatokat, fiatalkori visszaemlékezéseket. Életünk e közös, tragikus fordulata után mindnyájan úgy gondoltuk, hogy ami csak lehet,

maradjon változatlan. Igyekeztem észben tartani, melyek voltak azok a helyek, amelyeket Zsuzsi úgy említett, hogy „ide a Papát egyszer el kell hoznunk”, és ez lehetőség szerint így is történt.

Ezután is eljártunk tehát kirándulni, immár csak hármasban, az üresen maradt hely egyrészt fájóan emlékeztetett elvesztett szerettünkre, másrészt viszont ezek a túrák – számomra legalábbis – az emlékek felidézése által kicsit segítettek elviselni és elfogadni a megváltoztathatatlant. Ilyen módon jártuk be több etapban a Bódva völgyét, anyagot gyűjtve egy új publikációhoz, valamint egyre gyakrabban megfordulva a Felvidék délnyugati részén, a „menjünk sztrapacskát, brindzát és helyi sört vásárolni” ötletével, de valójában a tájhoz kapcsolódó emlékek újbóli felidézésének vágyával. Végig jártuk a Balaton-felvidék romtemplomait, meglátogattuk Zsuzsi emléke előtt tisztelegve az általa létrehozott keszthelyi „Főúri utazások” kiállítást, melyet apósom korábban még nem látott. 2023-ban alkalmunk volt hármasban elutazni Komlódtótfalura is, ahová a felújított Becsky-kúriában létrehozott kiállítás ünnepélyes megnyitójára kaptunk meghívót. Ennek kurátora, forgatókönyvének megalkotója, az anyaggyűjtési munka oroszlánrészének elvégzője is Zsuzsi volt, de betegsége miatt ezt befejezni már nem tudta. Emlékszem, megható volt hallgatni az átadási beszédben a róla való megemlékezést: rekkenő augusztusi hőség volt, gyöngyözött az arcunkon a sós víz, és nem csak a verejték.

*1. kép: Családi kirándulás Zsuzsa lányáékkal, Zebegény, 2017.
(Ifj. Frisnyák Sándor felv.)*

2024. májusában együtt mentünk Nyíregyházára, a kilencvenedik születésnapja tiszteletére rendezett egyetemi ünnepekre és konferenciára. Nekem nem okozott nagy gondot a kerek születésnapra az ajándék kiválasztása: tudtam, hogy neki az igazi ajándékot az utazás lehetősége, a „terep bejárása” jelenti, ezért rábíztam a döntést. Gondolkodás nélkül rávágta, hogy szeretné még egyszer meglátogatni a Felvidék keleti részét, a Magas-Tátra vidékét. Úgy is tettünk, még azon nyáron – útba ejtve szeretett szülővárosát, Szikszót is – néhány nap alatt bejártuk hármásban, fiával, Sanyival a jól ismert és régóta csodált szepességi tájat, egészen fel a Dunajecig. Még nem tudtuk, hogy ez az utolsó születésnap ajándékunk számára.

A szülőkön kívül kevés ember tud igazán nagy, életre szóló hatást gyakorolni egy másik ember gondolkodására. Sándor bátyám ilyen volt számomra: mai szóhasználattal diszruptív hatással volt, kibillentett a kissé beszűkült techno-materialista világomból. Szakmailag nem tisztem és nem kompetenciám méltatni, ezt megteszik az erre hivatott pályatársak. Viszont biztos vagyok benne, hogy emberileg számomra, és mások számára is örökérvényű értékeket közvetített. Nem nagy szavakkal, nem nagyívű beszédekkel, hanem a saját személyes élet-történetéből is rendszeresen felidézve momentumokat. Például hálával említve olyan tanárokat, idősebb kollégákat, akik az életét, pályafutását segítették. Azt gondolom, ezeket az utalásokat nem öncélú „dokumentációs” céllal tette, hanem egyfajta mintát próbált a maga visszafogott, tapintatos módján átadni. Kedves Sándor bátyám, vettem az üzenetet, igyekszem hasznát venni és tovább is adni. Köszönök mindent!

SANYI BÁCSI

KOZMA KATALIN

Sanyi bácsit tíz éves korom körül ismertem meg. Felesége szomorúan korai halála után Anyukám lett az élettársa, Nyíregyházán laktak mindketten. Gyerekkorom nagy élményeivé lettek azok az autós (Trabantos) kirándulások, amelyeket Sanyi bácsi vezetett nekünk a Zemplénbe és a Bükkbe. Vezetett, mert a túrák során komplex előadásokkal készült a tájról, a látnivalókról: természetföldrajzi, társadalomföldrajzi vonatkozásait ecsetelte az adott tájnak. Mindig alaposan felkészült az aktuális kirándulásra a táj és a nevezetességek történetéből, és ezeket az információkat nagyon lelkesen és nagy átéléssel mondta el. Életemben új, addig ismeretlen élményt jelentettek ezek a kirándulások. Kezdetben egy-egy napos túrákat tettünk a Trabanttal a környéken, később már több naposakat is, szerte az országban. Nyíregyháziként ezen utazások alkalmával ismertem meg igazán Szabolcs-Szatmár-Bereg természeti kincseit és épített örökségét. A kirándulásokat Sanyi bácsi mindig összekötötte egy-egy konkrét munkacéljával is: fotók készítése valamelyik tanulmányához vagy előadásához. Hideg élelemből álló ebédünket a leterített pokrócon ülve, vagy a Trabant motorháztetőjére tálalva, állva fogyasztottuk el. Térkép, távcső, iránytű, fényképezőgép, pótfilm, útikönyv és fókusz (túrabet) a túrák alapfelszerelése közé tartozott. Tudományos ismeretei mellett a gyakorlati jellegű helyismerete is elsőrendű volt a Zempléni-hegység falvairól: tudta, hol van a környék legjobb fagyizója, melyik pékségben sütik a legfinomabb kenyeret, és mindig tudta, melyik pontra kell állnia ahhoz, hogy a legjobb nézetben készíthesse el a kívánt fotót.

Az 1980-as évek végén Szegiben (akkoriban Bodrogszegi) vett egy kis parasztházat, ami nyaralóként funkcionált. Egyszerűen berendezett vályogház volt, félkomfortos, villany volt benne, de a víz nem volt bevezetve. Az utcán volt egy kék, nyomós kút, a vizet onnan hordtuk be kannában. Nekem gyerekként nagyon tetszett a ház is, és a hatalmas kertje is, ahol szerettem órákig bóklászni a gyümölcsfák között és az apró bogarakat, rovarokat nézegetni. Öreg, nagy fák voltak ezek, szilva, barack, cigánymeggy, cseresznye, ideálisak a bolyongásra, az árnyékukban való leheveredésre, olvasásra. A kert egyik nagy diófája alatt volt egy tűzrakóhely is. A ház konyháját ez a tűzrakóhely jelentette, felette egy bográccsal. Sanyi bácsi tudós-barátai is többször voltak meghívva ide, kerti lakomára.

1. kép: Frisnyák Sándor és párja, Kozma Ferencné Kristóf Katalin, 2014

A háztól pár száz méterre volt egy hely a Bodrog-parton, amit a helyiek strandként használtak. Természetesen mi is sokat fürödtünk ott, Sanyi bácsi nem egyszer átúszott a túlsó partra. Akkoriban jelentős hajóforgalom volt a Bodrogon, sétahajók, uszályok, motorcsónakok egyaránt, nagy hullámokat keltve, a folyóban fürdőző gyerekek nagy örömére. Gyakori esti program volt, hogy segítettünk Sanyi bácsinak az általa készített sokszáz diát keretezni, melyekből aztán diavetítéseket tartott.

A szomszédban lakott Józsi, aki halászattal és vadászattal foglalkozott. Egy augusztusi délelőtt szólt nekünk, hogy elvisz minket a csónakjával egy kisebb hajókázásra a Bodrogon, viszont azonnal induljunk, mert csak rövid időre ér rá. A „rövid kirándulás” végül is egy ötórás csónaktúra lett, amikor is Tokaj és Sárospatak között végigutaztatott minket a Bodrogon úgy, hogy közben még a holtágakba is benéztünk. Ekkor alkalmam nyílt egy új, még számomra is ismeretlen nézőpontból megpillantani a bodrogi tájat.

Már 70 éves elmúlt Sanyi bácsi, amikor Nyíregyházáról elköltözött Isaszegre. Ekkor már nem vezetett autót, de továbbra is rendszeresen tett vonattal vagy busszal egy-egy napos városnéző kirándulást Mosonmagyaróvárra, Győrbe, Aszódra stb. A kirándulásairól készült fotóit az isaszegi látogatásinkkor mindig megmutatta nekünk. Isaszeg környékén együtt is tettünk hosszabb-rövidebb gyalogos túrákat. A kirándulások alatt mindketten fotóztuk a minket érdeklő témákat, Sanyi bácsi a tájat, én pedig a gombákat.

Noha a geográfia nem esett soha különösebben az érdeklődési területembe, de Sanyi bácsi olyan beleéléssel és szívesen beszélt a földrajzi vonatkozású dolgokról a kirándulások alatt, hogy azokat mindig szívesen hallgattam. Amit nagyon becsültem és tiszteltem benne az a szakmájának a szeretete volt.

Számomra azt adta útravalóul az életbe, hogy ami pályát hivatásul választ az ember, azt szívből csinálja. Amit még igyekeztem eltanulni tőle, az az igényesség, gondosság volt, ahogy az előadásaira készült, illetőleg a tanulmányait írta.

Sanyi bácsit egyszerre jellemezte az ember- és hivatás-szeretet – és én nagyon örültem, hogy közel 40 éven át ezt közlőül láthattam, érezhettem.

„AZ IDŐ NAGY ÉRTÉK”

SÜMEGI PÁL

A publikáció címét alkotó gondolatot Frisnyák Sándor professzor úrtól vettük, aki a 90 éves születésnapra köszöntő konferencián, 2024 május 14.-én mondta tollba ezeket a szavakat. Frisnyák Sándor 1934 május 14.-én született a rendkívül változatos történelmű kisvárosban, az egykori Abaúj vármegye székhelyét is alkotó, ma járási székhelyet adó Hernád-völgyi Szikszó kisvárosban, majd 90 évesen hunyt el 2024 december 28.-án. Születési városa, Szikszó *Jakobus Nobilis*-díjjal tüntette ki professzor urat a 90 éves köszöntő konferencián, Nyíregyházán. Professzor Úr nem véletlenül készítette el 2016-ban szülővárosáról, monografikus formában *Szikszó földrajza* könyvet. A könyv a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajzintézetében és a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium gondozásában jelent meg. Születési városa Szikszó, *Pro Urbe* díjjal honorálta Szikszó városáról szóló monográfiát a megjelenés évében.

Nem lehet véletlen a történelmi földrajz iránti fogékonysága Frisnyák Sándor professzor úrnak ilyen történelmi légkörű városban töltött gyerekkort követően! Bár nagy átfogó művei ismereteseek (Szabolcs-Szatmár megye olvasókönyv I-II, 1975; Magyarország földrajza, 1977; Történelmi földrajz, 1985, és a többi hatalmas átfogó munkák), de szűkebb területétől, születési helyétől, Szikszótól, a Hermád-völgyétől, Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyétől, a Felvidéktől, ÉK-Magyarországtól sohasem szakadt el. A Szikszóról szóló monografikus munkáján túl *Rátka – egy német falu*, 1991 (Rátka díszpolgára lett 2000-ben); *Tállya*, 1994; *A Felvidék történelmi földrajza*, 1998; Boros Lászlóval elkészített *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye földrajza*, 1999 könyvei és Gál Andrással elkészített *Szerencs és környéke*, 2002; *Szerencs és Zempléni-hegység*, 2003; *Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja*, 2005; *Szerencs monográfiája*, 2005, *Szerencs, Dél-Zemplén központja*, 2008; valamint *A Hernád-völgy történelmi földrajza*, 2007 könyvei bizonyítják ezt. Összesen 28 könyvet szerkesztett és 4 egyetemeken használt tankönyvet, 162 könyvrészletet, 100 szaktanulmányt, 20 konferencia kiadványban megjelent tanulmányt készített, döntően magyarul, amelynek több mint harmada ÉK-Magyarország történelmi földrajzával, geográfiájával foglalkozik. Tulajdonképpen legnagyobb hatású műveiben, *Magyarország történelmi földrajza*, 1990; *A Kárpát-medence történelmi földrajza*, 1996 sem szakadt el ÉK-Magyarországtól, a legjobban kidolgozott példákat erről a területről vette. Hiányérzete a hatalmas életmű láttán a kutatónak csak az idegen nyelvű könyvek és tanulmá-

nyok kevés volta nyomán támad, de meg kell jegyeznünk, hogy valójában igen kevésbé érdekeltek a külföldiek a Kárpát-medence, benne Magyarország valódi (adatokon és modelleken nyugvó) történeti földrajza, agrargeográfiája iránt.

Tulajdonképpen 1952-1955 között az Egri Tanárképző Főiskolán vált a hazai geográfia apostolává Frisnyák Sándor, és végzését követően kezdetben Mályi községben tanított (1955-1957), mint általános iskolai tanár. Majd 1957 és 1963 között a *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat* Borsod megyei titkár-helyettese és folyóirat-szerkesztője volt. 1958 és 1963 között a Borsodi Földrajzi Évkönyv szerkesztője volt. 1960 és 1963 között a *Borsodi Szemle* szerkesztőjeként is dolgozott. 1963 és 1966 között a Szegedi Főiskolán tanított, mint főiskolai adjunktus és elvégezte az ELTE-n a geográfus szakot. Ezt követően 1966 és 1968 között Miskolc városában, a kárpátaljai Ungvár városából áttelepült Kilián György (ma Diósgyőri) Gimnáziumban középiskolai tanárként dolgozott. Innen az 1997-ben a professzor úr által (is) megjelentetett *Múltunk, életünk* című könyv, amely a miskolci Kilián György (ma Diósgyőri) Gimnáziumnak, a benne dolgozó tanároknak és diákoknak állít emléket. 1968-ban kezdett el dolgozni a Nyíregyházi Főiskolán, előbb tanszékvezető főiskolai tanárként, majd 1997. évi habilitációját követően 1998 és 2004 között egyetemi tanárként. 1972 és 1987 között főigazgató-helyettese volt az intézménynek, majd 2005-től kezdődően emeritus professzorként dolgozhatott ott. Vagyis kutatóként, általános, középiskolai, főiskolai, majd egyetemi tanárként igen jelentős számú felnövekvő generációt tanított 1955-től kezdődően – különböző szinteken, több mint 50 éven át oktatott, de állami vezetőként is – különböző állami oktatási szinteken is megállta a helyét, s a kutatást és az eredmények megjelentetését egy pillanatra sem hagyta abba!

A grandiózus életművet, az átfogó szakmai sikereket magánéletében jelentkező gondok, szeretett lányának, a gazdaságföldrajzi és közlekedéstörténeti kutatásokat végző és publikáló, Frisnyák Zsuzsannának [1960-2021] bekövetkezett korai (61 évesen) halála tette tönkre. A lehető legnagyobb földi teher hárult ekkor professzor úrra, mivel a hosszú életút egyik súlyos következményével kellett számolnia - el kellett temetnie gyermekét, az 1983-ban doktorált, a kandidátusi dolgozat (1985) nyomán PhD fokozatot szerzett, és az ELTE történelem – muzeológia szakán végzett, előbb a Közlekedési Múzeumban, majd az ELKH (MTA) Bölcsésztudományi Centrumban dolgozó, mintegy másfél évig súlyos betegségben szenvedő Dr. Frisnyák Zsuzsát.

Így hiába a fantasztikus és változatos életút, a római diadalmenet egy fontos jelenete emelkedik ki figyelmeztetésként. A győztes hadvezért anno ókori milliós nagyvárossá fejlődő császárkori Rómában diadalmeneti (*triumph*) ünneplésben

őrzöngő tömeg fogadta, de a győztes hadvezér mögé egy rabszolga állt és a feje fölé tartotta a győztesnek járó babérkoszorút és időnként a fülébe súgta: *Memento mori!* (Bár sokféle fordítása ismeretes ennek a mondatnak, de valószínűleg ez áll legközelebb az eredeti gondolathoz: *Ne felejsd el, hogy halandó vagy!*) Vagyis visszakanyarodva Frisnyák Sándor professzor alapvető és kiinduló mondatához egy meghatározott (szabott és már ezért is értékes) idő adatik meg számunkra a Földön. *Frisnyák Sándor* professzor példamutatóan jól használta fel a számára kiszabott 90 földi évet, mint tanár és kutató – elsősorban rajtunk áll, hogy tudjuk-e követni ezen az úton! Ezt bizonyítják Frisnyák Sándor szeretett gyermekei és unokái is, akik egyedül maradnak utánunk a földi életünk végén.

SZELLEMI UTAZÁSOK ISASZEGEN FRISNYÁK SÁNDOR PROFESSZOR ÚRRAL

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

Prof. Dr. Em. Frisnyák Sándor tanár úr országos és nemzetközi jelentőségű tudományos kutató, tudományszervező és egyetemi oktató volt, akinek érdemeiről a munkásságát méltató korábbi születésnap tisztelet kötetek is íródtak. Azt a kimagasló életművet méltatták arányos részletességgel, amelynek egy szelete Isaszeghez kötődik. Rövid írásomban szubjektív elemeket is említve foglalom össze a professzor úr habitusát és szakmai emberi megnyilvánulásait az isaszegi rendezvényeinken és a hétköznapi valóságában.

Írásom nem lenne teljes, ha elkészítéséhez nem hívtam volna segítségül azon három ember emlékezését, akikkel rajtam kívül szorosabb kapcsolatban állt városunkban. Ők az isaszegi helytörténeti gyűjtemény – amelyet a közel két évtizedes várossá nyilvánításunk ellenére Falumúzeumnak neveznek – vezetője, Szmolicza József Sándor gyűjteménykezelő, dr. Boldizsár Gábor PhD. ezredes, egyetemi docens és dr. Dürr Sándor ny. diplomata, hazánk korábbi krakkói és varsói konzulja, Isaszeg díszpolgára. A megkeresésemre írásba foglalták a legfontosabbakat a Sándor bátyánkkal való együttműködésükről, amelyeket a hozzájárulásukkal beépíték eme dolgozatba, jelezve az információ forrását.¹ Ahogy a múzeum élén álló szakember megfogalmazta, Frisnyák professzor „2007-ben költözött Isaszegre. Ezt követően azonnal ellátogatott a nagyközség Helytörténeti Gyűjteményébe, – a magasabb múzeumi besorolást 2003-2008 között használhatta az intézmény –, és ismeretséget kötött a mb. vezetővel, Szmolicza Józseffel. A múzeumlátogatásoknak köszönhetően ismerkedett meg Professzor úr a település gazdag történelmi múltjával, színhagyományjaival, műemlékeivel. Frisnyák tanár úr ebben az évben tagja lett az Isaszegi Múzeumbaráti Körnek is. (...) Mikrofldrajzi kutatási eredményeit a Falumúzeumban és a Jókai Mór Városi Könyvtárban vetítettképes előadásokon mutatta be. Megtudtuk, hogy Isaszeg a XIV. és a XV. században rövid ideig mezővárosi rangú település volt, hétfői piactartási joggal. Erről a fontos információról eddig nem volt tudomásunk.” (SZJ)

¹ Szmolicza József: Emlékezés Professzor úrra (a későbbiekben SZJ). Kézirat 9 o.; Dr. Boldizsár Gábor: (PhD, hadtudomány): Közös múlt, közös kutatás. Adalékok Frisnyák Sándor isaszegi életéhez (a későbbiekben BG). Kézirat 2 o.; Dr. Dürr Sándor: Frisnyák Sándor emlékezete (a későbbiekben: DS). Kézirat 2 o.

Ide költözését követően – más folyó munkái mellett – nyomban belefogott a gödöllői dombvidék és Isaszeg történeti földrajzának terepi és kutatási tanulmányozásába. Boldizsár ezredes búvárkodása nyomán megtudtuk, hogy a „*Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) számon tartott 479 publikációjából mintegy 18-nak konkrétan témája a jelzett térség történetének, földrajzának, tájhasználatának, az ember tájformáló hatásának kutatása és bemutatása. (...) isaszegi letelepedése után készült néhány fontosabb tanulmányának felsorolása az MTMT alapján:*

- *A Gödöllői-dombság történeti földrajza. Tanulmánygyűjtemény (2015)*
- *A Gödöllői-dombság szőlőgazdasága, 18-20. század (2015)*
- *A tájhasználat változásai a Gödöllői-dombvidéken a 20. században*
- *Sáska László emléktáblájának avatása (2011)*
- *Gödöllő történeti földrajza (2010)*
- *Adalékok Isaszeg népességföldrajzához. 1784/87-2001 (2010)*
- *Adalékok Isaszeg történeti földrajzához: a szlovák telepések tájhasználat a 18-19. században (2009)*

Adalékok a Gödöllői-dombság történeti földrajzához. (Tájhasználat a 18-19. században) (2008)

„A többnyire kis példányszámú, nehezen elérhető egyetemi és múzeumi kiadványokban publikált írásait 2015-ben egy gyűjteményes kötetben jelentette meg,² és tiszteletpéldányként a kistrégió minden településére, a könyvtáraknak, az iskoláknak és a múzeumoknak is megküldte. Könyvében olyan hely- és tájtörténeti ismeretanyagot közölt, mely kiegészíti a helytörténeti műveket, feltárja a természeti környezet és a társadalom kölcsönhatásrendszerét, a térstruktúrák kialakulását és változás-folyamatát. Professzor úr szerette az isaszegi falumúzeumot, ezt nemcsak a hosszas baráti beszélgetések bizonyították a múzeum munkatársával, hanem az a több mint 107 db általa írt, szerkesztett tudományos szakkönyv is, melyet ajándékba adott múzeumunk szakkönyvtárának.” (SZJ) Az adományozott könyvek egy részét képezik Magyarország Nemzeti Atlaszának reprezentatív, nagy értékű kötetei, amelyekkel engem is megajándékozott, hálás köszönettel tartozom ezért neki magam is.

Dürr Sándor is szeretettel emlékezett a Professzor úrral közös közgyűjteményi alkalmakra, melyek alapján az alábbi véleményt fogalmazta meg: „*Első alkalommal a Falumúzeumban találkoztam vele, amikor tagja lett a Múzeumbarátok*

2 Frisnyák Sándor: A Gödöllői-dombság történeti földrajza. Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza–Szerencs, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és Bocskai István Katolikus Gimnázium, 2015. 139 o. A kötetben szereplő fényképek jelentős részét a szerző Isaszegen készítette.

1. kép: Frisnyák Sándor előadást tart az isaszegi Tóth Árpád Nemzeti Társaskör magyarságtudományi szabadegyetemén 2013 májusában (A képeket Báthory László, dr. Székelyné Opre Mária és Szmolicza József készítette)

2. kép: Felszólal a Múzeumbarátok Köre 2015. évi közgyűlésén

Körének. Számunkra volt megtiszteltetés, hogy Isaszegre költözve felismerte a település és környezete szépségeit, földrajzi és történelmi értékeit. Segítőkész, szerény, kedves ember volt, igazi kutató és tanár egyéniség.” Dürr Sándor beszámolt arról is, hogy Frisnyák Sándor professzor 2020-tól több ízben bekeretezett történelmi és földrajzi térkép másolatokat is adományozott a Falumúzeumnak. Az általa ajándékozott könyvek listája a Falumúzeum honlapján is megtalálható, s ezekből néhányat kiemelve megemlítendő:

1. A Kárpát-medence domborzata és vizei (magyar nevekkal), é.n. 70×50 cm-es falitérkép, keretezve (Topográf, 1999.)

2. Magyarország gazdaságföldrajzi térképe dr. Teleki Pál gróf – dr. Cholnoky Jenő közreműködésével, hivatalos adatok alapján szerkesztette: dr. Fodor Ferenc. Magyar Földrajzi Intézet RT. Budapest 1928. (70×50 cm-es falitérkép, keretezve)

3. Magyarország néprajzi térképe szerkesztette gróf Teleki Pál – a híres Teleki-féle „vörös térkép” – az 1910. évi népszámlálási adatok alapján.

4. A Felföld történeti tájtípusai a 15. századtól a 19. század közepéig (Szerkesztette: Dr. Csüllög Gábor és Dr. Frisnyák Sándor, 2000.)

5. Magyarország I. katonai felmérés (1782-1785) térkép részlete, Isaszeg és a környező települések (Fotó reprodukció). A térkép az állandó kiállításban került elhelyezésre.

6. Isaszeg térképe 1980-as évek vége. A Nagy-hegyen és az Öreg-hegyen még meglévő szőlő ültetvények feltüntetésével.

Több mint gesztus értékű, hogy az isaszegi Falumúzeumnak adományozott könyveket és térképeket Szmolicza József gyűjteménykezelő, a Múzeumbarátok Körének titkára irányításával *'Frisnyák Gyűjtemény'* néven fogják az érdeklődők, kutatók számára elérhetővé, tanulmányozhatóvá tenni.

Nem elhanyagolható tény, hogy a Falumúzeum kis néprajzi részleggel is rendelkezik, Frisnyák tanár úr figyelmességét mutatja, hogy néhány faragvány-nal a gyűjtemény eme részét is volt kedves megajándékozni. A Falumúzeum gyarapítása mellett a Múzeumbarátok Köre közgyűléseit és rendezvényeit is rendszeresen látogatta, amelyek egyike volt az Isaszegen immár fél évszázada ismétlődő magyar–lengyel barátsági nap és a két nép kapcsolattörténetére összpontosító 2017. évi konferencia és hangverseny az Öreghegyen álló Árpád-kori műemléktemplomunkban. Boldizsár Gábor visszaemlékezése szerint Frisnyák professzor: *„Elmaradhatatlan résztvevője volt a településen rendezett megemlékezéseknek: Doni Megemlékezés, Isaszegi Csata, Hősök Napja, Trianoni Megemlékezés, az Attila Vonal védelmi harcaira történő megemlékezés, Tóth Árpád Nemzeti Társaskör magyarságismereti szabadegetemének előadásai.”*

Talán kevésbé ismert, hogy 2016. május 15-én Frisnyák professzort a 82. születésnapja alkalmából lokálpatrióták egy csoportja az otthonában köszöntötte. Beszédet dr. Dürr Sándor mondott, a közösség ajándékát Karádi Zsuzsanna képviselő és Szmolicza József a Múzeumbarátok Köre titkáráként adta át. A bensőséges ünnepségen közreműködött a város Gaudium Carminis kamarakórusa, Surmann Mária karnagy vezetésével.

Professzor úrral és Dürr Sándorral hozzávetőleg egy évtizede, amikor megszakadni látszott a szerencsi történeti földrajzi konferencia-sorozat, a szervezésében felkerestük az akkor Szent István Egyetem nevet viselő felsőoktatási intézmény illetékeseit, hogy együttműködésben adjanak helyet a következő konferenciának. Itt és most nem kívánom részletezni a nem túl szívélyes fogadtatást és a kibúvókereső hozzáállást a kezdeményezésünk kapcsán... Szerencsére a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma a későbbiekben otthont adott a tájföldrajzi tudományos konferenciáknak.

Egy másik egyetemmel megvalósult együttműködésről viszont örömmel tudósított Boldizsár Gábor: „...A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Vidékbizton-

3. kép: Karádi Zsuzsanna köszönti születésnapján a 82 éves Frisnyák Sándort

ság Kutatóműhelyének helyettes vezetőjeként folyamatosan ráláttam a komplex vizsgálati terület alakulására, rendszerbe szerveződésére és az egyes elemek interakcióinak feltárulására. E kutatóműhely történeti és példa alapú megalapozottságához négy irányból gyűjtöttünk bizonyosságokat. A történelemből merítve, (1) a tatárjárás államra és a vidéki létre gyakorolt pusztító hatását; (2) Afrika Szarvának etnikai, vallási összetettségének és az egyre szűkülő természeti erőforrások és a tájhasználat hatását; (3) a cigány–magyar fél évezredes együttélésnek a lenyomatait, (4) valamint a Kárpát-medence történeti-, gazdasági-, politikai- és védelmi komplex egységét bemutató történeti földrajzi megközelítést használtuk fel. Ez utóbbi témában kutattunk dolgoztunk közösen és szerkesztettünk kötetet Frisnyák professzorral, valamint ismerhettem meg azt a történeti földrajzi alkotó közösséget, amelynek eredményéről a Történeti Földrajzi Közlemények 2023 évi 3-4. tematikus száma 'A vidék biztonságának történeti földrajza a Kárpát-medencében (895-1918)' címmel jelent meg...

A településünk története folyamatosan érdekelte Frisnyák professzor urat. Ezzel kapcsolatosan Szmolicza József fontosnak érezte megemlíteni, hogy „gyalog, idős korát meghazudtoló fiatalsággal járta be Isaszeg környékét, hogy adatokat gyűjtsön, fotókat készítsen a születendő új könyvéhez. (...) 2013-ban a Szennyvíztisztítótelep bővítése során földmunkákat végeztek a munkások, a régészek (PMMI, Szentendre) 3000 éves bronzkori település nyomaira bukkantak. (...) Professzor úr figyelemmel kísérte az ásást, ezért gyalog a lakásáról a forgalmas közúton oda-vissza tette meg a hatalmas távot, hogy erről az eseményről fotókat készítsen, adatokat gyűjtsön, és információkat kérjen Patay Róbert ásásvezető régésztől.”

Frisnyák professzor isaszegi tudományos és alkotó tevékenységének összefoglalására e kötet szerkesztőitől – véleményem szerint – azért is én kaptam a felkérést, mert a professzor úr a közismerten jó munkakapcsolatunkat írásba is foglalta, mely szerint: „Mind a ketten Isaszegen élünk, és szembe szomszédok vagyunk. 2007-ben ismerkedtünk meg és barátokká váltunk. Figyelemmel kísérjük egymás munkáját, és műhelybeszélgetéseket – tudományközi eszmecserét – folytatunk a helybeli múzeumban és az általa alapított Tóth Árpád Nemzeti Társaskör tudományos rendezvényein vagy azt követően” – írta Frisnyák Sándor egy helyütt a kettőnk kapcsolatáról. Emlékeim szerint az Isaszegre költözése telén, 2007-ben – az akkor még nem annyira ritka hóesések egyike után – az út két oldalán végzett hólapátolás közben mutatkoztunk be egymásnak. Jólesett, hogy megtisztelt előbb a megismerkedésünkkel, később a barátságával is. Tudományos és országos, de a helyi közéleti kérdésekről is – az azonos értékrend alapján – számtalanszor cseréltünk eszmét, ahogy mindig megtisztelt a saját vagy általa szerkesztett kötetekkel és a Történeti Földrajzi Közlemények aktuális

számával is. Jómagam is a legtermészetesebbnek vettem, hogy a saját könyveimet és szerkesztett kiadványainkat átnyújtsam neki. A Honismeret című folyóiratnak, amelynek a szerkesztésében negyedik évtizede van szerencsém részt venni, nemcsak lelkes előfizetője, hanem szerzője is volt. Amikor a házunk adhatott helyt a lap kihelyezett szerkesztő bizottsági ülésének, a részvételével tisztelte meg a munkánkat. Tanulmányt adott a főszerkesztésében megjelenő „A magyarországi nemzetiségek néprajza” című kiadványsorozat egyik kötetébe,³ és több a Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Intézetéhez kötődő geográfus kollégája kéziratát segítette megszerezni további nemzetiségi néprajzi kötetek számára. E szakmai együttműködés folyamánya, hogy az ajánlására jómagam is előadhattam több szerencsi tájféldrajzi és vallástörténeti konferencián.

Frisnyák professzor bekapcsolódott az isaszegi civil szervezetünk, a Tóth Árpád Nemzeti Társaskör magyarságismereti szabadegyetem tevékenységébe, s meghívásunkra 2013 májusában nagy sikerű előadást tartott: „*Isaszeg természeti környezete és történeti földrajza*” címmel a Jókai Mór Városi Könyvtárban. Megelőzően és később is élettársával, Kozma Katikával hűséges látogatója és aktív résztvevője volt a felnőttoktatási intézményünknek. Ezt a rokonszenvét és a térségünkben végzett kutatásait jutalmazta a Társaskörünk 2020 szeptemberében, amikor is Tóth Árpád Emlékéremmel tüntettük ki. Az oklevél indoklása szerint a szervezet „... a célkitűzései szerinti keresztény és nemzeti elkötelezettségű, több mint öt évtizedes tudományos és tudományos-szervező szolgáltatásért, különösen az Isaszegért végzett honismereti és helyi öntudaterősítő munkája elismeréseképpen...” nyújtotta át az emlékérmét.⁴

Professzor úr barátságának végtelenül megtisztelő gesztusa volt, amikor egy másik nemzetiségi néprajzi kiadványban a munkásságomról összefoglalót írt. A kapcsolatunkról többek között ezt vetette papírra: „*A szerteágazó aktivitása és kapcsolatrendszere kiterjed a Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Intézetére és hisztogeográfiai kutatóműhelyre is, melynek 'külső tagjaként' előadásokat tart a tájféldrajzi és vallástörténeti konferenciákon, tanulmányokat ír, lektorálást vállal és szívesen közli a műhelytagok írásait az általa szerkesztett művekben.*”⁵

3 Dr. Frisnyák Sándor: A szlovák telepések kultúra- és gazdaságfejlesztő tevékenysége Nyíregyházán (18-19. század). In Székely András Bertalan (szerk.): Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi kötetéből 7. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2014, 113–123.

4 Ld. erről Székely András Bertalan: Egy kisváros büszkeségei. In uó: Kárpáton innen, tengeren túl. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár 2021, 294–297.

5 Prof. Em. Dr. Frisnyák Sándor: Székely András Bertalan életműve. In Székely András Bertalan (szerk.): Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi kötetéből 10. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2024, 92–96. és = Történeti Földrajzi Közlemények XII., no. 3-4. (2024), 241–246.

4. kép: A Tóth Árpád emlékérem átadása után Székely András Bertalannal

Szerénysége, embersége, kiegyensúlyozott személyisége, a településünk irányában kezdettől fogva megnyilvánuló lokálpatriotizmusa mindannyiunkat lenyűgözött, akik kapcsolatba kerülhettünk vele. Isaszeg korábbi városvezetése talán tudatában sem volt, a szellem és a jellem mekkora óriása élhetett közöttünk, és igyekezett a szakértelmének megfelelő kutatómunkája nyomán alkotásokkal szolgálni az itt élők honismeretét. „...A korábbi Önkormányzat idején egy-két vezető beosztású ember nem kellőképpen ismerte el professzor úr munkásságát. Amikor kutató munkájához segítségkéréssel fordult felénk, mindig hitegették, halasztották a kérésének teljesítését, de a kért információkat sosem kapta meg. Elkésérítő, hogy mindez egy országosan is elismert tudományos szakemberrel megtörténhetett. Tudom, hogy ezzel fájdalmat, bosszúságot okoztak professzor úrnak, – mindig fájó érzéssel beszélt erről nekem” – erősítette meg Szmolicza József.

Ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel – tartja a jézusi tanítással összhangban a népi bölcsesség. Bő tíz évvel ezelőtt, „amikor a házával szomszédos telken álló iskolát korszerűsítették és kibővítették, a városvezetés kérte, hogy Sándor a gyümölcsöskertjéből egy területsávot adjon el az önkormányzatnak. Területbővítés nélkül ugyanis az építési terv nem volt megvalósítható. Professzor úr a megalázóan alacsony árajánlatot nem fogadta el, inkább térítésmentesen átengedte a kívánt területet. Minderről egyetlen ügyirat, még köszönetnyilvánítás sem készült, ahogy az Isaszegről írott tanulmányaihoz sem bocsátották rendelkezésére a kért adatokat... Az építkezést követő években a Földhivatal munkatársai rögzítették az új telekhatárt. A terület átengedésével kapcsolatos indítékait így foglalta össze: 'jó ügyet szolgáltam' – mondtam el a civil kitüntetésekor a laudációban.⁶

Frisnyák Sándorról, az emberről, az őket összekötő szálakról Boldizsár ezredes így nyilatkozott: „A mindenkor jókedvű és pozitív gondolkodású, a közösség értékeit tisztelő, megtartó és új részletek, eredmények felkutatására lelkesen vállalkozó professzor meghatározó alakja volt az elmúlt majd két évtizedben Isaszeg hagyományörzésének, értékteremtésének és mindezek közreadásának. (...) A beszélgetések, összejövetelek során felsejlettek a közös gyökerek, a közös múlt és érdeklődés szálai is. Borsod, Abaúj, Zemplén, Tokaj-Hegyalja, Bodrogköz, Miskolc azok a földrajzi tájak, amelyek meghatározóak Frisnyák professzor és az én életemben is. (...) Rajta és e kutatáson keresztül ismerhettem meg a magyar történeti földrajzi közösséget, amit nagyra becsülök, és amiért hálás vagyok. A tudományos életben ennél nagyobb megtiszteltetés, mint egy más tudományterület meghatározó, iskolateremtő személyével közös tudományos eredményeket elérni, nem nagyon lehet elképzelni. A sors akarata szerint találkoztunk azonos gyökereink, érdeklődésünk alapján választott lakóhelyünkön, Isaszegen. Professzor úrtól tanulhattam tudományosságot, alaposágot, szerénységet, pontosságot, pozitív gondolkodást. Köszönet érte. Hála és tisztelet.” Szmolicza József szerint: „a Múzeum munkatársával történt beszélgetések mindig jó alkalmat adtak arra is, hogy a település jövőjéről, turisztikai kitörési lehetőségeiről, környezeti állapotáról, természeti és történelmi értékeiről váltsunk pár szót. (...) egy-egy beszélgetés alkalmával elmondta, hogy most a Felföldön vagy éppen Szerbiában, a Vajdaságban járt társaival és végzett napokon át tartó földrajzi megfigyeléseket, terepi munkát.” Amikor Szmolicza József halála előtt felkereste, Professzor úr szóba hozta: „mindig arra tanította a diákjait, hogy egymást a kölcsönös tisztelet és megbecsülés alapján ismerjék el. Jómagam is örültem Professzor úr barátságának, megtiszteltetés volt

6 Székely András Bertalan 2021 i.m., 296–297.

ez számomra! Tiszteltem a tudományos munkássága, szerénysége, önzetlensége és a lokálpatriotizmusa miatt is.”

Annak ellenére, hogy a választott környezete érdekében tett áldozatos és önzetlen közösségi és kutatómunkájáért Isaszeg Város Önkormányzata a várossá nyilvánítás 10. évfordulója alkalmából, 2018-ban emléklakettet és emléklapot adományozott neki, itt is nyomtatékosítani szeretném, hogy ez a már sokaknak átnyújtott elismerés nem arányos mindazzal, amit dr. Frisnyák Sándor a hazai és nemzetközi tudományosságban képviselt és azzal sem, amit lokálpatriótaként Isaszegért tett. Fontos hangsúlyeltolódást mutat, hogy a 2024-ben megválasztott új településvezető, dr. Budaházi Árpád polgármesterként fontosnak érezte, hogy személyes részvételével megtisztelje a gyászszertartást. Városunk nevében a polgármester úr búcsúztatta. A Testületi jegyzőkönyv szerint a január 16-i ülésen kérte a jelenlévőket, hogy néma főhajtással tisztelegjenek emléke előtt.

Frisnyák professzor temetése napján az isaszegi Falumúzeum rögtönzött mini kiállítással emlékezett. Ezen túlmenően a Múzeumbarátok Körének titkára és két tagja 2025. február 18-án javaslatot készített az önkormányzati testület részére: *„Mi, az Isaszegi Múzeumbaráti Kör tagjai néhai dr. Frisnyák Sándor geográfus emeritus professornak, a Múzeumbaráti Kör tagjának – a helyi közösség szolgálatában, városunk érdekében végzett kiemelkedő munkájának, példamutató emberi magatartásának elismeréséül – javasoljuk részére a posztumusz 'Isaszeg Város Díszpolgára' cím adományozását.”* A Dürr Sándor, Szmolicza József és Karádi Zsuzsanna által jegyzett felterjesztésre nyitottnak mutatkozott dr. Budaházi Árpád polgármester és Isaszeg Város Képviselőtestülete. Az egyik tavaszi ülésén határozott a díszpolgári cím odaítéléséről Dr. Frisnyák Sándor ny. tanszékvezető egyetemi tanárnak. A hátramaradottak háláját fejezi ki az önkormányzat eme gesztusa. A méltatás elhangzása után az oklevél átadására 2025. Szent István napján, az ünnepi hálaadó misét követően került sor az államalapító királyunk mellszobra előtt. Az elismerést a tudós fia, ifj. Frisnyák Sándor középiskolai tanár vette át. A múzeumbarátok remélik, hogy a következő tanévben megvalósulhat majd az az elképzelésük is, hogy dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor úrról elnevezve, a helyi vagy tankerületi általános iskolák felső tagozatos diákjai részére Magyarország földrajzáról versenyt hirdetnének meg. Ezzel is ápolnánk professzor úr emlékét és népszerűsíteniük munkásságát az isaszegi és környékbeli fiatalok körében.

Köszönjük, Sándor, hogy a kortársaid lehettünk az isaszegi évtizedeid alatt, élvezhettük a társaságodat, a tanításaidat és a barátságodat. Nyugodj békében, emléked szeretettel őrizzük, s nem felejtünk!

5. kép: 2025. augusztus 20.

FRISNYÁK

NÉMETH PÉTER

Az 1962-ben megalapított főiskola első oktatói a város gimnáziumaiból kerültek ki, az ő lakhatásukkal sem a főiskola, sem a város vezetésének ugyanis nem kellett törődni. Voltak kevesek olyanok is, akik a megyéből jöttek, de ezek idekerülését elsősorban káderszempontok magyarázták. A második hullám már a megyehatáron túlról érkezett, ezek közé tartozott Frisnyák Sándor is. Hamar közismertté tette a megjelenése is: magas, nagydarab ember volt, szőke, oldalra fésült hajjal, kék szemekkel, ami a neve mellett is elárulta, hogy az ősök a Kárpát-medence szlávok lakta vidékéről kerültek a hegyek és a síkság találkozásánál fekvő szülővárosába, Szikszóra. A nyíregyházi kinevezése után még egy évet kellett várni a letelepedést biztosító lakásra, és feleségének állást kínáló munkahelyre. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a város kulturális életében is részt vegyen: ahova a kötelesség szólította, ott volt, ám a főiskolai munkaidő után szívesebben tartózkodott családjá körében, íróasztala mellett. A szabad idejét is a tudományos munka töltötte ki, ennek bizonyítéka az a 109 oldalas bibliográfia,¹ amely munkásságának tükré, meg az azt kiegészítő, már halála után megjelent pótlék.²

Ha ezt az életművet reprezentáló két összeállítást felütjük, látható, hogy abban Szabolcs-Szatmár, majd a nevet a rendszerváltás után kiegészítő Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére, annak helységeire utaló szócikk az életmű egészéhez képest vajmi csekély. Ennek egyik okára a főiskolára húsz évvel később érkezett (1988), majd tanszékvezetésben 2004 óta utódja, Kókai Sándor így nyilatkozik: „Frisnyák Sándor pályakezdő éveiben tantárgy- és tudománytörténeti kutatásokkal, majd – érdeklődésének megfelelően – Miskolc és a borsodi iparvidék társadalom- és gazdaságföldrajzával foglalkozott. Nyíregyházára kerülve, a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék területfejlesztését alapozó kutatásokat tekintette feladatának, de törekvéseit a hatóságok nem támogatták, így

1 Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája. Nyíregyházi. Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, 2019. 109 p.

2 Szabóné, Kozma Katalin · Kiegészítő adatok Frisnyák Sándor műveinek 2019-ben megjelent bibliográfiájához. In: Táj, társadalom, kultúra. (Kókai, Sándor; Csüllög, Gábor szerk.) Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára Nyíregyháza, 2024. 457-458. (Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága)

– elkerülendő a konfliktusokat – témát váltott.”³ E mögött az értékelés mögött Frisnyák Sándor bölcs életstratégiája húzódott meg. Ugyanis Nyíregyházára kerülésének évében már zajlott az ún. Penészlek-vita. Ennek lényege: Végh Antal írónak a *Valóság* c. folyóiratban megjelent dolgozata⁴ (leendő könyvének egy fejezete, amely a Magyarország felfedezése sorozatban jelenik majd meg⁵) a valóságnak megfelelően mutatta be a falut. Amin az itt élők nem csodálkozhattak, mert Penészlek (Nyírlugossal és Nyírbéltekkel) azon három egyike volt, ahol a TSz-szervezés csődöt mondott, s ezért magára hagyták. Az állapotok tárgyilagos leírása ugyan kisebb hullámot vert volna a megjelenés szokatlan volta miatt, de a megyei pártbizottság harcos kiállása az íróval szemben átszakította a gátat. Ugyanis Nyíregyházán egy dolgot nem tudtak: Végh az író, és Darvas, a volt miniszter, akkor az Írószövetség elnöke egy szomszédos telken építkeztek. Nemcsak a cementről, tégláról, és malterről folyt köztük a szó, hanem Végh beszámolt a megtámadtatásáról is. Mire Darvas úgy vélte: jobb, ha ő néz utána az igazságnak. Ennek lett eredménye Darvas József: Térképen nem található c. drámája, amelyet a miskolci Nemzeti Színházban (ahol Darvas színésznő felesége dolgozott) mutatták be. Az azt követő anketon Margócsy József, a főiskola magyar tanszékének vezetője képviselte a pártbizottság álláspontját a Végh Antal igazát megerősítő Darvassal szemben.⁶ Ebben a közegben a földrajzosok alaposabb tényfeltáró munkája semmiféle támogatást nem kapott, ez magyarázza Frisnyák Sándor magatartását a megyével szemben.

A főiskolai tanár – egyúttal tanszékvezető – első megyével kapcsolatos munkája a kétkötetes földrajzi olvasókönyv volt.⁷ A példát a Történelem Tanszék még 1970-ben megjelent szintén olvasókönyvként megjelent kötete szolgáltatta.⁸ Az egyes fejezetek 12 szerző munkáját dicsérik, köztük többen vállaltak fel töb-

3 Kókai Sándor: Szakmai-tudományos pályakép. <https://foldrajz.nye.hu>⁴<files 2025.10.27.

4 Végh Antal: Állóvíz (Jelentés Penészlekről, egy elmaradott faluról). *Valóság* 11. (1968/4) 41-53.

5 Végh Antal: Erdőháton, Nyíren. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1972. p. 319.

6 Margócsy a következő évben a Főiskola főigazgatójának választották meg.

7 Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv. Szerk.: Dr. Frisnyák Sándor. Szabolcs-Szatmár megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. Nyíregyháza, 1975. p. 206. – Uaz. Második kötet. Szerk.: Dr. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1979. p. 202. – Itt jegyzem meg, hogy a sorozatnak volt még egy azonos formátumú, kiállítású 3. kötete is, de abban nem a földrajz, hanem a biológia tanszék vett részt: Szabolcs-Szatmár megyei környezet- és természetvédelmi olvasókönyv. Szerk. Dr. Káposztássyné dr. Berecz Emília–Dr. Nagy Sándor. Sz-Sz m-i Tanács V.B. Művelődésügyi Osztálya. Nyíregyháza, 1982. p. 192. + ill.

8 Szabolcs-szatmári történelmi olvasókönyv. Szerk.: Csermely Tibor–Hársfalvi Péter. Szabolcs-Szatmár megyei Tanács V.B. Művelődésügyi Osztálya. Nyíregyháza, 1970. p. 222. (Valójában a megyei Pedagógiai Intézet kiadványa volt.)

bet. Pl. az a frissen tanszékre került Kuknyó János, aki ekkorra már le is doktorált. De debreceni professzort, mátészalkai tanárokat, s nyíregyházi muzeológust is találunk a szerzők között, igazolva azt, hogy az egyes fejezetekhez a szerkesztő a szakterület legjobbjait kérte fel. Bizonyítja ezt az is, hogy a szatmári szilva bemutatására a kötet kiadás közben hirtelen elhunyt, Állami-díjas Nagy Sándor megyei főkertész kéretett fel, a szabolcsi almatermesztés apostola. E sorok írója is merített Kuknyó János egyik írásából (A dél-nyírségi gyepvasércekről). Közlése nyomán vettem elő a helynévi forrásokat, s adaptáltam a megye történetének kezdeti századaira.⁹ A szerkesztő azonban még csak ismerkedett a megyével. Bizonyítja ezt Nyírbátor esetében az 1855-ben Mandel Ede által alapított Bóni gyártelep említésének elmaradása, pedig ez volt az első kapitalista befektetés folyton bővülő üzemekkel, munkás lakóteleppel, gyári üzletekkel. Írásában ((Szabolcs-Szatmár ipara) a szerkesztő/szerző a KSH adataira támaszkodik, s bár pozitívnek tűnik a 350 üzem és ipartelep említése 1975-ben, a szám jelentőségét azonban lerontja folytatása: „A szabolcs-szatmári ipar kisüzemi jellegére utal az is, hogy kb. 160–180 ipartelepen a munkások száma nem haladja meg a 10 főt.” De ezt ellensúlyozza a következő bekezdés: „Az ipari termelés évi növekedési üteme 10–12 %, s ez lényegesen több, mint az országos átlag.” Így állt helyre az egyensúly!

A földrajzi olvasókönyv második kötete az elsőtől kimaradt témák beemelése volt, azaz a „földrajzi-honismereti tanulmánygyűjtemény valóban kiegészítése, egyes témakörökben adatgazdagító folytatása az első kötetnek.” A régiék mellett új szerzők, pl. a tanszék új munkatársa Gööz Lajos, a biológia tanszékről Nagy Sándor, azután új megyei igazgatók a vízügytől, a múzeumból, Nyírbátorból és Kisvárdáról gyarapították a szerzők sorát. A szerkesztő Frisnyák Sándor a kötetben két írással volt jelen (A társadalom természetátalakító munkája Szabolcs-Szatmár megyében, ill. A „Keleti kapu” (a záhonyi átrakó körzet). Az első írás forrásai az I. katonai felmérés térképei (1782–1785), illetve a megyei levéltárban őrzött 18–19. század fordulójáról való térképek voltak, azok tanulságait összegezte a szerző, egy 20. századi változásokat ismertető befejezéssel. Ez utóbbi tanúsága: az 1850-es évek szabolcs-szatmári erdőterülete 135.000 ha-ról 61.000 ha-ra csökkent a dolgozat megírása idejére, s ennek is csak 10,2 %-a a régi erdőmaradványok a fiatal telepítésekkel szemben. A további erdősisítés mellett folytatni kell a mezővédő erdősávok és fasorok ültetését! Meg kell szüntetni az ugyanazon idősávban a 66500 ha-ról 5900 ha-ra csökkent vízfelület további

9 Németh Péter: Honfoglalás kori vasbányászatunk egy szabolcsi emlékééről. *Szabolcs-szatmári Szemle* 12. (1977/1) 75-77.

csökkenését, sőt, azt növelni kell! S akkor, amikor még szó sem volt a zöld szemléletről, Frisnyák arra figyelmeztet: „a jövő generációinak is tovább kell folytatniuk az elődök munkáját, a tudatos tájépítést, a természeti erőforrások (mindenek előtt a termőföld) védelmét, s víz, a levegő, az ősi növénytakaró-maradványok, tehát környezetünk gondos megóvását.”

A professzor nem véletlenül jutott a térképek nyújtotta felismeréshez: a Levéltár volt igazgatója, s az intézmény munkatársai, Láczy Magdolna kérte fel Frisnyák Sándort az általuk rendezett térkép-kiállítás megnyitására. A rá jellemző precizitással a kiállítás minden egyes darabját megtekintve, az azokról készített jegyzeteit felhasználva írta megnyitó beszédét, melynek szövege nem maradt az íróasztal fiókjában, hanem széles nyilvánosságra került.¹⁰

Záhonyról nincs mit szólnom. Ez a Trianon után nálunk maradt Tiszán in-neni falu a két világháború között biztosította a közúti átjárást Csehszlovákia, pontosabban Kárpátalja felé. Az különböztette meg hasonló lélekszámú társaitól (1930: 1267 lakos), hogy a határátkelő miatt az Államrendőrség egy kirendeltsége működött a határon századosi rangú vezetővel, s volt orvosa, gyógyszerésze a ref. lelkész meg az elemi iskolai tanítók mellett. Ipartelepe is volt: a Záhonyi Homokotró és Mészégető rt. és egy malom.¹¹ Tehát a semmiből fejlődött ki az a hatalmas áruforgalmi csomópont, amelyről Frisnyák tanár úr dolgozatában 5 oldalon számot adott. S itt kell még egy újításáról szólni: mindkét kötet végén, Függeléként ajánló bibliográfiát közölt Hanusz Árpád összeállításában Szabolcs-Szatmár megye földrajzi irodalmáról. Jó, hasznos ötlet volt.

A tanszékvezető egyetemi doktori címmel érkezett Nyíregyházára, a tudományos pályán a továbblépéshez elengedhetetlen volt a kandidátusi cím megszerzése. Ez az ittléte 15. évfordulóján meg is történt, amikor „Adalékok a Nyírség, a Szatmári- és Beregi-síkság, a Rétköz és a Zempléni hegység történeti földrajzához” címmel, 1983-ban megvédte a disszertációt. Bár az értekezés önállóan nem jelent meg, a szerző részletekben azt különböző munkáiban elhelyezte, így tehát az megjelentnek mondható. Példát mutatva a kollégáknak arra, hogy a tanszékvezetés, a főigazgató-helyettesi adminisztráció mellett jó időbeosztással ez a tudományos cím is elérhető.

10 Frisnyák Sándor: Szabolcs-Szatmár régi térképei. *Szabolcs-szatmári Szemle* 13. (1978/1) 110-117. – A teljes térképanyag kiadása is neki köszönhető: A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár térképgyűjteménye. *Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis Tom 8/F. Földrajz*. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1980. 141-187.

11 Nyíregyháza és Szabolcsvármegye községei. Szerk.: Hunek Emil. Bp. 1931. 362. (Magyar városok monográfiája VIII.)

Egy könyv esetében a címe alapján – „A megye földrajza” – egy nagyszabású munkát várnánk, s helyette egy 12 oldalas összegezést kapunk a Boros Lászlóval közösen jegyzett munkában.¹² Ebben az érdemi rész a tanszéki munkatársé, Borosé, aki – míg Frisnyák a természetföldrajzi részt jegyezte – Boros a népességföldrajzit (p. 17–153). Az alig egy tucat oldalon a szerző Szabolcs-Szatmár megye geológiai szerkezetéről, a mai felszíne kialakulásáról, tájairól, éghajlatáról, vízrajzáról, növény- és állatvilágáról, talajáról s befejezésképp a 20. század környezet-átalakító munkáiról beszél szinte szócikk-szerűen.

A nyugalomba készülő habilitált egyetemi tanár főiskolai évei végén mind a munkahelyének tekintett város, mind annak közigazgatási kerete – immár Szabolcs-Szatmár-Bereg megye – felé tett gesztusnak tekinthetjük azt a két kötetet, amelybe nemcsak egy-egy tanulmányt írt, hanem a szintén általa szervezett konferenciákon elhangzott szövegek szerkesztését is vállalta. Az egyik kötet a 2001-es, a Marosi Sándor professzor 75. születésnapja alkalmából elhangzott előadásokat tartalmazza, benne Frisnyák professzoréval (A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Nyírség és a Felső-Tisza-vidéken). Ebben a dolgozatában a szerző az újkőkortól tekinti át táj emberi beavatkozás okozta átalakulását, annak az utóbbi két században történt felgyorsulását. A sok ábrával illusztrált dolgozatban megállapítja, hogy az I. katonai felmérés idején a Szatmári-síkságon 60–65 %-os, a Beregi-síkságon 50–55 %-os, míg a Nyírségben 30–33 %-os volt akkor az erdősültség. A kultúrtáj mindenütt ennek a rovására történt, összefüggésben a népesség eltartóképeség és az életminőség emelése érdekében. Ám az is nyilvánvaló, hogy a kultúrtáj terjeszkedése a víztől mentesített területek természeti adottságainak figyelmen kívül hagyásával történt, s maga a gazdálkodás is sok helyen nem érte el a kellő hatékonyságot. Tehát ma olyan szerkezetváltásra volna szükség, amely a tájpotenciált racionálisan hasznosítja.¹³ A kötet kiadója azonban már nem Frisnyák professzor, hanem tanszéki utóda, Hanusz Árpád volt.

Ahogy a következő évben megjelent köteté is. 2003-ban ünnepelte ugyanis Nyíregyháza város újjátelepítésének 250. évfordulóját. Az ebből az alkalomból elhangzott előadásokat rendezte kötetbe Frisnyák Sándor, maga is egy írásával

12 Boros László–Frisnyák Sándor: A megye földrajza. Megyei Pedagógiai, Közművelődési Intézet és Továbbképző Központ. Nyíregyháza, 1999. p. 154. (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye értékei 1.)

13 Frisnyák Sándor: A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Nyírség és a Felső Tisza-vidéken. A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 2002. 87-100. A kötet szerkesztésébe mint technikai munkatárs Pristyák Erika, a tanszék új munkatársa kapcsolódott be.

(Szlovák telepesek kultúrtáj és gazdaságfejlesztő tevékenysége Nyíregyházán /18–19. század/) járult hozzá a kötethez, amely szintén emlékkötet lett a 75. éves tanszéki munkatárs, Gööz Lajos (1928–) főiskolai tanár tiszteletére. A professzor ebben a dolgozatában azonban nem hozott sok újat: maga az írás is csak a 19. század közepéig tárgyalja a múltat. A bokortanyák kialakulása is összetettebb: elsőként a szolgák, legények/leányok laktak kint, a megművelendő föld közelében, majd a szegényebb gazdák családostul, s csak az öreg szülék maradtak a városi házban, ahova a kintiek szombat estére érkeztek haza a bokortanyáról, készülődve a másnapi istentiszteletre. Végül csak a tehetősebb tirpák gazdák engedhették meg maguknak, hogy a városi házban lakjanak, s a bokortanyán lévő gazdaságukat pedig innen ellenőrizzék. Ezt az evangélikus egyház is észrevette a főtemplom apadó látogatottságán: s előbb a gyermeklétszám figyelembe vételével iskolát, később azzal egybeépített tanítói lakást, a népesebb bokortanyákon pedig imaházat építtetett. Ezekről egyébként azóta se született önálló tanulmány! Ekkor került a tanszékre Mizsur Bálint informatikus mérnök, aki ennek a kötetnek technikai gondozását végezte.

Frisnyák Sándor és kollégái tanszéke a főiskola legfelső, 5. emeletére került az új épület átadásakor, oda még a jobb egészségnek örvendő is lifttel szerettek feljutni. Ebből fakadt az is, hogy a tanszékvezetővel vagy a lift előtt, arra várakozva a folyosón, vagy a menzán lehetett találkozni. Kivéve, ha a napot az I. emeleti főigazgató-helyettesi irodában kezdte. Mindenkihez volt egy kedves szava, kérdése. De a mindig mosolygós tanár úr nemcsak a diákok között örvendett népszerűségnek, hanem mi, a más tanszékeken dolgozó kollégák is kedveltük. Én természetesen a történeti földrajz miatt, melynek történeti részét, a szabolcsi és a szatmári települések korai okleveles múltjának kutatását magam is műveltem.¹⁴

14 Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Nyíregyháza, 2008. p. 529. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványa 60. sz.) – Uő.: A XI-XIV. századi Szabolcs megye települései (Adattár). Nyíregyháza, 2023. p.608.

A KÖRÖN KÍVÜL

VERESEGYHÁZI BÉLA

Hogyan láttam Frisnyák Sándort, az embert, a tanárt, a tudomány-és közösségszervezőt, a tudományos ismeretek terjesztőjét és történeti földrajzi iskola alapítót?

Megismerkedésünk és tanár-tanítvány kapcsolatunk 1968 szeptemberében kezdődött, amikor a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola másodéves hallgatójaként az általános természeti földrajz kollokvium előadásait és gyakorlatát vezette biológia-földrajzos csoportunknak. Ez a társaság volt az első, amelyik már mind a négy évet a Főiskolán tölthette, mert ekkorra épült fel a Kollégium első háromszáz férőhelyes blokkja, s mire végeztünk már az összes épület készen állt a tanuló ifjúság fogadására. A csoport négy fiútagjának élete azonban itt még nem vált szét, mert egy évvel később már Szegeden találkoztunk, a JATE-n végeztük el a kétéves egyetemi képzést. Hanusz Árpád, majd Miklovicz Árpád is a Nyíregyházi Főiskolán maradt, Borbély Zsigmond igazgató-helyettes lett az egyik nyíregyházi általános iskolában. Én visszakerültem Szolnokra, aztán zezugos pályámon Budaörsön lettem igazgató, majd történelem-földrajz szakos tanár az Illyés Gyula Gimnázium és Szakközépiskolában.

Most, 53 év elteltével leckönyveimet nézegetve megállapíthatom, hogy nem voltam eminens tanuló, de arra büszke vagyok, hogy Frisnyák Tanár Úrnál jórészt jeles osztályzatokat kaptam. Már ekkoriban biztatott, hogy ne hagyjam abba kezdeti földrajzos próbálkozásaimat, ennek eredményeként 1977-ben egyetemi „kisdoktori” címet szereztem Szegeden. Már akkor is a Közép-Tiszavidék víz-és település hálózatával foglalkoztam, s ez a téma a mai napig megmaradt munkásságom középpontjában.

Innen aztán esetlegessé vált a kapcsolatunk, bár, amint kiderült mindig tudott rólam, gyéren megjelenő kisebb dolgozataimból küldözgettem neki egy-egy példányt. Frisnyák Tanár Úr (akkoriban és később is így hívtuk, annak ellenére, hogy szépen haladt a ranglétrán felfelé) reakcióiból, melyek rá jellemzően tapintatosak, jól megfogalmazottak és serkentők voltak, sok erőt merítettem ahhoz, hogy a hétköznapok rutinja mellett a választott témában és a földrajzi szakirodalomban is elmerüljek. A biológia és a földrajz mellé Debrecenben a történelem szakot is elvégeztem, így – ha nem is tudatosan – már előkészültem arra, hogy a történeti földrajz felé forduljon az érdeklődésem. Utólag arra

gyanakszom, hogy már a Főiskolán kaphattam indirekt módon egy kis lökést ebbe az irányba. A rendszerváltás már gimnáziumi igazgatóként ért, s ezt a tényt csak azért említem, mert ezután, ritka találkozóinkon mindig Igazgató Úrnak szólított. Ez eleinte kissé zavarba hozott, majd büszkévé is tett, s reméltem, hogy Ő is büszke rám, hiszen sokkal járult hozzá személyiségem fejlődéséhez. A következő, hozzá kötődő állomás a Főiskolán tartott egyik nagy konferencia (1996 április 3–5.), ahová én is elmehettem, s a földrajzos társadalom krémjének előadásait hallgathattam meg. Itt már az a Frisnyák Sándor professzor tartott előadást, aki „visszaadta” a történeti-földrajzot a szakmának.

A vele való tanár-tanítvány kapcsolatomban is laza volt, de tájékoztattuk egymást a munkáinkról. Az 1990-es évek arany korszakot jelentettek a tudományok és az oktatás számára. Jómagam számos, az ifúságnak szóló ismeretterjesztő könyvet, kislexikont írtam a középiskolás korosztálynak, melyekből többet el is küldtem neki, s mindig volt egy-egy biztató, helyeslő szava számomra.¹

Nyugdíjba vonulásom után (2007) néhány évig „erőt gyűjtöttem”. Így nevezem azt a fajta semmittevést, amely azért olvasásokkal és jegyzetelésekkel telt. Aztán 2013 körül megint írogatni kezdtem, s elhatároztam, hogy jelentkezem Nyíregyházán, hátha befogadnak ismét. 2017. április 27-én a következő sorokat írtam a Professzor Úrnak: „Tisztelt Tanár Úr! Kedves Sándor Bátyám! Köszönettel vettem megtisztelő érdeklődésedet, mely ugyan kerülő úton, de csak eljutott hozzám. Talán az eltévedt bárány visszatér. Természetesen magamra értem a bárányt, amely 1982-ben egyszerre elveszett a tudományosság számára. Itt, hetven közelében talán mondhatom még nem teljesen leépülve elhatároztam, hogy a 35 éve elkezdett témákat felveszem... Kedvenc témám, a vízrajz és a településhálózat kapcsolatai is a tarsolyomban van, remélem nem haladja meg az erőmet, s lesz még néhány évem kidolgozni... Köszönöm a lehetőséget, hogy felvehetem Veled a kapcsolatot... Hálás tanítványod Veresegyházi Béla”

Válasza a rá jellemző biztató szavakból állt: „Soraidat megkaptam, nagyon örülök, hogy újra egymásra találtunk... Kutató műhelyünkben kedvező körülmények között folytathatod a pályakezdő éveidben igen sikeres alkotómunkát. Terveid jónak látom, Szolnok és a Közép-Tiszavidék történeti földrajzi kutatásával jelentősen gazdagíthatod tudományos ismereteinket... Elhatározásod valóra váltásához sok sikert és alkotóenergiát és – ami nagyon fontos – jó egészséget kívánok. Baráti szeretettel Frisnyák Sándor.” Részemről azóta új időszámítás

¹ Ezekről a Frisnyák Sándor és Kókai Sándor nevével fémjelzett Történeti Földrajzi Közlemények 2022. 3-4. számában Bányászné Kristóf Andrea tollából származó köszöntés és jegyzék szólt. Köszönet érte mindanyikuknak.

köszöntött be életemben. Az a segítség, amit Frisnyák professzor úrtól és Kókai Sándor intézetigazgatótól megkaptam életem legtermékenyebb korszakát hozta. Örök hála ezért Frisnyák Sándornak!

Eme, eredeti szándékomtól hosszabb bevezető után még néhány szó, már kevésbé énközpontúan és szubjektívebben, kissé távolságtartóbban. Frisnyák Sándor az ember és a tanár: számomra a két fogalom elválaszthatatlan. Amikor első óráján megpillantottam tipikus kutató-tanáros, kissé meghajlott alakját, amelyet mind az íróasztal mellett töltött hosszú órák, mind a terepen végzett munka formáltak, még egy volt a tanáraink közül. Amikor azonban megszólalt és tanított, ő volt A FRISNYÁK. Még több lett, amikor az első félévben kibontakozott kedves, segítőkész egyénisége, már akkoriban is hatalmas lexikális tudása, a világot járt tudós információbősége, kiváló mesélőkészsége már tudhattuk, hogy kivételes emberre leltünk a sors jóvoltából. E „mesék” a földrajzban játszódtak, a tudomány körül mozogtak, Frisnyák tanár úr előadásában megelevenedtek. Mindig csodálattal irigyeltem kiváló fogalmazó képességét, gördülékeny stílusát, logikus gondolkodását. Bizonyára akkor leshettem el a különben távoli tudományok egybe gyúrását s új szempontok szerinti újra alkotását. Mint később kiderült ez alapvető a történeti földrajz művelésében. Mind főiskolai éveimben, mind későbbi munkásságom alatt sokat segített tanácsaival, biztatásaival. Időnként rá-rámutatott hibás fogalmazásaimra, a gondolatmenetem buktatóira, de ezt is egyszerűen, magától értetődően és cseppet sem bántóan. Meglehet, hogy tudott igen kemény, és a jó ügy érdekében „kíméletlen” is lenni. Diákjaként én ezt soha nem tapasztaltam. Ugyanakkor, mint egykori középiskolai igazgató, tudom, hogy a vezetői tevékenységhez ez is hozzátartozik. Frisnyák professzor úr pedig főiskolai vezető, tanszékvezető is volt. Ezekben a „szerepkörökben” bizony néha keménynek is kell lenni. A „cél szentesíti az eszközt” elv alkalmazása nélkül szerintem nem alakulhatott volna ki a történeti földrajzot rehabilitálható és magas szinten művelő nyíregyházi földrajzi iskola és az azt reprezentáló Történeti Földrajzi Közlemények sem. Ezt azonban nem tudhatom, mert a belső munkarendet nem ismertem meg sohasem.

Frisnyák Sándor mint tudós már az első találkozásunktól minta volt számomra. Igyekeztem írásait megszerezni, alapkönyvét már a kiadása után megkaptam tőle.² Máig is őrzöm az 1991. szeptember 13-i ajánlásával és szignójával ellátott kötetet. Több tanulmányához csak nyugdíjazásom után, az újabb kapcsolatfelvétel alkalmával jutottam hozzá. Ő és munkatársai természetesen leg a földrajz oldaláról közelítették meg a történeti földrajz egyes fejezeit,

2 Magyarország történeti földrajzára gondolok Frisnyák Tanár Úr tollából.

de mindig történelmi keretbe ágyazva. Amint azt leszűrtem, a „nyíregyházi földrajzi műhely” a 18–20. századra fókuszált. Én is innen indultam ki, hiszen a Közép-Tiszavidék használhatóbb térképei a 18. század végén készültek, s a munkálkodásomban végpontnak tekintett Tisza-szabályozás számomra a 2. Katonai felméréssel véget ért. Ugyanakkor látván azt a tény, hogy a 19. századi Magyarország természeti és gazdasági földrajzával már sokan foglalkoznak, áttértem a 15–17. század, adatokkal már bőségesebben rendelkező időszakára. Frisnyák Tanár Úr a beszélgetéseinkben helyeselte ezt a döntésem, mert úgy látta, ez az időszak még szinte feltáratlan, sok újdonságot hozhat.

Mindig csodáltam a hozzá hasonló nagy egyéniségeket, akik ilyen sok területen helyt álltak, sőt igen fontos tudományos és szervező munkát végeztek, mindemellett otthon voltak a levéltárakban, a terepen, s úgy tudták beosztani az idejüket, hogy még volt idejük a tanítványaikra, munkatársaikra is. Frisnyák Tanár Úr az általános iskolai tanárképzésnek is sok időt szentelt, s nem kissé elfogult véleményem szerint nyíregyházi működése nyomán lett a Tanszék, majd az Intézet a magyar földrajztanárképzés legjobb és legtermékenyebb műhelye. Frisnyák Sándor mint ismeretterjesztő is példamutató munkát végzett. Miskolci kezdeteitől egészen élete végéig elkötelezett híve volt a szűkebb-tágabb környezete bemutatásában, legyen az laikus közönség, bármely korú iskolai gyermekcsereg, vagy magasan képzett szakmai társaság. Én úgy láttam, hogy ezt a tevékenységet misszióként fogta fel, s megvolt benne az a képesség, ami csak a legnagyobbakra jellemző, hogy minden hallgatóságnak érthetően, megemészthetően adjon elő, lehetőleg sok szemléltetéssel (eleinte diákkal, kisfilmekkel, majd a modern eszközöket is bevetve).³

Kis írásom végén hadd idézzem a már említett leveléből azt a részt, amelyet én az egész életére szóló, de az időskorú Tanár Úrra jellemző „ars poetica”-nak értelmezek. „Hetven éves koromban nyugdíjaztak, de professor emeritusként még öt éven át folytattam oktató, tudományszervező és kutató tevékenységemet. Tíz éve Isaszegen élek, de hűségesen hazajárok Nyíregyházára, pontosabban az Intézetbe, ahol aktívan részt veszek a tudományszervező és hisztogeográfiai kutató munkában.”

Így láttam én és őrzöm emlékeimben Frisnyák professzor urat, akitől ugyan el-elszakadtam, de végül kölcsönös tiszteletben élve bekerültem abba a körbe, amelynek szélén tudva-tudatlanul az ő hatósugarában voltam mindig.

3 Sok hasznos, általam nemigen ismert részletet tudtam meg róla a Kókai Sándor által szerkesztett, Nyíregyházán 2020-ban megjelent “A történelmi földrajz professzora Frisnyák Sándor” című kötetből.

A KÖTET SZERZŐI

Dr. BIRÓ MARIANNA
botanikus, HUN-REN Ökológiai Kutatóközpont, Budapest
biro.marianna@ecolres.hu

Dr. CSÍKI TAMÁS TÖRTÉNÉSZ, PhD
egyetemi docens, Miskolci Egyetem BTK, Történettudományi Intézet
csikit@freemail.hu

ifj. FRISNYÁK SÁNDOR
középiskolai tanár
frisnyaksandor@hotmail.hu

Prof. Dr. HEVESI ATTILA
egyetemi tanár, Miskolci Egyetem
ecoheves@uni-miskolc.hu

Dr. habil. HORVÁTH GERGELY CSc
ny. főiskolai tanár, a földrajztudomány kandidátusa
horvrger@gmail.com

Prof. Dr. KEMÉNYFI RÓBERT
etnográfus/geográfus, Debreceni Egyetem Néprajztudományi
és Muzeológiai Intézet
kemenyfi@unideb.hu

Dr. KONKOLY-GYURÓ ÉVA
professzor emerita, Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar
konkoly-gyuro.eva@uni-sopron.hu

KOZMA KATALIN
középiskolai tanár
kozmakatalin@gmail.com

Dr. habil KÓKAI SÁNDOR CSc

egyetemi magántanár, Nyíregyházi Egyetem
kokai.sandor@nye.hu

Dr. LENNER TIBOR PhD
tanszékvezető egyetemi docens, ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző
Központ, Földrajzi Tanszék.
lenner.tibor@sek.elte.hu

Dr. habil. MÁTÉ GÁBOR
néprajzkutató, habilitált egyetemi docens, Pécs, PTE Néprajz–Kulturális
Antropológia Tanszék
mate.gabor@pte.hu

Prof. Dr. MOLNÁR ZSOLT
az MTA doktora, botanikus, etnoökológus, HUN-REN Ökológiai Kutatóközpont,
Budapest
molnar.zsolt@ecolres.hu

Dr. MÓD LÁSZLÓ
egyetemi adjunktus, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
modlaci@gmail.com

Dr. NAGY MIKLÓS MIHÁLY CSc
c. egyetemi docens, a hadtudomány kandidátusa, Nemzeti Közszolgálati Egyetem
szentvazul@gmail.com

Dr. K. NÉMETH ANDRÁS
régész muzeológus, tudományos titkár, Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd
knemetha@gmail.com

Dr. NÉMETH PÉTER
régész, múzeumigazgató, Nyíregyháza
nemeth.peter41@gmail.com

PHENGMALY PÉTER
informatikus
phengmaly@gmail.com
Dr. ROMSICS IMRE PhD

néprajzkutató, múzeumigazgató, Viski Károly Múzeum, Kalocsa
romsics.imre@freemail.com

Prof. Dr. SÜMEGI PÁL
egyetemi tanár, tanszékvezető, Szegedi Tudományegyetem Földtani
és Őslénytani Tanszék
melanopsis1960@gmail.com

Dr. SÜTŐ LÁSZLÓ PhD
egyetemi docens, Eszterházy Károly Egyetem Földtudományi Intézet
sutogeo@gmail.com

Dr. SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN
művelődésszociológus, nemzetiségkutató, Miniszterelnöki Hivatal
szekely7777@gmail.com

Dr. SZULOVSKY JÁNOS
történész-etnográfus, kandidátus, PhD, ELTE Humán Tudományok Központja
szulovszky.janos@mail.com

Dr. TAMÁS EDIT PhD
múzeumigazgató, c. egyetemi docens, Rákóczi Múzeum, Sárospatak
edit.tamas@rakoczimuseum.hu

Dr. VERESEGYHÁZI BÉLA
ny. gimnáziumi igazgató
drveresegyhazi@gmail.com

Prof. Dr. VIGA GYULA
néprajzkutató, MTA doktora, ny. egyetemi tanár, Miskolc
vigagyula@mail.com

TARTALOM

A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ MEGÚJULÁSA FRISNYÁK SÁNDOR MUNKÁSSÁGÁBAN

1. A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere	8
2. A történeti földrajz alapjai.....	18
3. A magyar mezőgazdaság történeti földrajzi vázlata (895–1920)	33
4. A tájhasználat és a gazdasági térszerveződés korszakai a Zempléni-hegységben	52
5. Tokaj-Hegyalja történeti tájhasználat és térszerkezete (895–1920)	66
FRISNYÁK ZSUZSA A vasút hatása a magyarországi városokra.....	83

FRISNYÁK SÁNDOR SZAKMAI-TUDOMÁNYOS JELENTŐSÉGE

SZULOVSZKY JÁNOS Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkássága és a történettudomány	101
LENNER TIBOR–KÓKAI SÁNDOR Frisnyák Sándor és a történeti településföldrajz.....	110
NAGY MIKLÓS MIHÁLY Frisnyák Sándor és a hadtörténeti földrajz.....	119
SÜTŐ LÁSZLÓ–KÓKAI SÁNDOR Frisnyák Sándor helye és szerepe az általános iskolai földrajztanárképzésben	129
VIGA GYULA	

Frisnyák Sándor és a néprajztudomány.....	141
HEVESI ATTILA	
Frisnyák Sándor (1934–2024)munkássága és Miskolc.....	153
KÓKAI SÁNDOR	
Tudós-tanárként Frisnyák professzor történeti földrajzi műhelyében	165
TAMÁS EDIT	
Frisnyák Sándor és Zemplén, különös tekintettel Sárospatakra és a Bodrogi Művelődési Egyesületre	174
KEMÉNYFI RÓBERT	
Professzor Úr.....	187
TANULMÁNYOK FRISNYÁK SÁNDOR SZELLEMÉBEN	
KONKOLY-GYURÓ ÉVA	
Klímaváltozás, víz és civilizáció a kert- és tájkultúra látószögében	194
BIRÓ MARIANNA–MOLNÁR ZSOLT	
Két ökológus találkozása a történeti földrajzzal	205
K. NÉMETH ANDRÁS–MÁTÉ GÁBOR	
A dél-dunántúli rác/balkáni népesség falvainak térképezési problémái és módszertani kérdései – mutatvány a „ráckataszterből”	218
CSÍKI TAMÁS	
A „környezethasználat” konfliktusai Göncön a 19. század első felében.....	232
MÓD LÁSZLÓ	
A szőlőhegyi kultúrtájak átalakulása a Dél-Alföldön	247
ROMSICS IMRE	
A kérészéletű Mátyás-telek Legújabbkori tanya Szakmár határában	259

CSALÁDTAGOK ÉS KOLLÉGÁK SZEMÉLYES VISSZAEMLEKEZÉSEI

IFJ. FRISNYÁK SÁNDOR	
Apa	270
PHENGMALY PÉTER	
Apósom.....	279
KOZMA KATALIN	
Sanyi bácsi	282
SÜMEGI PÁL	
„Az idő nagy érték”	285
SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN	
Szellemi utazások Isaszegen Frisnyák Sándor professzor úrral.....	288
NÉMETH PÉTER	
Frisnyák	299
VERESEGYHÁZI BÉLA	
A körön kívül	305
A kötet szerzői.....	309

